

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης

Γιάννης Μηλιός
Δημήτρης Δημούλης
Γιώργος Οικονομάκης

Περιεχόμενα

<i>Πρόλογος</i>	5
ΜΕΡΟΣ Ι: ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ	9
1. Εισαγωγή: Σχετικά με το αντικείμενο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» του Μαρξ	10
1. Τα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ	
2. Το θεωρητικό υπόβαθρο: Η Μαρξική θεωρία της Ιστορίας (Ταξική πάλη και τρόποι παραγωγής)	
3. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ως έννοια-κλειδί για τη μελέτη της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας	
4. Το ζήτημα της θεωρίας της αξίας	
5. Το αντικείμενο της Μαρξικής <i>Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας</i> : Προκαταρκτικές παρατηρήσεις	
2. Ο Μαρξ απέναντι στον Ρικάρτο. (Η θεωρία της αξίας του Μαρξ)	20
1. Εισαγωγή	
2. Η «κλασική» ανάγνωση του Μαρξ	
3. Η αξία ως σχέση ανταλλαγής	
4. Η δομή της επιχειρηματολογίας του Μαρξ	
5. Η «αφηρημένη εργασία»	
6. Παρέκβαση: «Ουσία» και μορφή εμφάνισης. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	
7. Η αξιακή μορφή και το χρήμα	
8. «Ουσία», περιεχόμενο και μορφή της αξίας	
3. Χρήμα και κεφάλαιο (Η Μαρξική θεωρία του χρήματος και το κεφαλαιακό κύκλωμα)	41
1. Η διαμεσολαβούμενη από το χρήμα ανταλλαγή	
2. Το χρήμα ως μέτρο (των αξιών), ως μέσο (κυκλοφορίας των εμπορευμάτων) και ως αυτοσκοπός («χρήμα»)	
3. Το χρήμα ως κεφάλαιο	
4. Η κριτική του Μαρξ προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος	
5. Σημείωση για τη σχέση ανάμεσα σε επιτόκιο και κέρδος	
6. Η πίστη και το ζήτημα του εμπορευματικού χρήματος	
ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	71
4. Το πρόβλημα του φετιχισμού του εμπορεύματος	72
1. Εισαγωγή	
2. Από τα φετίχ των «ιθαγενών» στην αλλοτρίωση και στον αντιανθρωπιστικό Μαρξισμό. Διαδρομές του φετιχισμού	
3. Το ζήτημα του φετιχισμού στο <i>Κεφάλαιο</i> του Μαρξ	
4. Ιδεολογία, φετιχισμός και πολιτική. Ορισμένα συμπεράσματα	

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΙΜΕΣ: ΟΙ ΑΜΦΙΤΑΛΑΝΤΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	104
5. Συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο και γενικό ποσοστό κέρδους	105
1. Ατομικά κεφάλαια και συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο	
2. Τιμές παραγωγής, ανταγωνισμός, μέσο κέρδος και μονοπώλιο	
3. Η αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου	
4. Ο «μετασχηματισμός» των αξιών σε τιμές παραγωγής	
6. Θεωρία της αξίας και γαιοπρόσοδος (Σμιθ – Ρικάρντο – Μαρξ: Συγκλίσεις και αντιγνώμεις)	121
1. Εισαγωγή	
2. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και περιεχόμενο της προσόδου	
3. Η λεγόμενη διαφορική πρόσοδος	
4. Η λεγόμενη απόλυτη πρόσοδος	
5. Συμπεράσματα	
ΜΕΡΟΣ ΙV: ΤΟ ΚΥΚΛΩΜΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ, ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΡΔΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ	130
7. Ο «νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους	131
1. Εισαγωγή	
2. Η επιχειρηματολογία του Μαρξ	
3. Ο «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» ως η μαρξιστική θεωρία των οικονομικών κρίσεων	
4. Η απόρριψη του Μαρξικού «νόμου»	
5. «Αποδοτικότητα κόστους» και ποσοστό κέρδους. Μια σημείωση σχετικά με τις διαμάχες γύρω από τον Μαρξικό «νόμο».	
8 Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις και η θεωρητική της σημασία	141
1. Για τον χαρακτήρα της «θεωρίας των κρίσεων» του Μαρξ	
2. Οι κρίσεις ως ανισορροπίες ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση: Μη μαρξιστικές εκδοχές της θεωρίας της υποκατανάλωσης ως κριτικές στην Κλασική θεωρία	
3. Μαρξιστικές εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας Ι: Η ρωσική θεωρητική σκηνή, 1880-1905	
4. Μαρξιστικές εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας ΙΙ: Η θεωρητική σκηνή στις γερμανόφωνες χώρες, 1895-1902	
5. Η θεωρητική παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι	
6. Θεωρητικές επιπτώσεις από την παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι	
7. Η πολεμική του Νικολάι Μπουχάριν προς τη Ρόζα Λούξεμπουργκ: Περιοδικές κρίσεις υπερπαραγωγής που προκύπτουν από την πάλη των τάξεων	
8. Παράρτημα: Ένα υπόδειγμα αναπαραγωγής με «τρίτα πρόσωπα»	

9. Συμπεράσματα	
9. Για μια μαρξιστική θεωρία των «κρίσεων υπερσυσσώρευσης»	172
1. Εισαγωγή	
2. Εσωτερικοί-αναγκαίοι και εξωτερικοί καθορισμοί	
3. Η έννοια της <i>απόλυτης υπερσυσσώρευσης</i> και το ποσοστό κέρδους	
4. Παράγοντες που επηρεάζουν την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου	
5. Η διευρυνόμενη καπιταλιστική αναπαραγωγή και ο υπερπροσδιορισμός της από την πάλη των τάξεων	
10. Επίλογος: Για τον χαρακτήρα της Μαρξικής θεωρίας: Ο «Ρικαρδιανός Μαρξισμός» και ο ρόλος του Φ. Ένγκελς	186
Βιβλιογραφία	194

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ανά χείρας βιβλίο βασίζεται σε μελέτη που συντάχθηκε στα αγγλικά και κυκλοφόρησε το 2002 με τίτλο *Karl Marx and the Classics. An Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production* από τις εκδόσεις Ashgate (Aldershot/UK, Burlington/USA) (x + 228 σελ.).

Αυτό δεν σημαίνει ότι η παρούσα ελληνική έκδοση αποτελεί απλή μετάφραση της αγγλικής. Εκτός από τις αναγκαίες υφολογικές διορθώσεις προχωρήσαμε σε πλήρη αναθεώρηση των βιβλιογραφικών παραπομπών προκειμένου να παραπέμψουμε υπάρχουσες ελληνικές μεταφράσεις, ιδίως έργων του Μαρξ και των κλασικών του Μαρξισμού, με σκοπό να διευκολύνουμε την πρόσβαση του Έλληνα αναγνώστη στα αναφερόμενα κείμενα.

Από ουσιαστική πλευρά, η παρούσα έκδοση εμφανίζει επίσης σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την αγγλική, δεδομένου ότι επιχειρήθηκε η διασάφηση και περαιτέρω ανάλυση. Χωρίς να προβούμε σε αλλαγή των τοποθετήσεών μας, ενσωματώσαμε στο κείμενο διευκρινίσεις και νέες αναπτύξεις που μας υπαγορεύθηκαν από περαιτέρω έρευνες καθώς και από τον διάλογο γύρω από τις θέσεις μας που διεξήχθη κυρίως μέσω βιβλιοκρισιών. Η νέα επεξεργασία είναι εμφανής σε πολλά σημεία, ιδίως δε στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου.

Η ελληνική έκδοση δεν απευθύνεται μόνον σε φοιτητές οικονομικών επιστημών και σε οικονομολόγους, αλλά και σε όσους συνδέονται με το αριστερό και εργατικό κίνημα και, ως εκ τούτου, ενδιαφέρονται άμεσα (και «πρακτικά») για τη Μαρξική θεωρία για την κοινωνία και για τη σύγχρονη συζήτηση σχετικά με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Θεωρούμε έτσι αναγκαίο να διευκρινίσουμε την *θεωρητική* και *πολιτική* σημασία που έχει η διαμάχη για τον χαρακτήρα της Μαρξικής θεωρίας και ειδικότερα για τη σχέση μεταξύ της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και του Μαρξισμού, ζήτημα που εξακολουθεί να προκαλεί αντιπαραθέσεις στις κοινωνικές επιστήμες και στο μαρξιστικό κίνημα.

Ο Μαρξ διαμόρφωσε την οικονομική του θεωρία υπό τον τίτλο *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* κυρίως στην περίοδο 1857-67. Πρόκειται για ένα συνεκτικό θεωρητικό σύστημα, δομημένο με βάση τη λογική ανάπτυξη εννοιών και αναλύσεων, οι οποίες θεμελιώνονται στις Μαρξικές κατηγορίες της *αξίας* και *υπεραξίας*. Η μαρξιστική οικονομική θεωρία ανέκυψε από τις προγενέστερες ιστορικές-κοινωνιολογικές αναλύσεις των Μαρξ και Ένγκελς και διαπλάστηκε παράλληλα με μία νέα μεθοδολογική προσέγγιση.

Εντούτοις, ήδη από τον θάνατο του Μαρξ, έγινε αντιληπτό ότι η μαρξιστική θεωρία και η μαρξιστική οικονομική ανάλυση επιδέχονταν περισσότερες από μία ερμηνείες, εμποδίζοντας τη «γραμμική» ανάπτυξη μίας και μοναδικής θεωρητικής κατεύθυνσης. Η ύπαρξη του Μαρξισμού υπήρξε έκτοτε στενά συνυφασμένη με τη διαμόρφωση διαφορετικών ρευμάτων και θεωρητικών Σχολών, οι οποίες, κατά κανόνα, οικοδομήθηκαν στη βάση αντιθετικών θεωρητικών αρχών, εννοιών και τοποθετήσεων. Πρόκειται για φαινόμενο που εμφανίστηκε σε όλες τις χώρες στις οποίες αναπτύχθηκε ο Μαρξισμός.

Οι αντιφάσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας ερμηνεύονται με βάση δύο στοιχεία. Κατ' αρχάς (και σε γενικό επίπεδο) οφείλονται στον συγκρουσιακό και επαναστατικό της χαρακτήρα, δηλαδή στο γεγονός ότι συνιστά μία ισχυρή κριτική προς την καθεστηκυία κοινωνική και οικονομική τάξη πραγμάτων και προς την κυρίαρχη ιδεολογία η οποία συντελεί στην παγίωση αυτής της τάξης πραγμάτων.

Στη διαμάχη της με τις κυρίαρχες θεωρητικές κατασκευές, η μαρξιστική θεωρία συχνά διαπλέκεται με αυτές, υπό την έννοια ότι αναπαράγονται στο εσωτερικό της αστικές ιδεολογικές μορφές. Συγχρόνως, η εξέλιξη της μαρξιστικής θεωρίας επηρεάζεται από την πολιτική συγκυρία, καθώς ο Μαρξισμός, εκτός από θεωρητικό επιστημονικό ρεύμα, αποτελεί μαζική ιδεολογία της Αριστεράς, η οποία με τη σειρά της επιδρά στους τρόπους ανάπτυξης της θεωρίας.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η μαρξιστική θεωρία παίρνει τη μορφή μίας κατ' ανάγκην *συγκρουσιακής και σχισματικής* επιστήμης. Κατά συνέπεια, οι Μαρξιστές οικονομολόγοι, κοινωνικοί επιστήμονες και ερευνητές οφείλουν να πάρουν θέση στη διαμάχη, αντικείμενο της οποίας είναι η ίδια η μαρξιστική θεωρία.

Παρά ταύτα, επικρατεί διεθνώς η πεποίθηση ότι υπάρχει μία και μόνο αυθεντική ερμηνεία των γραπτών του Μαρξ. Καίτοι κάθε θεωρητικός ή ρεύμα θεωρεί ως αληθινά μαρξιστική μόνο τη δική του εκδοχή και επικρίνει με οξύτητα τις λοιπές, αυτό όμως δεν εμποδίζει την επικράτηση της άποψης ότι η μαρξ(στι)κή θεωρία είναι «μία».

Το δεύτερο στοιχείο που ερμηνεύει τον σχισματικό χαρακτήρα της μαρξιστικής θεωρίας συνδέεται με τον χαρακτήρα των οικονομικών αναλύσεων του Μαρξ (αντίστοιχα μπορεί να λεχθούν και για την πολιτική θεωρία του Μαρξ και τις σχετικές στρατηγικές και προβλέψεις, αλλά αυτά δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης). Η μελέτη των ώριμων οικονομικών έργων του Μαρξ δείχνει ότι ο συγγραφέας τους δεν παρέμεινε πάντα συνεπής προς το δικό του θεωρητικό σύστημα *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, δηλαδή δεν επιχειρηματολογεί πάντα στη βάση της *ρήξης* του με τη Ρικαρδιανή θεωρία, η οποία αντιλαμβάνεται την αξία ως ποσότητα «δαπανώμενης εργασίας». Όπως θα δείξουμε, σε πολλά σημεία του ώριμου έργου του, ο Μαρξ οπισθοχωρεί σε θέσεις του Ρικαρδιανού συστήματος.

Κατά τη γνώμη μας, η Μαρξική *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* δεν συνιστά διόρθωση λαθών ή συγχύσεων της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, αλλά εγκαινιάζει μια νέα θεωρητική περιοχή, διαμορφώνοντας ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο ανάλυσης και ένα νέο «παράδειγμα» (νοούμενο ως σύστημα εννοιών και αιτιακών καθορισμών).

Σε αντίθεση με τη Ρικαρδιανή, η Μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί *χρηματική θεωρία*. Η αξία ενός εμπορεύματος δεν μπορεί να ορισθεί καθεαυτή, αλλά μόνο μέσω της *μορφής εμφάνισής της*· δεν μπορεί να ορισθεί ξεχωριστά απ' όλα τα άλλα εμπορεύματα αλλά μόνο σε σχέση με αυτά, εντός της *διαδικασίας ανταλλαγής*. Αυτή η σχέση ανταλλακτικών αξιών υλοποιείται μέσω του *χρήματος*. Στο Μαρξικό σύστημα δεν υπάρχει κάποια άλλη «απτή εκδήλωση» της (αφηρημένης) εργασίας ή κάποια άλλη ποσοτικά προσδιορισμένη μορφή εμφάνισης (ή μέτρησης) της αξίας.

Καθώς το χρήμα αποτελεί τη μοναδική *μορφή εμφάνισης* της αξίας, οι δύο έννοιες, αξία και χρήμα, δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο αφαίρεσης. Είναι *ασύμμετρες* και συνεπώς δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα ποσοτικών συγκρίσεων και μαθηματικών υπολογισμών. Κατά το θεωρητικό σύστημα του Μαρξ το χρήμα (και όχι η αξία) ανήκει στον κόσμο των εμπειρικά απτών και μετρήσιμων κατηγοριών.

Ο Μαρξ συγκρότησε τις έννοιες με βάση τις οποίες θεμελίωσε τη θεωρητική του ρήξη με τη Ρικαρδιανή θεωρία της αξίας κυρίως στα *Χειρόγραφα* του 1857-58 (γνωστά ως *Grundrisse*), στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (πρώτη έκδοση 1859) και στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* (πρώτη έκδοση 1867). Η ίδια θεωρητική προβληματική μπορεί να εντοπιστεί και σε άλλα κείμενα της δεκαετίας του 1860, όπως το *Χειρόγραφο 1861-63*, ένα μέρος του οποίου εκδόθηκε μεταθανάτια υπό τον τίτλο *Θεωρίες της Υπεραξίας*, και το *Χειρόγραφο 1863-67*, το οποίο περιέχει

τα προσχέδια του 2^{ου} και 3^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, τους οποίους επιμελήθηκε και εξέδωσε ο Ένγκελς, το 1885 και 1894 αντιστοίχως.

Η κατανόηση της ρήξης του Μαρξ με τη Ρικαρδιανή θεωρία της αξίας δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι στο *Κεφάλαιο* χρησιμοποιείται ένας εξαιρετικά αφηρημένος και κατ' εξοχήν φιλοσοφικός τρόπος παρουσίασης. Περισσότερο σημαντικό είναι το ότι, στα γραπτά της περιόδου 1861-65, ο Μαρξ αμφιταλαντεύεται σε σχέση με την Κλασική Πολιτική Οικονομία, υποχωρώντας, όπως προαναφέραμε και θα δείξουμε αναλυτικά στην παρούσα μελέτη, στη Ρικαρδιανή θεωρία της αξίας.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα οικονομικά έργα του Μαρξ διατυπώνουν δύο ριζικά διαφορετικούς και μεταξύ τους ασύμβατους θεωρητικούς λόγους:

α) Το θεωρητικό σύστημα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, το οποίο αναπτύχθηκε ιδίως στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* (και κυρίως στο πρώτο μέρος του), στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859 και στα *Grundrisse*, και

β) Μία εκλεπτυσμένη εκδοχή της Ρικαρδιανής Πολιτικής Οικονομίας της αξίας ως «δαπανώμενης εργασίας», που ανιχνεύεται ιδίως σε *σημεία* του 3^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, όπως στο τμήμα που πραγματεύεται τον «Μετασχηματισμό των αξιών των εμπορευμάτων σε τιμές παραγωγής» και στη θεωρία της «Απόλυτης γαιοπροσόδου», αλλά εμφανίζεται και σε άλλα μέρη των γραπτών του Μαρξ της περιόδου 1861-65. Πρόκειται για θεωρητικό λόγο που έχει επηρεάσει πολλές σύγχρονες προσεγγίσεις και ερμηνείες της Μαρξικής θεωρίας της αξίας.

Αυτό το είδος σχίσματος στο corpus του Μαρξικού οικονομικού έργου αναλύεται στην παρούσα μελέτη από θεωρητική σκοπιά, με βάση την κριτική και συγκριτική ανάγνωση του Μαρξικού κειμένου. Εδώ επισημαίνουμε απλώς ότι η διαφοροποίηση της Μαρξικής από τη Ρικαρδιανή προσέγγιση είναι ζωτικής θεωρητικής σημασίας, δεδομένου ότι επιτρέπει την ερμηνεία κεντρικών στοιχείων του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως το χρήμα, η πίστη και η λειτουργία των αγορών κεφαλαίου, που δεν είναι επιτυχώς ερμηνεύσιμα σε Ρικαρδιανή προοπτική. Το ίδιο συμβαίνει με το φαινόμενο των καπιταλιστικών κρίσεων.

Είναι προφανές ότι εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με θεωρητικά ζητήματα τα οποία αφορούν λίγους ειδικούς, συνιστώντας οιονεί σχολαστικές διαμάχες, στερούμενες πρακτικής σημασίας. Στην εν λόγω αντιπαράθεση, η θεωρητική όψη συνδέεται άρρηκτα με την πολιτική, όπως πάγια συμβαίνει με τις διαμάχες γύρω από την έννοια (και τις επιμέρους θεωρητικές έννοιες) του Μαρξισμού.

Εκείνο το οποίο κρίνεται πολιτικά είναι η στάση των θεωρητικών και του μαρξιστικού κινήματος απέναντι στο Μαρξικό έργο. Μέχρι σήμερα --και παρά τις τόσες «ανατροπές», απομυθοποιήσεις και «αποκαθλώσεις»-- είναι κυρίαρχη η τάση να εμφανίζονται οι αναλύσεις του Μαρξ σαν «ατόφιο ατσάλι». Οι περισσότεροι θεωρητικοί, καίτοι διαφωνούν επί της ουσίας για το «τι όντως είπε ο Μαρξ», επιμένουν ότι το έργο του εμφανίζει άρρηκτη εννοιολογική συνοχή (ενίοτε δε και χρονική συνέχεια).

Οι περισσότεροι είναι βέβαιοι πρόθυμοι να αναγνωρίσουν και να διορθώσουν δευτερεύουσας σημασίας «αβλεψίες» του Μαρξ. Δέχονται ωστόσο ότι αυτό δεν θίγει την ενότητα της Μαρξικής οικονομικής προσέγγισης, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται ο Μαρξ (και κατ' επέκταση ο Μαρξισμός) ως μια πολιτικώς επαναστατική εκδοχή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.

Από την πλευρά μας πιστεύουμε πως πρέπει να εγκαταλειφθεί οριστικά αυτή η αγιογραφική ιδεολογία που ισοδυναμεί με μια «απαγόρευση σκέψης», όπως θα έλεγαν οι Γερμανοί (Denkverbot). Εάν ο Μαρξ σε σημαντικά τμήματα του ώριμου

έργου του παραμένει Ρικαρδιανός και εάν αυτό έρχεται σε αντίφαση με τα άλλα μέρη του έργου του που είναι πολύ πιο πρωτότυπα και ερμηνευτικώς ισχυρά, η θεωρία οφείλει να αποδεχθεί και να αναδείξει αυτή την κατάσταση.

Έτσι όχι μόνο απαλλασσόμαστε από τον μύθο για τον Μαρξ ως ένα είδος θεωρητικού «υπερανθρώπου», μύθο που εξέθρεψε τις αγιογραφικές και αυταρχικές ιδεολογίες, αρχής γενομένης από τον σοβιετικό μαρξισμό, αλλά και –κυρίως-- μπορούμε να αντιληφθούμε την ουσία της θεωρητικής παρέμβασης του Μαρξ, αποφεύγοντας τις αντιφάσεις και τον θεωρητικά καταστροφικό πειρασμό τού να εντάξουμε τον Μαρξ στην παράδοση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.

Με άλλη διατύπωση, είναι και εδώ αναγκαία η ρήξη με ιδεολογίες και θεωρητικούς φόβους που εξακολουθούν να επικρατούν στη μαρξιστική σκέψη. Ας μας επιτραπεί να χρησιμοποιήσουμε μια αναλογία. Όπως αποτελεί ζωτική ανάγκη για τον Μαρξισμό η πλήρης ρήξη με τον εθνικισμό, καίτοι αυτό προϋποθέτει τη ρήξη όχι μόνο με το αστικό στρατόπεδο αλλά και με απόψεις πολλών μαρξιστών θεωρητικών και σημαντικών τμημάτων του μαρξιστικού κινήματος, εξίσου ζωτική είναι για την οικονομική θεωρία η ρήξη με το εννοιολογικό σύστημα και τα πορίσματα της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, καίτοι αυτό έχει ως τίμημα την απόρριψη ενός όχι αμελητέου τμήματος αναλύσεων που συναντούμε στο έργο του Μαρξ και σε μεταγενέστερους θεωρητικούς.

Η παρούσα μελέτη είναι αφιερωμένη στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας μέσα από αυτό το πρίσμα.

Στο 1^ο μέρος (*Αξία και χρήμα*) ανασυνθέτουμε αυτό που ορίσαμε ως πρώτο θεωρητικό λόγο, δηλαδή τις αρχές του Μαρξικού θεωρητικού συστήματος της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, οι οποίες διαμορφώθηκαν σε ρήξη με τη Ρικαρδιανή Πολιτική Οικονομία.

Στο 2^ο μέρος (*Θεωρία της αξίας και ιδεολογία*) παρουσιάζουμε τα εννοιολογικά προβλήματα που δημιουργεί για τη θεωρία της ιδεολογίας και των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας ο τρόπος με τον οποίο ο Μαρξ παρουσιάζει την αξιακή θεωρία του, και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο εισάγει την έννοια του κεφαλαίου και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στο 3^ο μέρος (*Θεωρία της αξίας και τιμές. Οι αμφιταλαντεύσεις του Μαρξ απέναντι στην Κλασική Πολιτική Οικονομία*) παρουσιάζουμε κριτικά τις βασικές αναπτύξεις που θεωρούμε ότι διαμορφώνουν τον δεύτερο θεωρητικό λόγο στα γραπτά του Μαρξ, εκείνον δηλαδή που παραμένει προσκολλημένος στην Κλασική παράδοση της Πολιτικής Οικονομίας.

Τέλος, στο 4^ο μέρος του βιβλίου (*Το κύκλωμα του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, το γενικό ποσοστό κέρδους και οι οικονομικές κρίσεις*) αξιοποιούμε τα θεωρητικά μας συμπεράσματα από τις προηγούμενες ενότητες, επικεντρώνοντας την προσοχή μας σε ζητήματα όπως η θεωρία των κρίσεων, η οικονομική αστάθεια και το κύκλωμα του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, τα οποία σχετίζονται με τη σημερινή οικονομική συγκυρία και με τις σύγχρονες διαμάχες για τη Μαρξική οικονομική θεωρία.

Ο Δημήτρης Δημούλης ευχαριστεί το Πανεπιστήμιο Bandeirante του Σάο Πάολο για την υποστήριξη και την επιχορήγηση του Ερευνητικού Προγράμματος *Δίκαιο και Οικονομία*. Όλοι οι συγγραφείς εκφράζουν τις ευχαριστίες τους στους Howard Engelskirchen, Σπύρο Λαπατσιώρα και Δημήτρη Σωτηρόπουλο, που διάβασαν και σχολίασαν αυτό το βιβλίο. Τα λάθη που τυχόν εξακολουθούν να υπάρχουν είναι βεβαίως δικά τους.

Οι συγγραφείς

ΜΕΡΟΣ Ι

ΑΞΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

1. Εισαγωγή: Σχετικά με το αντικείμενο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» του Μαρξ

1. Τα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ

Σκοπός του εισαγωγικού αυτού κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει με συνοπτικό τρόπο τη θέση που καταλαμβάνουν τα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ στο συνολικό συγγραφικό του έργο, ώστε να καταστεί κατόπιν δυνατό να διατυπωθεί το ερώτημα, το οποίο θα αποτελέσει το καθαυτό αντικείμενο μελέτης του παρόντος βιβλίου: Ποια είναι η σχέση της ανάλυσης του Μαρξ με την Κλασική οικονομική θεωρία και κατά πόσον η Μαρξική οικονομική θεωρία συνιστά «εργαλείο» για την κατανόηση της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομικής πραγματικότητας.

Όπως ήδη σημειώσαμε στον Πρόλογο, τα ώριμα έργα οικονομικής θεωρίας του Μαρξ, στα οποία κατά κύριο λόγο αποτυπώνεται η θεωρία του, είναι τα ακόλουθα:

1) Τα *Χειρόγραφα 1857-58*, που για πρώτη φορά εκδόθηκαν το 1939-41 (με εξαίρεση ένα σύντομο κριτικό κείμενο, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1976, σχετικά με το βιβλίο του J. B. Bastiat *Harmonies Économiques*, Paris 1851) ως *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Μαρξ 1989, MEGA 1976-α).

2) Η *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1859 (MEGA 1980-α).

3) Το *Χειρόγραφο 1861-63*, το οποίο αποτελείται από δύομισι χιλιάδες τυπωμένες σελίδες, και που ένα μόνο τμήμα τους κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τμηματικά την περίοδο 1905-10 υπό τον τίτλο *Θεωρίες για την Υπεραξία*. Η έκδοση του συνολικού *Χειρογράφου 1861-63* ολοκληρώθηκε το 1982 (MEGA 1976-β, 1977, 1978-α, 1978-β, 1980-α, 1982, Μαρξ 1981, 1982, 1985).

4) Τα *Χειρόγραφα 1863-67*, στα οποία ανήκουν όλες οι «πρόχειρες» γραφές και των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*, συμπεριλαμβανομένου και του 6^{ου} κεφαλαίου του πρώτου τόμου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1969 υπό τον τίτλο *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* (MEGA 1988, 1992, Marx 1969, Μαρξ 1983). Η έκδοση των *Χειρογράφων 1863-67* δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

5) Ο πρώτος τόμος του *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, που εκδόθηκε το 1867. Στη δεύτερη έκδοση του έργου (1872-73), ο Μαρξ επεξεργάστηκε και πάλι και τροποποίησε το πρώτο τμήμα του έργου, που φέρει τον τίτλο «Εμπόρευμα και χρήμα». Περιορισμένες αλλαγές περιεχομένου έκανε επίσης στο κείμενο της γαλλικής μετάφρασης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (Παρίσι 1872-75). Ο Ένγκελς επιμελήθηκε τα χειρόγραφα του δεύτερου και τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (που ανήκουν στα *Χειρόγραφα 1863-67*), οι οποίοι εκδόθηκαν το 1884 και 1895 αντίστοιχα. (Βλ. MEGA 1983, Μαρξ 1978-α, 1978-β, 1979, 1991).

Το σύνολο των οικονομικών έργων του Μαρξ (χειρόγραφα και ήδη δημοσιευθέντα κείμενα) εκδίδεται, από το 1976, στην πρωτότυπη γλώσσα κάθε έργου, από την MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe). Την έκδοση αυτή, την οποία μέχρι το 1989 διηύθυνε το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, διευθύνει σήμερα το Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας με έδρα το Άμστερνταμ (βλ. και Hecker 1998).

2. Το θεωρητικό υπόβαθρο: Η Μαρξική θεωρία της Ιστορίας (Ταξική πάλη και τρόποι παραγωγής)

Η οικονομική θεωρία του Μαρξ οικοδομήθηκε στο εσωτερικό της *θεωρίας της Ιστορίας*, την οποία είχαν από κοινού αναπτύξει οι Μαρξ και Ένγκελς, από τα μέσα της δεκαετίας του 1840.

Θεμέλιος λίθος της θεωρίας αυτής είναι η απόρριψη ολόκληρης της παράδοσης του θεωρητικού-φιλοσοφικού ανθρωπισμού, δηλαδή των διάφορων εκδοχών της ανθρωπολογικής-ουσιακρατικής φιλοσοφίας και ιδεολογίας, σύμφωνα με τις οποίες το άτομο, ή η «φύση του ανθρώπου», καθορίζει τη μορφή και αποτελεί μοχλό εξέλιξης της κοινωνίας. Η «ανθρώπινη φύση» δεν θεωρείται ως αναλλοίωτη εσωτερική ουσία του (κάθε) ανθρώπου, αλλά ως μεταβαλλόμενο αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, το προϊόν ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής εξουσίας που προκύπτει ερήμην της θέλησης των ανθρώπων, από τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, δηλαδή από την *πάλη των τάξεων*.

Ήδη το 1845, στις *Θέσεις για τον Feuerbach*, ο Μαρξ έγραφε: «Η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (6^η θέση για τον Feuerbach, σε Μαρξ/Ένγκελς χ.χ.έ.: 47). Σε μεταγενέστερα έργα του συμπλήρωνε: «Αυτό το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, τις οποίες κάθε υποκείμενο και κάθε γενιά βρίσκει ως κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική αιτία γι' αυτό, το οποίο οι φιλόσοφοι έχουν παρουσιάσει ως "ουσία" και "φύση του ανθρώπου"» (MEW τ. 3: 38). «Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα, αλλά εκφράζει το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους» (Μαρξ 1990-α: 194).

Στη βάση αυτή, οι Μαρξ και Ένγκελς διαμόρφωσαν την έννοια της *πάλης των τάξεων*, ως της κινητήριας δύναμης της κοινωνικής εξέλιξης: «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων» (Μαρξ/Ένγκελς 1965: 29).

Η κοινωνία είναι επομένως αποτέλεσμα μιας *ιστορικής διαδικασίας*, μιας διαδικασίας με *κινητήρια δύναμη* (πάλη των τάξεων) αλλά *χωρίς υποκείμενο-δημιουργό* (τον «Άνθρωπο», που είτε ως μεμονωμένο υποκείμενο, είτε ως συλλογική οντότητα –η ανθρωπότητα–, δημιουργεί την κοινωνία).¹ Αποτελεί ένα *δομημένο όλον*, ένα *σύστημα* (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) *ταξικής εξουσίας*, που διέπεται από ένα *σύνολο αντιφάσεων*.

Η προσέγγιση αυτή συνιστά μια κατ' αρχήν *τομή* ως προς τις φιλοσοφικές βάσεις και τις αρχές θεμελίωσης της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, η οποία αντιλαμβανόταν τον εμπορευματικό χαρακτήρα της οικονομίας και τον αντίστοιχο καταμερισμό εργασίας ως αποτέλεσμα της «ανθρώπινης φύσης».² Παράλληλα, όμως, ο Μαρξ αποδέχεται το κριτήριο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας για τη διαίρεση

¹ «Η αναλυτική μέθοδός μου δεν εκκινεί από τον άνθρωπο, αλλά από την οικονομικά δεδομένη περίοδο της κοινωνίας» (Μαρξ 1993: 34). «Εδώ όμως πρόκειται για τα πρόσωπα μόνο στο βαθμό που αποτελούν την προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών και είναι φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων» (Μαρξ 1978-α: 14). «Ο μαρξισμός βλέπει την κοινωνία ως ένα σύστημα χωρίς υποκείμενα» (Μπουχάριν 1988: 227).

² Σύμφωνα με τον Smith, η «φύση του ανθρώπου» συνίσταται στην «τάση για δοσοληψία και ανταλλαγή ενός πράγματος με ένα άλλο» (Smith 2000, I.ii.5, 28). Με τον τρόπο αυτό ο «άνθρωπος» έχει κατά κύριο λόγο οικονομική υπόσταση, είναι «homo oeconomicus», ανταλλάσσει με τους άλλους ανθρώπους τα προϊόντα της εργασίας του. Καθώς, λοιπόν, «κάθε άνθρωπος ζει ανταλλάσσοντας, άρα σε κάποιο βαθμό γίνεται έμπορος», έτσι «και η ίδια η κοινωνία αναπτύσσεται σε μια κυριολεκτικά εμπορική κοινωνία» (Smith 2000, I.iv. 1 37).

της κοινωνίας σε τάξεις: Η θέση των «ατόμων» στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής αποτελεί τον καταρχήν όρο που καθορίζει την ταξική τους ένταξη.³

Εντούτοις, ο Μαρξ δεν περιορίζεται στην Κλασική θέση. Εντοπίζει, απομονώνει και αναπτύσσει το «σχεσιακό στοιχείο» που περιέχει η θέση των Κλασικών οικονομολόγων και με τον τρόπο αυτό διατυπώνει μια νέα θεωρία των *κοινωνικών σχέσεων*, και των *τάξεων* ως κυρίαρχων παραμέτρων αυτών των σχέσεων. Ο Μαρξ επεξεργάστηκε τη θέση των Κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας σε δύο κατευθύνσεις (βλ. και Milios 2000):

α) Ανέδειξε το στοιχείο του ταξικού ανταγωνισμού, των αντικρουόμενων συμφερόντων ανάμεσα στις κύριες τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας και ιδίως ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και στους μισθωτούς εργάτες. Πολύ περισσότερο, συνέλαβε την *ενότητα* ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις της κοινωνίας, την *ενότητα* και συνοχή της κοινωνίας, με όρους κοινωνικής-ταξικής εξουσίας:

Η εξουσία δεν γίνεται αντιληπτή ως «δικαίωμα του κυριάρχου» ή ως «εξουσία του κράτους» απέναντι στους (ίσους και ελεύθερους) πολίτες, αλλά ως συγκεκριμένη μορφή *ταξικής κυριαρχίας* μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας. Η εξουσία αυτή, που παγιώνεται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, διασφαλίζεται μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό, την πάλη των τάξεων. Η συνοχή της κοινωνίας εξασφαλίζεται σε κάθε ιστορική περίοδο σε συνάρτηση με τον ιστορικά ιδιαίτερο χαρακτήρα της ταξικής εξουσίας, η οποία αναπαράγεται μέσα στην πάλη των τάξεων.

Η μαρξιστική θεωρία των τάξεων αποτελεί έτσι *θεωρία της ταξικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων*. Οι τάξεις, ως αμιγώς σχεσιακή πραγματικότητα, ορίζονται αποκλειστικά στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Δεν προϋπάρχουν της πάλης των τάξεων, συνεπώς «δεν μπορούν να οριστούν χωριστά η μια από την άλλη, αλλά μόνο μέσω της κοινωνικής *σχέσης* ενός ανταγωνισμού, ο οποίος φέρνει αντιμέτωπη τη μια τάξη με την άλλη» (Balibar 1986: 620). Αυτό σημαίνει ότι κατά κύριο λόγο οι τάξεις γίνονται αντιληπτές ως κοινωνικές σχέσεις και *πρακτικές* και όχι ως «ομάδες ατόμων».⁴

³ Στο ημιτελές 52ο κεφ. του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ σημειώνει: «Οι ιδιοκτήτες απλής εργασιακής δύναμης, οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου και οι ιδιοκτήτες γης, οι αντίστοιχες πηγές εισοδήματος των οποίων είναι ο μισθός εργασίας, το κέρδος και η γαιοπρόσοδος, δηλαδή οι μισθωτοί εργάτες, οι κεφαλαιοκράτες και οι γαιοκτήμονες αποτελούν τις τρεις μεγάλες τάξεις της σύγχρονης κοινωνίας, που βασίζεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 1086-1087). Ο ορισμός αυτός ακολουθεί τον αντίστοιχο του Ricardo: «Η παραγωγή του εδάφους (...) κατανέμεται μεταξύ τριών κοινωνικών τάξεων, ήτοι των γαιοκτημόνων, των κεφαλαιούχων ή των κατόχων των περιουσιακών στοιχείων ή κεφαλαίων των αναγκαιούντων προς καλλιέργειαν αυτού, και των εργατών δια της φιλοπονίας των οποίων καλλιεργείται τούτο. Κατά τα ποικίλα στάδια της κοινωνικής εξελίξεως αι εις εκάστην των τάξεων τούτων εκ της συνολικής παραγωγής του εδάφους προερχόμεναι αναλογίαι υπό το όνομα έγγειος πρόσοδος, κέρδος και ημερομίσθιον είναι ουσιωδώς διάφοροι» (Ricardo 1992: 1). Εντούτοις, ο Μαρξ σπεύδει, αμέσως μετά τη διατύπωση του προκαταρκτικού αυτού ορισμού, να σημειώσει ότι το κριτήριο της μορφής του εισοδήματος δεν κλείνει τη θεωρία των τάξεων και θέτει το ερώτημα: «Τι είναι αυτό που κάνει τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες, τους γαιοκτήμονες να αποτελούν τις τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις;» Για ζητήματα που σχετίζονται με τον «προσωρινό» αυτό ορισμό των τάξεων από τον Μαρξ βλ. Δημούλης 1994: 46 επ.

⁴ Οι μη-ταξικές σχέσεις που υφίστανται σε μία κοινωνία, όπως π.χ. οι σχέσεις ενηλίκων-ανηλίκων, οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, τις διαφορετικές «φυλές» ή τις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες επικαθορίζονται πάντοτε και μορφοποιούνται σε αντιστοιχία με την κύρια όψη των κοινωνικών σχέσεων, τις ταξικές σχέσεις *εξουσίας*. Για τη θεμελίωση της μαρξιστικής αυτής θέσης βλ. Δημούλης 1994, ιδίως σσ. 47-51. Επίσης την πολύ διεισδυτική ανάλυση του Βαλλερστάιν για τις έννοιες «φυλή» και «ομάδωση κύρους» (στο Μπαλιμπάρ/ Βαλλερστάιν 1991: 281 επ.) όπου συνάγεται το συμπέρασμα ότι «οι ομαδώσεις κύρους (όπως και τα κόμματα) αποτελούν συγκεχυμένες συλλογικές αναπαραστάσεις των τάξεων» (σ. 306).

Οι ταξικές πρακτικές, που αναπτύσσονται πάντα στο πλαίσιο ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας, έχουν έτσι αντικειμενική υπόσταση, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα ή μη (σε κάθε συγκυρία) να αποκτήσουν συνείδηση των κοινών ταξικών τους συμφερόντων όσοι εντάσσονται στις καταπιεζόμενες και υποκείμενες σε εκμετάλλευση τάξεις, ή, ακόμα περισσότερο, να γίνουν φορείς μιας ταξικής πολιτικής (βλ. και Δημούλης 1994).⁵ Μάλιστα, ένα καίριο στοιχείο της ταξικής εξουσίας είναι η ικανότητά της να αποτρέπει τη συνειδητοποίηση των κοινών ταξικών συμφερόντων όσων εντάσσονται στις κυριαρχούμενες και υφιστάμενες οικονομική εκμετάλλευση τάξεις.

β) Παράλληλα με τη συγκρότηση της θεωρίας της ταξικής εξουσίας στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται ότι οι συγκεκριμένες κοινωνίες αποτελούνται από ένα μωσαϊκό κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (και συγκεκριμένων ιστορικών εκφάνσεων αυτών των κοινωνικών σχέσεων), που δεν ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο κοινωνικής συνοχής (στον ίδιο τύπο ταξικής εξουσίας). Αντίθετα, αποτελούν το συγκεκριμένο ιστορικό αποτέλεσμα της εξέλιξης της κοινωνίας, η οποία κατά κανόνα επιτρέπει την «επιβίωση» στοιχείων από προηγούμενους τύπους οργάνωσης της κοινωνίας, δηλαδή από προγενέστερα συστήματα ταξικής εξουσίας (π.χ. φεουδαρχία).

Αναζητά έτσι και εντοπίζει τα στοιχεία των κοινωνικών σχέσεων που: 1) Συνιστούν το ειδοποιό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, της κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας, της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας γενικά, δηλαδή διαφοροποιούν τον καπιταλισμό από τα αντίστοιχα στοιχεία άλλων τύπων ταξικής κυριαρχίας (και, αντίστοιχα, οργάνωσης της κοινωνίας). 2) Αποτελούν τον μόνιμο, «αναλλοίωτο», πυρήνα του καπιταλιστικού συστήματος ταξικής κυριαρχίας (μια ιστορικά ιδιαίτερη ενότητα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών⁶), ανεξάρτητα από τις εκάστοτε μορφές ή ιδιαιτερότητές τους, που συναρτώνται με την εξέλιξη της κάθε επιμέρους (καπιταλιστικής) κοινωνίας.

Προκύπτει έτσι ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Ο (καπιταλιστικός) *τρόπος παραγωγής*. Με βάση τη θεωρητική ανάλυση των τρόπων παραγωγής μπορεί στη συνέχεια να μελετηθεί σε βάθος κάθε συγκεκριμένη ταξική κοινωνία (κάθε συγκεκριμένος ταξικός κοινωνικός σχηματισμός).

3. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ως έννοια-κλειδί για τη μελέτη της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναφέρεται στον αιτιακό *πυρήνα* των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι όχι στις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), ορίζει τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις σε όλα τα

⁵ Για την κριτική της αντίθεσης θεωρητικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία μια τάξη συγκροτείται «μόνον από τη στιγμή που διαθέτει μια “ταξική συνείδηση” δική της» βλ. Πουλαντζάς 1975: 105 επ. Επίσης de Ste Croix (1984: 102): «Εάν οι δούλοι της αρχαιότητας πρέπει πράγματι να θεωρηθούν ως τάξη, τότε ούτε η ταξική συνείδηση, ούτε η κοινή πολιτική δράση (και οι δύο ήταν πέρα από τη δυνατότητα των αρχαίων δούλων) δεν φαίνονται να δικαιούνται να θεωρηθούν ως *αναγκαία* στοιχεία της τάξης, σύμφωνα με το μαρξικό σύστημα». Για τη μαρξιστική θεωρία των τάξεων βλ. επίσης Carchedi (1977) και Resnick and Wolff (1982).

⁶ «Η ειδική οικονομική μορφή, με την οποία αντλείται απλήρωτη δουλειά από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδοούλωσης, όπως αναφύεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της αντεπιδρά καθοριστικά πάνω της (...) στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς (...) βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης επομένως και (...) της κάθε φορά ειδικής κρατικής μορφής» (Μαρξ 1978-β: 972).

κοινωνικά επίπεδα που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα κοινωνικής εξουσίας. Αποτελεί μια εννοιολογική κατασκευή-κλειδί, ένα θεωρητικό «μέσο παραγωγής» για τη μελέτη των σχέσεων που συνεχουν μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία: συμπυκνώνει τις ειδικά καπιταλιστικές δομικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν κάθε καπιταλιστική κοινωνία.

Ταυτόχρονα, η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επιτρέπει την κατανόηση των σχέσεων που αναφέρονται σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης, σε *μη-καπιταλιστικούς (προ-καπιταλιστικούς) τρόπους παραγωγής*. Προκύπτουν έτσι οι έννοιες του δουλοκτητικού, του φεουδαρχικού, του ασιατικού τρόπου παραγωγής κ.ο.κ.

Ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής θεμελιώνεται στην κεφαλαιακή *σχέση* καταρχήν στο επίπεδο της παραγωγής: στον αποχωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής (που μετατρέπεται έτσι στο οικονομικό επίπεδο σε μισθωτό εργάτη – σε κάτοχο της εργασιακής του δύναμης και μόνο – και στο δικαιοπολιτικό επίπεδο σε ελεύθερο πολίτη) και στην πλήρη ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τον κεφαλαιοκράτη. Πλήρης ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής σημαίνει ότι ο κεφαλαιοκράτης έχει τόσο την κατοχή (νομή) των μέσων παραγωγής (την εξουσία να τα θέτει σε λειτουργία) όσο και την κυριότητά τους (την εξουσία να ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν).

Για να μετασχηματιστεί ο εργαζόμενος σε μισθωτό εργάτη πρέπει ο «κυρίαρχος» να εκτοπιστεί από το σύγχρονο συνταγματικό κράτος και οι υπήκοοι να μετασχηματιστούν σε πολίτες. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βασίζεται στον «ελεύθερο εργαζόμενο» και στην «ελεύθερη σύμβαση». Η ταξική ένταξη και καθήλωση επιβάλλεται, όπως επανειλημμένα τόνισε ο Μαρξ, μόνο μέσα από τη «σιωπηλή βία» των κυρίαρχων οικονομικών σχέσεων.

Ο εργαζόμενος για να μετασχηματισθεί σε μισθωτό πρέπει να είναι «ελεύθερος με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη» (Μαρξ 1978-α: 179).

Ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής δεν συμπυκνώνει επομένως αποκλειστικά μια οικονομική σχέση, αλλά αναφέρεται σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα.. Σ' αυτόν εμπεριέχεται και ο πυρήνας των (καπιταλιστικών) πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων εξουσίας.

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αποτυπώνεται έτσι η συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής. Αποκαλύπτεται επομένως ότι η καπιταλιστική τάξη κατέχει όχι μόνο την οικονομική αλλά και την *πολιτική* εξουσία: όχι γιατί οι καπιταλιστές καταλαμβάνουν αυτοπρόσωπα τις ανώτατες πολιτικές θέσεις του κράτους, αλλά γιατί η δομή του πολιτικού στοιχείου στις καπιταλιστικές κοινωνίες και ειδικότερα του καπιταλιστικού κράτους (η ιεραρχική-γραφειοκρατική διάρθρωσή του, η «αταξική» λειτουργία του με βάση τους κανόνες του Δικαίου κ.λπ.) αντιστοιχεί στη (και εξασφαλίζει τη) διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας.

Ομοίως γίνεται φανερό ότι η δομή της *κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας* (η ιδεολογία των ατομικών δικαιωμάτων και της ισοπολιτείας, της εθνικής ενότητας και του κοινού –εθνικού– συμφέροντος, κ.ο.κ.) αντιστοιχεί στην απόπειρα παγίωσης και αναπαραγωγής της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί έτσι μια διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών ταξικών συμφερόντων, μέσω της

υλικότητάς της ως «βιωματικής πρακτικής», ως «τρόπου ζωής» όχι μόνο των κυρίαρχων αλλά, υπό παραλλαγμένη μορφή, και των κυριαρχούμενων τάξεων.⁷

Στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, αντίθετα, η ιδιοκτησία της κυρίαρχης τάξης στα μέσα παραγωγής δεν είναι ποτέ πλήρης. Οι εργαζόμενες-κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούν την κατοχή των μέσων παραγωγής, γεγονός που συνδέεται με αντίστοιχες σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και των άλλων κοινωνικών επιπέδων, του πολιτικού και του ιδεολογικού. Η οικονομική εκμετάλλευση, δηλαδή η απόσπαση του υπερπροϊόντος από τον εργαζόμενο (που, π.χ., στη φεουδαρχία παίρνει τη μορφή της αγγαρείας), έχει ως συμπληρωματικό της στοιχείο τον άμεσο πολιτικό καταναγκασμό: τις σχέσεις πολιτικής εξάρτησης κυρίαρχου-κυριαρχούμενων και την ιδεολογική τους (κατά κανόνα θρησκευτική) αποτύπωση (βλ. και Μαρξ 1989-α: 283-314).

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει λοιπόν την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές) παραγωγής. Επειδή όμως καθένας από αυτούς αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις κοινωνικής (ταξικής) εξουσίας, σε διαφορετικά συμφέροντα, και κατατείνει σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση της κοινωνικής συνοχής, η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντοτε υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.⁸ Η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής (και ειδικότερα του καπιταλιστικού) συναρτάται με την τάση διάλυσης των ανταγωνιστικών προς αυτόν τρόπων παραγωγής.

Το ερώτημα που τίθεται στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης είναι υπό ποιες προϋποθέσεις οι προκαπιταλιστικές κοινωνικές δομές εκτοπίζονται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ή σε ποιο βαθμό μπορούν να αποτελέσουν εμπόδιο στην καπιταλιστική ανάπτυξη.

Η μαρξιστική θεωρία έχει συχνά κατηγορηθεί από τους αντιπάλους της, αλλά και από τους «νέο-μαρξιστές» θεωρητικούς του ρεύματος μητρόπολη-περιφέρεια (βλ. Μηλιός 1997-β) ότι αποτελεί μια εξελικτική προσέγγιση, η οποία θεωρεί «νομοτελειακό» το πέρασμα όλων των χωρών από τα στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης που κυριάρχησαν ιστορικά στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες. Παρότι τέτοιου είδους εξελικτικές διατυπώσεις μπορούν να εντοπιστούν σε διάφορα σημεία του έργου των Μαρξ και Ένγκελς, εντούτοις η θεωρία του Μαρξ όπως αυτή αναπτύσσεται στα οικονομικά κείμενα της ωριμότητάς του δεν έχει καμιά σχέση με δογματικές προγνώσεις. Απορρίπτει δηλαδή η μαρξιστική θεωρία τόσο τον εξελικτισμό όσο και τον «δογματισμό της υπανάπτυξης» (την άποψη ότι οι χώρες χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης θα παραμείνουν πάντοτε «περιφερειακές» και οικονομικά υπανάπτυκτες).

Ο Μαρξ θεώρησε την καπιταλιστική ανάπτυξη ως *ενδεχόμενο αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων* και περιέγραψε τις προϋποθέσεις για μια ιστορική εξέλιξη προς αυτή την κατεύθυνση. Η τελική όμως κυριαρχία ή ανάσχεση αυτής της τάσης δεν

⁷ «Δεν φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δεν φτάνει ακόμα που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 1978-α: 761).

⁸ Σύμφωνα με τον Νίκο Πουλαντζά, παραγωγικές διαδικασίες που δεν ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης (παραγωγής και απόσπασης υπερπροϊόντος), όπως είναι η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αποτελούν τρόπο παραγωγής, αλλά μια *μορφή παραγωγής* (Πουλαντζάς 1975).

είναι δεδομένη από τα πριν. Η έκβασή της κρίνεται κάθε φορά από τους υπαρκτούς κοινωνικούς συσχετισμούς (βλ. και Μηλιός 2000: 197-218, Milios 1988). Η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής παίρνει ιστορικά τη μορφή της *αγροτικής μεταρρύθμισης*, μια και πρόκειται για τρόπους παραγωγής που βασίζονται κατά κύριο λόγο σε προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο.⁹

4. Το ζήτημα της θεωρίας της αξίας

Όπως υποστηρίξαμε στα παραπάνω, η κοινωνιολογική-οικονομική έννοια του (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής τροποποιεί την Κλασική οικονομική θεωρία (όπως και τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων), αποτελώντας τη βάση για τη Μαρξική θεωρία της Ιστορίας (ως ιστορίας της πάλης των τάξεων). Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι από την πρώτη στιγμή που εισάγεται από τους Μαρξ και Ένγκελς η πρωτότυπη αυτή αντίληψη, υποστηρίζεται επίσης ότι η οικονομία αποτελεί τη βάση, σε τελευταία ανάλυση, της κάθε ταξικής κοινωνίας – με τις σχέσεις ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής να αποτελούν βασικό κριτήριο ταξικής ένταξης:

«Το κεφάλαιο δεν είναι μια προσωπική δύναμη μα μια κοινωνική δύναμη (...) [είναι η] ιδιοκτησία που εκμεταλλεύεται τη μισθωτή εργασία και που μπορεί να αυξάνει μόνο με τον όρο ότι θα παράγει καινούργια μισθωτή εργασία, για να την εκμεταλλεύεται κι αυτήν» (Μαρξ/Ένγκελς 1965: 45).

Αυτό εξηγεί γιατί ο Μαρξ θεωρούσε την οικονομική θεωρία ως θεμέλιο του όλου του έργου. Στο πλαίσιο αυτό, του ήταν απαραίτητο να διατυπώσει αφενός μια *θεωρία της αξίας* ώστε να θεμελιώσει επιστημονικά τη θεωρία του για την εκμετάλλευση, και αφετέρου την έννοια του (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής, που είναι θεμελιώδης για το θεωρητικό του σύστημα. Εντούτοις, μέχρι το 1857 ο Μαρξ δεν είχε αναπτύξει μια θεωρία της αξίας που να εντάσσεται στη νέα θεωρητική περιοχή που είχε ανακαλύψει. Η όλη του ανάλυση για την πάλη των τάξεων, την ταξική εκμετάλλευση και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής συνδεόταν με (και ως ένα βαθμό περιοριζόταν από) τη Ρικαρδιανή έννοια της αξίας. Το 1847 έγραφε:

«Ο Ρικάρντο αναπτύσσει επιστημονικώς (...) τη θεωρία της σύγχρονης κοινωνίας, της αστικής κοινωνίας (...) Ο Ρικάρντο μας παρουσιάζει την πραγματική κίνηση της αστικής παραγωγής, η οποία συνιστά αξία (...) Ο προσδιορισμός της αξίας από τον χρόνο εργασίας είναι, σύμφωνα με τον Ρικάρντο, ο νόμος της

⁹ Το 1881, σε μια επιστολή του προς τη ρωσίδα σοσιαλίστρια Vera Sassulitsch, ο Μαρξ έγραφε: «Έχω δείξει στο *Κεφάλαιο* ότι η μεταμόρφωση της φεουδαλικής παραγωγής σε καπιταλιστική παραγωγή έχει ως αφετηρία την απαλλοτρίωση των παραγωγών και ιδιαιτέρως ότι η βάση όλης αυτής της εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών (...) Περίορισα λοιπόν αυτό το “ιστορικά αναπόφευκτο” στις χώρες της δυτικής Ευρώπης (...) Χωρίς άλλο, αν η καπιταλιστική παραγωγή πρόκειται να εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία, τότε πρέπει η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί, μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί αυτό που συνέβη στη Δύση να αποδείξει εδώ τίποτα (...) Αυτό που απειλεί τη ζωή της ρώσικης κοινότητας δεν είναι ούτε το ιστορικά αναπότρεπτο ούτε μια θεωρία. Είναι η καταπίεση από τη μεριά του κράτους και η εκμετάλλευση από τους διεισδύοντες καπιταλιστές, οι οποίοι έχουν αυξήσει τη δύναμή τους μέσω αυτού του ίδιου του κράτους και εις βάρος και εναντίον των αγροτών» (Μ.Ε.Υ τ. 19, 396, οι υπογραμμίσεις δικές μας). Μόνο σε κοινωνίες στις οποίες, μέσα στην πάλη των τάξεων, έχει ήδη επιτευχθεί η ολοκληρωμένη κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αποτελεί η οικονομική ανάπτυξη μια εγγενή τάση (που αναχαιτίζεται μόνο προσωρινά, από τις επίσης εγγενείς στο σύστημα περιοδικές οικονομικές κρίσεις): «Ωστόσο αυτή η ενυπάρχουσα τάση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιείται κατ’ αρχήν με επαρκή τρόπο και γίνεται η ίδια μια αναγκαία προϋπόθεση ακόμα και τεχνολογικά μόλις αρχίζει να αναπτύσσεται ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μαζί μ’ αυτόν η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1983: 126-127).

ανταλλακτικής αξίας (...) Ο Ρικάρντο αποδεικνύει την αλήθεια της απόφασής του συνάγοντάς την από όλες τις οικονομικές σχέσεις, και ερμηνεύοντας με τον τρόπο αυτό όλα τα φαινόμενα, ακόμα και εκείνα όπως η έγγεια πρόσδοδος, η συσσώρευση κεφαλαίου και η σχέση μεταξύ μισθών και κερδών, τα οποία από πρώτη ματιά μοιάζουν να τη διαψεύδουν. Αυτό είναι ακριβώς εκείνο το οποίο καθιστά το δόγμα του ένα επιστημονικό σύστημα» (Marx σε MEW τ. 4: 81-82. [*Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends"*])).

Η ρήξη του Μαρξ με τις ουμανιστικές-ανθρωπολογικές προϋποθέσεις της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας έμοιαζε να επιτρέπει εντούτοις την οικοδόμηση της θεωρίας του πάνω στην Κλασική (Ρικαρδιανή) θεωρία της αξίας. Σύμφωνα με το κύριο πόρισμα της Κλασικής (Ρικαρδιανής) θεωρίας της αξίας ως «δαπανώμενης εργασίας», τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται μεταξύ τους σε σχετικές ποσότητες που αντανακλούν τις ποσότητες εργασίας οι οποίες είναι αναγκαίες για την παραγωγή τους. Συνεπώς, η αξία κάθε εμπορεύματος αντιστοιχεί στην ποσότητα της εργασίας που έχει συνολικά δαπανηθεί για την παραγωγή του.

Εντούτοις, ακόμα και κατά την εποχή που ο Μαρξ έγραφε το παραπάνω απόσπασμα, η Κλασική (Ρικαρδιανή) θεωρία της αξίας είχε αποσταθεροποιηθεί θεωρητικά από μια άλυτη εσωτερική αντίφαση: Την αδυναμία της να εκφράσει το εμπειρικό γεγονός της ύπαρξης ενός ενιαίου (ως προς την τάση του) ποσοστού κέρδους στην καπιταλιστική οικονομία, με δεδομένο το ότι οι ατομικές επιχειρήσεις στους διαφορετικούς τομείς παραγωγής έχουν γενικώς διαφορετικές αξιακές συνθέσεις, δηλαδή διαφορετικούς λόγους μεταβλητού προς σταθερό κεφάλαιο, πράγμα που σημαίνει ότι ίσες ποσότητες εργασίας τίθενται σε κίνηση από διαφορετικές ποσότητες κεφαλαίου (βλ. το Κεφάλαιο 4 του παρόντος βιβλίου).

Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια (Κεφάλαια 2 και 3), ο Μαρξ ανέτρεψε θεωρητικά την Κλασική θεωρία της αξίας (που ταυτίζει την αξία με τη «δαπανώμενη εργασία»), όχι απλώς στην προσπάθειά του να υπερβεί τις εσωτερικές της θεωρητικές αντιφάσεις, αλλά κυρίως ως αποτέλεσμα του ότι συνέλαβε την αξία (και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) με μη εμπειριστικό τρόπο, ως τους αιτιακούς καθορισμούς («νόμους») που ρυθμίζουν τα εμπειρικά παρατηρήσιμα φαινόμενα. Αυτοί οι αιτιακοί καθορισμοί («ο νόμος της αξίας») δεν ανήκουν στο επίπεδο της εμπειρικής απτής πραγματικότητας, με τον ίδιο τρόπο που και ο νόμος της βαρύτητας δεν «εμφανίζεται» ποτέ καθαυτός, αλλά επιβάλλει την ισχύ του δια των αποτελεσμάτων του στην κίνηση των υλικών σωμάτων, λειτουργώντας ως αίτιο που μπορεί να προσδιοριστεί επιστημονικώς και επομένως να χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία φυσικών φαινομένων.

5. Το αντικείμενο της Μαρξικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας:

Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Όπως κάθε θεωρητικό σύστημα σκέψης, η Πολιτική Οικονομία συγκροτείται σε αναφορά προς ένα ιδιαίτερο *θεωρητικό αντικείμενο ανάλυσης*, το οποίο προφανώς διαφέρει από τις αντιλήψεις ή ιδέες που περιγράφονται στη γλώσσα της καθημερινής εμπειρίας με τους αντίστοιχους όρους.¹⁰

¹⁰ Ως παράδειγμα αρκεί να αναφέρουμε ότι η «ύλη», ως αντικείμενο της Μοριακής Φυσικής, έχει ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο από τον αντίστοιχο όρο της εμπειρίας ή και της φιλοσοφίας. Αντικείμενο της εν λόγω επιστημονικής περιοχής δεν είναι «η ύλη γενικά» (διότι τέτοιο αντικείμενο στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, πέρα ίσως από τις «καθημερινές» αντιλήψεις του «κοινού τόπου»), αλλά η *θεωρητική έννοια* της ύλης, όπως αυτή ορίζεται σε συνάρτηση με κατηγορίες όπως *πυρήνας, ηλεκτρόνια, δυνάμεις συνοχής, τροχιά, ηλεκτρομαγνητικά πεδία* κ.λπ. Το θεωρητικό αυτό αντικείμενο

Θεωρητικό αντικείμενο ανάλυσης αποτελεί είτε μία *σύνθετη έννοια*, όπως στην περίπτωση των μαθηματικών και φυσικών επιστημών, ή μια *αφαίρεση* η οποία απομονώνει αυτό που θεωρείται ως ουσιώδης πλευρά της πραγματικότητας. Το θεωρητικό αντικείμενο, επομένως, δεν προϋπάρχει (ως εμπειρική οντότητα) της θεωρητικής περιοχής: συγκροτείται (και δυνητικά μεταβάλλεται) ταυτόχρονα με αυτήν.

Το θεωρητικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας θα πρέπει συνεπώς να αποδίδει την *ειδοποιό διαφορά* των (καπιταλιστικών) οικονομικών σχέσεων. Με την έννοια αυτή, το αντικείμενο της ανάλυσης αποτελεί ταυτόχρονα *Θεωρητικό εργαλείο* για την ερμηνεία όλων των επιμέρους πλευρών της οικονομικής πραγματικότητας. Η καταστατική πράξη για τη διαμόρφωση μιας θεωρητικής προσέγγισης είναι επομένως ο σχηματισμός του θεωρητικού αντικειμένου αυτής της προσέγγισης.

Ο σχισματικός χαρακτήρας των κοινωνικών επιστημών και ιδιαιτέρως της Πολιτικής Οικονομίας προκύπτει ακριβώς ως αποτέλεσμα από το γεγονός ότι κάθε διαφορετικό θεωρητικό ρεύμα σκέψης διαμορφώνει αναγκαστικά το δικό του θεωρητικό αντικείμενο: Στην περίπτωση της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας το θεωρητικό αντικείμενο ανάλυσης είναι η *εργασιακή αξία*, η οποία σύμφωνα με τον Ρικάρντο ταυτίζεται με τη «δαπανώμενη εργασία». Η αμφισβήτηση των αρχών της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας από τη Νεοκλασική Σχολή οδήγησε και σε αλλαγή θεωρητικού αντικειμένου: Ως νέο θεωρητικό αντικείμενο ανάλυσης αναδύθηκε η *οριακή χρησιμότητα* (ως ρυθμιστικός παράγων σχηματισμού των τιμών και της «οικονομίας της αγοράς»).

Η νεοκλασική έννοια της οριακής χρησιμότητας δεν συνάγεται βέβαια από κάποια κοινωνική θεωρία (μία θεωρία της κοινωνικής δομής και των κοινωνικών αλληλοσυσχετίσεων), είτε οικονομική, είτε κοινωνιολογική. Απλώς κατασκευάζει μια (υποτιθέμενη) σχέση ανάμεσα στο άτομο και τα χρήσιμα αντικείμενα (τις αξίες χρήσης) που αυτό το (ορθολογικώς δρών) άτομο επιθυμεί να αποκτήσει. Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο άτομο θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει ολόκληρη την κοινωνία. Η κοινωνία, ως θεωρητική έννοια, απορροφάται από το άτομο, η «φύση» του οποίου δεν είναι παρά η «αρχή του οφέλους» («principle of utility»).

Υποστηρίζουμε εδώ ότι το θεωρητικό σύστημα που θεμελίωσε ο Μαρξ, η *Κριτική* της Πολιτικής Οικονομίας, δεν διαφυλάσσει τις θεωρητικές αρχές ή το θεωρητικό αντικείμενο της Κλασικής (Ρικαρδιανής) Πολιτικής Οικονομίας, παρά την αντίθετη πεποίθηση πολλών οικονομολόγων ή τα διφορούμενα στοιχεία που περιέχονται στο ίδιο το έργο του Μαρξ. Εντούτοις, οι ριζικοί θεωρητικοί μετασχηματισμοί που εισήγαγε ο Μαρξ κινούνται, σε αναφορά με την Κλασική

δεν σχετίζεται ούτε με την καθημερινή «ιδέα» της ύλης (που περιγράφει, π.χ., τα αποτελέσματα που προκαλεί η «ύλη» στις αισθήσεις), αλλά ούτε και με τη φιλοσοφική ή θρησκευτική αντίληψη της «ύλης», (όπως αυτή αντιπαρατίθεται ή «συμπληρώνει» τη φιλοσοφική ή θρησκευτική αντίληψη του «πνεύματος» ή της «ψυχής»).

¹¹ Με τα λόγια του Jeremy Bentham, του φιλοσόφου που αφιέρωσε τη ζωή του στη θεμελίωση της «αρχής του οφέλους»: «Η κοινωνία είναι ένα *φανταστικό σώμα* (...) είναι μάταιο να μιλάμε για το συμφέρον της κοινωνίας, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε το συμφέρον του ατόμου» (Bentham 1948: 3). «Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα *πραγματικά συμφέροντα*» (Bentham, *The Theory of Legislation*, Λονδίνο 1931: 144, παρατίθεται στο Rubin 1994: 301). Στην ίδια κατεύθυνση ο Jevons υποστήριζε ότι «μία αληθινή θεωρία της οικονομίας μπορεί να διαμορφωθεί με την επιστροφή στις μεγάλες πηγές της ανθρώπινης δράσης --τα αισθήματα της ευχαρίστησης και του πόνου (...) Η Οικονομία διερευνά τις σχέσεις των συνήθων ευχαριστίσεων και πόνων (...) και έχει ένα αρκετά ευρύ πεδίο έρευνας (...) Ένα δεύτερο τμήμα της θεωρίας προχωρά από τα αισθήματα στα χρήσιμα αντικείμενα ή ωφέλιμα πράγματα με τα οποία αυξάνει το αίσθημα ευχαρίστησης και εξαιλείται ο πόνος» (Jevons 1866).

πολιτική Οικονομία, προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν που ακολούθησε η νεοκλασική θεωρία.

Η Μαρξική έννοια της αξίας αποτελεί μια νέα σύνθετη θεωρητική κατηγορία η οποία εκτοπίζει την Κλασική (Ρικαρδιανή) ημι-εμπειρική κατηγορία της «ποσότητας δαπανώμενης εργασίας» και εισάγει μια *θεωρία της κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής* (εκδήλωση της οποίας αποτελεί η γενική ανταλλαξιμότητα, μέσω του χρήματος, των εμπορευμάτων). Η προσέγγιση αυτή μπορεί να ερμηνεύσει γιατί δεν αποκτούν τιμή μόνο τα προϊόντα της εργασίας («δαπανώμενη εργασία») αλλά και όλες οι μορφές αξιώσεων επί της (μελλοντικής) παραγωγής. Ερμηνεύει επίσης τον μη ουδέτερο χαρακτήρα του χρήματος. Αντίθετα με τη Ρικαρδιανή (και τη Νεοκλασική) προσέγγιση, το θεωρητικό σύστημα που θεμελίωσε ο Μαρξ αποτελεί μία *χρηματική θεωρία της αξίας*.

2. Ο Μαρξ απέναντι στον Ρικάρντο (Η θεωρία της αξίας του Μαρξ)

1. Εισαγωγή

Όπως αναφέραμε στο Κεφάλαιο 1, η αφετηρία από την οποία εκκίνησε ο Μαρξ για να αναπτύξει την οικονομική και κοινωνική του θεωρία, δηλαδή το θεωρητικό σύστημα ερμηνείας και κριτικής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (που ο ίδιος ονόμασε *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*), υπήρξε η θεωρία του για την Ιστορία: Μια θεωρία που διατυπώθηκε σε ρήξη με τις ουσιοκρατικές θεμελιώσεις των κάθε λογής αστικών προσεγγίσεων, συμπεριλαμβανομένης της Πολιτικής Οικονομίας (δηλαδή των προσεγγίσεων που επιχειρούν να συναγάγουν τα δομικά χαρακτηριστικά της οικονομίας από ό,τι αξιωματικά ορίζουν ως «φύση του ανθρώπου» – το εμπορεύεσθαι [Adam Smith], την αρχή της ωφέλειας [Νεοκλασική Σχολή]).

Με αυτή τη θεωρητική προϋπόθεση, προσέγγισε κατ' αρχάς ο Μαρξ την έννοια της αξίας, και από το 1857 και μετά διατύπωσε μια νέα θεωρία της εργασιακής αξίας. Έδωσε ιδιαίτερο βάρος στο ζήτημα της συμμετρίας των «οικονομικών αγαθών» τα οποία παίρνουν τη μορφή των εμπορευμάτων. Διαμόρφωσε έτσι τη δική του έννοια της αξίας πάνω στην οποία οικοδόμησε ολόκληρο το θεωρητικό του σύστημα, ως μια λογικά συνεπή αλυσίδα εννοιών και αναλύσεων.

Εντούτοις, πάρα πολύ συχνά η Μαρξική έννοια της αξίας ταυτίζεται, ρητά ή άρρητα, από Μαρξιστές και μη οικονομολόγους, με την αντίστοιχη Ρικαρδιανή. Ρητά, όταν δηλώνεται ότι ο Μαρξ ως οικονομολόγος υπήρξε Ρικαρδιανός –και αυτή είναι η θέση που παίρνουν συνήθως οι μη μαρξιστές οικονομολόγοι που μελετούν την ιστορία των οικονομικών θεωριών. Άρρητα, όταν η Μαρξική θεωρία της αξίας περιορίζεται σε θέσεις και θεμελιώσεις που εντάσσονται ή συνάγονται άμεσα από το θεωρητικό σύστημα της Κλασσικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας –και αυτή είναι η άποψη που υιοθετούν συχνά πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι.¹²

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε αρχικά στη θεωρία της αξίας του Μαρξ, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη διαφοροποίησή της από την Κλασσική θεωρία της αξίας. Στη βάση αυτή θα μπορέσουμε στη συνέχεια να παρουσιάσουμε συνοπτικά τις βασικές αναπτύξεις της Μαρξικής οικονομικής θεωρίας, δίνοντας έμφαση σε επίκαιρα θεωρητικά ζητήματα όπως οι τάσεις εξέλιξης του ποσοστού κέρδους και ο ρόλος της τεχνολογικής καινοτομίας, οι οικονομικές κρίσεις και ο ρόλος του

¹² Υπάρχουν εντούτοις και Μαρξιστές που ρητά δηλώνουν ότι ο Μαρξ διατήρησε τη ρικαρδιανή οικονομική θεωρία και απλώς την συνέδεσε με τη διαλεκτική φιλοσοφία του Χέγκελ. Ο διαπρεπής ιταλός Μαρξιστής Αντόνιο Γκράμσι έγραφε χαρακτηριστικά: «Με μια ορισμένη έννοια μου φαίνεται ότι μπορούμε να πούμε ότι η φιλοσοφία της πράξης [εννοεί τον Μαρξισμό] ισούται με Χέγκελ + Δαβίδ Ρικάρντο (...). Να συνδεθεί ο Ρικάρντο με τον Χέγκελ και με τον Ροβεσπιέρο» (Gramsci 1977: 1247/8. Παρατίθεται στο Δημούλης 1998: 101). Μια αντίστοιχη άποψη συμμεριζόταν ο Λένιν, στο κείμενο «Τρεις πηγές και τρία συστατικά μέρη του Μαρξισμού» (Μάρτιος 1913): «Ο Άνταμ Σμιθ και ο Ντάβιντ Ρικάρντο, μελετώντας το οικονομικό καθεστώς, έβαλαν τις βάσεις της *εργασιακής θεωρίας της αξίας*. Ο Μαρξ συνέχισε το έργο τους. Θεμελίωσε γερά και ανάπτυξε με συνέπεια αυτή τη θεωρία» (Β. Ι. Λένιν 1953. *Άπαντα*, τ. 19: 5). Στην προσέγγιση αυτή μπορεί να αντιπαρατεθεί ο ακόλουθος αφορισμός του Αλτουσέρ: «Η κριτική του Μαρξ στην Πολιτική Οικονομία είναι ριζική: δεν αμφισβητεί μόνο το αντικείμενό της, αλλά και *την ίδια την Πολιτική Οικονομία ως αντικείμενο*. Για να δώσουμε πλήρη ριζοσπαστικότητα σε αυτή τη θέση, πρέπει να πούμε ότι η Πολιτική Οικονομία, με τον τρόπο που *φιλοδοξεί* να ορίζεται, δεν έχει κατά τον Μαρξ κανένα δικαίωμα ύπαρξης» (Αλτουσέρ, σε Althusser L. κ.ά. 2003: 398). Βλ. επίσης Μηλιός 2004.

χρήματος και της πίστης στη διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.

2. Η «κλασική» ανάγνωση του Μαρξ

Ο Μαρξ ξεκίνησε τη συστηματική ενασχόλησή του με την Πολιτική Οικονομία (βλ. Κεφάλαιο 1) όταν η Κλασική Σχολή είχε ολοκληρώσει τον ιστορικό της κύκλο, δηλαδή όταν από τη μια είχαν διατυπωθεί οι βασικές αναλύσεις της (Σμιθ, Ρικάρντο), και από την άλλη η κλασική θεωρία της αξίας είχε αμφισβητηθεί θεωρητικά (καθώς ήταν ασύμβατη με την ύπαρξη ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους της καπιταλιστικής οικονομίας), αλλά και για πολιτικούς λόγους (καθώς αναδείκνυε την αντίθεση ανάμεσα στα κέρδη και τους μισθούς –βλ. Rubin 1994).

Σύμφωνα με όσα μέχρι τώρα αναπτύξαμε, η Κλασική έννοια της αξίας στη Σμιθιανή εκδοχή της δαπανώμενης εργασίας και στη Ρικαρδιανή εκδοχή μπορεί να συνοψισθεί στις ακόλουθες θέσεις:

Ένα εμπόρευμα αποτελεί αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Από οικονομική άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανταλλακτική αξία, η οποία καθορίζεται ανεξάρτητα από την αξία χρήσης. *Η ανταλλακτική αξία ως σχέση ανταλλαγής εμπορευμάτων εκφράζει την ενύπαρκτη στα εμπορεύματα αξία (Θέση 1).*

Η αξία ενός εμπορεύματος προκύπτει (ως χαρακτηριστικό ή ιδιότητα του «αγαθού») από την εργασία και (ποσοτικά) είναι ανάλογη του χρόνου εργασίας που έχει δαπανηθεί για την παραγωγή του (Θέση 2).

Η Θέση 1 και η Θέση 2 συνάγονται αναγκαστικά από μια ανάλυση που θεωρεί ότι η αξία είναι ενδογενής στα εμπορεύματα (εξ αυτού προκύπτει η άποψη του Σμιθ και του Ρικάρντο για την ενδογενή αξία του χρήματος,¹³ το οποίο εκλαμβάνεται ως ένα εμπόρευμα που απλώς διευκολύνει τις ανταλλαγές μεταξύ όλων των εμπορευμάτων). Θεωρείται δηλαδή ότι η αξία συνιστά *ιδιότητα* όλων των εμπορευμάτων (ποιοτικό χαρακτηριστικό τους), η οποία απορρέει από το γεγονός ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας. Επομένως (ως συνέπεια της Θέσης 2), *η εργασία εξασφαλίζει τη συμμετρία των εμπορευμάτων: Η κοινή τους ιδιότητα είναι ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας.*¹⁴

¹³ «Ο χρυσός και ο άργυρος, όπως τα άλλα εμπορεύματα, έχουν μια εσωτερική αξία, η οποία δεν είναι αυθαίρετη, αλλά εξαρτάται από τη σπανιότητά τους, την ποσότητα εργασίας που έχει δαπανηθεί κατά την παραγωγή τους, και την αξία του κεφαλαίου που απασχολείται στα ορυχεία τα οποία τα παράγουν» (Ricardo, *On the High Price of Bullion*, 2). «Ως χρηματική τιμή των αγαθών αντιλαμβάνομαι πάντα την ποσότητα του καθαρού χρυσού ή αργύρου έναντι της οποίας πωλούνται, ανεξάρτητα από την ονομαστική αξία του νομίσματος» (Smith 2000, I.v.42). Στην αντίληψη αυτή θεμελιώνεται και η Κλασική άποψη για την «ουδετερότητα του χρήματος» ως μέσου που απλώς διευκολύνει την ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα: «Το χρήμα από χρυσό και άργυρο που κυκλοφορεί σε κάθε χώρα θα μπορούσε κυριολεκτικά να συγκριθεί με ένα αμαξιτό δρόμο, ο οποίος ενώ επιτρέπει την κυκλοφορία και μεταφορά στην αγορά της γλότης και των σιτηρών της υπαίθρου, δεν παράγει ούτε μια φούχτα γλότης ή σιτηρών» (Smith 2000, II.ii. 86). Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ως ουσιώδες χαρακτηριστικό της «οικονομίας της αγοράς» θεωρείται η ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα (στο πρότυπο της μη εγχρήματης ανταλλαγής, του αντιπραγματισμού) και όχι η χρηματική κυκλοφορία.

¹⁴ «Η εργασία αποτελεί το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας κάθε εμπορεύματος (...) η εργασία από μόνη της (...) είναι απλά το τελικό και πραγματικό πρότυπο (standard) μέσω του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν και να συγκριθούν οι αξίες όλων των εμπορευμάτων σε οποιαδήποτε εποχή

Από τη Θέση 1 και τη Θέση 2 απορρέουν λογικά, στο πλαίσιο του Κλασικού Συστήματος οι ακόλουθες δύο θέσεις:

Οι σχετικές αξίες, ως η σχέση ανταλλαγής μεταξύ εμπορευμάτων προκύπτουν από τις (ενδογενείς) αξίες τους, ως ο λόγος (το πηλίκο) των αξιών τους (Θέση 3).¹⁵

Τα εισοδήματα του καπιταλιστή και του γαιοκτήμονα προκύπτουν από την αξία του συνόλου των εμπορευμάτων τα οποία παρήγαγε ο εργάτης στη διάρκεια μιας περιόδου. Με άλλη διατύπωση, οι ιδιοκτήτριες τάξεις ιδιοποιούνται τμήμα της από τον εργάτη παραγόμενης αξίας (Θέση 4).¹⁶

Όσοι υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ εντάσσεται στο Κλασικό θεωρητικό σύστημα θεωρούν ότι οι τέσσερις παραπάνω Κλασικές θέσεις συμπυκνώνουν και τη Μαρξική θεωρία της αξίας. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές: ο Μαρξ «πρόσθεσε» στις πιο πάνω 4 θέσεις

α) τη διευκρίνιση ότι οι θέσεις αυτές ισχύουν μόνο στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών εποχών, που προέκυψαν από τη διαδικασία της πάλης των τάξεων,

β) την εκτίμηση (που άλλωστε συμμεριζόταν και οι βρετανοί σοσιαλιστές του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα) ότι τα εισοδήματα των ιδιοκτητριών τάξεων (Θέση 4) απορρέουν από μια σχέση εκμετάλλευσης που θα καταργηθεί στο σοσιαλισμό,

γ) το ξεκαθάρισμα ότι (για να ισχύει η Θέση 4) η αμοιβή του εργάτη (και αυτό που ο εργάτης πουλάει στην αγορά εργασίας) δεν μπορεί να αφορά την (να είναι η) «εργασία», αλλά την ικανότητα προς εργασία ή την εργασιακή δύναμη.¹⁷

Αν έτσι είχαν τα πράγματα, τότε θα ήμασταν ίσως υποχρεωμένοι να συμφωνήσουμε με τον Schumpeter, ο οποίος υποστήριζε: «Ο Μαρξ πρέπει να θεωρηθεί ένας “κλασικός” οικονομολόγος και πιο ειδικά μέλος της ρικαρδιανής ομάδας» (Schumpeter 1994: 390).¹⁸

και τόπο. Η εργασία είναι η πραγματική τους τιμή, το χρήμα είναι μόνο η ονομαστική τους τιμή» - Smith 2000, I.v.4&7.

¹⁵ «Η αξία του εμπορεύματος ή η ποσότητα οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, με το οποίο θα ανταλλάγει αυτό το εμπόρευμα, εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα της εργασίας η οποία είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αμοιβή, η οποία καταβάλλεται για αυτήν την εργασία» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989: 99).

¹⁶ «Από τη στιγμή που η γη καθίσταται ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας απαιτεί ένα μερίδιο σχεδόν από όλο το προϊόν το οποίο ο εργάτης μπορεί να παραγάγει είτε μέσω της καλλιέργειάς της, είτε μέσω της συλλογής των καρπών της. Η πρόσδοός του αποτελεί την πρώτη παρακράτηση από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη (...) Το κέρδος αποτελεί μια δεύτερη παρακράτηση από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη» (Smith 2000, I.viii.6 & 7, οι υπογρ. δικές μας).

¹⁷ Αυτό προκύπτει άλλωστε από την Κλασική θέση ότι η αξία του μισθού («της εργασίας») ισούται με την αξία των αναγκαίων μέσων διαβίωσης του εργάτη. Το μέγεθος αυτό είναι επομένως κάτι εντελώς διαφορετικό από την ποσότητα εργασίας που δαπάνησε ο εργάτης και δεν ρυθμίζεται ούτε από την ένταση ούτε από την παραγωγικότητα της εργασίας του.

¹⁸ Την πεποίθηση αυτή συμμερίζονται όλοι σχεδόν οι νεοκλασικοί ιστορικοί των οικονομικών θεωριών. Έτσι, ο Σάμιουελσον ισχυρίστηκε ότι τον Μαρξ πρέπει να τον δούμε ως «έναν ελάσσονα μετα-ρικαρντιανό», ενώ αναλυτικότερα ο G. D. H. Cole, έγραψε για τις αναπτύξεις που περιέχονται στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Σε αυτή τη θεωρία δεν υπάρχει ούτε μία ιδέα που να επινοήθηκε από τον Μαρξ, ή που να είχε θεωρήσει ο ίδιος ως δική του πρωτότυπη συμβολή στην οικονομική επιστήμη. Ο Μαρξ απλώς πήρε αυτή τη σύλληψη από τους κλασικούς οικονομολόγους (...) επαναλαμβάνοντας σε μεγάλο βαθμό αυτά που είχαν πει εκείνοι και που, πριν απ' αυτόν, άρρητα αποδέχονταν οι περισσότεροι οικονομολόγοι του δέκατου ένατου αιώνα. Δεν υπάρχει τίποτε το ειδικώς Μαρξικό στη θεωρία του Μαρξ περί αξίας· καινοφανές είναι το πώς χρησιμοποιεί τη θεωρία του, όχι η θεωρία η ίδια» (Εισαγωγή στην Everyman edition του *Κεφαλαίου*, Λονδίνο 1930, xxι. Αμφότερα τα αποσπάσματα από Meikle 2000: 236).

Προτού απαντήσουμε στο ερώτημα του σε ποιο βαθμό ακολουθεί η θεωρία του Μαρξ τις τέσσερις θεμελιώδεις θέσεις της Κλασικής Σχολής που εδώ συνοψίσαμε, χρειάζεται να αναφερθούμε σε μια άλλη προσπάθεια απεγκλωβισμού από τη θεωρητική κρίση της Κλασικής Σχολής, που είχε διατυπωθεί πριν από τη Μαρξική θεώρηση: Την ταύτιση της αξίας με τη *σχέση ανταλλαγής μεταξύ εμπορευμάτων*.

3. Η αξία ως σχέση ανταλλαγής

Στην άποψη του Σμιθ (στην εκδοχή της «δαπανώμενης» εργασίας) και του Ρικάρντο για την αξία ως ενδογενές *περιεχόμενο* ή *ιδιότητα* των εμπορευμάτων (από την οποία *προκύπτουν* ή *απορρέουν* οι σχέσεις ανταλλαγής) αντιπαράτέθηκε το 1828 ο Samuel Bailey, ο οποίος υποστήριξε ότι η αξία δεν μπορεί να νοείται ως ιδιότητα του εμπορεύματος, αλλά ως *σχέση μεταξύ εμπορευμάτων*:

«Η αξία είναι η σχέση ανταλλαγής των εμπορευμάτων και, επομένως, δεν είναι τίποτε διαφορετικό από αυτή τη σχέση (...) Η αξία δεν δηλώνει τίποτε θετικό και ενδογενές, αλλά απλώς τη σχέση στην οποία τελούν το ένα προς το άλλο δύο αντικείμενα ως ανταλλάξιμα εμπορεύματα»¹⁹.

Ο Μπέιλυ υποστηρίζει ότι η ανταλλακτική αξία δεν είναι ιδιότητα επειδή είναι σχέση, και συγκεκριμένα η σχέση της ανταλλαγής. Όμως και κατά την Κλασική Σχολή η αξία υπάρχει ως σχέση ανταλλαγής (ανταλλακτική αξία), με τη διαφορά ότι η σχέση αυτή προκύπτει ως *παράγωγο* της κοινής ιδιότητας των εμπορευμάτων, δηλαδή του ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας και το καθένα περιέχει διαφορετικά μεγέθη αξίας διότι δαπανήθηκαν για την παραγωγή του διαφορετικές ποσότητες εργασίας. Αυτό που στην ουσία υποστηρίζει ο Μπέιλυ είναι ότι η εμπειρικά παρατηρούμενη σχέση (η ανταλλακτική αξία) δεν θα πρέπει να ανάγεται σε μια ενύπαρκτη ιδιότητα, στην εργασία και στην δήθεν εξ αυτής απορρέουσα αξία, ως ενδοφύες ποιοτικό χαρακτηριστικό των εμπορευμάτων. Δηλαδή υποστηρίζει ότι η ανταλλακτική αξία δεν αποτελεί *παράγωγο* μιας ιδιότητας (της αξίας), αλλά *μια ιδιότητα καθ'αυτήν*, που υφίσταται απλώς ως *σχέση ανταλλαγής*. Ο τελευταίος αυτός ισχυρισμός υιοθετείται και από τους σύγχρονους (νεοκλασικούς) οικονομολόγους.²⁰

¹⁹ S. Bailey 1825: 4-5. Η άποψη αυτή συχνά θεωρείται ως μετα-μαρξική, άρα ως κάτι το οποίο δεν θα μπορούσε να έχει υπόψη του ο Μαρξ. Στην πραγματικότητα ο Μαρξ εξετάζει αυτή την άποψη στις *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος 3^ο, (Μαρξ 1985: 143-194).

²⁰ Ο Σουμπέτερ, για παράδειγμα, γράφει ότι ο Μαρξ «βρισκόταν στην ίδια πλάνη με τον Αριστοτέλη, δηλαδή πίστευε ότι η αξία, μολονότι είναι ένας από τους παράγοντες που καθορίζουν τις σχετικές τιμές, ωστόσο είναι κάτι διαφορετικό από τις σχετικές τιμές ή τις σχέσεις ανταλλαγής και υπάρχει ανεξάρτητα απ' αυτές. Η πρόταση ότι η αξία ενός εμπορεύματος είναι η ποσότητα εργασίας που αυτό ενσωματώνει δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο»²⁰. Την ίδια άποψη διατύπωσε και η κεϊνσιανή Τζόαν Ρόμπινσον: «Μια από τις μεγάλες φιλοσοφικές ιδέες στα οικονομικά εκφράζεται με τη λέξη “αξία” (...) όπως όλες οι μεταφυσικές ιδέες, όταν προσπαθήσεις να της προσδώσεις συγκεκριμένο περιεχόμενο, αποδεικνύεται ότι είναι απλώς μια λέξη» (J. Robinson 1964: 29). Ο διαπρεπής νεοκλασικός θεωρητικός Βιλφρέντο Παρέτο (1848-1923) είχε ήδη διατυπώσει το ίδιο επιχείρημα, συγκρατώντας ακόμα λιγότερο το σαρκασμό του: «Σε ένα βιβλίο που εκδόθηκε πρόσφατα, λέγεται ότι “η τιμή είναι η συγκεκριμένη εκδήλωση της αξίας”. Ξέραμε την ενσάρκωση του Βούδα, εδώ έχουμε την ενσάρκωση της *αξίας*» τι να είναι άραγε αυτή η μυστήρια οντότητα; Είναι, απ' ό,τι φαίνεται, “η ικανότητα ενός αγαθού να ανταλλάσσεται με άλλα αγαθά”. Με αυτό ορίζουμε ένα άγνωστο πράγμα με ένα άλλο ακόμα πιο άγνωστο γιατί τι αλήθεια μπορεί να είναι αυτή η “ικανότητα”; Και, το κυριότερο, πώς μετριέται; Από αυτή την “ικανότητα” ή το συνώνυμό της, την “αξία”, γνωρίζουμε μόνο τη “συγκεκριμένη εκδήλωση” που είναι η τιμή· οπότε, είναι πραγματικά περιττό να μπλεκόμαστε με αυτές τις μεταφυσικές οντότητες, γι' αυτό ας μείνουμε καλύτερα στις τιμές» (Pareto 1971: 177). Όπως σωστά επισημαίνει ο Scott Meikle, μια τέτοια άποψη περί της αξίας ως (απλώς) ανταλλακτικής *σχέσης* «θα βασιζόταν στο επιχείρημα ότι η ανταλλακτική αξία είναι μια ιδιότητα ανάλογη με την ιδιότητα

Η αντίληψη λοιπόν της αξίας ως ανταλλακτικής σχέσης (που μας θυμίζει τη Σμιθιανή εκδοχή της «αγοραζόμενης εργασίας»)²¹ παρακάμπτει το ζήτημα της συμμετρίας των εμπορευμάτων, δηλαδή δεν θέτει το ερώτημα τι είναι οι τιμές ή πώς (δυνάμει ποιας ιδιότητας ή μέσα από ποια σχέση) καθίστανται τα εμπορεύματα σύμμετρες ποσότητες και άρα ανταλλάξιμα. Χρησιμοποιείται από τους επικριτές της Μαρξικής έννοιας της αξίας, η οποία όμως ταυτίζεται στο μυαλό τους με την αντίστοιχη Κλασική έννοια, και ιδίως με τις Θέσεις 2 και 3, ενάντια στις οποίες (ασκώντας όμως κριτική στον Ρικάρντο και όχι στον δεκάχρονο τότε Μαρξ) είχε στραφεί και ο Μπέιλυ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι Νεοκλασικοί οικονομολόγοι δεν παίρνουν και πολύ στα σοβαρά τις αναπτύξεις των θεμελιωτών της Σχολής τους, Jevons, Walras κ.ο.κ. ότι η κατά Bentham ωφέλεια (ή χρησιμότητα) αποτελεί την ενδογενή ιδιότητα (το μέτρο) από την οποία απορρέει η ανταλλακτική αξία. Προσανατολίζονται έτσι ρητά ή άρρητα προς μία αλά Μπέιλυ αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η αξία (ενός εμπορεύματος) πρέπει να ταυτίζεται με τη σχέση ανταλλαγής (αυτού του εμπορεύματος με άλλα εμπορεύματα ή με το χρήμα) καθαυτή. Αυτό, βέβαια, ισχύει κυρίως για τους νεότερους Νεοκλασικούς (και Κεϊνσιανούς) οικονομολόγους, ενώ από τον Pareto (και τους οικονομολόγους της γενιάς του) γινόταν, εν μέρει, ακόμα μια προσπάθεια να θεμελιωθεί η αξία ως σχέση (ανταλλακτική αξία) στην έννοια της *τακτικής χρησιμότητας*.²²

“έγγαμος”, η οποία εξαρτάται από τη σχέση “έγγαμος με ...”, κατά την έννοια ότι δεν είναι δυνατό να έχει κανείς την ιδιότητα παρά μόνο αν έχει τη σχέση προς κάποιον. Σε αυτό το πνεύμα, ένα προϊόν ή ένα αγαθό δεν μπορεί να είναι ανταλλακτική αξία αν δεν τελεί σε σχέση ανταλλαγής προς κάποιο άλλο, ακριβώς όπως ένα πρόσωπο δεν μπορεί να είναι έγγαμος ή έγγαμη αν δεν τελεί σε σχέση γάμου προς κάποιον. (...) Το πρόβλημα τώρα είναι να δούμε πώς αυτό μπορεί να αποτελεί αντίρρηση στην άποψη κατά της οποίας βάλλει. Η αναλογία με μια ιδιότητα όπως αυτή του έγγαμου, ακόμη και αν ευσταθεί, σαφώς δεν εξαντλεί το θέμα, διότι το να είσαι έγγαμος δεν είναι ποσότητα και δεν εισέρχεται σε σχέσεις ισότητας (...) Ο Αριστοτέλης εξηγεί στις *Κατηγορίες* ότι “όλες οι σχετικές ιδιότητες {πάντα τὰ πρὸς τί}, όταν φυσικά αποδίδονται ορθώς στα πράγματα, ορίζονται σε αντιστοιχία προς κάτι άλλο {πρὸς ἀντιστρέφοντα λέγεται}. (...) Για παράδειγμα, εάν ο δούλος οριστεί όχι ως προς έναν κύριο, αλλά ως προς έναν άνθρωπο ή ένα δίποδο ή οτιδήποτε ανάλογο, δεν έχει αποδοθεί ορθώς, διότι δεν υπάρχει αμοιβαία αντιστοιχία” (7^α22-30). Προκειμένου τα αγαθά να συνδέονται με ισότητα, όπως συμβαίνει με το “5 κρεβάτια = 1 σπίτι”, πρέπει να δοθούν ως ποσότητες όχι ποσότητες αγαθών, π.χ. 5 κρεβάτια, αλλά ποσότητες εκείνου του πράγματος, όποιο κι αν είναι, το οποίο τα 5 κρεβάτια έχουν κοινό με το 1 σπίτι, δηλαδή της ανταλλακτικής αξίας» (Meikle 2000: 150-52).

²¹ Να μην ξεχνάμε ότι ο Σμιθ σπανίως όριζε, στην εκδοχή αυτή της «αγοραζόμενης εργασίας», την αξία ενός εμπορεύματος ως απλώς «την ποσότητα εργασίας» που αυτό μπορεί να αγοράσει. Στις περισσότερες περιπτώσεις συμπλήρωνε τη διατύπωση αυτή με τη φράση «ή την ποσότητα προϊόντων εργασίας». Π.χ. (Smith 2000, I.v.3): «Ο πλούτος, όπως λέει ο κ. Hobbes, είναι εξουσία. (...) Η εξουσία που του αποφέρει άμεσα και ευθέως αυτή η κατοχή είναι η εξουσία του αγοράζειν: ο συγκεκριμένος έλεγχος που μπορεί να αποκτήσει εφ’ όλης της εργασίας ή όλου του προϊόντος της εργασίας που βρίσκεται εκείνη τη στιγμή στην αγορά. Η περιουσία του είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη, ανάλογα με την έκταση αυτής της εξουσίας, ή με την ποσότητα είτε της εργασίας των άλλων ανθρώπων, είτε (που είναι τελικά το ίδιο πράγμα) του προϊόντος της εργασίας των άλλων ανθρώπων, το οποίο η εξουσία αυτή του επιτρέπει να αγοράσει ή να ελέγξει. Η ανταλλάξιμη αξία κάθε πράγματος πρέπει πάντα να είναι ακριβώς ίση με την έκταση αυτής της εξουσίας που αποφέρει στον ιδιοκτήτη της» (οι υπογρ. δικές μας).

²² Σύμφωνα με την κατά Pareto τακτική χρησιμότητα, καίτοι ο κάτοχος ενός εμπορεύματος A δεν μπορεί επακριβώς να μετρήσει τη χρησιμότητα (ωφέλεια) που αυτό του προσφέρει, εντούτοις είναι σε θέση να συγκρίνει το (υποκειμενικό) μέγεθος αυτής της ωφέλειας με το αντίστοιχο εκ της απόκτησης ενός άλλου εμπορεύματος B (ή με το μέγεθος του πόνου που προκύπτει σε περίπτωση μη απόκτησης αυτού του εμπορεύματος B). Έτσι ο κάτοχος του A θα το ανταλλάξει με το B εάν και μόνο εάν η ανταλλαγή αυτή (η απόκτηση του B και η απώλεια του A) του αποφέρουν τουλάχιστον όση ωφέλεια του απέφερε η κατοχή του A, και αντίστοιχα θα πρέπει να ισχύουν για τον αρχικό κάτοχο του B. Εφόσον πρόκειται για υποκειμενικές ωφέλειες («αίτινες εν ουδεμιά περιπτώσει δύνανται να

Γίνεται προφανές ότι η *αξία ως σχέση*, είτε στην κατά Bailey είτε στην κατά Pareto εκδοχή της, προϋποθέτει τη θεώρηση των σχέσεων ανταλλαγής ως σχέσεων *αντιπραγματισμού* (άμεσης ανταλλαγής εμπορεύματος με εμπόρευμα), στις οποίες το χρήμα παίζει μόνο υποβοηθητικό ρόλο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, για να μπορέσει κάποιος να αγοράσει πρέπει προηγουμένως να πωλήσει, ή ακριβέστερα *αγοράζει πουλώντας* (με στόχο την εξασφάλιση μεγαλύτερης υποκειμενικής ωφέλειας). Μια ανάλογη αντίληψη υιοθετούσε και η Κλασική Πολιτική Οικονομία (βλ. υποσημείωση 2 του παρόντος κεφαλαίου).

4. Η δομή της επιχειρηματολογίας του Μαρξ

Στο μεγάλο έργο που εξέδωσε ο ίδιος, τον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αφιερώνει στην ανάλυση της έννοιας της αξίας το Πρώτο Μέρος, το οποίο έχει έκταση (στην ελληνική μετάφραση) 110 σελίδες. Από αυτές, οι 6,5 πρώτες (σσ. 49-55) αφιερώνονται για τη διατύπωση και αποσαφήνιση των Θέσεων 1-3. Οι επόμενες 5,5 σελίδες (55-60) αφιερώνονται στη διατύπωση της έννοιας *αφηρημένη εργασία*. Η θέση 4 δεν αναλύεται καν στο τμήμα αυτό του *Κεφαλαίου*, αλλά εισάγεται, στο πλαίσιο των όσων έχουν ήδη αναλυθεί, στο Δεύτερο Μέρος του έργου (σσ. 159-189). Οι 98 σελίδες που ακολουθούν την ανάλυση για την αφηρημένη εργασία (σσ. 61-158) αφορούν την ανταλλακτική αξία, δηλαδή την αξία ως *σχέση* ανταλλαγής, και στο πλαίσιο αυτό (δηλαδή όχι στο πλαίσιο των Θέσεων 1 - 3) συνάγουν το χρήμα.

Αν θέλουμε να πάρουμε τον Μαρξ στα σοβαρά πρέπει, λοιπόν, να δούμε τι περιέχουν αυτές 5,5 + 98 σελίδες πέραν των Θέσεων 1 - 3 των 6,5 πρώτων σελίδων. Με καλύτερη διατύπωση, το ερώτημα που τίθεται είναι *πώς μετασχηματίζονται θεωρητικά οι Κλασικές έννοιες* των Θέσεων 1 - 3 από τις 5,5 + 98 σελίδες που ακολουθούν. Διότι αν ο Μαρξ ήταν Κλασικός (Ρικαρδιανός), αν δεν ήθελε να δώσει ένα διαφορετικό νόημα στις Κλασικές Θέσεις 1 -3, δεν θα είχε κανένα λόγο να σωρεύσει τόσες σελίδες πάνω στις τόσο κρυστάλλινες διατυπώσεις των Θέσεων αυτών, στις 6,5 πρώτες σελίδες του έργου του. Κρυστάλλινες διατυπώσεις όπως οι ακόλουθες:

«Αν τώρα παραβλέψουμε την αξία χρήσης των σωμάτων των εμπορευμάτων, τους μένει μονάχα μια ιδιότητα, η ιδιότητα ότι είναι προϊόντα εργασίας (...) Επομένως η αξία του εμπορεύματος είναι το κοινό που εκφράζεται στην ανταλλακτική σχέση ή στην ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος (...) Πώς μπορούμε να μετρήσουμε το μέγεθος της αξίας του [εμπορεύματος]; Με το ποσό της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, της "ουσίας που δημιουργεί αξία"» (Μαρξ 1978-α: 52-3).²³

συγκριθούν μεταξύ των» --Παρέτο 1921, λδ'), με την ανταλλαγή θα μπορούσαν και οι δύο συναλλασσόμενοι να επιτύχουν ένα υψηλότερο επίπεδο ωφέλειας. Σε κάθε περίπτωση, θα αποκομίσουν τουλάχιστον όση ωφέλεια κατείχαν και πριν την ανταλλαγή. Με τα λόγια του Παρέτο: «Η ανταλλακτική αξία δεν απορρέει κατ' ευθείαν, αλλά είναι η συνέπεια της σχέσεως, την οποίαν εγκαθιστά πας συμβαλλόμενος μεταξύ της *αξίας χρήσεως* εκείνου που λαμβάνει και της *αξίας χρήσεως* εκείνου που δίδει. Πράγματι δεν αγοράζομεν εμπορεύματα Αγοράζομεν *αξίας χρήσεως*: Ο αγοράζων καφφέ δεν ενδιαφέρεται ποσώς εάν ο καφφές ούτος είναι σπόρος ωρισμένης χημικής συνθέσεως. Εκείνο το οποίον αγοράζει είναι η ευχαρίστησις, την οποίαν θα αισθανθή πίνων τον καφφέν του. Και την ευχαρίστησιν ταύτην συγκρίνει με την ευχαρίστησιν, της οποίας πρέπει να στερηθή δίδων εις αντάλλαγμα του καφφέ οικονομικόν τι αγαθόν, το οποίον ηδύνατο να απολαύση» (Παρέτο 1921: λγ'). «Η αξία δεν είναι παρά σχέσις» (Παρέτο 1921: με').

²³ Αναφερόμενος στον Bailey, ο Μαρξ σημειώνει: «Ότι όμως, παρά τη δική του στενοκεφαλιά, [ο S. Bailey] έθιξε τρωτά σημεία της θεωρίας του Ρικάρντο, το αποδείχνει η νευρική του με την οποία του επιτέθηκε η σχολή του Ρικάρντο» (Μαρξ 1978-α: 77).

Αυτό που κάνει εδώ ο Μαρξ είναι να εκκινεί από ένα προκαταρκτικό, κοινά παραδεκτό ορισμό του εμπορεύματος και της αξίας του: Σύμφωνα με την πασίγνωστη μέθοδο ανάλυσης που ακολουθεί (βλ. την ενότητα 6. του παρόντος κεφαλαίου), λαμβάνει ως σημείο αφετηρίας τον «κοινά αποδεκτό ορισμό» εκείνης της οικονομικής μορφής, η οποία επιτρέπει την προσέγγιση των «εσωτερικών»-αιτιακών αλληλοσχετίσεων που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.²⁴

Ξεκινά δηλαδή από το ιδεολογικό πρόπλασμα της έννοιας και μέσα από μια σειρά κριτικών επιχειρημάτων και *ανατροπών* οδηγείται στη σταδιακή οικοδόμηση μιας νέας, «ώριμης», έννοιας. Η πολλαπλώς προσδιορισμένη Μαρξική έννοια που τελικώς προκύπτει, έχει ανατρέψει πλήρως το ιδεολογικό πρόπλασμα που αποτέλεσε την αφετηρία της όλης διαδικασίας. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο Μαρξ σε μια επιστολή του προς την Ένγκελς: «το πλεονέκτημα της διαλεκτικής μου είναι πως λέω τα πράγματα σιγά-σιγά, και εκεί που νομίζουν πως τέλειωσα και είναι έτοιμοι να με αντικρούσουν, απλά αποδεικνύουν τη βαθιά τους ανοησία!» (παρατίθεται στο Althusser et al 2003: 37).

5. Η «αφηρημένη εργασία»

Το ότι ο «πλούτος», δηλαδή κάθε τι χρήσιμο, είναι προϊόν εργασίας δεν αποτελεί ίδιον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αληθεύει για οποιοδήποτε τρόπο παραγωγής. Κάθε τρόπος παραγωγής προϋποθέτει τον *εργαζόμενο-παραγωγό* και την ιδιαίτερη σχέση του με τα *μέσα παραγωγής*, από την οποία μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν τα ιδιαίτερα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας στην οποία ο τρόπος αυτός παραγωγής είναι κυρίαρχος.²⁵ Όμως, όπως τονίζει ο Μαρξ στην πρώτη κιόλας σελίδα του *Κεφαλαίου*, μόνο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής «ο πλούτος των κοινωνιών (...) εμφανίζεται σαν ένας “τεράστιος σωρός από εμπορεύματα”, και το ξεχωριστό εμπόρευμα σαν η στοιχειώδης μορφή του» (Μαρξ 1978-α: 49). Είναι σαφές επομένως ότι ο πλούτος δεν αποτελεί εμπόρευμα επειδή είναι προϊόν εργασίας,²⁶ αλλά επειδή η εργασία αυτή είναι εργασία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και άρα υπόκειται σε μία προσίδια σε αυτό τον τρόπο παραγωγής κανονικοποίηση-ομογενοποίηση. Με άλλη διατύπωση, η *αξία* αποτελεί εκδήλωση των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και όχι εκδήλωση της εργασίας γενικά.

Γίνεται προφανές, επομένως, ότι ο Μαρξ συνέλαβε την αξία ως μία ιστορικά ιδιαίτερη *κοινωνική σχέση*: Αξία είναι η «ιδιότητα» που αποκτούν τα προϊόντα της

²⁴ «*De prime abord*, δεν εκκινώ από “έννοιες”, άρα ούτε από την “έννοια της αξίας”, και ως εκ τούτου ούτε έχω επίσης κατά κανέναν τρόπο να “διαιρέσω” αυτή την έννοια. Αυτό από το οποίο εκκινώ είναι η απλούστερη οικονομική μορφή, στην οποία παρουσιάζεται το προϊόν της εργασίας στην τωρινή κοινωνία, και αυτό είναι το “εμπόρευμα”. Αυτό αναλύω, και μάλιστα *στη μορφή στην οποία εμφανίζεται*» (Μαρξ 1993: 29-30).

²⁵ «Η ειδική οικονομική μορφή, με την οποία αντλείται απλήρωτη εργασία από τους άμεσους παραγωγούς καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, όπως αναφύεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της αντεπιδράει καθοριστικά πάνω της (...) Στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς (...) βρίσκουμε το ενδότετο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης» (*Το Κεφάλαιο*, τόμος 3^{ος}, 1978-β, 972). Σχετικά το ότι ο πλούτος αποτελεί προϊόν εργασίας σε όλα τα κοινωνικά καθεστώτα, ο Μαρξ σημειώνει: «Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο, ότι ο μεσαιώνας δεν μπορούσε να ζει από τον καθολικισμό και ο αρχαίος κόσμος από την πολιτική. Απεναντίας ο τρόπος που κέρδιζαν τα μέσα για τη ζωή τους εξηγεί γιατί τον κύριο ρόλο τον έπαιζε στην αρχαιότητα η πολιτική και στο μεσαίωνα ο καθολικισμός.» (Μαρξ 1978-α: 96).

²⁶ «Στην αρχαία ινδική κοινότητα η εργασία είναι κοινωνικά καταμερισμένη, χωρίς τα προϊόντα να γίνονται εμπορεύματα» (Μαρξ 1991: 44).

εργασίας στον καπιταλισμό, «ιδιότητα» η οποία αποκτά υλική υπόσταση, πραγματοποιείται, στην αγορά, μέσω της ανταλλαξιμότητας του οποιουδήποτε προϊόντος εργασίας με κάθε άλλο προϊόν εργασίας, δηλαδή μέσω του χαρακτήρα τους ως εμπορευμάτων τα οποία φέρουν μια συγκεκριμένη (χρηματική) τιμή στην αγορά. Από το πρώτο κείμενο της περιόδου που εξετάζουμε, τα *Grundrisse* (1857)²⁷, μέχρι το *Κεφάλαιο* (1867)²⁸, ο Μαρξ επέμεινε ότι η αξία αποτελεί έκφραση των σχέσεων που χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Έτσι, όπου στο έργο του εισάγει την έννοια της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής (όπως π.χ. στο 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*) για να περιγράψει με βάση αυτήν την αξία, στην πραγματικότητα διαμορφώνει μια προκαταρκτική νοητική κατασκευή (η οποία ως ένα βαθμό αντιστοιχεί στην επιφανειακή «ορατή πραγματικότητα» της καπιταλιστικής οικονομίας²⁹), που θα τον βοηθήσει να προσεγγίσει και να οικοδομήσει κατόπιν την έννοια της καπιταλιστικής παραγωγής (Murray 2000-α).

Σε καμιά περίπτωση ο Μαρξ δεν περιγράφει μια (προκαπιταλιστική) κοινωνία απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπως πίστεψαν πολλοί μαρξιστές: «Αν ερευνήσουμε παραπέρα για να βρούμε: κάτω από ποιες συνθήκες όλα τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητά τους παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού» (Μαρξ 1978-α: 179-180).

Η αξία δεν αποτελεί επομένως μια «ουσία» που ο ατομικός εργαζόμενος «εμφυσά» πάντα, δηλαδή υπό οποιεσδήποτε ιστορικές συνθήκες, στα προϊόντα της εργασίας του. Αποτελεί την έκφραση μιας ιστορικά ιδιαίτερης *κοινωνικής* σχέσης.³⁰

Ο Μαρξ προσεγγίζει το ζήτημα αυτό μέσα από το ερώτημα περί της συμμετρίας. Αν στους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής απουσιάζει η «οικονομία της αγοράς» και τα προϊόντα της εργασίας δεν τίθενται σε σχέσεις

²⁷ «Η έννοια της αξίας ανήκει ολότελα στην πιο σύγχρονη οικονομία, διότι είναι η πιο αφηρημένη έκφραση του ίδιου του κεφαλαίου και της παραγωγής που βασίζεται σ' αυτό. Στην έννοια της αξίας προδίδεται το μυστικό του κεφαλαίου» (Μαρξ 1990-α: 596. Βλ. και στα επόμενα).

²⁸ «Η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία δι' αυτών των ιδιοτήτων της χαρακτηρίζεται ως ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικού τρόπου παραγωγής κι έτσι χαρακτηρίζεται και ιστορικά» (Μαρξ 1991: 73).

²⁹ «Η απλή κυκλοφορία είναι πολύ περισσότερο μια αφηρημένη σφαίρα της αστικής συνολικής διαδικασίας παραγωγής, η οποία προκύπτει μέσω των ιδιαίτερων της προσδιορισμών ως ροπή, ως απλή μορφή εμφάνισης μιας πίσω από αυτήν ευρισκόμενης, εξίσου από αυτήν προκύπτουσας και αυτήν παράγουσας βαθύτερης διαδικασίας –το βιομηχανικό κεφάλαιο» (MEGA 1980-α II.2: 68-9). Όπως εύστοχα σημειώνει ο Murray (2000-α), «Ολόκληρη η παρουσίαση του εμπορεύματος και της γενικευμένης απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας που κάνει ο Μαρξ προϋποθέτει το κεφάλαιο και την προσίδια σε αυτό μορφή κυκλοφορίας. Πρόκειται ενδεχομένως για το σπουδαιότερο επίτευγμα της θεωρίας της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής που διατύπωσε ο Μαρξ, το ότι κατέδειξε –μέσα από έναν έξοχο διαλεκτικό συλλογισμό– ότι μια σφαίρα τέτοιων συναλλαγών δεν μπορεί να υφίσταται από μόνη της. Η γενικευμένη εμπορευματική κυκλοφορία είναι ακατανόητη σε αφαίρεση από την κυκλοφορία του κεφαλαίου».

³⁰ Επιπλέον, στον καπιταλισμό δεν αποτελούν εμπόρευμα μόνο τα προϊόντα της εργασίας, αλλά επίσης και η εργασιακή δύναμη των εργαζομένων, οι οποίοι απώλεσαν κατά την ιστορική εξέλιξη όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής (παράλληλα με την απελευθέρωσή τους από κάθε άμεση προσωπική εξάρτηση) και υποχρεώνονται να πωλούν την εργασιακή τους δύναμη στους καπιταλιστές (κατόχους των μέσων παραγωγής), ως μοναδική πλέον δυνατότητα για να αποκτήσουν τα μέσα διαβίωσης. Ο Μαρξ όμως επιλέγει να μη μιλήσει για το ζήτημα αυτό παρά μόνο στο 2^ο Μέρος, (4^ο κεφάλαιο) του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*. Όταν αναφερόμαστε στην ιδιοκτησία, εννοούμε πάντοτε τον ορισμό του Μαρξ: «Ιδιοκτησία σημαίνει λοιπόν (...) σχέση του εργαζόμενου υποκειμένου (υποκειμένου που παράγει ή που αναπαράγει τον εαυτό του) προς τους όρους της παραγωγής ή αναπαραγωγής του σαν δικούς του. Ωστε θα έχει και διαφορετικές μορφές ανάλογα με τους όρους αυτής της παραγωγής» (Μαρξ 1990-α: 373).

ισοδυναμίας-για-την-ανταλλαγή, τότε δεν έχει νόημα να ισχυριζόμαστε ότι στον καπιταλισμό αυτά γίνονται οικονομικώς σύμμετρα επειδή είναι προϊόντα εργασίας. Με άλλη διατύπωση, εκεί που ο κλασική Πολιτική Οικονομία πίστεψε ότι έδωσε μια τελειωτική απάντηση (ποιοτικώς διαφορετικά αντικείμενα --αξίες χρήσης-- καθίστανται οικονομικώς σύμμετρα --ανταλλάξιμα-- διότι είναι όλα προϊόντα εργασίας), ο Μαρξ βλέπει απλώς ένα ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί: Πώς και γιατί τα ποιοτικώς διαφορετικά είδη εργασίας καθίστανται ισοδύναμα;

«Ας υποθέσουμε ότι μία ουγκιά χρυσού, ένας τόνος σιδήρου, 25 λίβρες σιταριού και είκοσι γιάρδες μεταξιού είναι ανταλλακτικές αξίες ίσου μεγέθους (...) Αλλά η εύρεση χρυσού, η εξόρυξη σιδήρου, η καλλιέργεια σιταριού και η ύφανση μεταξιού είναι ποιοτικά διαφορετικά είδη εργασίας. Αυτό που αντικειμενικά εμφανίζεται ως διαφορετικότητα των αξιών χρήσης, εμφανίζεται, κατ' επέκταση, ως διαφορετικότητα των δραστηριοτήτων οι οποίες παράγουν αυτές τις αξίες χρήσης» (*Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, MEGA 1980-α: 109).

Για να απαντηθεί το αίνιγμα της ισοδυναμίας των διαφορετικών ειδών εργασίας, πρέπει να γίνει κατανοητός ο *κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας στον καπιταλισμό*: Η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής και ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας που προκύπτει από αυτήν στηρίζεται στη άμεση (θεσμική) ανεξαρτησία κάθε ιδιαίτερου παραγωγού (καπιταλιστή) από όλους τους άλλους. Ωστόσο, όλες αυτές οι ατομικές διαδικασίες παραγωγής συσχετίζονται έμμεσα μεταξύ τους μέσω του μηχανισμού της αγοράς, καθώς ο καθένας παράγει όχι για τον εαυτό του ούτε για την «κοινότητα» αλλά για την ανταλλαγή στην αγορά, για την υπόλοιπη κοινωνία που, όμως, «συναντιέται οικονομικά» μαζί του *μόνο* στην αγορά. Η διαδικασία αυτή επιβάλλει την κοινωνική (καπιταλιστική) ομογενοποίηση κάθε ατομικής παραγωγικής διαδικασίας, μέσω της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής και του ανταγωνισμού μεταξύ ατομικών εμπορευματοπαραγωγών (καπιταλιστών).

Ο Μαρξ περιγράφει αυτή τη διαδικασία κοινωνικής ομογενοποίησης των ατομικών εργασιακών και παραγωγικών διαδικασιών με την εισαγωγή της έννοιας *αφηρημένη εργασία*: Η εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι διφυής: αφενός είναι συγκεκριμένη εργασία (εργασία που παράγει μια συγκεκριμένη αξία χρήσης, όπως και σε κάθε άλλο τρόπο παραγωγής) και αφετέρου είναι αφηρημένη εργασία (ή εργασία εν γένει), *εργασία όμοια από κοινωνική άποψη*. Από εδώ πηγάζει η γενική ισοδυναμία και ανταλλαξιμότητα των προϊόντων της εργασίας, δηλαδή το ότι αυτά καθίστανται (παράγονται ως) εμπορεύματα: «Η εργασία που εμπεριέχεται στην ανταλλακτική αξία είναι η αφηρημένα γενική κοινωνική εργασία, η οποία προκύπτει από την ολόπλευρη απαλλοτρίωση των ατομικών εργασιών» (MEGA 1980-α: 134). Αυτό σημαίνει ότι «κάθε εμπόρευμα είναι *το εμπόρευμα*, το οποίο εμφανίζεται έτσι αναγκαστικά ως άμεση υλική συμπίκνωση του εν γένει χρόνου εργασίας, μέσω της απαλλοτρίωσης της ιδιαίτερης αξίας χρήσης του» (MEGA 1980-α: 122). Η δαπάνη αφηρημένης εργασίας (εν γένει εργασίας), ή ο εν γένει χρόνος εργασίας, ρυθμίζει επομένως και το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων.³¹

³¹ Ο Murray (2000-α, 2000-β) ορίζει ως αφηρημένη εργασία την ανθρώπινη εργασία γενικώς στη φυσιολογική της διάσταση, ως εκδήλωση των ανθρώπινων ικανοτήτων, και χρησιμοποιεί τον όρο «πρακτικώς αφηρημένη εργασία» (practically abstract labour) για την εργασία που παράγει αξία. Μέσα από τη διάκριση αυτή επιχειρεί να τονίσει τη θέση που και εμείς εδώ υποστηρίζουμε, ότι η εργασία που παράγει αξία αποτελεί συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και όχι της (όποιας) «ανταλλαγής» ή «αγοράς». Γράφει: «Η “ελεύθερη αγορά” δεν αποτελεί ανεξάρτητο φαινόμενο, αλλά μια ροπή της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Συνεπώς, κάθε σκέψη ότι η αγορά *από μόνη της* καθιστά την εργασία “πρακτικώς αφηρημένη” συλλαμβάνει με εσφαλμένο τρόπο τον

Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* (1867) η ανάλυση για την αφηρημένη εργασία καταλαμβάνει, όπως προείπαμε, μόλις 5,5 σελίδες (Μαρξ 1978-α: 55-60), εν μέρει διότι ο Μαρξ είχε δώσει έμφαση στο ζήτημα αυτό στην *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859). Εντούτοις, σπεύδει να δηλώσει ότι είναι υπερήφανος για τη διατύπωση της έννοιας αυτής (που στην πορεία έκθεσης της θεωρίας του στο *Κεφάλαιο* θα αποτελέσει την πρώτη του ουσιώδη διαφοροποίηση από το Ρικαρδιανό σύστημα), μια δήλωση παρόμοια της οποίας είναι ζήτημα αν βρίσκουμε άλλες δύο φορές σε ολόκληρο το έργο του: «Αυτή τη διφυή φύση της εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα την απόδειξα πρώτος εγώ κριτικά» (55).

Η αφηρημένη εργασία δεν «προκύπτει» από τη συγκεκριμένη: Αποτελεί την ιστορικά ιδιαίτερη ιδιότητα *κάθε* εργασίας στον καπιταλισμό. Έτσι δεν είναι η εκμηχάνιση της παραγωγής και η απο-ειδίκευση του εργαζομένου που μετατρέπουν τη χρήσιμη εργασία σε αφηρημένη, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι μαρξιστές. Ο ισχυρισμός αυτός προκύπτει από σύγχυση κατηγοριών (από την ανεπίτρεπτη γεφύρωση του εννοιολογικού χάσματος μεταξύ συγκεκριμένης και αφηρημένης εργασίας), διότι η συγκεκριμένη-φυσική εργασία ως διακριτή έννοια, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να αναχθεί στην αφηρημένη εργασία ή να αποτελέσει το περιεχόμενο της ανταλλακτικής αξίας: Η αφηρημένη εργασία αποτελεί ίδιον της *κάθε* (συγκεκριμένης) *εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*, δηλαδή έκφραση της ιδιαίτερης κοινωνικότητας που χαρακτηρίζει μόνο τον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για απλή ή σύνθετη και με υψηλή εξειδίκευση (συγκεκριμένη) εργασία.³²

Το πρόβλημα της κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στο οποίο παραπέμπει η έννοια της αφηρημένης εργασίας είναι επίσης διαφορετικό από το πρόβλημα της «ποσοτικής αντιστοίχισης» εργασιών διαφορετικής έντασης, ειδίκευσης και παραγωγικότητας. Για να μπορέσει να συγκριθεί (ποσοτικά) μια ώρα εργασίας ενός μηχανικού σε η ώρες εργασίας ανειδίκευτου εργάτη θα πρέπει να αποτελούν ήδη τα δύο είδη εργασιών «ποιοτικώς όμοια» (δηλαδή *αφηρημένη*) εργασία. Αυτό είναι κάτι που ο εμπειρισμός (ακόμα και στις μαρξιστικές εκδοχές του, βλ. π.χ. Howard/King 1985, Rosdolsky 1969) δεν θα μπορέσει ποτέ να αντιληφθεί.

Συμπερασματικά: Τα προϊόντα της εργασίας είναι εμπορεύματα, άρα αξίες και ανταλλακτικές αξίες, όχι απλώς διότι είναι προϊόντα εργασίας, αλλά διότι είναι *προϊόντα αφηρημένης εργασίας*, δηλαδή «καπιταλιστικής εργασίας» (εργασίας που εκτελείται υπό καπιταλιστικές συνθήκες, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής). Η αφηρημένη εργασία παράγει την αξία κάθε εμπορεύματος, η οποία αποτελεί το κοινό μέτρο (εξασφαλίζει τη σχέση συμμετρίας), εφόσον ως αξία στερείται οποιουδήποτε άλλου κατηγορήματος, πέραν του μεγέθους.³³

χαρακτήρα της γενικευμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας σε σχέση με την παραγωγική διαδικασία ως σύνολο».

³² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Rosdolsky. Στο έργο του *Για την ιστορία της γένεσης του «Κεφαλαίου» του Μαρξ*, το οποίο επηρέασε σημαντικά τις μαρξιστικές αναλύσεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υποστηρίζει ότι η έκπτωση από τη «τέχνη» του προκαπιταλιστικού μάλιστα οδηγεί τη συγκεκριμένη εργασία στο να αποτελέσει «αφηρημένη εργασία». Γράφει: «Ο Μαρξ αποδέχθηκε τη θέση του Ρικάρντο, την οποία επιβεβαιώνουν και οι διαδικασίες της αγοράς, ότι λαμβάνει χώρα μια αναγωγή της εξειδικευμένης εργασίας σε ανειδίκευτη» (Rosdolsky 1969: 609. Βλ. επίσης την αγγλική μετάφραση, Rosdolsky 1977: 510 επ.).

³³ «Όλες οι εργασίες εκφράζονται σαν ίδια ανθρώπινη εργασία και επομένως σαν ισάξιες» (Μαρξ 1978-α: 74). Αντίθετα οι Κλασική Πολιτική Οικονομία ουδέποτε αντιλήφθηκε την έννοια της αφηρημένης εργασίας. Ικανοποιούνταν, όπως φαίνεται, από την εμπειριστική διαπίστωση ότι για να υπάρχει ανταλλαγή υπάρχει συμμετρία και από την πεποίθηση ότι η εργασία (καίτοι κατά περίπτωση διαφορετικής χρήσιμης «ποιότητας») δημιουργεί αυτή τη συμμετρία. Όπως παρατηρεί ο Meikle: «Ο Ρικάρντο, λόγω χάρη, στην αρχή του κεφαλαίου 1, ενότητα 1 των *Αρχών*, δείχνει σαν να πρόκειται να

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να διευκρινίσουμε δύο ζητήματα:

α) Η αφηρημένη εργασία (και συνεπώς ο εν γένει χρόνος εργασίας) δεν αποτελεί μια άμεση (εμπειρικά διαπιστώσιμη) ιδιότητα της εργασίας, αλλά μια «αφαίρεση», δηλαδή μία έννοια που επιτρέπει την κατανόηση της διαδικασίας κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στον *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*: «Ο εν γένει χρόνος εργασίας είναι καθ' αυτόν μια αφαίρεση, που σαν τέτοια δεν υφίσταται για τα εμπορεύματα» (MEGA 1980-α: 122-23). Αυτό που εμπειρικά υφίσταται είναι μόνο τα συγκεκριμένα εμπορεύματα που πωλούνται και αγοράζονται (και συνεπώς ανταλλάσσονται μεταξύ τους με τη διαμεσολάβηση του χρήματος) στην αγορά.

β) Η αφηρημένη εργασία, ως έννοια που αποδίδει τον ειδικά κοινωνικό (καπιταλιστικό) χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας, δεν αφορά τη μεμονωμένη διαδικασία παραγωγής, αλλά την *κοινωνική αλληλοσυσχέτιση όλων των*, θεσμικά ανεξάρτητων μεταξύ τους, επιμέρους *καπιταλιστικών διαδικασιών παραγωγής*, η οποία εκδηλώνεται στην αγορά: «Ο κοινωνικός χρόνος εργασίας υπάρχει, ούτως ειπείν, μόνο σε λανθάνουσα κατάσταση σε αυτά τα εμπορεύματα και εκδηλώνεται κατά πρώτον στη διαδικασία ανταλλαγής τους (...) Η εν γένει κοινωνική εργασία δεν είναι επομένως έτοιμη προϋπόθεση, αλλά δημιουργούμενο αποτέλεσμα» (MEGA 1980-α: 123).

Τα δύο αυτά ζητήματα ερμηνεύουν γιατί η ανάλυση πρέπει να επικεντρωθεί στην ανταλλακτική αξία, δηλαδή στην *εκδήλωση* της αξίας ως *ανταλλακτικής σχέσης* (στη «μορφή εμφάνισης» της αξίας). Αυτό ακριβώς κάνει ο Μαρξ: Δεν ολοκληρώνει την ανάλυσή του για την αξία στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* με την έννοια της αφηρημένης εργασίας, αλλά αντίθετα αφιερώνει το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα της ανάλυσης αυτής (98 από τις 110 σελίδες - σσ. 61-158) στην ανταλλακτική αξία, ή

αναγνωρίσει το πρόβλημα της ασυμμετρίας των εργασιών: «Όταν όμως λέω ότι η εργασία είναι το θεμέλιο κάθε αξίας και ότι η σχετική ποσότητα εργασίας καθορίζει σχεδόν αποκλειστικά τη σχετική αξία των εμπορευμάτων, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι παραμελώ τις διάφορες ποιότητες εργασίας και τη δυσκολία τού να συγκρίνουμε μιας ώρας ή μιας ημέρας εργασία σε μία απασχόληση με την ίδια διάρκεια εργασίας σε μία άλλη». Ο Ρικάρντο φαίνεται έτοιμος να θίξει θέματα ποιότητας, πρόθεσης και σκοπού, τα οποία θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν να εξετάσει το πρόβλημα της συμμετρίας. Αλλά στην επόμενη πρόταση αλλάζει κατεύθυνση: «Η εκτίμηση η οποία επιφυλάσσεται στις διάφορες ποιότητες εργασίας, σύντομα προσαρμόζεται στην αγορά με επαρκή ακρίβεια για πρακτικούς σκοπούς και, σε μεγάλο βαθμό, εξαρτάται από τη συγκριτική δεξιότητα του εργαζόμενου και την ένταση της εργασίας που κατέβαλε». Τα ζητήματα της ποιότητας, του σκοπού και της συμμετρίας, αν υποθέσουμε ότι τα είχε προ οφθαλμών αρχικά, πράγμα που είναι στην καλύτερη περίπτωση αμφίβολο, τα αποδιώχνει στη δεύτερη πρότασή του για να εξετάσει την αγοραία εκτίμηση για τις ποιότητες, όχι τις ποιότητες τις ίδιες. Εν πάση περιπτώσει, οι ποιότητες που έχει κατά νου δεν είναι εκείνες δια των οποίων οι δραστηριότητες ταυτοποιούνται και διαφοροποιούνται, αλλά μόνο η δεξιότητα και η ένταση της εργασίας, οι οποίες έχουν περισσότερο ποσοτική φύση και, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, χαρακτηρίζουν οποιαδήποτε εκτέλεση οποιασδήποτε δραστηριότητας» (Meikle 2000: 238-40). Για το ίδιο ζήτημα ο Σμιθ έγραφε: «Δεν είναι όμως εύκολο να ορίσουμε κάποιο ακριβές μέτρο είτε της δυσκολίας είτε της ευστροφίας. Στην πραγματικότητα, κατά την ανταλλαγή διαφορετικών προϊόντων που προέρχονται από διαφορετικά είδη εργασίας, συνήθως γίνεται και για τα δύο μια αξιολόγηση. Ωστόσο, η ρύθμιση αυτή γίνεται όχι μέσω κάποιου ακριβούς μέτρου, αλλά μέσω της διαπραγματεύσεως και της συνδιαλλαγής της αγοράς, σύμφωνα με εκείνο το είδος χονδρικής ισότητας που παρ' όλον ότι δεν είναι ακριβές, είναι αρκετό για τη διεκπεραίωση των καθημερινών δραστηριοτήτων». (Smith 2000, I.v.4).

στην αξία ως ανταλλακτική σχέση μεταξύ εμπορευμάτων. Η σχέση ανταλλαγής αποτελεί τη μοναδική *εμπειρικός απτή ύπαρξη* (μορφή εμφάνισης) της αξίας.³⁴

6. Παρέκβαση: «Ουσία» και μορφή εμφάνισης. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Με βάση τις θεωρητικές θέσεις που παρουσιάσαμε παραπάνω, ο Μαρξ εισήγαγε στο *μεθοδολογικό επίπεδο* τη θεωρία του για τις *μορφές εμφάνισης* των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Οι μορφές εμφάνισης διακρίνονται από την «ουσία», δηλαδή από τις εσωτερικές, κρυμμένες, *αιτιακές κανονικότητες* (ή *νόμους*), οι οποίες ρυθμίζουν τις κοινωνικές σχέσεις χωρίς να είναι ορατές στο επίπεδο των εμπειρικά παρατηρήσιμων φαινομένων. Αυτό που αυθορμήτως προσλαμβάνει η «κοινή λογική» από την πραγματικότητα δεν είναι παρά η «εξωτερική επιφάνεια» αυτού που πραγματικά υφίσταται, δηλαδή αυτού που ο Μαρξ, εναλλακτικά, περιγράφει ως «πραγματική σχέση» ή ως «κρυμμένο υπόβαθρο» των επιφαινομένων.³⁵

Όπως εξηγούσε ο Μαρξ ήδη στο πρώτο έργο της περιόδου που εξετάζουμε, στα *Grundrisse*, ο σκοπός της επιστήμης είναι να ξεκινά από τις εμπειρικά ορατές μορφές εμφάνισης (τον κοινά αποδεκτό ορισμό του εμπορεύματος και της αξίας του), να προβαίνει σε θεωρητικές αφαιρέσεις και κατόπιν να επιστρέφει από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, προκειμένου να συγκροτήσει τη θεωρητική έννοια του συγκεκριμένου, δηλαδή να αποκαλύψει τις εσωτερικές αιτιότητες που διέπουν τα άμεσα παρατηρήσιμα φαινόμενα (Μαρξ 1989-α: 66 επ.).

Ο Μαρξ αποκαλεί *διαλεκτική μέθοδο* τον τρόπο συγκρότησης εννοιών, με βάση τις οποίες μπορεί κανείς να οικειοποιηθεί νοητικά την πραγματικότητα, δηλαδή να αποκαλύψει την εσωτερική αιτιακή αλληλοσυσχέτιση και «κανονικότητα» των φαινομένων.

Η αφαίρεση προϋποθέτει την *εκκίνηση από το συγκεκριμένο-εμπειρικό* αντικείμενο παρατήρησης και έτσι αποφεύγει τον ιδεαλισμό της αυθαίρετης --δηλαδή προκύπτουσας από μια κυρίαρχη *θεωρητική* ιδεολογία-- κατηγορίας. Παράλληλα η αφαίρεση, ως πρώτο βήμα της διαλεκτικής μεθόδου, υπερβαίνει την αναπαραγωγή της μορφής εμφάνισης του συγκεκριμένου (που συνιστά μια *πρακτική* κυρίαρχη ιδεολογία της «καθημερινότητας») και το συνυφασμένο μαζί της εμπειρισμό --που θεωρεί ότι η πραγματικότητα είναι διάφανη, δηλαδή ότι το εμπειρικά παρατηρήσιμο

³⁴ Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ εισάγει τους αναγνώστες στα ζητήματα αυτά με την ακόλουθη φράση: «Η αξιακή αντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] των εμπορευμάτων διαφέρει κατά τούτο από τη χήρα Κούικλυ ότι δεν ξέρεις από πού να την πιάσεις. Το αντίθετο ακριβώς απ' ό,τι γίνεται με τη χονδροειδή αισθητή αντικειμενικότητα [Gegenständlichkeit] των σωμάτων των εμπορευμάτων, δεν μπαίνει ούτε ένα άτομο φυσική ύλη στην αξιακή αντικειμενικότητά τους. Γι' αυτό όσο κι αν πιάσεις, όσο κι αν στριφογυρίσεις ένα ξεχωριστό εμπόρευμα, μένει άπιαστο σαν πράγμα αξίας [Wertding] (...) Η αξιακή αντικειμενικότητά τους είναι καθαρά κοινωνική (...) *μπορεί να εκδηλώνεται μονάχα στην κοινωνική σχέση του ενός εμπορεύματος με ένα άλλο εμπόρευμα*. Και πραγματικά, ξεκινήσαμε από την ανταλλακτική αξία ή από την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων για να βρούμε τα ίχνη της αξίας που κρύβεται μέσα τους. Τώρα πρέπει να ξαναγυρίσουμε στη μορφή αυτή εμφάνισης της αξίας» (Μαρξ 1978-α: 61-2, οι υπογρ. δικές μας).

³⁵ Ο Μαρξ γράφει: «Ότι στην εμφάνισή τους τα πράγματα εμφανίζονται συχνά ανεστραμμένα είναι γνωστό σ' όλες σχεδόν τις επιστήμες εκτός από την πολιτική οικονομία» (Μαρξ 1978-α: 554) και εξηγεί ότι οι μορφές εμφάνισης «αναπαράγονται άμεσα με αυθόρμητο τρόπο σαν μορφές σκέψης της καθημερινής ζωής» (Μαρξ 1978-α: 559), που καθιστούν άορατο «το κρυμμένο τους υπόβαθρο» (Μαρξ 1978-α: 559 & MEW τ. 23: 564) και την «πραγματική σχέση» (Μαρξ 1978-α: 557). Συνδέει επομένως την παραδοσιακή φιλοσοφική διχοτομία ανάμεσα στο *είναι* και το *φαίνεσθαι* με τη διαδικασία δημιουργίας επιστημονικών εννοιών που αντιπαράτιθενται στην κοινή πεποίθηση.

είναι και ορθολογικά ερμηνεύσιμο, χωρίς την ανάγκη συγκρότησης των εννοιών (Heinrich 1999, κεφ. 5).

Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται ότι οι αφαιρέσεις από μόνες τους δεν συγκροτούν τις έννοιες των εμπειρικά αντιληπτών αντικειμένων της πραγματικότητας. Για να ολοκληρωθεί η διαδικασία νοητικής-επιστημονικής ιδιοποίησης της πραγματικότητας χρειάζεται ένα δεύτερο βήμα. Η «επιστροφή» από τις αφαιρέσεις στο συγκεκριμένο αντικείμενο.

Προκύπτει έτσι μια θεωρητική διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται η *επιστημονική έννοια του συγκεκριμένου*. Η έννοια αυτή αποδίδει τις αιτιακές σχέσεις που ρυθμίζουν την πραγματικότητα, χωρίς ποτέ να εμφανίζονται καθαυτές στο χώρο της πραγματικότητας και των φαινομένων, διότι δεν ανήκουν στο χώρο των εμπειρικά απτών οντοτήτων και φαινομένων. Το θεωρητικό αντικείμενο είναι πραγματικό, με την έννοια ότι αποκρυπτογραφεί τα φαινόμενα, όπως, για παράδειγμα, ο νόμος της βαρύτητας αποκρυπτογραφεί την πτώση ενός σώματος. Η μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αντικείμενο της επιστημονικής μεθόδου διαφοροποιείται έτσι ριζικά από τη μέθοδο του ορθολογισμού (αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί ο Hegel την αφαίρεση), διότι δεν αποτελεί αυτόνομη διαδικασία, αλλά τη δεύτερη φάση μιας διαδικασίας εννοιακής αποκωδικοποίησης του συγκεκριμένου.³⁶

Με αυτή τη θεωρητική μέθοδο παράγονται αφηρημένες κατηγορίες που συνιστούν εννοιακούς προσδιορισμούς της συγκεκριμένης (παρούσας ή ιστορικής) πραγματικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, η Μαρξική έννοια του κεφαλαίου «δεν είναι αυθαίρετη, αλλά συμπυκνώνει την *differentia specifica* [ειδοποιό διαφορά] του κεφαλαίου σε αντιδιαστολή απ' όλες τις άλλες μορφές του πλούτου --μ' άλλα λόγια, τους άλλους τρόπους ανάπτυξης της (κοινωνικής) παραγωγής» (Μαρξ 1990-α, 340).

Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση έρχεται σε ρήξη με τον εμπειρισμό που χαρακτηρίζει την Κλασική Πολιτική Οικονομία, καθώς θεμελιώνεται στη θέση ότι η εμπειρική παρατήρηση δεν επαρκεί για την κατανόηση της αιτιότητας που διέπει τις οικονομικές διαδικασίες (βλ. και Μηλιός 1997-α, 52-76) ή ότι η «ουσία» δεν πρέπει να αναμένεται ότι θα εκδηλωθεί άμεσα στο επίπεδο της εμπειρίας.³⁷

Το συμπέρασμα που συνάγεται από τις παραπάνω θέσεις είναι ότι η αξία των εμπορευμάτων δεν εμφανίζεται ποτέ καθαυτή, ως άμεσα αντιληπτή (εμπειρικά παρατηρήσιμη) και συνεπώς μετρήσιμη οντότητα. Εκφράζεται μόνο μέσω των (στρεβλών) μορφών εμφάνισής της, δηλαδή των τιμών των εμπορευμάτων. Αυτές οι μορφές εμφάνισης της αξίας δεν αναφέρονται, όπως είπαμε, σε κάθε εμπορεύμα ξεχωριστά, δηλαδή δεν πρόκειται για μεμονωμένες, για *αρχικά ανεξάρτητες μεταξύ τους* εκφράσεις της αξίας κάθε εμπορεύματος, αλλά αποτυπώνουν τη *σχέση ανταλλαγής* του εμπορεύματος με *όλα τα άλλα* εμπορεύματα. Αποτελούν υλική έκφραση της κοινωνικής ομογενοποίησης της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (όπως αυτή περιγράφεται με την έννοια *αφηρημένη εργασία*).

³⁶ Αναφερόμενος στο παράδειγμα του πληθυσμού ο Μαρξ καταλήγει: «Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαυλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό. Στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Γι' αυτό ο Χέγκελ έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της. Ενώ η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικά συγκεκριμένο» (Μαρξ 1989-α: 66-67).

³⁷ Με τα λόγια του Μαρξ: «η μορφή εμφάνισης κάνει αόρατη την πραγματική σχέση και την παρουσιάζει ακριβώς με αντίθετη όψη (...) ακριβώς όπως η φαινομενική κίνηση των ουρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητή μόνο σε εκείνον που γνωρίζει την πραγματική, μη αντιληπτή όμως με τις αισθήσεις κίνησή τους» (Μαρξ 1978-α: 557, 331).

Ο Μαρξ εκκινεί την ανάλυσή του για την αξία (και τον ΚΤΠ) από την ανάλυση της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, η οποία συνιστά την άμεσα ορατή όψη της συνολικής καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Για να αποκρυπτογραφήσει τη μορφή εμφάνισης της αξίας ως χρήμα, ο Μαρξ εισάγει το σχήμα της *«απλής, μεμονωμένης ή τυχαίας μορφής της αξίας»*, στο οποίο φαινομενικώς μια ποσότητα εμπορεύματος ανταλλάσσεται με διαφορετική ποσότητα άλλου εμπορεύματος. Όπως προαναφέραμε, οι Κλασικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν ότι όλες οι συναλλακτικές πράξεις στην αγορά μπορούν να αναχθούν σε απλές σχέσεις αντιπραγματισμού, τις οποίες απλώς διευκολύνει το χρήμα.³⁸

7. Η αξιακή μορφή και το χρήμα

7.1 «Η απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας»

Η μορφή αυτή φαινομενικώς αντιστοιχεί στην απλή περίπτωση αντιπραγματισμού:

χ Εμπόρευμα Α = ψ Εμπόρευμα Β ή 20 πήχες πανί (λινό ύφασμα) = 1 σακάκι,

για την οποία ο Μαρξ λέει: «σ' αυτήν κρύβεται το μυστικό κάθε μορφής αξίας, γι' αυτό η ανάλυσή της παρουσιάζει την κύρια δυσκολία» (Μαρξ 1978-α: 64). Είναι δυσνόητη επειδή είναι απλή, αν όμως αποκρυπτογραφηθεί θα αποκαλυφθεί το μυστικό ακόμα και της πιο αναπτυγμένης, της χρηματικής μορφής.

Κατά την Κλασική αντίληψη (με ή χωρίς «μαρξιστικό» περιτύλιγμα) στο σχήμα αυτό έχουμε την ανταλλαγή ανάμεσα σε δύο εμπορεύματα με προϋπάρχουσες ίσες αξίες (μετρούμενες ως ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους).

Αντίθετα, κατά τον Μαρξ έχουμε μόνον *ένα εμπόρευμα* (το εμπόρευμα Α, το οποίο καταλαμβάνει τη θέση της *σχετικής αξιακής μορφής*), η αξία του οποίου μετράται σε μονάδες ενός χρήσιμου πράγματος (μιας διαφορετικής από αυτό αξίας χρήσης), του Β. Το Β καταλαμβάνει τη θέση του *ισοδυνάμου* και λειτουργεί ως μετρητής της αξίας του εμπορεύματος Α. Το ισοδύναμο αυτό (εν προκειμένω το Β) δεν αποτελεί ένα σύνθετο εμπόρευμα (ενότητα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας), αλλά απλώς εισέρχεται στη σχέση για να μετρήσει την αξία του Α: αποτελεί το «χρήμα» του εμπορεύματος Α. Έτσι το Α, ως εμπόρευμα (συνεπώς ως ανταλλακτική αξία), εκφράζει την αξία του στο ισοδύναμο Β.³⁹ Αντίθετα, η αξία του

³⁸ «Όταν όμως άρχισε να λαμβάνει χώρα για πρώτη φορά ο καταμερισμός της εργασίας, αυτή η δυνατότητα ανταλλαγής αντιμετώπιζε στην πράξη σημαντικά εμπόδια και δυσχέρειες. Ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος κατέχει μεγαλύτερη ποσότητα από ένα εμπόρευμα απ' αυτή που έχει ο ίδιος ανάγκη, ενώ ένας άλλος κατέχει μια μικρότερη ποσότητα. Κατά συνέπεια, ο πρώτος θα ήταν ευτυχής να απαλλαγεί και ο δεύτερος να αγοράσει ένα μέρος αυτού του πλεονάσματος. Αν όμως ο δεύτερος δεν συνέβαινε να κατέχει τίποτα από αυτά που έχει ανάγκη ο πρώτος, δεν θα γινόταν μεταξύ τους καμιά ανταλλαγή. (...) Προκειμένου να αποφύγει τη δυσχέρεια τέτοιων καταστάσεων, κάθε φρόνιμος άνθρωπος σε κάθε περίοδο της κοινωνίας μετά τη καθιέρωση του καταμερισμού της εργασίας, θα πρέπει να προσπάθησε να διευθύνει τις υποθέσεις του κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διαθέτει πάντα, πέραν του ιδιαίτερου προϊόντος της δραστηριότητάς του, μια ορισμένη ποσότητα κάποιου άλλου εμπορεύματος το οποίο θα θεωρούσε ότι λίγοι άνθρωποι θα αρνούνταν ως αντάλλαγμα του προϊόντος της δικής τους δραστηριότητας (...) Φαίνεται ωστόσο, ότι σε όλες τις χώρες, κάποιες ακαταμάχητες αιτίες οδήγησαν τους ανθρώπους στο να προτιμήσουν για το σκοπό αυτό, πέρα από κάθε άλλο εμπόρευμα τα μέταλλα» (Smith 2000, I.iv.2&4).

³⁹ Σε επιστολή προς τον Ένγκελς με ημερομηνία 22.06.1867, ο Μαρξ σημειώνει: «Οι κύριοι Οικονομολόγοι παρέβλεψαν μέχρι σήμερα το πολύ απλό γεγονός ότι η μορφή: 20 πήχες λινού υφάσματος = 1 σακάκι είναι απλώς η βάση του 20 πήχες λινού = 2 στερλίνες, και επομένως η απλούστερη μορφή του εμπορεύματος, στην οποία η αξία δεν έχει ακόμα εκφραστεί στη σχέση της με

ισοδυνάμου (του B) δεν μπορεί να εκφραστεί. Δεν υφίσταται στον κόσμο της εμπειρικής πραγματικότητας:

«Μόλις όμως το εμπόρευμα σακάκι πάρει τη θέση του ισοδυνάμου στην έκφραση της αξίας, το μέγεθος της αξίας του δεν παίρνει κανενός είδους έκφραση σαν μέγεθος αξίας. Πιο σωστά φιγουράρει στην εξίσωση της αξίας μόνο σαν ορισμένη ποσότητα ενός πράγματος» (Μαρξ 1978-α: 70).

Προκύπτει επομένως ότι κατά τον Μαρξ η «απλή μορφή της αξίας» δεν αποτελεί μια ισότητα με τη μαθηματική έννοια ή μια συνήθη ισοδυναμία, γεγονός που θα συνεπαγόταν ότι ψ Εμπόρευμα B = χ Εμπόρευμα A. Αντίθετα χαρακτηρίζεται από μια «πολικότητα», από το ότι κάθε «πόλος» της ισότητας κατέχει μια ποιοτικώς διαφορετική θέση και λειτουργία από τον άλλο, έτσι ώστε να μην ισχύει η αντιμεταθετική ιδιότητα (αν $\alpha=\beta \Rightarrow \beta=\alpha$). Το πανί κατέχει τη *σχετική αξιακή μορφή*, το σακάκι τη *μορφή του ισοδυνάμου*, που σημαίνει ότι «παίζουν δύο διαφορετικούς ρόλους», δηλαδή ενώ «ανήκουν το ένα στο άλλο και καθορίζουν το ένα το άλλο, ταυτόχρονα είναι δύο *αλληλοαποκλειόμενα* ή αντίθετα άκρα» (Μαρξ 1978-α: 62-3).

Η «πόλωση» αυτή είναι απόρροια του ότι η αξία του εμπορεύματος (ως περιεχόμενο ή ουσία απορρέουσα από την καπιταλιστικώς δαπανηθείσα εργασία) εκδηλώνεται (υπάρχει εμπειρικά) *μόνο* στην ανταλλακτική *σχέση*, στην ανταλλακτική αξία. Στην απλή μορφή της ανταλλακτικής σχέσης, λοιπόν, το «ισοδύναμο» (σακάκι) αποτελεί τον «μετρητή αξίας» του «σχετικού» (του υφάσματος). Δηλαδή η απλή μορφή της αξίας μας λέει ότι 20 πήχες πανί *είναι αξίας ενός σακακιού*. «Η αξία του εμπορεύματος πανί εκφράζεται με το σώμα του εμπορεύματος σακάκι» (66). Αυτό συμβαίνει διότι «η αξία του λινού υφάσματος δύναται να εκφραστεί μόνο σε άλλο εμπόρευμα, δηλαδή μόνο σχετικά» (Μαρξ 1991: 177). «Το ίδιο εμπόρευμα δεν μπορεί λοιπόν να εμφανιστεί στην ίδια αξιακή έκφραση στις δύο μορφές ταυτοχρόνως. Αυτές οι μορφές αποκλείουν μάλιστα η μία την άλλη πολικά» (Μαρξ 1991: 177).

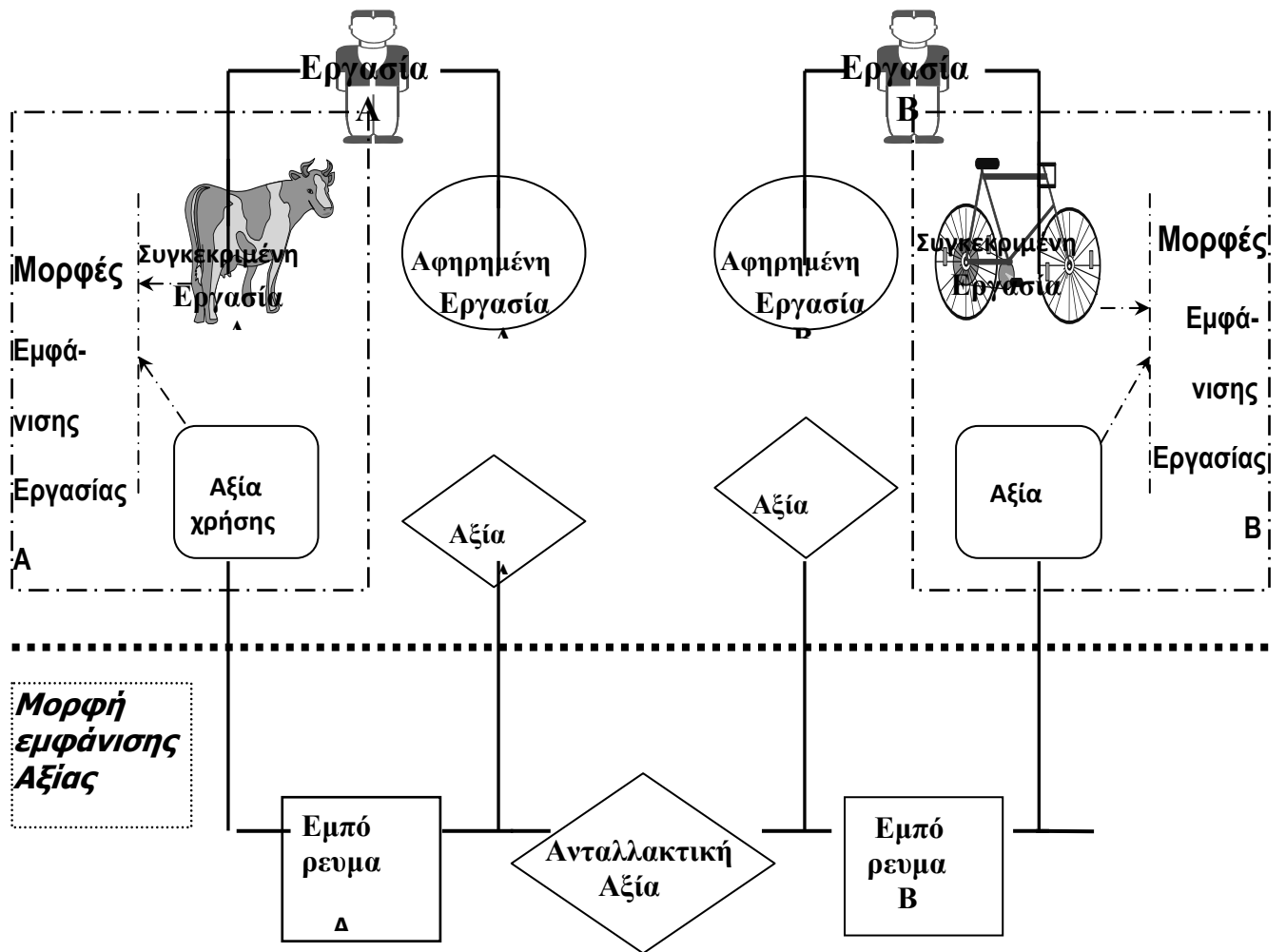
Έτσι το εμπόρευμα A (σχετική μορφή) «μετατρέπει την αξία χρήσης B σε υλικό που εκφράζει τη δική του αξία» (Μαρξ 1978-α: 67). Γίνεται δηλαδή το B, ή το σακάκι (ισοδύναμη μορφή) το μέσο μέτρησης της αξίας (το «χρήμα») του A, του υφάσματος. Το ισοδύναμο («εμπόρευμα» B ή σακάκι) κατά την ανταλλαγή λειτουργεί ως «μορφή εμφάνισης της αξίας» (Μαρξ 1991: 56), που σημαίνει ότι η περιεχόμενη σε αυτό συγκεκριμένη εργασία (ραπτική σακακιών) λειτουργεί (προς το παρόν μόνο για το ύφασμα) ως εκδήλωση της εργασίας εν γένει, της αφηρημένης εργασίας. Η αξία εκδηλώνεται μόνο μέσω των μορφών αυτών εμφάνισής της:

«Εντός της αξιακής σχέσης και της σ' αυτήν ενεχόμενης αξιακής έκφρασης δεν ισχύει το αφηρημένα γενικόν [η αξία] ως ιδιότητα του συγκεκριμένου, αισθητηριακά πραγματικού, [της ανταλλακτικής αξίας], αλλά, αντιστρόφως, το αισθητηριακά πραγματικό ως απλή μορφή εμφάνισης ή ορισμένη μορφή πραγμάτωσης του αφηρημένα γενικού (...) Μόνο το αισθητηριακά συγκεκριμένο ισχύει ως μορφή εμφάνισης του αφηρημένα γενικού» (Μαρξ 1991: 185).

Η μορφή του ισοδυνάμου, ως αισθητηριακά απτή εκδήλωση της αξίας χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία: α) Η αξία χρήσης της αποτελεί τη μορφή εμφάνισης της αξίας, β) η συγκεκριμένη εργασία (ραπτική) καθίσταται μορφή εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας, γ) η ατομική εργασία εκδηλώνεται ως άμεσα κοινωνική εργασία.

Το σχήμα που ακολουθεί αναπαριστά την απλή αξιακή μορφή.

όλα τα άλλα εμπορεύματα αλλά μόνον ως κάτι *διαφοροποιημένο* από την ίδια της τη φυσική μορφή, ότι [η εξεταζόμενη απλή μορφή] ενσωματώνει *όλο το μυστικό της χρηματικής μορφής* και ως εκ τούτου, *in nuce, όλων των αστικών μορφών του προϊόντος της εργασίας*» (MEW, τ. 31: 306).

$$\chi \text{ Εμπόρευμα A} = \psi \text{ Εμπόρευμα B}$$

ή

Μία μονάδα εμπορεύματος A είναι αξίας ψ/χ μονάδων του B

Στο σημείο αυτό αξίζει να επιμείνουμε σε ένα ζήτημα που ήδη θίξαμε, την αδυναμία «εκδήλωσης» της αξίας του σακακιού ή του «εμπορεύματος» B (μορφή ισοδυνάμου): Στο βαθμό που το σακάκι διατηρεί αυτή τη θέση του ισοδυνάμου, η αξία του δεν εκδηλώνεται δηλαδή «δεν υπάρχει» στο κόσμο της απτής πραγματικότητας, των μορφών εμφάνισης. Όπως η αξία του εμπορεύματος A, δηλαδή του υφάσματος (σχετική μορφή) «δεν αντανακλάται στο δικό του σώμα (...) αποκαλύπτεται, λαμβάνει αισθητηριακά απτή έκφραση μέσω της αξιακής σχέσης του προς το σακάκι» (Μαρξ 1991: 55), κατ' αναλογία και το σακάκι δεν μπορεί να λάβει κανενός είδους αισθητηριακά απτή έκφραση «δεν μπορεί να εκφράσει την αξία του στο δικό του σώμα ή στην δική του αξία χρήσης (...) Δεν μπορεί να αναφερθεί στην σ' αυτό το ίδιο (...) εμπεριεχόμενη συγκεκριμένη εργασία ως απλή μορφή πραγμάτωσης αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991: 58). Αν αυτό μπορούσε να συμβεί για το σακάκι, τότε το ίδιο θα συνέβαινε για το ύφασμα ή για

οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα και η αξία θα αποτελούσε αυθύπαρκτη εκδήλωση (μορφή εμφάνισης) της εργασίας (το περιεχόμενο και η μορφή της αξίας θα ταυτίζονταν), συνεπώς το Μαρξικό θα μπορούσε να θεωρηθεί ταυτόσημο με το Ρικαρδιανό σύστημα ανάλυσης. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει.

Συμπερασματικά, η απλή αξιακή μορφή δηλώνει αποκλειστικά ότι χ μονάδες του εμπορεύματος A είναι αξίας ψ μονάδων του ισοδυνάμου B , ή:

Μία μονάδα εμπορεύματος A είναι αξίας ψ/χ μονάδων του ισοδυνάμου B .

Όπως προαναφέραμε, το ισοδύναμο B στη σχέση αυτή δεν έχει ανταλλακτική αξία [άρα δεν αποτελεί εμπόρευμα], αλλά είναι ο «μετρητής αξίας» [«το χρήμα»] του A .

7.2 Ολική ή ανεπτυγμένη, γενική και χρηματική μορφή της αξίας

Από την ανάλυση της απλής αξιακής μορφής, ο Μαρξ μπορεί πλέον πολύ εύκολα να αποκρυπτογραφήσει τη χρηματική μορφή. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί δύο ενδιαμέσως νοητικά σχήματα, την *ολική ή ανεπτυγμένη* και τη *γενική* μορφή της αξιακής έκφρασης.

Η πρώτη αναφέρεται σε μια ατέρμονη σειρά πράξεων αντιπραγματισμού του είδους:

ω Εμπόρευμα $A = \upsilon$ Εμπόρευμα $B = \chi$ Εμπόρευμα $\Gamma = \psi$ Εμπόρευμα $\Delta = \kappa$.λπ

Η μορφή αυτή χαρακτηρίζεται από δύο «ελλείψεις», α) ότι ως σύνολο είναι ατέρμων και συνεπώς απροσδιόριστη, καθώς αποδίδει μια αυθαίρετη επιλογή της σειράς των εμπορευμάτων, όπου ένα εμπόρευμα μπορεί να ειπωθεί είτε ως σχετική αξιακή μορφή με πλήθος ισοδυνάμων, είτε ως ένα εκ του πλήθους των ισοδυνάμων ενός άλλου εμπορεύματος που κατέχει τη σχετική θέση στην αξιακή έκφραση και β) ότι μπορεί να ειπωθεί ως σύμφυρμα μιας ατέρμονης αλληλουχίας απλών αξιακών μορφών (βλ. Μαρξ 1978-α: 78).

Η δεύτερη μορφή στη σειρά αυτή ανάπτυξης είναι η γενική μορφή της αξίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ενός και μόνο ισοδυνάμου (π.χ. του λινού υφάσματος) στο οποίο εκφράζουν την αξία τους όλα τα άλλα εμπορεύματα, τα οποία έτσι βρίσκονται πάντα στη *σχετική* αξιακή θέση. Το ύφασμα αποτελεί πλέον την *γενική σχετική αξιακή μορφή* (Μαρξ 1991: 64). Κάθε άλλο εμπόρευμα αποκλείεται τώρα από τη θέση του ισοδυνάμου, την οποία κατέχει μόνο το γενικό ισοδύναμο, το ύφασμα. Εφόσον τώρα για όλα τα εμπορεύματα πλην του υφάσματος εκδηλώνεται μία «κοινή μορφή εμφάνισης της αξίας, (...) η σ' αυτό [το ύφασμα] υλοποιηθείσα ιδιαίτερη εργασία ισχύει τώρα (...) ως γενική μορφή πραγμάτωσης της ανθρώπινης εργασίας, ως *γενική εργασία*» (Μαρξ 1991: 65), άρα ως μορφή εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας. Μέσω της έκφρασης της αξίας κάθε εμπορεύματος σε ποσότητες υφάσματος, «διαφέρουν λοιπόν όλα τα εμπορεύματα ως ανταλλακτικές αξίες από τις ίδιες τις αξίες χρήσης των και ταυτοχρόνως αναφέρονται το ένα στο άλλο ως *αξιακά μεγέθη*, θέτουν εαυτόν *ποιοτικώς ομοειδή* και *συγκρίνονται* μεταξύ των *ποσοτικώς*» (Μαρξ 1991: 64).

Τα εμπορεύματα δεν είναι τώρα *άμεσα* ανταλλάξιμα μεταξύ τους, αλλά μόνο μέσω του γενικού ισοδυνάμου (του υφάσματος). Η κοινωνική τους «ουσία» (ότι όλα αποτελούν προϊόν καπιταλιστικώς δαπανηθείσας εργασίας) δεν εκφράζεται άμεσα, αλλά *διαμεσολαβείται* από το γενικό ισοδύναμο: «Δεν κατέχουν λοιπόν τα εμπορεύματα τη *μορφή άμεσης αμοιβαίας ανταλλαξιμότητας*, ή η *κοινωνικά έγκυρη μορφή τους είναι μια [μορφή] διαμεσολαβημένη*. Αντιστρόφως: Δια της αναφοράς

όλων των άλλων εμπορευμάτων στο λινό ύφασμα ως τη μορφή εμφάνισης της αξίας, η φυσική μορφή του λινού υφάσματος γίνεται η *μορφή άμεσης ανταλλαξιμότητας* αυτών των εμπορευμάτων με όλα τα εμπορεύματα, ως εκ τούτου *άμεσα η γενική κοινωνική μορφή τους*» (Μαρξ 1991: 68). «Όλα τα είδη ιδιωτικών εργασιών λαμβάνουν τον *κοινωνικό χαρακτήρα* τους μόνον *αντιθετικά, εξομοιούμενα* όλα με ένα αποκλειστικό είδος ιδιωτικής εργασίας, εδώ: της λινοφαντικής. Δι' αυτού η τελευταία γίνεται άμεση και γενική μορφή αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991, 71).

Η μορφή του γενικού ισοδυνάμου οδηγεί άμεσα στη χρηματική μορφή, όταν ένα «εμπόρευμα» αποκτήσει τελεσίδικα στην αγορά το ρόλο του γενικού ισοδυνάμου. Τότε το «εμπόρευμα» αυτό (π.χ. ο χρυσός) γίνεται χρήμα, και η μορφή του γενικού ισοδυνάμου αποτελεί χρηματική μορφή. Εντούτοις δεν είναι τυχαίο που ο Μαρξ διακρίνει τη μορφή του γενικού ισοδυνάμου από τη χρηματική μορφή, όπως θα δούμε στα επόμενα, όταν αναφερθούμε εκτενέστερα στη Μαρξική θεωρία του χρήματος. Με άλλα λόγια, θα δούμε ότι σκόπιμα επέλεξε ως αρχικό παράδειγμα ένα τυχαίο εμπόρευμα (το λινό ύφασμα) και όχι τον χρυσό (που αποτελεί το ιστορικό «σώμα» του χρήματος) όταν εισήγαγε την έννοια του γενικού ισοδυνάμου. Το χρήμα δεν αποτελεί απλώς ένα εμπόρευμα που λειτουργεί ως γενικό ισοδύναμο. Αποτελεί «φορέα» των συνολικών σχέσεων που συνέχουν την καπιταλιστική οικονομία, όπως θα αναπτύξουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Αλλά ας επανέλθουμε σε ό,τι μέχρι εδώ αναπτύξαμε: Η σχέση της γενικής ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων εκφράζεται (πραγματοποιείται) μόνο *διαμεσολαβημένα*, δηλαδή μέσω του χρήματος, που λειτουργεί ως το *γενικό ισοδύναμο* στη διαδικασία ανταλλαγής, και στο οποίο όλα τα εμπορεύματα εκφράζουν την αξία τους. Η Μαρξική θεώρηση δεν αναπαράγει λοιπόν το μοντέλο του αντιπραγματισμού (της ανταλλαγής εμπορεύματος με εμπόρευμα), καθότι θεωρεί ότι η ανταλλαγή *αναγκαστικά διαμεσολαβείται από το χρήμα*. Πρόκειται για μια χρηματική θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας (μια χρηματική θεωρία της αξίας), καθώς το χρήμα ερμηνεύεται ως αναγκαίο-ενδογενές στοιχείο των οικονομικών σχέσεων.

Έχοντας αποκτήσει την αποκλειστική λειτουργία της έκφρασης και μέτρησης των τιμών (των στρεβλών μορφών εμφάνισης των αξιών), το χρήμα δεν έχει το ίδιο τιμή (ακόμα και αν πρόκειται για ένα εμπόρευμα, που έχει αποσυρθεί από την κυκλοφορία για να παίξει το ρόλο του χρήματος: χρυσός). Με τα λόγια του Μαρξ: «Το χρήμα αντιθέτως δεν έχει *τιμή*. Το χρήμα για να συμμετάσχει σ' αυτήν την *ενιαία* σχετική αξιακή μορφή των άλλων εμπορευμάτων, θα πρέπει να τεθεί σε αναφορά προς τον ίδιο τον εαυτό του ως το ίδιο το δικό του ισοδύναμο» (Μαρξ 1991: 97).

8. «Ουσία», περιεχόμενο και μορφή της αξίας

Σε αντιδιαστολή με τη Ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, αλλά και τη Νεοκλασική θεωρία, η Μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί *χρηματική θεωρία*. Στο Μαρξικό σύστημα, η αξία ενός εμπορεύματος δεν εκφράζεται αφ' εαυτής, αλλά μέσω των στρεβλών μορφών εμφάνισής της (των τιμών). Επιπλέον, δεν μπορεί να προσδιοριστεί μεμονωμένα, αλλά *αποκλειστικά σε σχέση με όλα τα άλλα εμπορεύματα*, στη διαδικασία ανταλλαγής. Αυτή η ανταλλακτική αξιακή σχέση υλοποιείται από το χρήμα: Στο Μαρξικό σύστημα δεν μπορεί να υπάρξει καμία άλλη «υλική συμπίκνωση» (ή μορφή εμφάνισης) της αξίας.

Ως το ουσιώδες χαρακτηριστικό της «οικονομίας της αγοράς» (του καπιταλισμού) θεωρείται επομένως όχι απλώς η ανταλλαγή εμπορευμάτων (όπως

υποστηρίζαν οι προηγούμενες θεωρίες), αλλά και η χρηματική κυκλοφορία και το χρήμα.⁴⁰ Η Μαρξική θεωρία της αξίας αναφέρεται ταυτόχρονα στην έννοια της αφηρημένης εργασίας (ως του αιτιακού προσδιορισμού ή της «ουσίας» της αξίας) και του χρήματος (ως της αναγκαίας μορφής εμφάνισής της).

Η αξία περιγράφεται ως ουσία, μέγεθος και μορφή: είναι *έκφραση μιας ιστορικά ιδιαίτερης κοινωνικής-οικονομικής σχέσης και συμπυκνώνει την ειδική κοινωνική ομογενοποίηση της εργασίας στον καπιταλισμό, η οποία φανερώνεται στη γενική, διαμεσολαβούμενη δια του χρήματος, ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων στην αγορά*: «Το αποφασιστικό σημαντικό ήταν να αποκαλυφθεί η εσωτερική αναγκαία συνάρτηση μεταξύ *μορφής* της αξίας, *ουσίας* της αξίας και *μεγέθους* της αξίας, δηλαδή, *ιδεατά* εκφρασμένο, να αποδειχθεί, ότι η *μορφή* της αξίας εκπηγάει από την *έννοια* της αξίας» (Μαρξ 1991: 73. Βλ. και Rubin 1972, ιδίως 107-23 και Rubin 1991, ιδίως 485-532).

Από ποσοτική σκοπιά, η αξία ενός εμπορεύματος *προκύπτει από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας* (δηλαδή της *αφηρημένης* εργασίας με τα κοινωνικώς μέσα χαρακτηριστικά παραγωγικότητας και έντασης), η οποία δαπανάται για την παραγωγή του. Εντούτοις, η δαπάνη *κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας* δεν μπορεί να προσδιοριστεί καθαυτή ποσοτικά (να μετρηθεί), και η αξία μετράται μόνο *στο επίπεδο των στρεβλών μορφών εμφάνισης*, ως χρηματική τιμή (μετράται δηλαδή σε χρηματικές μονάδες). Ο Μαρξ υπέθεσε εντούτοις, απλουστευτικά, σε διάφορα σημεία της ανάλυσής του στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ότι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σύμφωνα με τις αξίες τους, δηλαδή ότι μπορεί να προσδιοριστεί ο χρόνος (αφηρημένης) εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή καθενός εμπορεύματος ξεχωριστά. Στο τμήμα αυτό της ανάλυσής του τον απασχολούσε, μεταξύ άλλων, η παρουσίαση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και οι τάσεις ενίσχυσής της (αύξηση της εκμετάλλευσης ως κινητήριας δύναμης της καπιταλιστικής παραγωγής και της οικονομικής ανάπτυξης).

Ειδικότερα, ο Μαρξ ήθελε να καταστήσει σαφή στον αναγνώστη τα αποτελέσματα που έχει η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (που «στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή», Μαρξ 1983: 126) στην παραγωγή και τη διανομή του προϊόντος. Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* εγκατέλειψε αυτή την υπόθεση, καθώς εστίασε την

⁴⁰ Αντίθετα με τη Μαρξική, μια μη χρηματική θεωρία της εργασιακής αξίας (αλά Ricardo), μπορεί να συμφιλιωθεί με τη νεοκλασική εκδοχή της τακτικής χρησιμότητας, όπως έδειξε ο Pareto σε μια κριτική προς ό,τι θεωρούσε ως Μαρξική θεωρία της αξίας, καθώς και αυτός νόμιζε ότι «ο Κ. Μαρξ ακολουθεί απλώς την θεωρίαν του Ρικάρντο» (Παρέτο 1921, κη'). Έγραφε: «Αν υποθέσωμεν ότι ο καταναλωτής του ύδατος είναι υποδηματοποιός πληρώνων υποδήματα εις τους φορείς ύδατος, εκείνον το οποίον μας αποκαλύπτει το γεγονός της ανταλλαγής είναι η εκτίμησις της ισότητος, την οποίαν κάμνει ο υποδηματοποιός μεταξύ του κόπου του δαπανωμένου δια την κατασκευήν ενός ζεύγους υποδημάτων και του πόνου, τον οποίον δοκιμάζει στερούμενος ύδατος, το οποίον θα είχε ως αντάλλαγμα. Και εκ μιας άλλης παρομοίας εκτιμήσεως ισότητος, την οποίαν κάμνουν οι φορείς ύδατος μεταξύ του κόπου, τον οποίον θα τοις έδιδεν η μεταφορά μιας νέας ποσότητος ύδατος και του πόνου, τον οποίον θα εδοκίμαζον στερούμενοι των υποδημάτων (...) Δια να πλησιάσωμεν εις την θεωρίαν του Κ. Μαρξ, ας παραδεχθώμεν, ότι οι κόποι ούτοι είναι ανάλογοι προς την απλήν εργασίαν δια την κατασκευήν των υποδημάτων ως και προς εκείνην της μεταφοράς του ύδατος. Τούτο όμως δεν αρκεί. Δέον να υποθέσωμεν εξ άλλου ότι ουδεμία περίπτωσις (...) εμποδίζει τους υποδηματοποιούς και τους φορείς του ύδατος ν' αλλάξουν επάγγελμα εις τρόπον ώστε να τοις είναι αδιάφορον, εάν θα προμηθευθούν το εμπόρευμα αμέσως ή δι' ανταλλαγής (...) Ούτω, αφού αμφοτέροι οι κόποι υπολογίζονται υπό της απλής εργασίας, η οποία ενταύθα είναι σχετική, έπεται εκ τούτου ότι αι ποσότητες της απλής εργασίας αι περιεχόμεναι εις τα υποδήματα και το ύδωρ είναι ίσαι. Έχομεν δηλαδή προ ημών το θεώρημα του Κ. Μαρξ» (Παρέτο 1921, λδ', λε').

ανάλυσή του στις μορφές εμφάνισης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Εδώ εισήγαγε την έννοια των *τιμών παραγωγής*, ως των μορφών εμφάνισης της αξίας που εξασφαλίζουν την εξίσωση του ποσοστού κέρδους όλων των ατομικών κεφαλαίων, τα οποία διαπλέκονται μεταξύ τους, μέσω του ανταγωνισμού, στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Σύμφωνα με τον Μαρξ η τιμή παραγωγής αποτελεί αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί «κέντρο βάρους» (ή σε κλασικό λεξιλόγιο «φυσική τιμή») γύρω από το οποίο ταλαντεύονται οι αγοραίες τιμές (βλ. στη συνέχεια, Κεφ. 5). Αντίθετα οι Κλασικοί οικονομολόγοι ταύτιζαν τις «φυσικές τιμές» με τις αξίες των εμπορευμάτων, δηλαδή θεωρούσαν ότι τιμές και αξίες αποτελούν σύμμετρα μεγέθη (Βλ. Smith 2000, I.vi.15, I.vii.15).

Το γεγονός πάντως ότι ο ίδιος ο Μαρξ χρησιμοποιεί ορισμένες φορές, στα τμήματα του έργου του που ακολουθούν την ανάλυση της αξιακής μορφής, μια απλουστευτική (αλλά Ρικάρντο) έννοια της αξίας και της υπεραξίας, η οποία ταυτίζει την αξία με την εργασία γενικά, δυσχεραίνει την κατανόηση της χρηματικής αξιακής θεωρίας του: Οδηγεί στο να ταυτίζεται επίσης η υπεραξία με την υπερεργασία γενικά, δηλαδή να ξεχνιέται ότι η εργασία⁴¹ είναι η «ουσία» *κάθε τρόπου παραγωγής*, κάθε ιστορικού τρόπου εκμετάλλευσης, και όχι μόνο του καπιταλισμού –και επομένως υπερεργασία είναι, π.χ., και η φεουδαρχική πρόσοδος.

Για να δώσει έμφαση στην «ουσία» των αξιών, και συνακόλουθα να καταστήσει εύληπτο το ζήτημα της εκμετάλλευσης, ως απόσπασης από τον καπιταλιστή ενός τμήματος της συνολικά δαπανώμενης εργασίας (της υπερεργασίας), ο Μαρξ αναφέρεται λοιπόν στην «αξία» του εμπορεύματος σαν να επρόκειτο για μια αφ' εαυτής μετρήσιμη ποσότητα (π.χ. αξία που δημιουργήθηκε από ν ώρες μισθωτής εργασίας μέσης έντασης), παραβλέποντας ότι: (1) στον καπιταλισμό αξία δημιουργεί η *αφηρημένη εργασία* (μια μη εμπειρικά απτή έννοια, που αναφέρεται σε μια κοινωνική σχέση) και (2) ότι η αξία αναπαριστά τη γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων και είναι μετρήσιμη δια της μορφής εμφάνισής της, του χρήματος (των τιμών). Δηλαδή η αξία μπορεί να μετρηθεί μόνο μέσω ενός τρίτου «πράγματος», καθώς μπορεί να εκδηλωθεί μόνο δια του γενικού ισοδυνάμου – μ' άλλα λόγια δια του χρήματος, και να μετρηθεί όχι σε ώρες εργασίας αλλά σε μονάδες του γενικού ισοδυνάμου –ακριβέστερα σε χρηματικές μονάδες.

Η απλουστευτική αναπαράσταση της υπεραξίας ως εμπειρικά απτής ποσότητας υπερεργασίας δεν σημαίνει εντούτοις ότι θα πρέπει να διαγράψουμε τη χρηματική θεωρία της αξίας που θεμελιώνει ο Μαρξ (π.χ. στα Τμήματα 1, 2 & 3 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*) και να θεωρήσουμε ότι η Μαρξική έννοια της αξίας ταυτίζεται με την Ρικαρδιανή έννοια («δαπανώμενη εργασία»).

Αλλωστε, ο Μαρξ είχε προειδοποιήσει τους αναγνώστες του για τις απλουστευτικές υποθέσεις εκείνου του τμήματος της ανάλυσής του που σκιαγραφούν την εκμετάλλευση, δηλαδή για το ότι όταν αναφερόμαστε στην απόσπαση υπερεργασίας δεν εξετάζουμε *την ιδιαίτερη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, αλλά την εκμετάλλευση γενικά, ως κοινό χαρακτηριστικό κάθε τρόπου παραγωγής:

«Την υπερεργασία δεν την εφηύρε το κεφάλαιο. Παντού όπου ένα μέρος της κοινωνίας κατέχει το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος είτε ανελεύθερος, είναι υποχρεωμένος στο χρόνο εργασίας που είναι αφιερωμένος για τη συντήρηση του εαυτού του να προσθέτει παραπάνω χρόνο εργασίας, για να παράγει τα μέσα συντήρησης για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, αδιάφορο αν ο ιδιοκτήτης αυτός είναι αθηναίος καλός κ'αγαθός, ετρούσκος θεοκράτης, civis

⁴¹ Και μάλιστα η εκάστοτε ιστορικά ιδιαίτερη εργασία, όχι η εργασία γενικά!

romanus, νορμανδός βαρώνος, αμερικανός δουλοκτήτης, μπογιάρος της Βλαχίας, σύγχρονος γαιοκτήμονας, ή κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ 1978-α, 246).

Ο λόγος για τον οποίο ο Μαρξ προσεγγίζει την καπιταλιστική εκμετάλλευση μέσω της έννοιας της υπερεργασίας (που δεν αποδίδει την ειδοποιό διαφορά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως προς τα άλλα ιστορικά συστήματα κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης), και όχι σε σχέση με τις ιδιαίτερες μορφές υπό τις οποίες εμφανίζεται η υπερεργασία στον καπιταλισμό (κέρδος και χρηματικές σχέσεις), δεν είναι η υποτιθέμενη «μετρησιμότητα» της «δαπανώμενης [αφηρημένης] εργασίας» στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά οι ενδοφυείς σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής διαδικασίες απόκρυψης των ταξικών σχέσεων.

Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο επιβάλλει τον καπιταλιστή ως τον παραγωγό των εμπορευμάτων και ρυθμίζει τις σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ των διαφορετικών εμπορευμάτων σε αντιστοιχία προς τα κόστη παραγωγής. Το κέρδος εμφανίζεται έτσι ως ένα ποσοστό του προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου, έτσι ώστε «η ίδια η υπεραξία εμφανίζεται ότι ξεπήδησε από το συνολικό κεφάλαιο, και μάλιστα εξίσου από όλα του τα μέρη» (Μαρξ 1978-β: 211). Αυτό «κρύβει τώρα πέρα για πέρα την πραγματική φύση και την προέλευση του κέρδους, όχι μόνο για τον καπιταλιστή, που έχει εδώ ειδικό συμφέρον να αυταπατάται, αλλά επίσης και για τον εργάτη. Με τη μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής κρύβεται από τα μάτια η ίδια η βάση του καθορισμού της αξίας» (Μαρξ 1978-β: 212).

Για να κατανοήσουμε τη θεωρία της αξίας του Μαρξ, και ιδιαιτέρως τη χρηματική θεωρία του κεφαλαίου που απορρέει από αυτήν (βλ. το επόμενο κεφάλαιο του παρόντος), απαιτείται, λοιπόν, να μην περιοριστούμε στα χωρία του Μαρξικού έργου στα οποία ο Μαρξ υιοθετεί μια απλουστευτική προσέγγιση της αξίας (ώστε να καταστήσει εύληπτες τις αναπτύξεις του αναφορικά με την εκμετάλλευση), αλλά να εστιάσουμε την προσοχή μας στην ανάλυση της χρηματικής μορφής.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε επίσης κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η εμπορευματική ανταλλαγή *προϋποθέτει* τις (θετικές) τιμές των εμπορευμάτων που ενέχονται σ' αυτήν. Με άλλα λόγια, οι τιμές δεν προσδιορίζονται μετά την κατάστρωση ενός μη-χρηματικού συστήματος ισορροπίας αντιπραγματισμού μεταξύ «τομέων παραγωγής», όπως συμβαίνει π.χ. με τα Στραφφαϊκά «γραμμικά συστήματα παραγωγής» (βλ. στα επόμενα). Για τον Μαρξ οι σχέσεις αντιπραγματισμού αποκλείονται, καθώς οι ανταλλαγές προϋποθέτουν πάντα τη διαμεσολάβηση του χρήματος, δηλαδή προκύπτουν από διαδοχικές επιμέρους εγχρήματες συναλλαγές (ανταλλαγή κάθε εμπορεύματος με χρήμα), πράγμα που σημαίνει ότι τα εμπορεύματα είναι εξ ορισμού προϊόντα που φέρουν συγκεκριμένες τιμές. Οι τιμές προσδιορίζονται κατά τη διαδικασία *εμπορευματικής* παραγωγής, δηλαδή στο πλαίσιο μιας ιστορικά ιδιαίτερης διαδικασίας (καπιταλιστικής) παραγωγής-για-την-ανταλλαγή. Αυτή η διαδικασία ενοποιεί την άμεση παραγωγή (με στενή έννοια) με την κυκλοφορία. Με την έννοια αυτή, όπως σημειώνει ο Rubin (1978, 123), «η ανταλλαγή είναι η μορφή της συνολικής διαδικασίας παραγωγής ή η μορφή της κοινωνικής εργασίας».

3. Χρήμα και κεφάλαιο (Η Μαρξική θεωρία του χρήματος και το κεφαλαιακό κύκλωμα)

1. Η διαμεσολαβούμενη από το χρήμα ανταλλαγή

Από όσα αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε φανερό ότι για τον Μαρξ η αξία δεν μπορεί να εκφραστεί (να εκδηλωθεί) παρά μόνο δια του χρήματος, ως μια «χρηματικώς διαμεσολαβημένη» εμφάνιση της γενικής ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων.

Η Μαρξική έννοια της αξίας δεν αποτελεί επομένως δάνειο από τους κλασικούς οικονομολόγους, δηλαδή δεν ταυτίζεται με τη Ρικαρδιανή έννοια της αξίας.⁴² Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ρανσιέρ στο δοκίμιό του για την «Έννοια της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», «αυτό που διαφοροποιεί ριζικά τον Μαρξ από την κλασική οικονομική θεωρία είναι η ανάλυση της αξιακής μορφής του εμπορεύματος (ή της εμπορευματικής μορφής του προϊόντος της εργασίας)» (Rancière σε Althusser et al 2003: 149).

Αντίθετα από την Κλασική και τη Νεοκλασική Σχολή, σύμφωνα με τη Μαρξική προσέγγιση ακόμα και η απλούστερη πράξη, αυτή της ανταλλαγής δύο εμπορευμάτων,⁴³ πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια διαδικασία αποτελούμενη από δύο διαδοχικές πράξεις εγχρήματης συναλλαγής, μιας πώλησης που ακολουθείται από μία αγορά, σύμφωνα με τον τύπο E-X-E (όπου το E συμβολίζει το εμπόρευμα και το X το χρήμα).

Επομένως, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι στην «απλή εμπορευματική παραγωγή» κάθε πώληση γίνεται με σκοπό την αγορά, ήδη το εισαγωγικό αυτό σχήμα του Μαρξ επιτρέπει την υπόθεση ότι αφενός μπορεί κάποιος να αγοράσει χωρίς προηγουμένως να πωλήσει (υπόθεση που εισάγει και την πίστη, ως συστατικό στοιχείο της «οικονομίας της αγοράς»), αλλά και να πωλήσει χωρίς να αγοράσει («θησαυρισμός», ή, στη σύγχρονη οικονομία, αποταμίευση). Αφού όμως για την οποιαδήποτε αγορά στην οποία προβαίνει ένας δρων φορέας της οικονομίας δεν προϋποτίθεται μια πώληση από τον ίδιο (και αντίστροφα κάθε πώληση στην οποία θα προβεί δεν πρέπει αναγκαστικά να ακολουθηθεί από μία αγορά από τον ίδιο), παύει να ισχύει ο «νόμος του Say», και η οικονομική κρίση εμφανίζεται ως εγγενής δυνατότητα της «οικονομίας της αγοράς».⁴⁴

Με άλλα λόγια, η διάσπαση της διαδικασίας ανταλλαγής σε δύο επιμέρους διαδικασίες στοιχειοθετεί την κατ' αρχήν προϋπόθεση των οικονομικών κρίσεων, που

⁴² «Οι έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ συνδέει ρητά την ανακάλυψή του, και οι οποίες στηρίζουν όλες τις οικονομικές του αναλύσεις, οι έννοιες αξία και υπεραξία, είναι εκείνες που συγκέντρωσαν τα πυρά όλης της κριτικής των νεότερων οικονομολόγων κατά του Μαρξ. Έχει σημασία να ξέρουμε με ποιους όρους επιτέθηκαν σε αυτές τις έννοιες οι μη μαρξιστές οικονομολόγοι. Καταλόγισαν στον Μαρξ πως αυτές οι έννοιες, καίτοι αναφέρονται στην οικονομική πραγματικότητα, παραμένουν ουσιαστικά έννοιες μη οικονομικές, “φιλοσοφικές” και “μεταφυσικές”» (Αλτουσέρ, σε Althusser et al 2003: 287).

⁴³ Πράξη κατά την οποία «όλα τα εμπορεύματα είναι μη-αξίες χρήσης για τους κατόχους τους και αξίες χρήσης για τους μη κατόχους τους» (Μαρξ 1978-α: 99).

⁴⁴ «Δεν υπάρχει πιο ηλίθιο πράγμα από το δόγμα που λέει ότι η κυκλοφορία των εμπορευμάτων προϋποθέτει την αναγκαία ισορροπία των πωλήσεων και των αγορών, επειδή κάθε πούληση είναι και αγορά και vice versa (...) Κανένας δεν μπορεί να πουλήσει χωρίς να αγοράσει κάποιος άλλος. Μα κανένας δεν είναι υποχρεωμένος να αγοράσει αμέσως γιατί πούλησε ο ίδιος. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων σπάει τους χρονικούς, τοπικούς και ατομικούς φραγμούς της άμεσης ανταλλαγής προϊόντων ακριβώς επειδή διασπάει σε δύο αντίθετες πράξεις, σε πούληση και αγορά, την άμεση ταυτότητα που υπάρχει ανάμεσα στο δόσιμο του δικού του προϊόντος και στο πάρσιμο σε αντάλλαγμα του ξένου» (Μαρξ 1978-α: 125-6).

οι Κλασικοί οικονομολόγοι, (ακολουθώντας το νόμο του Say), δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν διότι εξάλειφαν το χρήμα από την ανάλυσή τους και προσέγγιζαν την ανταλλαγή κατά το πρότυπο μιας πράξης αντιπραγματισμού (ανταλλαγής είδους με είδος).

2. Το χρήμα ως μέτρο (των αξιών), ως μέσο (κυκλοφορίας των εμπορευμάτων) και ως αυτοσκοπός («χρήμα»)

Ο Μαρξ περιγράφει αρχικά το χρήμα στις λειτουργίες του ως μέτρο των αξιών (στη μορφή εμφάνισής τους),⁴⁵ ως κλίμακα των τιμών⁴⁶ και ως μέσο κυκλοφορίας –κατά τη διαδικασία ανταλλαγής, σύμφωνα με το σχήμα E-X-E.⁴⁷ Σε αυτές του τις λειτουργίες, το χρήμα υπηρετεί και διευκολύνει τις εμπορευματικές συναλλαγές, αποτελεί το μέσο της εμπορευματικής κυκλοφορίας με την ευρεία έννοια του όρου. Με την έννοια αυτή, οι λειτουργίες του χρήματος περιγράφουν την *κλασική έννοια του χρήματος*, εφόσον, όπως είπαμε, η Κλασική Σχολή (όπως άλλωστε και η Νεοκλασική) αντιλαμβάνεται τις εμπορευματικές συναλλαγές ως πράξεις αντίστοιχες προς τον αντιπραγματισμό, τις οποίες διευκολύνει απλώς τεχνικά το χρήμα.

Όμως η ανάλυση του Μαρξ υπερβαίνει το κλασικό εννοιολογικό πλαίσιο, καθώς αναφέρεται σε τρεις επιπλέον λειτουργίες του χρήματος: ως μέσο θησαυρισμού, ως μέσο πληρωμής και ως παγκόσμιο χρήμα. Και οι τρεις αυτές λειτουργίες εντάσσονται, κατά τον Μαρξ, στην ίδια κατηγορία ή τύπο λειτουργίας, και συγκεκριμένα στη λειτουργία του χρήματος «ως χρήματος». Με τον όρο αυτό ο Μαρξ εννοεί ότι το χρήμα λειτουργεί (και στις τρεις περιπτώσεις) ως *αυτοσκοπός* και όχι πλέον ως μέσο για την εμπορευματική κυκλοφορία:

Στον *θησαυρισμό* «το εμπόρευμα πουλιέται όχι για να αγοραστεί άλλο εμπόρευμα, αλλά για να αντικατασταθεί η μορφή του εμπορεύματος με τη μορφή του χρήματος. Από απλός κρίκος που μεσολαβεί στην αλλαγή της ύλης, η αλλαγή αυτή της μορφής γίνεται αυτοσκοπός» (Μαρξ 1978-α: 143).

Ως μέσο πληρωμής το χρήμα λειτουργεί σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις που λαμβάνει χώρα μια αγορά εμπορευμάτων όχι με άμεση καταβολή χρήματος, αλλά στη βάση μιας συμφωνίας (ενός συμβολαίου) πληρωμής τους σε μια συγκεκριμένη μελλοντική στιγμή.⁴⁸ Βέβαια, στην καθορισμένη προθεσμία, «το μέσο πληρωμής μπαίνει στην κυκλοφορία, όμως αφού προηγούμενα το εμπόρευμα έχει βγει από αυτήν» (Μαρξ 1978-α: 149). Και στην περίπτωση αυτή, «το χρήμα γίνεται τώρα αυτοσκοπός της πούλησης» (Μαρξ 1978-α: 149). Βεβαίως, αυτή η λειτουργία του χρήματος ως μέσου πληρωμής αναπτύσσεται στη μορφή εκείνη της οικονομίας, που *το χρήμα είναι ήδη αυτοσκοπός*: «Η κίνηση του μέσου πληρωμής εκφράζει μια

⁴⁵ «Εκφράζει τις αξίες των εμπορευμάτων σαν ομώνυμα, ποιοτικά όμοια και ποσοτικά συγκρίσιμα μεγέθη» (Μαρξ 1978-α: 107).

⁴⁶ «Κλίμακα των τιμών είναι [το χρήμα] ως καθορισμένο βάρος μετάλλου. Ως μέτρο της αξίας χρησιμεύει για να μετατρέπει τις αξίες των πολυποίκιλων εμπορευμάτων σε τιμές, σε φανταστικά ποσά χρυσού. Ως κλίμακα των τιμών μετράει τα ποσά αυτά του χρυσού (...) [αφού πρώτα έχει] καθοριστεί ένα ορισμένο βάρος χρυσού σαν μονάδα μέτρησης» (Μαρξ 1978-α: 110-11).

⁴⁷ «Η κυκλοφορία του χρήματος παρουσιάζει διαρκή, μονότονη επανάληψη του ίδιου προτσές. Το εμπόρευμα βρίσκεται πάντα στην πλευρά του πωλητή, το χρήμα πάντα στην πλευρά του αγοραστή, σαν μέσο αγοράς. (...) Πραγματοποιώντας την τιμή του εμπορεύματος (...) μεταβιβάζει το εμπόρευμα από τα χέρια του πωλητή στα χέρια του αγοραστή, ενώ το ίδιο απομακρύνεται ταυτόχρονα από τα χέρια του αγοραστή στα χέρια του πωλητή για να επαναλάβει το ίδιο προτσές με κάποιο άλλο εμπόρευμα» (Μαρξ 1978-α: 127).

⁴⁸ «Η τιμή που καθορίστηκε με συμβόλαιο μετράει την υποχρέωση του αγοραστή, δηλαδή το χρηματικό ποσό που πρέπει να πληρώσει σε καθορισμένη προθεσμία» (Μαρξ 1978-α: 149).

κοινωνική αλληλουχία που υπήρχε κιόλας έτοιμη πριν από αυτή την κίνηση» (Μαρξ 1978-α: 150). Γνωρίζουμε από τις αποσπασματικές αναφορές του Μαρξ στα τρία πρώτα κεφάλαια του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, που εδώ εξετάζουμε, αλλά και από όσα θα ακολουθήσουν στον 4^ο κεφάλαιο, ότι πρόκειται για την «κοινωνική αλληλουχία» του καπιταλισμού.

Αλλά και στη λειτουργία του *παγκόσμιου χρήματος* «επικρατεί η λειτουργία του μέσου πληρωμής για την εξόφληση διεθνών λογαριασμών» (Μαρξ 1978-α: 156) και για «μεταβίβαση του πλούτου από τη μια χώρα στην άλλη» (Μαρξ 1978-α: 157).

Ο Μαρξ περιγράφει ως εξής τη ροπή του χρήματος να ανεξαρτοποιείται από το ρόλο του ως *μέσου* ανταλλαγής και *μέτρου* των τιμών, την τάση να λειτουργεί ως «αυτοσκοπός»: «Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων δεν διαφέρει μόνο τυπικά, μα και ουσιαστικά από την άμεση ανταλλαγή προϊόντων. (...) Για τον λόγο αυτό το προτσές της κυκλοφορίας δεν σβήνει όταν οι αξίες χρήσης αλλάζουν θέσεις και χέρια όπως γίνεται στην άμεση ανταλλαγή προϊόντων (...) Η κυκλοφορία εκκρίνει διαρκώς χρήμα» (Μαρξ 1978-α: 124-26).

Σε μια «χρηματική οικονομία» (στον καπιταλισμό), λοιπόν, το χρήμα δεν αποτελεί «*numéraire*». Αυτό σημαίνει ότι το χρήμα λειτουργεί ως μέτρο των αξιών όχι επειδή είναι εμπόρευμα ή «εκπρόσωπος» ενός εμπορεύματος, δηλαδή κατέχει ήδη μια κοινή και προϋπάρχουσα διάσταση με τα εμπορεύματα, αλλά επειδή αποτελεί τη μορφή εμφάνισης της αξίας, *εκφράζει τη διάσταση της αξίας στο επίπεδο της εμπειρικής πραγματικότητας*: «Το χρήμα δεν έχει τιμή: το χρήμα είναι η τιμή» (Arthur 2002: 100). Το χρήμα είναι η «υλική ενσάρκωση» των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν τον ΚΤΠ.⁴⁹ Με τη διατύπωση του Μαρξ: «Φάνηκε στην πορεία της παρουσίας μας το πώς η αξία, που εμφανίζεται σαν αφαίρεση, είναι δυνατή σαν τέτοια αφαίρεση μόνο από τη στιγμή που έχει τοποθετηθεί το χρήμα» (Μαρξ 1990-α: 596).

Εφόσον καμιά οικονομική δραστηριότητα δεν είναι εφικτή χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος (τουλάχιστον ως «λογιστικής μονάδας»), ενώ από την άλλη, το χρήμα, λειτουργώντας ως απόθεμα αξίας μπορεί ανά πάσα στιγμή να «αποκοπεί» από την παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων, θα πρέπει να θεωρήσουμε το χρήμα ως σχετικά ανεξάρτητο από την παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων⁵⁰. Το αντίστροφο δεν αληθεύει: Η παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων περιέχει, ή μάλλον προϋποθέτει, το χρήμα. Με τη διατύπωση του Μαρξ: «Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται ως η *χρηματική ύπαρξη* του εμπορεύματος και, επομένως, σαν ένα *πράγμα* έξω από την πραγματική παραγωγή» (Μαρξ 1978-β: 650).

⁴⁹ Η Μαρξική έννοια του χρήματος προϋποθέτει την απόρριψη όλων των ιστορικοιστικών προσεγγίσεων, οι οποίες αντιλαμβάνονται το χρήμα ως «μέσο ανταλλαγής» που έχει προκύψει ιστορικά, και το οποίο κληρονόμησε ο καπιταλισμός από προηγούμενους τρόπους παραγωγής. Το προκαπιταλιστικό νόμισμα αποτελεί επομένως μια διαφορετική έννοια από το χρήμα στον ΚΤΠ (τη γενική μορφή εμφάνισης της αξίας και του κεφαλαίου). Το νόμισμα είχε διαφορετική φύση στις κοινωνίες όπου κυριαρχούσαν προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Σε εκείνες τις κοινωνίες το νόμισμα (ως μέσο συναλλαγών και απόθεμα πλούτου) έπαιζε έναν περιθωριακό ρόλο αναφορικά με τη διαδικασία παραγωγής και απόσπασης του πλεονάσματος, καλύπτοντας απλώς τους «εξωτερικούς πόρους» της κοινωνικής δομής (βλ και Godelier 2003). Αντιθέτως, στον καπιταλισμό το χρήμα αποτελεί την πιο γενική μορφή του κεφαλαίου, της θεμελιακής δομικής σχέσης του συστήματος (βλ. τη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου). Είναι το «όχημα» μέσω του οποίου εκδηλώνονται και αναπαράγονται οι θεμελιώδεις σχέσεις που συγκροτούν τον ΚΤΠ.

⁵⁰ Σχετικά ανεξάρτητο, διότι όταν το χρήμα λειτουργεί ως «αυτο-αξιοποιούμενη αξία» (δηλαδή ως κεφάλαιο) στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας, αναζητά αναγκαστικά την «πηγή αύξησής» του στη σφαίρα της παραγωγής, στην εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης.

3. Το χρήμα ως κεφάλαιο

3.1 Εισαγωγικά

Όπως επανειλημμένα σημειώσαμε, αντικείμενο της ανάλυσης του Μαρξ είναι ο ΚΤΠ. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να φέρει σε πέρας το θεωρητικό του έργο είναι η «σταδιακή οικοδόμηση» εννοιών, μέσα από τη μετάβαση σε διαφορετικά επίπεδα θεωρητικής αφαίρεσης και με τη συνεχή εισαγωγή νέων προσδιορισμών σε αυτές τις έννοιες (βλ. και Arthur 2002: 33 επ., Λαπατσιώρας 2004). Σε αυτά τα πλαίσια, η έννοια του «γενικού ισοδυνάμου» δεν είναι η τελική, αλλά μια *διάμεση*, προσωρινή και ακόμη «ανώριμη» έννοια, στην πορεία οικοδόμησης της θεωρίας του χρήματος. Το ίδιο ισχύει και για τη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, η οποία σύμφωνα με τον Μαρξ αποτελεί το εξωτερικό περίβλημα ή την επιφάνεια της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας. Η σφαίρα της κυκλοφορίας αποτελεί δομικό και αποκλειστικό χαρακτηριστικό του ΚΤΠ, διότι δεν συναντάται σε άλλους τρόπους παραγωγής.⁵¹

Είδαμε ότι ήδη από τη στιγμή που εισάγει την έννοια του χρήματος ως γενικού ισοδυνάμου, ο Μαρξ εμμένει στην άποψη ότι το χρήμα δεν παίζει μόνο το ρόλο του «μέτρου» ή του «μέσου», αλλά τείνει να λειτουργήσει ως «αυτοσκοπός» (αποθησαυρισμός, μέσο πληρωμής, παγκόσμιο χρήμα). Εδώ εισάγεται η έννοια του χρηματικού κεφαλαίου με την (προσωρινή και ακόμα «ανώριμη») σημασία του κεφαλαίου: *χρήμα που λειτουργεί ως αυτοσκοπός*.

Για να μπορέσει να λειτουργήσει ως αυτοσκοπός, το χρήμα πρέπει να κινείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας σύμφωνα με το σχήμα $X - E - X$. Εντούτοις, λόγω του ομογενούς χαρακτήρα του χρήματος, το σχήμα αυτό στερείται νοήματος, εκτός από την περίπτωση που περιγράφει μια ποσοτική μεταβολή, δηλαδή μια αύξηση στο μέγεθος της αξίας: Ο σκοπός αυτής της κίνησης δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά η συνεχής δημιουργία επιπλέον-χρήματος. Τα σχήμα γίνεται επομένως $X - E - X'$ όπου το X' συμβολίζει το $X + \Delta X$.

Εντούτοις, το χρήμα μπορεί να λειτουργήσει ως τέτοιος «αυτοσκοπός» μόνο στην περίπτωση που έχει κυριαρχήσει στη σφαίρα παραγωγής και την έχει ενσωματώσει στην κυκλοφορία του ($X - E - X'$), δηλαδή όταν λειτουργεί ως κεφάλαιο. Η εκμετάλλευση της εργασίας στη σφαίρα παραγωγής συνιστά έτσι την πραγματική προϋπόθεση για την ενσωμάτωση της παραγωγής στην κυκλοφορία του χρήματος «ως αυτοσκοπού». Με τον τρόπο αυτό, «η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί (...) στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1990-α: 596). Προτού όμως προχωρήσουμε, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε σε ένα μεθοδολογικό ζήτημα που προκύπτει από τον τρόπο που ο Μαρξ επέλεξε να παρουσιάσει την έννοια και τη θεωρία του κεφαλαίου, από τον οποίο προκύπτουν, πολύ συχνά, παρανοήσεις.

3.2 Ένα ζήτημα μεθοδολογίας

Η ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα ως αυτοσκοπό (ως «χρήμα») παραπέμπει στη λειτουργία που επιτελεί το χρήμα ως κεφάλαιο. Εντούτοις, ο Μαρξ επέλεξε να παρουσιάσει *τι είναι αξία* και *συνακόλουθα τι είναι χρήμα* στα τρία πρώτα κεφάλαια

⁵¹ «Μια ανάλυση (...) θα έδειχνε, ότι το όλο σύστημα της αστικής παραγωγής πρέπει να προϋποτεθεί, ώστε η ανταλλακτική αξία να εμφανιστεί στην επιφάνεια ως το απλό σημείο αφετηρίας, και η ανταλλακτική διαδικασία (...) ως ο απλός κοινωνικός μεταβολισμός ο οποίος εντούτοις περικλείει ολόκληρη την παραγωγή όπως επίσης και την κατανάλωση» (MEGA II.2, 1980-α: 52). Βλ. και όσα αναπτύξαμε στο Κεφ. 2 του παρόντος.

του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* πριν να διατυπώσει την έννοια του κεφαλαίου και του ΚΤΠ (βλ. πιο κάτω). Έτσι για παράδειγμα η πραγμάτευση της έννοιας «το χρήμα ως μέσο πληρωμής» δεν μπορεί να γίνει παρά σε αναφορά με τη λειτουργία του χρήματος ως δανειακού *κεφαλαίου*, και χαρακτηριστικά ο Μαρξ πράγματι αναφέρει ότι «ο πωλητής γίνεται πιστωτής, ο αγοραστής οφειλέτης» (Μαρξ 1978-α: 148), χωρίς όμως να έχει εισαγάγει την έννοια του τόκου (ακριβώς διότι δεν έχει ορίσει τι είναι κεφάλαιο, άρα και τοκοφόρο κεφάλαιο), η οποία είναι απαραίτητη για να γίνουν κατανοητές οι λειτουργίες του πιστωτή και του οφειλέτη.

Στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*, το σημαντικότερο ίσως τμήμα της θεωρίας του χρήματος στον ΚΤΠ (το χρήμα ως κεφάλαιο) περιέχεται στο Κεφ. 4 («Μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο»), όπου «αποκρυπτογραφείται» η ανάλυση σχετικά με το χρήμα ως «μέσο πληρωμής». Εκεί διαβάζουμε: «Το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο ενός προτσές, μέσα στο οποίο αλλάζοντας διαρκώς μορφή, παίρνοντας τότε τη μορφή του χρήματος και τότε του εμπορεύματος, αλλάζει διαρκώς το ίδιο το μέγεθός της και αξιοποιείται (...). Απόχτησε την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία επειδή η ίδια είναι αξία (...). Η αξία γίνεται επομένως αυξανόμενη αξία, αυξανόμενο χρήμα και σαν τέτοιο γίνεται κεφάλαιο (...) Η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό (...) Γι' αυτό η κίνηση του κεφαλαίου είναι *απεριόριστη*. Σαν συνειδητός φορέας αυτής της κίνησης, ο κάτοχος του χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ 1978-α: 167, 164-5, οι υπογρ. δικές μας).⁵²

Χρειάζεται, λοιπόν, να ορίσουμε την έννοια του κεφαλαίου και να περιγράψουμε τη λειτουργία του χρήματος ως κεφάλαιο, για να αντιληφθούμε την ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα. Προηγουμένως, ας μας επιτραπεί, να επιμείνουμε στις συνέπειες που προέκυψαν αναφορικά με την ερμηνεία του Μαρξικού έργου, από το γεγονός ότι στο *Κεφάλαιο* η αξία και το χρήμα ορίζονται καταρχάς χωρίς αναφορά στην έννοια του κεφαλαίου.

Στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου, ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει να μην αναφερθεί ρητώς στην έννοια του κεφαλαίου, σ' ένα βαθμό αυτοπεριορίζεται στα

⁵² Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το χρήμα ανάγεται σε *αυτοσκοπό* της οικονομικής διαδικασίας όταν λειτουργεί ως κεφάλαιο, και σε αυτή τη λειτουργία του ως κεφάλαιο άρχισε να μας εισάγει η ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα ως «χρήμα» (αυτοσκοπό), όπως άλλωστε υποδείκνυαν διατυπώσεις όπως ότι η «κοινωνική αλληλουχία υπήρχε κιόλας έτοιμη» (Μαρξ 1978-α: 150), για να αποτελέσει το χρήμα μέσο πληρωμής (βλ. παραπάνω), ή ότι «όπως το ελάφι λαχταράει φρέσκο νερό, έτσι και η ψυχή του αστού λαχταράει χρήμα» (151). Αντίθετα με τον Μαρξ, για την Κλασική Πολιτική Οικονομία, που αντιλαμβάνεται το χρήμα ως απλό μέσο διευκόλυνσης των εμπορευματικών συναλλαγών (οι οποίες γίνονται κατανοητές ως πράξεις αμοιβαίας ανταλλαγής εμπορευμάτων κατά το πρότυπο του αντιπραγματισμού), ο σκοπός της (καπιταλιστικής) οικονομίας δεν μπορεί να είναι άλλος από την απόκτηση χρήσιμων πραγμάτων (αξιών χρήσης), σε τελευταία ανάλυση ειδών ατομικής κατανάλωσης: «Μοναδικός στόχος και σκοπός τόσο του πάγιου, όσο και του κυκλοφορούντος κεφαλαίου είναι η διατήρηση και αύξηση του αποθέματος που είναι δυνατόν να αφιερωθεί στην άμεση κατανάλωση. Ακριβώς αυτό το απόθεμα προσφέρει τη διατροφή, την ένδυση και τη στέγαση των ανθρώπων. Τα πλούτη ή η φτώχεια τους εξαρτώνται από το πόσο μικρές ή μεγάλες είναι οι ποσότητες του αποθέματος της άμεσης κατανάλωσης που μπορούν να προκύψουν από τα δύο αυτά κεφάλαια» (Smith 2000, II.i.26). Τη λειτουργία του χρήματος ως «αυτοσκοπού» αντιλήφθηκε ο Keynes, χωρίς όμως να αναπτύξει μια έννοια του κεφαλαίου ανάλογη με εκείνη του Μαρξ. Αντίθετα μάλιστα με τον Αριστοτέλη, που είδε τη ρίζα της λειτουργίας του χρήματος ως αυτοσκοπού στις ιδιότητες του ίδιου του χρήματος (δηλαδή, τελικά, στις κοινωνικές σχέσεις που αυτό αρθρώνεται, ή τις οποίες αυτό τείνει να εγκαθιδρύσει, βλ. Meikle 2000), ο Keynes αναζήτησε την πηγή των λειτουργιών του χρήματος ως αυτοσκοπού σε ψυχολογικού τύπου όψεις της «φύσης του ανθρώπου», στις οποίες θεμελιώνεται τόσο η τάση «διακράτησης χρήματος», όσο και η πτωτική τάση της «οριακής ροπής για κατανάλωση» (και αντίστοιχα η αυξητική τάση της «οριακής ροπής για αποταμίευση») με αυξανόμενο εισόδημα.

όρια της ανάλυσης του Αριστοτέλη για το χρήμα, ο οποίος πρώτος εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα στη λειτουργία του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (σύμφωνα με τον τύπο E-X-E', που διατύπωσε ο Μαρξ) και στη λειτουργία του ως αυτοσκοπού (σύμφωνα με τον αριστοτελικό τύπο X-E-X').

Για τον Αριστοτέλη, η ουσία των αγαθών έγκειται στην αξία χρήσης τους, και επομένως η ουσία αυτή δεν χάνεται κατά την κυκλοφορία E-X-E', εφόσον χρησιμοποιείται ένα χρήσιμο πράγμα (E) που μας περισσεύει για να αποκτήσουμε ένα άλλο επίσης χρήσιμο πράγμα (E'). Αντίθετα, στον τύπο X-E-X', η χρήσιμη ουσία του πράγματος (E) μετατρέπεται σε μέσο για την απόκτηση περισσότερου χρήματος (καθώς $X < X'$). Το χρήμα γίνεται αυτοσκοπός και έτσι χάνεται η ουσία των αγαθών ή ο φυσικός σκοπός της ανθρώπινης δραστηριότητας που τα παρήγαγε.⁵³

Χαρακτηριστικό του ότι η ανάλυση του Μαρξ για το χρήμα ως αυτοσκοπό (ως «χρήμα») αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στην έννοια του χρηματικού κεφαλαίου (το χρήμα στη λειτουργία του ως κεφάλαιο) αποτελεί το γεγονός ότι δεν επιλέγει να εντάξει στην ανάλυσή του τον αριστοτελικό τύπο X-E-X', που περιγράφει την κίνηση του χρήματος ως αυτοσκοπού, παρά μόνο στο 4^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου, όταν εισάγει την έννοια του κεφαλαίου.

Ο τρόπος παρουσίασης του χρήματος (και της αξίας) από τον Μαρξ, πριν από την εισαγωγή της έννοιας του κεφαλαίου έχει αποτελέσει αφορμή δύο σημαντικών θεωρητικών συγχύσεων μεταξύ των μαρξιστών.

Η πρώτη σύγχυση έγκειται στη διαφοροποίηση της θεωρίας της αξίας από τη θεωρία του ΚΤΠ, αποδίδοντας στην πρώτη ευρύτερο περιεχόμενο. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η αξία δεν αποτελεί συστατική κατηγορία της έννοιας του ΚΤΠ, αλλά περιγράφει κατ' αρχάς την (υποτιθέμενη) ιστορική εποχή της γενικευμένης απλής εμπορευματικής παραγωγής, η οποία προηγήθηκε του καπιταλισμού. Αυτό παράλληλα σημαίνει ότι η αξία αποτελεί έννοια που (μπορεί να) προσιδιάζει σε διαφορετικούς τρόπους και μορφές παραγωγής, συμπεριλαμβανομένου και του «σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής».⁵⁴ Παραγνωρίζονται έτσι όλες εκείνες οι

⁵³ Όπως σημειώνει ο Scott Meikle, «αυτό αποτελεί τη βασική αντιδιαστολή που κάνει ο Αριστοτέλης μεταξύ των κυκλωμάτων X-E-X' και E-X-E'. Λέει δηλαδή ότι ο σκοπός, το νόημα του E-X-E' έγκειται στο γεγονός ότι το E και το E' είναι διαφορετικές αξίες χρήσης. Στόχος μας είναι να αποκτήσουμε την ειδοποιό χρησιμότητα του E', το οποίο χρειαζόμαστε, και η πώληση του E είναι απλώς ένα μέσο προς το σκοπό αυτό. Μόλις το E' αποκτηθεί κατ' αυτό τον τρόπο, η ανταλλαγή φθάνει στο φυσικό της τέρμα, διότι το πράγμα που τώρα αποκτήθηκε εγκαταλείπει τη σφαίρα της κυκλοφορίας ανταλλακτικών αξιών και εισέρχεται στη σφαίρα της κατανάλωσης, στην οποία ιδιοποιούμεστε την αξία χρήσης της. Αλλά το κύκλωμα X-E-X' δεν έχει φυσικό τέρμα. Δεν έχει κάποιο τέλος που να κείται εκτός της κυκλοφορίας. “Το χρήμα είναι το σημείο αφετηρίας και ο σκοπός” αυτής της μορφής δραστηριότητας, όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης (1257^b22 επ.). Και, εφόσον ένα οποιοδήποτε ποσό χρημάτων δεν μπορεί να έχει από ένα άλλο ποσό διαφορά ποιότητας, αλλά μόνο ποσότητας, η ποσοτική αυτή αύξηση της ανταλλακτικής αξίας υπό τη μορφή χρήματος είναι ο μόνος σκοπός που μπορεί να έχει το X-E-X'. Αν όμως το X μπορεί να προκαταβληθεί ώστε να γίνει X', εξίσου μπορεί και το X' να προκαταβληθεί ώστε να γίνει X'', και ούτω καθεξής, χωρίς όριο. Γι' αυτό το είδος ανταλλαγής, ο Αριστοτέλης λέει ότι “δεν υπάρχει όριο στο σκοπό που επιδιώκει και ο σκοπός που επιδιώκει είναι ο πλούτος του είδους που αναφέραμε (...) η απλή απόκτηση νομίσματος” (1257^b28 επ.)» (Meikle 2000: 83). Ο αναγνώστης αξίζει να συγκρίνει τα αποσπάσματα του Αριστοτέλη που παραθέτει ο Meikle με τις ακόλουθες διατυπώσεις του Μαρξ: «Η τάση του θησαυρισμού είναι από τη φύση της άμετρη. Ποιοτικά, ή σύμφωνα με τη μορφή του, το χρήμα είναι απεριόριστο (...) Ταυτόχρονα όμως κάθε πραγματικό χρηματικό ποσό είναι ποσοτικά περιορισμένο (...) Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στον ποσοτικό φραγμό και στην ποιοτική απεριόριστότητα του χρήματος σπρώχνει το θησαυριστή πάντα πίσω, στη σισύφεια δουλειά της συσσώρευσης» (Μαρξ 1978-α: 146).

⁵⁴ Ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί ένα κοινωνικό καθεστώς που αντιστοιχεί σε κάποιον ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής (τον «σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής»), αλλά ένα κοινωνικό καθεστώς μετάβασης από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό: το καθεστώς της εργατικής εξουσίας, (που οι κλασικοί του μαρξισμού

διατυπώσεις του ίδιου του Μαρξ, σύμφωνα με τις οποίες «η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 1991: 73).⁵⁵

Εκτός από την «αυτονόμηση» της έννοιας της αξίας από τον ΚΤΠ και τη θεώρησή της σε συσχετισμό με μια πλειάδα «εμπορευματικών» τρόπων και μορφών παραγωγής⁵⁶, η εισαγωγική αναφορά στην αξία «καθ' εαυτή» προκαλεί και μια *δεύτερη σύγχυση* στη μαρξιστική θεωρία. Δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (μπορεί να) περιέχεται μια ολοκληρωμένη θεωρητική διερεύνηση των εννοιών που αναφέρονται.

Αυτό ισχύει ιδίως για το χρήμα, που στο πλαίσιο της αρχικής ανάλυσης του Μαρξ (κεφ. 1-3) ορίζεται ως η «κατάλληλη μορφή εμφάνισης [της] αξίας, ή υλικότητα αφηρημένης και ως εκ τούτου *όμοιας* ανθρώπινης εργασίας» (Μαρξ 1991: 91). Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτή η προσέγγιση αφήνει έξω από τη μαρξιστική θεωρία όλη την ανάλυση του Μαρξ, κυρίως στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, για τη λειτουργία του χρήματος ως κεφάλαιο, για την ερμηνεία του τόκου κ.λπ.⁵⁷

Μετά από αυτές τις διευκρινίσεις μπορούμε να εξετάσουμε την έννοια του χρήματος ως κεφάλαιο.

ονόμασαν δικτατορία του προλεταριάτου, για να την αντιδιαστείλουν στην καπιταλιστική εξουσία, την οποία ονόμαζαν δικτατορία της αστικής τάξης), το οποίο οδηγεί -- υπό τον όρο ότι ανατρέπονται αδιάκοπα οι κοινωνικές σχέσεις και δομές που αντιστοιχούν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής -- στην αταξική κομμουνιστική κοινωνία, στην κατάργηση κάθε εξουσίας (βλ. *Θέσεις* 1990). Όπως σημείωνε ο Σ. Μπετελέμ: «Αν η μορφή της αξίας διατηρείται στους σημερινούς μεταβατικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι *διατηρούνται προσδιορισμένες κοινωνικές σχέσεις, που εξακολουθούν να παίρνουν, αντικειμενικά, τη “φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης μεταξύ πραγμάτων”*» (Μπετελέμ 1974: 75).

⁵⁵ Ας θυμηθούμε ότι ο ίδιος ο Ένγκελς έσπευσε, προλογίζοντας τον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*, να ισχυριστεί ότι στον 1ο τόμο ο Μαρξ «ξεκινάει από την απλή εμπορευματική παραγωγή, που αποτελεί γι' αυτόν *ιστορική προϋπόθεση*» του καπιταλισμού, δηλαδή ότι «ξεκινάει ακριβώς από το απλό εμπόρευμα και όχι από μια *εννοιακά και ιστορικά δευτερεύουσα μορφή*, όχι από το *τροποποιημένο πια κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα*» (Ένγκελς σε Μαρξ 1978-β: 26, οι υπογρ. δικές μας). Βλ. και Hecker 1998, 73 επ.

⁵⁶ Η αυτονόμηση ενισχύεται από το εμπειρικό γεγονός της ύπαρξης εμπορευμάτων, νομίσματος, τοκοφόρων δανείων κ.λπ. στο πλαίσιο προκαπιταλιστικών κοινωνιών. Καμία προκαπιταλιστική κοινωνία δεν υπήρξε ωστόσο κοινωνία γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, ή γενικευμένης χρηματικής κυκλοφορίας και εκτεταμένων πιστωτικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, «οικονομία της αγοράς» αποτελεί μόνο ο καπιταλισμός. Εντούτοις, ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει να μην εισαγάγει ακόμα την έννοια του κεφαλαίου, αντλεί (στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου) πολλά από τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί από αυτές τις προκαπιταλιστικές μορφές του χρήματος, του τόκου, του θησαυρισμού κ.λπ., γεγονός που διευκολύνει την παρανόηση του περιεχομένου της ανάλυσής του.

⁵⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα εγκλωβισμού στην άποψη ότι μπορεί να υπάρξει μια μαρξιστική θεωρία του χρήματος χωρίς να έχει διατυπωθεί η έννοια του κεφαλαίου (το χρήμα ως κεφάλαιο) αποτελεί το κείμενο του Λαπαβίτσα 1998, όπου διαβάζουμε: «Το χρήμα ως ανεξάρτητη μορφή της αξίας έχει επίσης οικονομικές λειτουργίες που δεν καθορίζονται αποκλειστικά σε σχέση με τη διαδικασία ανταλλαγής. (...) Ο Μαρξ συνοψίζει τις λειτουργίες αυτές ως αποθησαυρισμό, μέσο πληρωμής και παγκόσμιο χρήμα και τις συμπεριλαμβάνει όλες στον ευρύ ορισμό “το χρήμα ως χρήμα”» (Λαπαβίτσας 1998: 108). Ο συγγραφέας, ακολουθώντας τον κανόνα, θεωρεί ότι τα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου περιέχουν τις βασικές συνιστώσες της μαρξιστικής θεωρίας του χρήματος. Οι περισσότερες πραγματείες Μαρξιστικής Οικονομικής Θεωρίας αδιαφορούν, πάντως, πλήρως για τη μαρξιστική θεωρία του χρήματος. Με άλλα λόγια, μοιάζουν να μην αντιλαμβάνονται το χρηματικό χαρακτήρα της Μαρξικής έννοιας της αξίας και του κεφαλαίου, αλλά να αποδέχονται την κλασική διχοτομία ανάμεσα στα «πραγματικά» μεγέθη και το χρήμα, ως απλό μέσο διευκόλυνση της λειτουργίας της «πραγματικής» οικονομίας, ή έστω, επί το «μαρξιστικότερον», «συγκάλυνής» της. Βλ. ενδεικτικά την εύγλωττη απουσία της Μαρξικής θεωρίας του χρήματος και του κεφαλαίου ως χρήματος σε Σουήζυ (χ.χ.έ), Meek (1956), Dobb (1973), Fine & Harris (1979), Howard & King (1985), Catefores (1989). Κάποιοι άλλοι μαρξιστές, όπως η Elson (1979) και ο Levine (1985) θεωρούν μάλιστα ότι ο Μαρξ εισήγαγε δύο μέτρα των αξιών, το χρόνο εργασίας και το χρήμα.

3.3 Η έννοια του κεφαλαίου και η προέλευσή του εκ της υπεραξίας

Ο Μαρξ διατύπωσε και ανέπτυξε τη θεωρία του κεφαλαίου με βάση την έννοια της αξίας. Το κεφάλαιο είναι αξία η οποία, αν και δημιουργήθηκε από την εργατική τάξη, έχει οικειοποιηθεί από τους καπιταλιστές. Επειδή ακριβώς αποτελεί αξία, το κεφάλαιο εμφανίζεται ως χρήμα και εμπόρευμα. Ως κεφάλαιο λειτουργούν συγκεκριμένα εμπορεύματα: τα μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) αφενός, και η εργασιακή δύναμη (μεταβλητό κεφάλαιο) αφετέρου.

Για να αποτελέσει η εργασιακή δύναμη εμπόρευμα, πρέπει να έχει συντελεστεί μια μακρά ιστορική διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού και επαναστάσεων, από την οποία αναδύεται ο ελεύθερος εργάτης.⁵⁸ Η διαμόρφωση της σχέσης κεφάλαιο - μισθωτή εργασία είναι μια ιστορικά ειδική μορφή ταξικής εξουσίας, αναπόσπαστη από το θεσμικό, νομικό και ιδεολογικό οικοδόμημα του «ελεύθερου ατόμου» και της ισότητας. Όπως ήδη υποστηρίζαμε, ο Μαρξ ορίζει τις εσωτερικές αλληλεξαρτήσεις που διέπουν αυτήν την ιστορική κοινωνική τάξη πραγμάτων ως τον *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*. Ο ΚΤΠ (και όχι η «οικονομία» γενικά) συγκροτείται έτσι ως το αντικείμενο μελέτης της Μαρξικής θεωρίας (Κεφ. 1 και 6 του παρόντος).

Η αξία χρήσης της εργασιακής δύναμης που αγοράζει ο καπιταλιστής συνίσταται στο ότι αυτή παράγει (καθώς καταναλώνεται παραγωγικά, στην εργασιακή διαδικασία) εμπορεύματα που περιέχουν περισσότερη αξία απ' όση είναι η δική της αξία. Αν συμβολίσουμε με (μ) την αξία μιας μονάδας εργασιακής δύναμης (το μεταβλητό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται από τον καπιταλιστή), τότε η νέα (καθαρή) αξία που παρήχθη απ' αυτήν θα είναι ($\mu + \nu$), όπου ν είναι η *υπεραξία*, το τμήμα της παραγόμενης αξίας το οποίο ιδιοποιείται ο καπιταλιστής. Η διαδικασία της εργασίας είναι κατά συνέπεια ταυτόχρονα μια διαδικασία *αξιοποίησης* (παραγωγής αξίας) και *υπεραξίωσης* (παραγωγής υπεραξίας).

Η εργάσιμη μέρα διαιρείται σε *αναγκαίο χρόνο εργασίας* (κατά τη διάρκεια του οποίου ο εργάτης παράγει μια αξία ίση μ' εκείνην της εργασιακής του δύναμης) και σε *πρόσθετο χρόνο εργασίας* (στη διάρκεια του οποίου παράγεται η υπεραξία). Εάν (σ) είναι η (προϋπάρχουσα) αξία των μέσων παραγωγής τα οποία φθάρηκαν στη διαδικασία παραγωγής (ή η αξία των μέσων παραγωγής για την αντικατάσταση των φθαρέντων μέσων παραγωγής), τότε η αξία του (ακαθάριστου) προϊόντος θα είναι ($\sigma + \mu + \nu$).

Το χρήμα, λειτουργώντας ως κεφάλαιο, ενοποιεί την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και τη διαδικασία κυκλοφορίας, σε αντιστοιχία με το αριστοτελικό σχήμα $X-E-X'$ [ή $X-E-(X+\Delta X)$]. Αντίθετα όμως με την εποχή του Αριστοτέλη, που το εμπόριο αποτελούσε μια οριακή οικονομικά δραστηριότητα στο πλαίσιο μιας μη εγχρήματης και μη εμπορικής οικονομίας (η πλειοψηφία των χρήσιμων αγαθών δεν ήταν εμπορεύματα, άρα δεν ετίθετο θέμα ανταλλαγής ισοδυνάμων), εντός της οποίας το ΔX μπορούσε να προκύψει ως *άμεση ιδιοποίηση πλούτου* μέσα από την εκμετάλλευση τοπικών συνθηκών και ιδιομορφιών, ή, όπως έγραφε ο Αριστοτέλης, «εκ της αμοιβαίας απάτης» (παρατίθεται από τον Μαρξ 1978-α: 177), στον ΚΤΠ το αριστοτελικό σχήμα δεν αποτελεί παρά το «εξωτερικό περίβλημα» της συνολικής διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή του *κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου* (Ο' Hara 1999, Στεργιόπουλος 1997):

⁵⁸ «Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις» (Μαρξ 1978-α: 182). Βλ. και το Κεφ. 1 του παρόντος.

$$X \rightarrow E (= M\pi + E\delta) [-\rightarrow \Pi \rightarrow E'] \rightarrow X'$$

Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης του χρήματος (X) αγοράζοντας εμπορεύματα (E), τα οποία αποτελούνται από μέσα παραγωγής (Μπ) και εργασιακή δύναμη (Εδ). Στη διαδικασία παραγωγής (Π) καταναλώνει παραγωγικά τα Ε, για να δημιουργήσει μια εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν (Ε') του οποίου η αξία ξεπερνά αυτή του Ε. Τελικά πουλά αυτήν την εκροή για να εισπράξει ένα ποσό χρήματος (X') υψηλότερο σε σχέση με το (X). Έτσι «η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί (...) στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1990: 596). Το χρήμα εμφανίζεται να κατέχει «την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία» (Μαρξ 1978-α: 167). Αυτή είναι ιδίως η περίπτωση του δανειακού (ή τοκοφόρου) κεφαλαίου, το οποίο ο τραπεζίτης ή ο καπιταλιστής του χρήματος δανείζει στον καπιταλιστή της βιομηχανίας, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να παρουσιάσουμε στα επόμενα.

Η υπεραξία ($u = X' - X$) που αποκτάται από τους καπιταλιστές, και, σύμφωνα με τα παραπάνω, συνιστά το προϊόν της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο (την τάξη των καπιταλιστών), μετασχηματίζεται μερικώς σε μέσα ιδιωτικής κατανάλωσης για τους ίδιους του καπιταλιστές και μερικώς σε επιπρόσθετο σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο (δηλαδή επιπρόσθετα μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη) για την επέκταση της παραγωγής. Η τελευταία διαδικασία (δηλαδή ο μετασχηματισμός της υπεραξίας σε κεφάλαιο) ορίζεται ως *συσσώρευση*. Μέσω της συσσώρευσης, η καπιταλιστική οικονομία αναπαράγεται σε διευρυμένη κλίμακα.⁵⁹

Καθώς στην παραγωγική διαδικασία αναλώνεται (φθείρεται) ένα τμήμα του προϋπάρχοντος υλικού κεφαλαίου, το οποίο όμως όχι μόνο αντικαθίσταται από το (ακαθάριστο) προϊόν της παραγωγής, αλλά και προσανξάνεται από την επενδυόμενη (κεφαλαιοποιούμενη) υπεραξία, από ένα σημείο και μετά ολόκληρο το υλικό κεφάλαιο αποτελεί προϊόν της (κεφαλαιοποιούμενης) υπεραξίας. Η υπεραξία (ως διαδικασία καπιταλιστικής παραγωγής και καπιταλιστικής εκμετάλλευσης της εργασίας) παράγεται από αλλά και παράγει το κεφάλαιο.

Η παραγωγή της υπεραξίας είναι μια διαδικασία εκμετάλλευσης των εργατών από τους καπιταλιστές. Ο Μαρξ ορίζει ως *ποσοστό εκμετάλλευσης* (ή ποσοστό υπεραξίας) το πηλίκο u/μ . Σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής είναι να αυξήσει την υπεραξία και το ποσοστό της εκμετάλλευσης. Αυτό είναι μια ροπή εγγενής στην κεφαλαιακή σχέση, η οποία διαμορφώνει τη θέληση και τις αποφάσεις του «φορέα» της, του ατομικού καπιταλιστή, που λειτουργεί ως «κεφάλαιο προσωποποιημένο, προικισμένο με θέληση και συνείδηση» (Μαρξ 1978-α: 165). Οι αυξήσεις της υπεραξίας οι οποίες προκύπτουν από την παράταση της εργάσιμης ημέρας ή την εντατικοποίηση της εργασίας ονομάζονται από τον Μαρξ *παραγωγή απόλυτης υπεραξίας*.

Αυξήσεις του u/μ απορρέουν επίσης από αυξήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας, οι οποίες συμπιέζουν την αξία της μονάδας των εμπορευμάτων και επομένως μειώνουν τους ονομαστικούς μισθούς, εφόσον οι πραγματικοί μισθοί παραμένουν αμετάβλητοι (ή αυξάνουν με ρυθμούς βραδύτερους του ρυθμού αύξησης

⁵⁹ Στην ειδική περίπτωση της μη συσσώρευσης, δηλαδή όταν όλη η υπεραξία πηγαίνει στην ιδιωτική κατανάλωση του καπιταλιστή, έχουμε *απλή αναπαραγωγή*. Στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ διατυπώνει τις συνθήκες της απρόσκοπτης –απλής και διευρυμένης– αναπαραγωγής για μία αμιγώς καπιταλιστική οικονομία αποτελούμενη από δύο τομείς, ο ένας από τους οποίους παράγει μέσα παραγωγής για ολόκληρη την οικονομία, ο δε άλλος μέσα κατανάλωσης για το σύνολο των εργατών και των καπιταλιστών (βλ. το Κεφ. 5 του παρόντος).

της παραγωγικότητας της εργασίας). Αυτή η διαδικασία ορίζεται ως παραγωγή *σχετικής υπεραξίας*.

Από τη σκοπιά των τιμών (της «επαρκούς μορφής εμφάνισης της αξίας»), η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας προκύπτει από τη μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας σε ένα δεδομένο τεχνολογικό περιβάλλον, ενώ η παραγωγή σχετικής υπεραξίας αναφέρεται σε αυξήσεις της μερίδας των κερδών λόγω τεχνολογικών μεταβολών (οι οποίες μειώνουν τόσο τους ονομαστικούς μισθούς όσο και τα κόστη σταθερού κεφαλαίου).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη θεωρία του Μαρξ, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής αποτελεί ταυτόχρονα διαδικασία εκμετάλλευσης (και εξουσίας) της εργατικής τάξης από την τάξη των καπιταλιστών. Ενδογενής κινητήρια δύναμη της διαδικασίας αυτής αποτελεί η πάλη των τάξεων, της οποίας άμεσο επίδικο αντικείμενο είναι το μέγεθος της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (αύξηση, σταθεροποίηση, ή περιορισμός της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης).

Προκύπτει έτσι η ριζικά τροποποιημένη, Μαρξική εκδοχή της *Θέσης 4* της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας (Κεφ. 2 του παρόντος). Η υπεραξία δεν νοείται από τον Μαρξ ως μια απλή «αφαίρεση», ή «παρακράτηση» από το προϊόν του εργάτη,⁶⁰ ούτε ως απόσπαση υπερεργασίας (η απόσπαση υπερεργασίας ή «παρακράτηση» τμήματος από το προϊόν του άμεσα εργαζομένου λαμβάνει χώρα σε κάθε τρόπο παραγωγής), αλλά ως μια ιδιαίτερη κοινωνική σχέση, δηλαδή ως η *ειδικά καπιταλιστική εκμετάλλευση*, η οποία *εμφανίζεται αναγκαστικά ως παραγωγή (περισσότερου) χρήματος*: ως η μέσω της ενότητας της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας προσαύξηση της αξίας του προκαταβαλλόμενου (χρηματικού) κεφαλαίου.

Η έννοια της υπεραξίας είναι αδιαχώριστη από την έννοια της αξίας, καθώς στον ΚΤΠ *η κίνηση της αξίας γίνεται για την υπεραξία* (το χρήμα ως αυτοσκοπός) και καθίσταται δυνατή δια της υπεραξίας. Το κεφάλαιο είναι «αυτοαξιοποιούμενη αξία»,⁶¹ «γεννάει αξία επειδή είναι αξία (...) Σαν το αναπτυσσόμενο υποκείμενο ενός τέτοιου προτσές (...) η αξία χρειάζεται πριν απ' όλα μιαν αυτοτελή μορφή, με την οποία να διαπιστώνεται η ταυτότητα με τον ίδιο τον εαυτό της. Και τη μορφή αυτή την έχει μόνο στο χρήμα. Γι' αυτό το λόγο το χρήμα αποτελεί την αφετηρία και το τέρμα κάθε προτσές αξιοποίησης» (Μαρξ 1978-α: 167).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το χρήμα αποτελεί, για να παραφράσουμε ένα προαναφερθέν απόσπασμα του Μαρξ, την πλέον γενική μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου. Αποτελεί *αξία, την οποία ο κεφαλαιοκράτης έχει ιδιοποιηθεί, και η οποία στο πλαίσιο της κεφαλαιακής εκμεταλλευτικής σχέσης συσσωρεύεται και λειτουργεί ως «αυτοαξιοποιούμενη αξία»*: «Το κεφάλαιο παράγει στην ουσία κεφάλαιο» (Μαρξ

⁶⁰ Τη θεώρηση της εκμετάλλευσης ως παρακράτησης του υπερπροϊόντος βρίσκουμε, όπως ήδη αναφέραμε, στην Κλασική Πολιτική Οικονομία. Βλ. και Smith 2000, I.viii.6 & 7.

⁶¹ Ο Arthur κάνει την ακόλουθη εύστοχη παρατήρηση: «Για να αυτοθεμελιωθεί, η αξία πρέπει να παράγεται από αξία. Αυτό σημαίνει ότι μόνον τα αγαθά που παράγονται από το κεφάλαιο αποτελούν αξίες, ως πραγματικά εμπορεύματα τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο. Μόνο τα καπιταλιστικά παραχθέντα εμπορεύματα αντιστοιχούν επαρκώς τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο της αξίας καθαυτήν και δι' αυτήν. Η παραγωγική δραστηριότητα αποτελεί δραστηριότητα εργασίας. Επομένως, το κεφάλαιο πρέπει να καταστήσει τη δραστηριότητα αυτή δική του δραστηριότητα» (Arthur 1993: 85). Εντούτοις, η εμμονή του συγγραφέα να προσαρμόσει τα επιχειρήματά του στα σχήματα της Εγελιανής διαλεκτικής μας φαίνεται μάλλον προβληματική. Όπως σημείωνε ο Murray (2000-α): «Ο Μαρξ σπάει την κυκλικότητα της Εγελιανής συστηματικής διαλεκτικής. Και τονίζει τη θέση ότι η επιστήμη έχει προϋποθέσεις (...) Αυτές οι προϋποθέσεις (...) επανεμφανίζονται στο Κεφάλαιο και πιστοποιούν ότι ο Μαρξ ρητώς και συχνά επανεπιβεβαίωσε τη διαφοροποίησή του από την αμιγώς Εγελιανή συστηματική διαλεκτική».

1978-β: 1081). Το κεφάλαιο δεν είναι επομένως γενικά «τα μέσα παραγωγής», όπως πιστεύει η Κλασική και η Νεοκλασική Σχολή. Είναι η σχέση καπιταλιστικής οικονομικής εκμετάλλευσης και εξουσίας, η οποία τίθεται σε κίνηση μέσω του χρήματος. Το χρήμα δεν είναι το «μέσο» που διευκολύνει τις συναλλαγές. Είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης της «αυτοαξιοποιούμενης αξίας», του κεφαλαίου. Ιδιαίτερο ρόλο στην κίνηση του χρήματος ως κεφαλαίου παίζει το τοκοφόρο κεφάλαιο, τις λειτουργίες του οποίου προσεγγίζει αναλυτικά ο Μαρξ στο Πέμπτο Τμήμα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* στα κεφάλαια 21-24.

Η θεωρία του Μαρξ δεν αποτελεί επομένως απλώς χρηματική θεωρία της αξίας. Αποτελεί ταυτόχρονα και χρηματική θεωρία του κεφαλαίου. Στο Μαρξικό σύστημα, η αξία και το χρήμα αποτελούν έννοιες που δεν μπορεί να οριστούν ανεξάρτητα (ή πριν) από την έννοια του κεφαλαίου. Περιέχουν την (αλλά και περιέχονται στην) έννοια του κεφαλαίου. «Η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί στο κεφάλαιο, ώστε μπορεί να αναπτυχθεί ολοκληρωτικά μόνο στη βάση του κεφαλαίου» (Μαρξ 1990-α: 596).

Το κύκλωμα του κοινωνικού κεφαλαίου αποκτά τη δυναμική του από την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης στη σφαίρα της παραγωγής. Εντούτοις υπερβαίνει τη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, εφόσον εμπεριέχει επίσης τη χρηματοπιστωτική σφαίρα και την κερδοσκοπία που συνδέεται μαζί της, όπως θα αναπτύξουμε στα επόμενα.

Σε ό,τι ακολουθεί θα αναφερθούμε σε ορισμένες συνέπειες των θέσεων που μόλις διατυπώσαμε, αρχίζοντας από τη λεγόμενη ποσοτική θεωρία του χρήματος.

4. Η κριτική του Μαρξ προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος

4.1 Περιγραφή της ποσοτικής θεωρίας

Ήδη πριν από τη διαμόρφωση της εργασιακής θεωρίας της αξίας από τον Adam Smith, είχε διατυπωθεί η άποψη ότι η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί σε μια χώρα ρυθμίζει το ύψος των τιμών. Η αντίληψη αυτή προβλήθηκε αρχικά ως ερμηνεία για την αύξηση των τιμών στην Ευρώπη κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, καθώς αυτή συνέπεσε με τη μαζική εισροή πολύτιμων μετάλλων από τα νέα μεταλλεία της Ν. Αμερικής. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε τη βάση για την κριτική των μερκαντιλιστικών απόψεων ότι ο «πλούτος» είναι ταυτόσημος με το χρήμα. Αν η ποσότητα του χρήματος ρυθμίζει απλώς το ύψος των τιμών, τότε πρόκειται για μια καθαρά «ονομαστική» επίπτωση, ο «πραγματικός» πλούτος συνίσταται στη συνολική αξία των εμπορευμάτων, ανεξάρτητα από την ποσότητα των πολύτιμων μετάλλων που χρησιμεύουν για την κυκλοφορία αυτών των εμπορευμάτων (Ιωαννίδης 2003).

Μια περαιτέρω συνέπεια της ποσοτικής αυτής θεωρίας του χρήματος είναι ότι, εφόσον η *ανάλυση αφορά το μεταλλικό χρήμα*, θα πρέπει ταυτόχρονα να υιοθετείται η νομιναλιστική αντίληψη για το χρήμα, δηλαδή η αντίληψη ότι το χρήμα αποτελεί δημόσιο «σύμβολο αξίας» (ή «φανταστική αξία») και όχι εμπόρευμα.⁶²

Στο έργο του David Hume, που πρώτος συστηματοποίησε την ποσοτική θεωρία του χρήματος, βρίσκουμε τη θεωρητική έδρασή της στη νομιναλιστική αντίληψη για το χρήμα: «Εφόσον το χρήμα είναι κυρίως φανταστική αξία, το αν έχουμε περισσότερο ή λιγότερο δεν έχει καμιά σημασία, αν εξετάσουμε μια χώρα στο εσωτερικό της. Και η ποσότητα των κερμάτων, αν τη θεωρήσουμε σταθερή, όσο

⁶² Σύμφωνα, αντιθέτως, με την Κλασική εργασιακή θεωρία της αξίας, στη Σμιθιανή εκδοχή της «δαπανώμενης εργασίας» ή στη Ρικαρδιανή εκδοχή, το χρήμα αποτελεί εμπόρευμα και ως εκ τούτου έχει «εσωτερική αξία», που το μέγεθός της καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή και προσκόμισή του στην αγορά (βλ. στα προηγούμενα)

μεγάλη και αν είναι, δεν θα είχε άλλο αποτέλεσμα από το να εξαναγκάσει τον καθένα να ξεχωρίζει ένα μεγαλύτερο αριθμό από αυτά τα λαμπερά μεταλλικά κομματάκια, για ρούχα, επίπλα ή άλλο εξοπλισμό» (D. Hume, *Of Interest*, παρατίθεται στο Rubin 1994: 108).⁶³

Σε μια νεότερη εκδοχή, η ποσοτική θεωρία του χρήματος μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

$$M \cdot V = P \cdot Y \quad (1),$$

όπου M είναι η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί ή αλλιώς η ονομαστική προσφορά χρήματος, V η ταχύτητα κυκλοφορίας (το πλήθος των συναλλαγών στις οποίες συμμετέχει κατά μέσο όρο κάθε χρηματική μονάδα στη διάρκεια μια περιόδου), P είναι το επίπεδο των τιμών και Y το πραγματικό εισόδημα (σε υλικούς όρους) της οικονομίας. Επομένως το $P \cdot Y$ είναι το ονομαστικό εισόδημα (σε χρηματικούς όρους).

Μπορούμε τώρα να γράψουμε τη σχέση (1) ως εξής:

$$M/P = Y/V \quad (2).$$

Η σχέση (2) έχει στο αριστερό της σκέλος την «πραγματική προσφορά χρήματος» (το χρήμα ως «αγοραστική δύναμη») και συνεπώς το δεξιό σκέλος πρέπει να αναφέρεται στην πραγματική ζήτηση χρήματος. Δεδομένου ότι η ζήτηση χρήματος θεωρείται συνάρτηση του πραγματικού εισοδήματος και του επιτοκίου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ταχύτητα κυκλοφορίας αποτυπώνει την επίπτωση του ύψους του επιτοκίου στην πραγματική ζήτηση χρήματος.

Θεωρώντας ότι σε μια δεδομένη στιγμή όχι μόνο το πραγματικό εισόδημα (Y) αλλά και η ταχύτητα κυκλοφορίας (όπως καθορίζεται από τις «παγιωμένες συνήθειες των συναλλαγών» αλλά και από το ύψος του επιτοκίου) είναι επίσης σταθερή, συνάγεται ότι και η πραγματική προσφορά χρήματος πρέπει να είναι σταθερή, δηλαδή

$$M/P = \text{const.} \quad (3).$$

Αυτό σημαίνει ότι *κάθε μεταβολή στην ονομαστική προσφορά χρήματος (M) θα έχει ως αποτέλεσμα μια ανάλογη μεταβολή του επιπέδου των τιμών (P)*.⁶⁴

⁶³ Στον ίδιο συγγραφέα βρίσκουμε όμως και την ιδέα ότι η ποσοτική θεωρία ισχύει όχι για το συνολικό χρήμα που υπάρχει γενικά σε μια χώρα, αλλά για εκείνο το μέρος του που λειτουργεί ως μέσο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων: «Οι τιμές δεν εξαρτώνται τόσο πολύ από την απόλυτη ποσότητα των εμπορευμάτων και του χρήματος που βρίσκεται σε μια χώρα, όσο από αυτήν των εμπορευμάτων που έρχονται ή μπορούν να έρθουν στην αγορά, και από το χρήμα που κυκλοφορεί. Αν τα κέρματα είναι κλειδωμένα σε μπαούλα, σε ό,τι αφορά τις τιμές είναι το ίδιο σαν να είχαν ακυρωθεί. Αν τα εμπορεύματα έχουν καταχωνιαστεί σε αποθήκες (...) το αποτέλεσμα είναι παρόμοιο. Καθώς το χρήμα και τα εμπορεύματα σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν συναντώνται ποτέ, δεν μπορούν να επηρεάσουν το ένα το άλλο» (D. Hume, *Of Money*, παρατίθεται στο Rubin 1994: 110).

⁶⁴ Η Κλασική (και Νεοκλασική) επιχειρηματολογία για την αύξηση των τιμών ως συνέπεια της αύξησης στην προσφορά χρήματος προϋποθέτει την ισορροπία της αγοράς αγαθών στο επίπεδο πλήρους απασχόλησης: Η αύξηση της προσφοράς χρήματος προκαλεί αρχικά μια αυξημένη ζήτηση αγαθών από την οποία προκύπτουν όμως, (λόγω πλήρους απασχόλησης του εργατικού δυναμικού, και με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς), αυξήσεις μισθών χωρίς δυνατότητα μεγέθυνσης του παραγόμενου προϊόντος. Οι αυξημένοι ονομαστικοί μισθοί με τη σειρά τους επιβαρύνουν το κόστος παραγωγής και συνεπώς αυξάνουν τις τιμές των παραγόμενων προϊόντων. Αντίθετα, η κεϋνσιανής έμπνευσης Μακροοικονομική, καίτοι κινείται στο ίδιο ακριβώς θεωρητικό σκεπτικό, υποθέτει ότι δεν

4.2 Οι μη-μαρξιστικές κριτικές προς την ποσοτική θεωρία

Από όσα έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα προκύπτει ότι η ποσοτική θεωρία του χρήματος μπορεί να γίνει αντικείμενο κριτικής από τρεις σκοπιές:

α) Από τη σκοπιά της Κλασικής θεωρίας της αξίας, σύμφωνα με την οποία *το χρήμα αποτελεί εμπόρευμα με «εσωτερική αξία»*, η οποία καθορίζεται από το χρόνο παραγωγής του (ποσότητα δαπανηθείσας εργασίας).

β) Μέσα από την αμφισβήτηση της θέσης ότι η ταχύτητα κυκλοφορίας (V) παραμένει σταθερή παρά τη μεταβολή της ονομαστικής προσφοράς χρήματος, δηλαδή με την *αμφισβήτηση του ότι η πραγματική ζήτηση χρήματος είναι σταθερή* ή ότι η σχέση (2) ανάγεται στη σχέση (3).

γ) Μέσα από την αντιστροφή του βέλους της αιτιότητας που εισάγει η ποσοτική θεωρία, δηλαδή με αμφισβήτηση της θέσης ότι η ονομαστική προσφορά χρήματος (M) μπορεί να θεωρηθεί εξωγενές μέγεθος. Έτσι, ακόμα και αν ισχύουν οι σχέσεις (1)-(3) και η πραγματική ζήτηση χρήματος είναι σταθερή, η αύξηση των τιμών δεν θεωρείται το αποτέλεσμα της αύξησης της ονομαστικής προσφοράς χρήματος. Αντίστροφα, *η αύξηση της ονομαστικής προσφοράς χρήματος θεωρείται ως το αποτέλεσμα* της αύξησης των τιμών (η αιτία της οποίας πρέπει να εντοπιστεί εκτός νομισματικής κυκλοφορίας, στη σφαίρα της παραγωγής).

Φορείς του πρώτου είδους κριτικής (σημείο α) υπήρξαν οι βασικοί εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής. Με περισσότερο άμεσο τρόπο ασκεί κριτική στην ποσοτική θεωρία ο Adam Smith, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος (M) καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή είναι ενδογενής, και δεν μπορεί να μεταβληθεί (να αυξηθεί) ούτε όταν αντικαθίσταται μεταλλικό χρήμα από χαρτονόμισμα.⁶⁵

πληρούται η υπόθεση της πλήρους απασχόλησης, με αποτέλεσμα η αύξηση της προσφοράς χρήματος να συνεπάγεται μείωση των επιτοκίων και μεγέθυνση του προϊόντος ισορροπίας.

⁶⁵ «Λέγεται ότι η αύξηση της συνολικής ποσότητας του νομίσματος που προκύπτει από το χαρτονόμισμα, αυξάνει κατ' ανάγκην τη χρηματική τιμή των εμπορευμάτων, λόγω του ότι πολλαπλασιάζει την ποσότητα του κυκλοφορούντος νομίσματος, και κατά συνέπεια, μειώνει την αξία του συνολικού όγκου αυτού του νομίσματος. Όμως, επειδή η ποσότητα του χρυσού και αργύρου που αποσύρεται από την κυκλοφορία είναι πάντα ίση με την ποσότητα του χαρτονομίσματος που διοχετεύεται σ' αυτήν, το χαρτονόμισμα δεν αυξάνει κατ' ανάγκην το σύνολο του κυκλοφορούντος νομίσματος. Από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι σήμερα, τα μέσα διαβίωσης στη Σκωτία δεν ήταν ποτέ τόσο φτηνά όσο το 1759, παρ' όλον ότι τη χρονιά εκείνη υπήρχε στη χώρα πολύ περισσότερο χαρτονόμισμα απ' ό,τι σήμερα, εξ αιτίας της κυκλοφορίας των χαρτονομισμάτων των 10 και των 5 σελινιών (...) Όταν ο κ. Hume δημοσίευσε τους Πολιτικούς Λόγους του, το 1751 και 1752, λίγο καιρό μετά τη μεγάλη εξάπλωση του χαρτονομίσματος στη Σκωτία, υπήρξε μια πολύ αισθητή άνοδος των τιμών των μέσων διαβίωσης, πιθανότατα λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών, και όχι εξ αιτίας του πολλαπλασιασμού του χαρτονομίσματος (...) Ένα χαρτονόμισμα του οποίου η αξία μειώνεται κάτω από αυτή του χρυσού και αργύρου νομίσματος, δεν προκαλεί εξ αιτίας του γεγονότος αυτού μείωση της αξίας αυτών των μετάλλων, ή δεν έχει σαν συνέπεια να ανταλλάσσεται μια δεδομένη ποσότητά τους με μικρότερες ποσότητες αγαθών άλλου είδους. Η αναλογία μεταξύ της αξίας του χρυσού και του αργύρου και της αξίας των αγαθών άλλου είδους εξαρτάται σε κάθε περίπτωση, όχι από τη φύση ή την ποσότητα ενός συγκεκριμένου χαρτονομίσματος, που πιθανόν να κυκλοφορεί σε μια δεδομένη χώρα, αλλά από το βαθμό του πλούτου ή της ένδειας των ορυχείων που συμβαίνει να τροφοδοτούν σε μια δεδομένη στιγμή τη μεγάλη αγορά του εμπορικού κόσμου με αυτά τα μέταλλα. Εξαρτάται από την αναλογία μεταξύ της ποσότητας εργασίας που είναι αναγκαία προκειμένου να προσκομιστεί στην αγορά μια ορισμένη ποσότητα χρυσού και αργύρου, και της ποσότητας εργασίας που είναι αναγκαία προκειμένου να προσκομιστεί εκεί μια ορισμένη ποσότητα οποιουδήποτε άλλου είδους αγαθών» (Smith II.ii, 96&105). Βέβαια, με τη γνωστή αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει το έργο του, ο Smith αποδέχεται σε άλλα σημεία του *Πλούτου των Εθνών* την ποσοτική θεωρία του χρήματος: «Η οποιαδήποτε αύξηση της ποσότητας του αργύρου, εφ' όσον η ποσότητα των μέσω αυτού

Περισσότερο έμμεση, υπήρξε η κριτική του Ricardo προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος, στη βάση του επιχειρήματος ότι το χρήμα «έχει μία εσωτερική αξία».⁶⁶ Εντούτοις, αντίθετα με τον Smith, ο Ricardo υιοθετεί την άποψη ότι βραχυμεσοπρόθεσμα αποσυνδέεται η αξία του νομίσματος από την αξία του πολύτιμου μετάλλου που περιέχει, και έτσι τελικά καταλήγει στην ποσοτική θεωρία του χρήματος. Στο κεφάλαιο VII των *Αρχών Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, το οποίο επιγράφεται «Περί του εξωτερικού εμπορίου», θεμελιώνει την περίφημη θεωρία των «συγκριτικών κοστών» στην ποσοτική θεωρία του χρήματος: Υποθέτει ότι, στο πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού μεταξύ διαφορετικών χωρών, προκύπτουν (π.χ. στη χώρα Α) αυξήσεις των τιμών λόγω της προσέλευσης πολύτιμων μετάλλων συνεπεία ενός θετικού εμπορικού ισοζυγίου,⁶⁷ και αντίστοιχα (στη χώρα Β) μειώσεις τιμών λόγω της εκροής πολύτιμων μετάλλων συνεπεία του αρνητικού εμπορικού ισοζυγίου. Συνεπώς, αντίθετα με τον Smith, ο Ricardo ταυτίζει την αξία του χρήματος με την ονομαστική και όχι με την «πραγματική» τιμή του⁶⁸ (προς την οποία μόνο μακροπρόθεσμα έλκεται η ονομαστική τιμή). Επιγραμματικά μπορούμε να πούμε, ότι αν ο Smith υπήρξε ένας ασυνεπής επικριτής της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος (με βάση τη θέση για την εσωτερική αξία του χρήματος), ο Ricardo είναι ένας ασυνεπής οπαδός της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος.

Η δεύτερη κριτική προς την ποσοτική θεωρία, ότι η αύξηση (μείωση) της ονομαστικής προσφοράς χρήματος μπορεί να συνοδεύεται με μια μείωση (αύξηση) επίσης της ταχύτητας κυκλοφορίας (σημείο β), που ισοδυναμεί με την εκροή (ή αντίστοιχα την εισροή) χρήματος από (προς) την κυκλοφορία, αναπτύχθηκε, στο πλαίσιο των μη-μαρξιστικών οικονομικών θεωριών, από τον Keynes και την κεννσιανής έμπνευσης Μακροοικονομική (βλ. Mollo 1999: 6 επ.).

Η τρίτη κριτική προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος, σύμφωνα με την οποία η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί είναι ενδογενές μέγεθος, που καθορίζεται από το συνολικό εισόδημα και τα χαρακτηριστικά των συναλλαγών (σημείο γ) εμπεριέχεται έμμεσα στην επιχειρηματολογία του Smith περί εσωτερικής αξίας του χρήματος. Στο πλαίσιο της Σμιθιανής επιχειρηματολογίας υποστηρίζεται ότι όχι απλώς η αξία του χρήματος τείνει να ταυτιστεί πάντα με την αξία του πολύτιμου μετάλλου που περιέχει, αλλά ούτε καν η έκδοση χαρτονομίσματος ή ακόμα υποσχετικών γραμματίων (πιστωτικού χρήματος) μπορεί να αυξήσει την ποσότητα του χρήματος πέρα από ό,τι είναι κάθε φορά αναγκαίο, και γι' αυτό το χαρτονόμισμα και τα υποσχετικά γραμμάτια δεν μπορεί παρά να αντιστοιχούν στην αξία του πολύτιμου μετάλλου που υποκατέστησαν, και την οποία «εκπροσωπούν». Εντούτοις, την άποψη περί του ενδογενούς χαρακτήρα της ποσότητας του χρήματος που κυκλοφορεί διέτύπωσε ρητά ο Thomas Tooke (1774-1858)⁶⁹ (και αργότερα ο John Stuart Mill), στο πλαίσιο της λεγόμενης Τραπεζικής Σχολής (Banking School).

κυκλοφορούντων εμπορευμάτων παρέμενε σταθερή, δεν θα μπορούσε να έχει κανένα άλλο αποτέλεσμα πέρα από τη μείωση της αξίας αυτού του μετάλλου» (Smith 2000, II.iv.11).

⁶⁶ «Ο χρυσός και ο άργυρος, όπως άλλα εμπορεύματα, έχουν μια εσωτερική αξία, η οποία δεν είναι αυθαίρετη, αλλά εξαρτάται από τη σπανιότητά τους, την ποσότητα εργασίας που έχει δαπανηθεί κατά την παραγωγή τους, και την αξία του κεφαλαίου που απασχολείται στα ορυχεία τα οποία τα παράγουν» (Ricardo 1810: 2).

⁶⁷ «Το επίπεδον της κυκλοφορίας διαταράχθη και το συνάλλαγμα θα καταστή αναποφεύκτως δυσμενές δια την χώραν, εν η υπάρχει υπερπληθώρα νομίσματος» (Ρικάρντο χ.χ.ε., 129).

⁶⁸ «Εφόσον εν Αγγλία, ο χρυσός αποτελεί αποκλειστικώς τον κανόνα, το χρήμα θα υποτιμάται όταν μία λίρα στερλίνα δεν είναι ίσης αξίας προς 5 ουγκίας και 3 γραμμάρια χρυσού standard, αδιαφόρως αν ανέρχεται ή κατέρχεται η γενική του χρυσού αξία» (Ρικάρντο χ.χ.ε.: 131).

⁶⁹ Το 1848 κυκλοφόρησε το τρίτομο έργο του *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1792 to 1847 inclusive*.

Ο Tooke υποστήριζε, στη βάση ενός εκτεταμένου εμπειρικού υλικού, ότι η αξία των τραπεζογραμματίων δεν μπορεί ποτέ να υπερβαίνει ό,τι είναι απαραίτητο για να καλυφθούν οι πραγματικές συναλλαγές της οικονομίας.

4.3 Η προσέγγιση του Μαρξ στο πλαίσιο της θεωρίας της «απλής εμπορευματικής παραγωγής»

Ο Μαρξ γνώριζε και συμεριζόταν τις κριτικές προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος αρκετά χρόνια πριν ξεκινήσει την επεξεργασία και συγγραφή του θεωρητικού του συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Στις 3.2.1851, σε μια εκτεταμένη επιστολή του προς τον Ένγκελς, σημείωνε: «Αυτό στο οποίο θέλω να αντιπαρατεθώ είναι οι στοιχειώδεις βάσεις του πράγματος. Συγκεκριμένα ισχυρίζομαι: *Ακόμα και υπό καθαρώς μεταλλική currency [νομισματική κυκλοφορία], η επέκταση ή συρρίκνωσή της δεν έχει να κάνει τίποτα με την εισροή ή εκροή των ευγενών μετάλλων, με το ευνοϊκό ή δυσμενές εμπορικό ισοζύγιο, με την ευνοϊκή ή δυσμενή συναλλαγματική ισοτιμία, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, οι οποίες πρακτικά δεν προκύπτουν ποτέ, αλλά μπορούν να προσδιοριστούν θεωρητικά. Ο Tooke διατυπώνει τον ίδιο ισχυρισμό. Εντούτοις δεν βρήκα καμιά απόδειξη στην *History of Prices* (...) Η *currency* λειτουργεί επομένως εδώ όχι ως αιτία. Η αύξησή της είναι τελικώς συνέπεια του μεγαλύτερου κεφαλαίου που τέθηκε σε δράση, όχι αντιστρόφως» (MEW τ. 27: 174-5). Για το λόγο αυτό, υποστήριζε ο Μαρξ, η συρρίκνωση των μεταλλικών διαθεσίμων της χώρας θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται με επεκτατική και όχι περιοριστική νομισματική πολιτική, όπως μέχρι τότε γινόταν: «Ισχυρίζομαι τώρα ότι η Τράπεζα [της Αγγλίας] πρέπει να αυξάνει τις προεξοφλήσεις της όταν μειώνεται ο όγκος του μετάλλου (...) π.χ. μέσω της αγοράς *government securities*, *exchequer bills*, etc. [κυβερνητικών χρεογράφων, κρατικών ομολόγων, κ.λπ.]» (MEW 27: 174).*

Ήδη από το 1851, οι παρατηρήσεις του Μαρξ υποδήλωναν ότι η συσσώρευση και η διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου καθορίζει (και δεν καθορίζεται από) την έκταση της νομισματικής κυκλοφορίας ή της «προσφοράς χρήματος». Βεβαίως, η ανάλυση αυτή δεν μπορεί να διατυπωθεί στο πλαίσιο της προκαταρκτικής έκθεσης του θεωρητικού αντικειμένου του (του ΚΤΠ), την οποία ακολουθεί ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (ή στη *Συμβολή* ...), όταν εισάγει την έννοια του χρήματος πριν από αυτήν του κεφαλαίου. Ο Μαρξ περιορίζεται έτσι κατ' αρχάς στην επανάληψη της κριτικής που απορρέει από τις θέσεις της «Τραπεζικής Σχολής» (βλ. σημείο (γ), στα προηγούμενα).

Στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* γράφει: «Αν θεωρήσουμε δεδομένη την ταχύτητα της κυκλοφορίας, η μάζα των μέσων κυκλοφορίας προσδιορίζεται απλά από τις τιμές των εμπορευμάτων. Δεν είναι επομένως οι τιμές ψηλές ή χαμηλές επειδή κυκλοφορεί περισσότερο ή λιγότερο χρήμα, αλλά κυκλοφορεί περισσότερο ή λιγότερο χρήμα επειδή οι τιμές είναι ψηλές ή χαμηλές» (MEGA II2, 1980-α: 173).⁷⁰

⁷⁰ Εντούτοις, ήδη σε αυτό το στάδιο της ανάλυσής του, ο Μαρξ προειδοποιεί τον αναγνώστη ότι στο θεωρητικό πλαίσιο της «απλής εμπορευματικής παραγωγής» η ανάλυση δεν μπορεί να ολοκληρωθεί: «Αν αυξηθούν οι συνολικές τιμές των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, όμως σε μικρότερο βαθμό από όσο αυξάνει η ταχύτητα κυκλοφορίας, τότε θα μειωθεί η μάζα των μέσων κυκλοφορίας (...) Τα αίτια εντούτοις, τα οποία προκαλούν την αύξηση των τιμών και ταυτόχρονα την ψηλότερη αύξηση της ταχύτητας κυκλοφορίας, όπως και την αντίστροφη κίνηση, βρίσκονται έξω από τη θεώρηση της απλής κυκλοφορίας. Θα μπορούσαμε να πούμε για παράδειγμα ότι, μεταξύ άλλων, στις εποχές που επεκτείνεται η πίστη αυξάνει ταχύτερα η νομισματική κυκλοφορία σε σχέση με τις τιμές των εμπορευμάτων, ενώ με συρρικνούμενη πίστη οι τιμές των εμπορευμάτων μειώνονται βραδύτερα από

Ο «αυτοπεριορισμός» του Μαρξ στα εννοιολογικά πλαίσια της απλής εμπορευματικής παραγωγής, στο πρώτο τμήμα της ανάλυσής του για το χρήμα, τον οδηγεί στο να περιορίσει την κριτική του στην αντιστροφή του αιτιακού βέλους στη σχέση μεταξύ τιμών και ποσότητας χρήματος. Αυτή η αντιστροφή εξακολουθεί, εντούτοις, να αποδέχεται την ποσοτική σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Μάλιστα, στο πλαίσιο της απλής εμπορευματικής παραγωγής ο Μαρξ δέχεται την ισχύ της ανάλυσης του Smith σχετικά με την κυκλοφορία του χαρτονομίσματος, θεωρώντας ότι πρόκειται για «τον ειδικό νόμο της κυκλοφορίας του χαρτονομίσματος»: «Η έκδοση του χαρτονομίσματος πρέπει να περιορίζεται στην ποσότητα στην οποία θάπρεπε πραγματικά να κυκλοφορεί ο χρυσός (ή το ασήμι) που τον παρασταίνει συμβολικά» (Μαρξ 1978-α: 140).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι στο πλαίσιο μιας θεωρίας της απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπου το χρήμα αποτελεί μέτρο των αξιών και μέσο κυκλοφορίας, η κριτική προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος δεν μπορεί να προχωρήσει πέρα από τη λογική των Κλασικών επιχειρημάτων (Smith, Tooke). Ο Μαρξ μπορεί να αναπτύξει το θεωρητικό του σύστημα μόνο από τη στιγμή που εισάγει την έννοια του χρήματος ως κεφαλαίου, έστω με την προκαταρκτική επίσης προσέγγιση του «αυτοσκοπού», δηλαδή του σχήματος «το χρήμα ως χρήμα».

4.4 «Το χρήμα ως χρήμα» και η ποσοτική θεωρία

Ήδη από τη στιγμή που ο Μαρξ αναφέρεται στο «θησαυρισμό» (ως την προκαταρκτική έννοια της αποταμίευσης και της πίστης), η ποσοτική σχέση ανάμεσα στις μεταβολές της ονομαστικής προσφοράς χρήματος από τη μια και στο επίπεδο των τιμών από την άλλη παύει να υφίσταται, καθώς *η προσφορά χρήματος δεν ταυτίζεται πλέον με την ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία* και η ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία ρυθμίζεται *ενδογενώς* από την κίνηση του κεφαλαίου, από την οποία *απορρέει* η διεύρυνση ή συρρίκνωση της πίστης.

Ακόμα και αν δεν αναφερθεί κανείς στη δυνατότητα του πιστωτικού συστήματος να δημιουργεί χρήμα, όποτε αυτό καθίσταται αναγκαίο για τη διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου (βλ. παρακάτω), ένα (ανάλογα με την οικονομική συγκυρία μεταβαλλόμενο) μερίδιο του χρήματος «λιμνάζει» ως «θησαυρός» έξω από την κυκλοφορία. Αυτό καταστρέφει την όποια ποσοτική σχέση ανάμεσα στα συνολικά χρηματικά διαθέσιμα της οικονομίας και στο επίπεδο των τιμών. Η θέση αυτή ολοκληρώνει αλλά και ερμηνεύει την προηγούμενη, σύμφωνα με την οποία το βέλος της αιτιότητας ξεκινάει από τις τιμές και κατευθύνεται στην κυκλοφορούσα ποσότητα. Το νέο θεωρητικό πλαίσιο επιτρέπει ακολούθως την εισαγωγή της έννοιας του *πιστωτικού χρήματος*, το οποίο παράγεται από το πιστωτικό σύστημα στο πλαίσιο της σχέσης μεταξύ οφειλέτη και πιστωτή.

Γράφει ο Μαρξ αναφορικά με το σχηματισμό των «θησαυρών»:

«Με τη μεταβαλλόμενη συνολική τιμή των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων ή την έκταση των ταυτόχρονων μεταμορφώσεών τους από τη μια μεριά, με την εκάστοτε ταχύτητα της αλλαγής μορφής τους από την άλλη, θα έπρεπε κατ' επέκταση να διευρύνεται ή να συστέλλεται η συνολική ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος, πράγμα το οποίο είναι μόνο υπό την προϋπόθεση δυνατό, ότι η συνολική ποσότητα του χρήματος που είναι διαθέσιμο σε μια χώρα, βρίσκεται σε μια διαρκώς

την ταχύτητα κυκλοφορίας» (MEGA II2, 1980-α: 172). Στο *Κεφάλαιο*, όπου η αντίστοιχη ανάλυση είναι πολύ συντομότερη, ο Μαρξ σημειώνει: «Το πιστωτικό χρήμα προϋποθέτει σχέσεις που μας είναι ακόμα πέρα για πέρα άγνωστες από την άποψη της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας» (Μαρξ 1978-α: 139).

μεταβαλλόμενη σχέση με την ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται στην κυκλοφορία. Αυτή η συνθήκη πληρούται μέσω του σχηματισμού θησαυρών (...) Το πάγωμα του κυκλοφορούντος χρήματος σε θησαυρό και η ροή των θησαυρών στην κυκλοφορία είναι μια συνεχώς μεταβαλλόμενη κίνηση ταλάντωσης, όπου η επικράτηση της μιας ή της άλλης κατεύθυνσης *ρυθμίζεται αποκλειστικά από τις διακυμάνσεις της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων*» (MEGA II.2, 1980-α: 197-8, οι υπογρ. δικές μας).

Συνάγεται, λοιπόν, ότι η κριτική του Μαρξ προς την ποσοτική θεωρία του χρήματος δεν μπορεί να ολοκληρωθεί, όπως άλλωστε και η έννοια του χρήματος καθαυτή, πριν την ανάλυση για τη λειτουργία του χρήματος ως κεφάλαιο. Εντούτοις, όσα προηγήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε την Μαρξική επιχειρηματολογία που εμπεριέχεται στο απόσπασμα που μόλις παραθέσαμε:

α) Η «κυκλοφορία των εμπορευμάτων» δεν είναι παρά η εκδήλωση της κίνησης του κεφαλαίου, της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

β) Η ερμηνεία των διακυμάνσεων αυτής της κίνησης πρέπει να αναζητηθεί στη Μαρξική θεωρία των κρίσεων, του οικονομικού κύκλου και των μεταβολών του ποσοστού κέρδους.

γ) *Αποτέλεσμα* αυτής της κίνησης και αυτών των διακυμάνσεων είναι η διόγκωση ή συρρίκνωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας.

Στο πλαίσιο αυτό, η σχέση (1) που αναπαριστά την ποσοτική θεωρία του χρήματος μετασχηματίζεται από τον Μαρξ σε μια μακροοικονομική ταυτότητα, η οποία εξισώνει την τιμή του συνολικού προϊόντος μιας περιόδου με το συνολικό άθροισμα *όλων των μορφών χρήματος* που κυκλοφορούν κατά την περίοδο αυτή συν τις πληρωμές που εξισορροπούνται αμοιβαίως:

$$P \cdot Y \equiv M \cdot V + \text{Αμοιβαίως Εξισορροπούμενες Πληρωμές (Α.Ε.Πλ.)}$$

$$\Leftrightarrow M \cdot V \equiv P \cdot Y - \text{Α.Ε.Πλ.}$$

Ο Μαρξ αναφέρεται επίσης στις οφειλόμενες πληρωμές κατά το τέλος της περιόδου και σημειώνει: «Ο νόμος σχετικά με την ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος, ο οποίος προέκυψε από την εξέταση της απλής κυκλοφορίας του χρήματος τροποποιείται ουσιαστικά από την κυκλοφορία των μέσων πληρωμής. Εάν η ταχύτητα του χρήματος, τόσο ως μέσου κυκλοφορίας όσο και ως μέσου πληρωμής, είναι δεδομένη, τότε η συνολική ποσότητα χρήματος σε κυκλοφορία κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης περιόδου καθορίζεται από το σύνολο των τιμών των πραγματοποιούμενων εμπορευμάτων [συν] το σύνολο των οφειλόμενων πληρωμών μείον τις αμοιβαίως εξισορροπούμενες πληρωμές» (MEGA II.2, 1980-α: 209).

5. Σημείωση για τη σχέση ανάμεσα σε επιτόκιο και κέρδος

Το ερώτημα που εγείρεται στη βάση της πιο πάνω επιχειρηματολογίας είναι το ακόλουθο: Εάν η συνολική ποσότητα όλων των μορφών χρήματος σε κυκλοφορία καθορίζεται από τις τιμές της συνολικής εκροής, και με δεδομένο το γεγονός ότι η επέκταση της νομισματικής κυκλοφορίας προκύπτει κυρίως μέσα από την επέκταση της πίστης, ποια είναι η σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στο επιτόκιο και την πιστωτική σφαίρα από τη μια μεριά, και από την άλλη το μέσο ποσοστό κέρδους και το κύκλωμα του συνολικού κεφαλαίου;

Σε αντιστοιχία με τους Κλασικούς οικονομολόγους, ο Μαρξ εκκινεί από τη θέση ότι ο τόκος αποτελεί ένα «παράγωγο εισόδημα»,⁷¹ ακριβέστερα το τμήμα εκείνο του κέρδους, το οποίο ο ενεργός κεφαλαιοκράτης είναι υποχρεωμένος να επιστρέψει στους δανειστές του (τους κεφαλαιοκράτες του χρήματος) που του δάνεισαν μέρος του αρχικού του κεφαλαίου.

Αντίθετα με την κεϋνσιανή θεωρία, ο Μαρξ ρητά υποστηρίζει ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου στο βιομηχανικό τομέα ή στον τομέα των υπηρεσιών δεν καθορίζεται από τη διακύμανση του επιτοκίου (λόγω εξελίξεων στη χρηματοπιστωτική σφαίρα), αλλά αντιθέτως ότι το κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου καθορίζει, σε αντιστοιχία με την εκάστοτε οικονομική συγκυρία, τη διόγκωση ή συρρίκνωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας και επηρεάζει τη μακροπρόθεσμη τάση του επιτοκίου.

Με άλλη διατύπωση, *το ποσοστό κέρδους και οι διακυμάνσεις του*, ως δείκτης που αποτυπώνει την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και *όχι το επιτόκιο* (ο δείκτης που συναρτάται με τις διακυμάνσεις της χρηματοπιστωτικής σφαίρας) είναι η καθοριστική μεταβλητή της κεφαλαιακής κίνησης και συσσώρευσης (της «οικονομικής ανάπτυξης», όπως θα λέγαμε με μη μαρξιστική ορολογία). Στο τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ κάνει σαφή την ισχύ των πιο πάνω θέσεων.⁷²

Επιπλέον, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η «αντίθεση» ανάμεσα στο βιομηχανικό κεφάλαιο και το τοκοφόρο κεφάλαιο εμφανίζεται μόνο στην επιφάνεια των καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, αποκρύβοντας τα ουσιαστικά τους χαρακτηριστικά, δηλαδή την παραγωγή υπεραξίας μέσω της εκμετάλλευσης της

⁷¹ «Όταν κάποιος αντλεί το εισόδημά του από μια πηγή εσόδων που του ανήκει, θα αντλεί αυτό το εισόδημα είτε από την εργασία του, είτε από το απόθεμά του, είτε από τη γη του. (...) Ο τόκος του χρήματος είναι πάντα ένα παράγωγο εισόδημα, το οποίο, όταν δεν πληρώνεται από το κέρδος που πραγματοποιείται από τη χρήση του χρήματος, θα πρέπει να πληρώνεται από κάποια άλλη πηγή εισοδήματος» (Smith 2000: I.vi.18).

⁷² «Μια και ο τόκος είναι μόνο ένα μέρος του κέρδους που (...) πρέπει να πληρωθεί από τον βιομήχανο κεφαλαιοκράτη στον κεφαλαιοκράτη του χρήματος, σαν ανώτατο όριο του τόκου εμφανίζεται το ίδιο το κέρδος. Αν ο τόκος θα έφθανε αυτό το ανώτατο όριο, θα ήταν = 0 το μέρος που θα έπαιρνε ο ενεργός κεφαλαιοκράτης. Αν παραβλέψουμε μεμονωμένες περιπτώσεις, στις οποίες ο τόκος μπορεί να είναι πραγματικά μεγαλύτερος από το κέρδος, οπότε όμως δεν μπορεί να πληρώνεται από το κέρδος, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί σαν ανώτατο όριο του τόκου ολόκληρο το κέρδος, μείον το μέρος του εκείνο (...) που αφορά το «μισθό εποπτείας» (...). Το κατώτατο όριο του τόκου δεν μπορεί καθόλου να καθοριστεί. Μπορεί να πέσει σε οποιοδήποτε βάθος (...). Εν πάση περιπτώσει πρέπει το μέσο ποσοστό του κέρδους να θεωρείται το ανώτατο όριο που καθορίζει τελεσίδικα τον τόκο. Όταν εξετάζουμε τους κύκλους περιστροφής, στους οποίους κινείται η σύγχρονη βιομηχανία -- (...) θα δούμε ότι συνήθως το χαμηλό επίπεδο του τόκου αντιστοιχεί στις περιόδους της άνθησης ή του έκτατου κέρδους (...) Μπορεί βέβαια από την άλλη μεριά, ο χαμηλός τόκος να συμπίπτει με στασιμότητα και ο ελαφρά αυξανόμενος τόκος με αυξανόμενη ζωογόνηση. Το επιτόκιο φτάνει το μεγαλύτερο ύψος του κατά τη διάρκεια των κρίσεων, όταν, οσοδήποτε κι αν κοστίζει, πρέπει να δανειστούν για να μπορούν να πληρώσουν. Επειδή στην άνοδο του τόκου αντιστοιχεί μια πτώση των τιμών των χρεογράφων, αποτελεί ταυτόχρονα μια πολύ καλή ευκαιρία για τους ανθρώπους με διαθέσιμο χρηματικό κεφάλαιο για να βάλουν στο χέρι σε εξευτελιστικές τιμές τέτοια τοκοφόρα χρεόγραφα (...) Υπάρχει όμως και μια τάση πτώσης του επιτοκίου, εντελώς ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις του ποσοστού του κέρδους (...). Το μέσο ποσοστό του τόκου, που επικρατεί σε μια χώρα -- (...) -- δεν μπορεί να καθοριστεί από κανένα απολύτως νόμο (...). Η κάλυψη της ζήτησης και της προσφοράς (...) δεν λέει απολύτως τίποτα εδώ (...). Δεν υπάρχει απολύτως κανένας λόγος, γιατί οι μέσες καταστάσεις του συναγωνισμού, η ισορροπία ανάμεσα στους δανειστές και στους δανειζόμενους θα έπρεπε να δώσουν στο δανειστή για το κεφάλαιό του ένα επιτόκιο 3, 4, 5% κ.λπ., ή ένα καθορισμένο ποσοστό, 20% ή 50% του ακαθάριστου κέρδους. Εκεί που ο συναγωνισμός σαν τέτοιος παίζει αποφασιστικό ρόλο, ο καθορισμός αυτός καθ'αυτός είναι τυχαίος, καθαρά εμπειρικός, και μόνο σχολαστικότητα ή φαντασιοπληξία μπορούν αυτό το τυχαίο γεγονός να θελήσουν να το παρουσιάσουν σαν κάτι το αναγκαίο» (Μαρξ 1978-β: 452, 454-8).

εργασιακής δύναμης. Αυτή η «αντίθεση» δεν μπορεί επομένως να παράσχει κανενός είδους επιστημονική ερμηνεία αναφορικά με την πηγή ή ακόμα και το μέγεθος του κέρδους ή τον ρυθμό της κεφαλαιακής συσσώρευσης:

«Η χαρακτηριστική κίνηση του κεφαλαίου γενικά, η επιστροφή του χρήματος στον κεφαλαιοκράτη, η επιστροφή του κεφαλαίου στην αφετηρία του, αποκτάει στο τοκοφόρο κεφάλαιο μια εντελώς εξωτερική όψη, χωρισμένη από την πραγματική κίνηση, της οποίας αποτελεί μορφή. (...) Εμείς βλέπουμε μόνο την παραχώρηση και την πληρωμή επιστροφής. Όλα τα άλλα, που συμβαίνουν στο ενδιάμεσο, έχουν σβηστεί (...) Ποσοτικά εξεταζόμενο το μέρος του κέρδους που αποτελεί τον τόκο, φαίνεται να σχετίζεται όχι με το βιομηχανικό ή το εμπορικό κεφάλαιο σαν τέτοιο, αλλά με το χρηματικό κεφάλαιο, και το ποσοστό αυτού του μέρους της υπεραξίας, το ποσοστό του τόκου ή το επιτόκιο εδραιώνει αυτή τη σχέση. Γιατί, πρώτον, το επιτόκιο καθορίζεται αυτοτελώς –παρά την εξάρτησή του από το γενικό ποσοστό του κέρδους– και, δεύτερον, γιατί, όπως η αγοραία τιμή των εμπορευμάτων, εμφανίζεται απέναντι στο άπιαστο ποσοστό κέρδους, παρ' όλες τις αλλαγές σαν μία σταθερή, ομοιόμορφη, χειροπιαστή και πάντα δοσμένη σχέση (...) Αν προϋποθέσουμε δοσμένο το μέσο κέρδος, τότε το ποσοστό του επιχειρηματικού κέρδους δεν καθορίζεται από τον μισθό εργασίας αλλά από το επιτόκιο. Είναι υψηλό ή χαμηλό σε αντίστροφη αναλογία προς το επιτόκιο. (...) Το καθαρά ποσοτικό μοίρασμα του κέρδους ανάμεσα σε δύο πρόσωπα, που έχουν διαφορετικά νομικά δικαιώματα σ' αυτό, μετατράπηκε σε ποιοτικό μοίρασμα που φαίνεται να πηγάζει απ' την ίδια τη φύση του κεφαλαίου και του κέρδους (...) Αυτές οι δύο μορφές, ο τόκος και το επιχειρηματικό κέρδος, υπάρχουν μόνο στην αντίθεσή τους. Επομένως και οι δύο σχετίζονται όχι με την υπεραξία, της οποίας αποτελούν απλώς καθορισμένα μέρη που υπάγονται σε διάφορες κατηγορίες, μερίδες ή ονομασίες, αλλά σχετίζονται μεταξύ τους. Επειδή το ένα μέρος του κέρδους μετατρέπεται σε τόκο, γι' αυτό εμφανίζεται το άλλο μέρος σαν επιχειρηματικό κέρδος» (Μαρξ 1978-β: 440-1, 471, 476, 479, 477, 478).

Όπως θα δείξουμε στην επόμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου, η θεωρία του Μαρξ θεμελιώνει τη θέση ότι το πιστωτικό χρήμα, ως χρηματική μορφή που προεξοφλεί και διευκολύνει τη μελλοντική παραγωγή (δηλαδή τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου), συνιστά την κατ' εξοχήν εκδήλωση της εμμενούς «φύσης» του κεφαλαίου, της ικανότητάς του να λειτουργεί ως αυτοαξιοποιούμενη αξία, ως «αυτοσκοπός».

6. Η πίστη και το ζήτημα του εμπορευματικού χρήματος

6.1 Η αναπτυγμένη ανάλυση του Μαρξ

Ένα τελευταίο ζήτημα στα πλαίσια της θεωρίας του χρήματος από τη σκοπιά του Μαρξ είναι το «χρηματικό εμπόρευμα», δηλαδή το κατά πόσον το χρήμα πρέπει να ανάγεται στην υλική υπόσταση ενός παραγόμενου μέσου, το οποίο επομένως υπήρξε εμπόρευμα προτού αποχωριστεί εντελώς (ή μερικώς) από τον κόσμο των εμπορευμάτων και περιοριστεί στη λειτουργία του χρήματος (ή του χρήματος και του εμπορεύματος: πολύτιμα μέταλλα).

Γνωρίζουμε ότι όχι μόνο στην εποχή του Μαρξ, αλλά και στην εποχή του Adam Smith (βλ. π.χ. Kindleberger 1993: 37 επ.) το χρήμα που βρισκόταν στη διάθεση της οικονομίας δεν ήταν μόνο η λεγόμενη «νομισματική βάση», δηλαδή τα ρευστά διαθέσιμα σε κυκλοφορία και τα ρευστά διαθέσιμα των πιστωτικών ιδρυμάτων, αλλά η νομισματική βάση αυτή, προσανυξημένη με τα δάνεια των

πιστωτικών ιδρυμάτων προς τους ιδιώτες και τις επιχειρήσεις (το πιστωτικό σύστημα ως παραγωγός χρήματος), τα οποία (δάνεια) είναι πάντοτε ένα πολλαπλάσιο των ρευστών διαθεσίμων των τραπεζών, ανεξάρτητα από αν πρόκειται για ρευστά διαθέσιμα σε μεταλλικό νόμισμα ή σε χαρτονόμισμα.

Το πιστωτικό χρήμα κυκλοφορεί με τη μορφή υποσχετικών γραμματίων, επιταγών (πιστωτικών λογαριασμών),⁷³ δημόσιων χρεογράφων κ.λπ., ενώ παράλληλα οι πράξεις συμψηφισμού που εκτελούνται μέσω του πιστωτικού συστήματος επιτρέπουν τη διεξαγωγή συναλλαγών χωρίς τη διαμεσολάβηση ρευστού χρήματος, κ.ο.κ., έτσι ώστε η συνολική διαθέσιμη μάζα (προσφορά) χρήματος αλλά και η χρηματική κυκλοφορία να αποκλίνει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από την κυκλοφορία ρευστού χρήματος και ειδικότερα ρευστού μεταλλικού χρήματος.

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία, αλλά και οι κλασικές αναγνώσεις του Μαρξ υποστηρίζουν ότι όλες οι μορφές χρήματος ανάγονται αναγκαστικά στο εμπορευματικό χρήμα, η («εσωτερική») αξία του οποίου (που καθορίζεται από τον χρόνο παραγωγής και προσκόμισης στην αγορά του χρηματικού εμπορεύματος) ρυθμίζει σε τελική ανάλυση το μέτρο των τιμών. Θεωρούν δε ότι οποιαδήποτε άλλη προσέγγιση αναγκαστικά (πρέπει να) ταυτίζεται με τον νομιναλισμό (την αντίληψη ότι το χρήμα κατέχει απλώς «φανταστική αξία», η οποία επικυρώνεται και τίθεται σε εφαρμογή μέσω της κρατικής βούλησης).

Αντίθετα με αυτές τις προσεγγίσεις, η ανάλυση της Μαρξικής χρηματικής θεωρίας της αξίας και του κεφαλαίου που πραγματοποιήσαμε στο παρόν και στο προηγούμενο κεφάλαιο κατέληξε σε μια ριζικά διαφορετική θέση: Το χρήμα (ακόμα και το «εμπορευματικό χρήμα», δηλαδή τα πολύτιμα μέταλλα, υπό την υπόθεση ότι αυτά δεν έχουν άλλες, μη χρηματικές χρήσεις) εξ ορισμού δεν αποτελεί εμπόρευμα. Αποτελεί την απτή αξιακή διάσταση των εμπορευμάτων, συνιστά την ενσάρκωση της αυτο-αξιοποιούμενης αξίας, του κεφαλαίου. Η συνέπεια αυτής της θέσης είναι ότι παρά την όποια «τεχνική» διαφοροποίηση, όλες οι μορφές χρήματος είναι κατ' ουσίαν όμοιες: Καθώς «το κεφάλαιο παράγει στην ουσία κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-β: 1081), το «εμπορευματικό» χρήμα, το χαρτονόμισμα και το πιστωτικό χρήμα αποτελούν μορφές εμφάνισης της ίδιας κοινωνικής σχέσης: της «αυτο-αξιοποιούμενης» αξίας.

Η κατανόηση και περιγραφή των διαφορετικών μορφών χρήματος, αλλά και της ενότητάς τους ως «εκδήλωση» της αξίας και του κεφαλαίου, είναι πλήρως δυνατή στο πλαίσιο της Μαρξικής θεωρίας: Πρόκειται για την «πραγμοποίηση» σχέσεων που απορρέουν από (και συνδέονται με) τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁷⁴ και γι' αυτό η κατανόησή της προϋποθέτει την έννοια του

⁷³ «Στη θέση των χάρτινων τραπεζογραμματίων μπορεί η τράπεζα να ανοίξει στον Α ένα πιστωτικό λογαριασμό, οπότε ο Α, ο χρεώστης της τράπεζας, μετατρέπεται σε φανταστικό καταθέτη της» (Μαρξ 1978-β: 578).

⁷⁴ Αυτό εξηγεί γιατί η «ανταλλακτική αξία» (η τιμή), ως μορφή εμφάνισης της αξίας επικολλάται σχεδόν στα «πάντα» εντός του καπιταλιστικού συστήματος, και όχι μόνον στα παραγόμενα «αγαθά». Σε σχέση με αυτό, υπενθυμίζουμε ότι το χρήμα δεν έχει τιμή, και η «αξία» του μπορεί μόνο να αντιστοιχισθεί στο Μαρξικό σχήμα της «ολικής ή αναπτυγμένης μορφής της αξίας»: είναι όλα τα εμπορεύματα (τα οποία «τίθενται» στη θέση του «ισοδυνάμου»), που μπορούν να αγορασθούν με μια χρηματική μονάδα. Για τον λόγο αυτό, ακόμα και το μεταλλικό χρήμα δεν είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα, αλλά ένα «αντικείμενο» που στο σώμα του αντιπροσωπεύεται η αξία, που, με τα λόγια του Μαρξ, «είναι ο γενικός πλούτος ως ατομική υπόσταση» (MEGA II.2, 1980-α, 188). Στα *Grundrisse* η θέση αυτή του Μαρξ διατυπώνεται ευκρινέστερα: «Το εμπόρευμα πρέπει να ανταλλάγει μ' ένα τρίτο πράγμα, που να μην είναι πάλι κι αυτό ένα ξεχωριστό εμπόρευμα αλλά το σύμβολο του εμπορεύματος ως εμπορεύματος, της ίδιας της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. Που να αντιπροσωπεύει, ας πούμε, τον χρόνο εργασίας σαν τέτοιο –ας πούμε ένα κομμάτι χαρτί ή πετσά που να αντιπροσωπεύει ένα κλασματικό μέρος χρόνου εργασίας. (Ένα τέτοιο σύμβολο προϋποθέτει τη γενική αναγνώριση. Δεν

κεφαλαίου. Η αξία, όπως σωστά γράφει ο Engelskirchen (2001), αποτελεί την κοινωνική σχέση που ενοποιεί όλους τους «ανεξάρτητους εμπορευματοπαραγωγούς» και μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αξίωση στο προϊόν εργασίας των άλλων.

Το χρήμα δεν είναι ο «εκπρόσωπος» ενός «υλικού», ή ενός εμπορεύματος, αλλά η «ενσάρκωση» της κεφαλαιακής σχέσης: Μπορεί επομένως να παράγεται στο πλαίσιο της διευρυνόμενης αναπαραγωγής αυτής της σχέσης, και αυτό ακριβώς γίνεται όταν η τράπεζα εκδίδει ένα πιστωτικό λογαριασμό (όψεως) επί ενός επιχειρηματία-πελάτη της. Οι χορηγήσεις και τα δάνεια της κάθε τράπεζας είναι πάντοτε πολλαπλάσιας αξίας των ρευστών διαθεσίμων της. Το πιστωτικό σύστημα δεν εκχωρεί απλώς κάποια ήδη υπάρχουσα (ανήκουσα στις τράπεζες ή στους καταθέτες τους) ποσότητα χαρτονομίσματος (ή χρυσού = «εμπορεύματος»), αλλά δημιουργεί επιπλέον πιστωτικό χρήμα (καθώς το πιστωτικό χρήμα δημιουργείται τη στιγμή ακριβώς της σύναψης του δανείου, χωρίς να αντλείται από κάποιο θησαυροφυλάκιο), δηλαδή διευρύνει, ανάλογα με τη συγκυρία (την αναμενόμενη κερδοφορία, κ.λπ.) τα όρια της διαδικασίας $X \rightarrow E$ ($= M \pi + E \delta$) [$\rightarrow \Pi \rightarrow E'$] $\rightarrow X'$ του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Μέσω της διαδικασίας αυτής θα καρπωθεί τόκους, που θα του επιτρέψουν να διευρύνει περαιτέρω, σε πολλαπλάσιο βαθμό εφόσον η συγκυρία το απαιτεί, τα δάνεια και τις χορηγήσεις του. Με τον τρόπο αυτό δημιουργεί τις προϋποθέσεις παραγωγής κέρδους, στην έκταση που το επιτρέπει η εκάστοτε συγκυρία. Έτσι «ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος» (Μαρξ 1978-β: 758).

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η δημιουργία πιστωτικού χρήματος (η διεύρυνση της πίστης) λαμβάνει χώρα υπό προϋποθέσεις, οι οποίες επιτρέπουν τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου με συγκεκριμένο ρυθμό. Με άλλα λόγια, επιτρέπουν την επέκταση της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας και συσσώρευσης κεφαλαίου. Οι δρώντες φορείς της οικονομίας (τραπεζίτες, επιχειρηματίες), καταφεύγοντας στην επέκταση της πίστης, ταυτόχρονα εκτιμούν ότι αυτή θα συνοδεύεται από:

(α) Την ύπαρξη μιας προσφοράς επιπλέον μέσων παραγωγής και εργασιακής δύναμης, σε ποσότητες και τιμές που καθιστούν δυνατή τη διεύρυνση της δραστηριότητας των ατομικών κεφαλαίων που προσφεύγουν στο δανεισμό, (β) την ικανότητα των ατομικών αυτών κεφαλαίων, διευρύνοντας την παραγωγή τους, να παράγουν ένα προϊόν σε ποσότητες και τιμές τέτοιες που να εξασφαλίζουν την απορρόφησή του από τη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση, (γ) τη δυνατότητα των εν λόγω κεφαλαίων να εξασφαλίσουν μέσω της διαδικασίας αυτής ένα ποσοστό κέρδους τέτοιου ύψους, που να καθιστά συμφέρουσα τη σύναψη του δανείου και επομένως τη διεύρυνση της πίστης.

μπορεί να είναι παρά μόνο κοινωνικό σύμβολο. Δεν εκφράζει, πραγματικά, παρά μια κοινωνική σχέση» (Μαρξ 1989-α: 99). Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ διευκρινίζει ότι συχνά δεν έχει νόημα η διάκριση ανάμεσα στις διαφορετικές μορφές του χρήματος: «Τον καιρό της κρίσης (...) δεν ενδιαφέρει η μορφή εμφάνισης του χρήματος. Η δίψα για χρήμα παραμένει η ίδια, άσχετο αν οι πληρωμές πρέπει να γίνουν σε χρυσό ή σε πιστωτικό χρήμα, λ.χ. σε τραπεζογραμμάτια» (Μαρξ 1978-α: 151). Για το ζήτημα του «χρηματικού εμπορεύματος», αλλά και για την εκτεταμένη μαρξιστική συζήτηση γύρω από το ζήτημα αυτό, βλ. Heinrich 1999: 233-44. Για μια συνεκτική θεμελίωση της θέσης ότι η αναγωγή του χρήματος σε εμπόρευμα συνιστά σύγχυση κατηγοριών στο πλαίσιο του Μαρξικού θεωρητικού συστήματος βλ. Williams 1998. Για την αντίθετη θέση, σύμφωνα με την οποία το χρήμα πρέπει να αποτελεί εμπόρευμα με «εσωτερική αξία» βλ. Giussani 1999, Matsumoto 2001. Για μια συγκλίνουσα επιχειρηματολογία, σύμφωνα με την οποία η «αξία του χρήματος» μπορεί να προσδιοριστεί καθαυτή, ως συγκεκριμένη ποσότητα αφηρημένης εργασίας, βλ. Moseley 2000, Ramos-Martínez, Rodrigues-Herrera 1996.

Σε συνολικό οικονομικό επίπεδο, ο Μαρξ μελέτησε τα ζητήματα που συνδέονται με τα σημεία (α) και (β) στον 2^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, μέρος ΙΙΙ, όταν εξέτασε την «Αναπαραγωγή και κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» (βλ. Κεφ. 5 του παρόντος). Τα ζητήματα που συναρτώνται με το σημείο (γ) μελετήθηκαν από τον Μαρξ στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, τόσο αναφορικά με τη διακύμανση του μέσου ποσοστού κέρδους και τις οικονομικές κρίσεις (τμήματα Ι-ΙΙ, βλ. Κεφ. 7-9), όσο και σε αναφορά με το χρηματικό κεφάλαιο και το πιστωτικό σύστημα (τμήματα ΙV & V). Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, το χρηματικό κεφάλαιο, «σαν καθαρό αυτόματο, παράγει υπεραξία σε γεωμετρική πρόοδο, έτσι που αυτό το συσσωρευμένο προϊόν εργασίας (...) έχει από καιρό προεξοφλήσει για πάντα όλο τον πλούτο του κόσμου σαν να του αναλογεί και να του ανήκει δικαιωματικά» (Μαρξ 1978-β: 502-3).

Ιδιαίτερα στο Τμήμα V του 3^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, καίτοι αυτό έχει περισσότερο το χαρακτήρα ενός κειμένου σημειώσεων παρά μιας δομημένης ανάλυσης, μπορούμε να εντοπίσουμε μια σειρά θέσεων οι οποίες συνάγονται από τη χρηματική θεωρία για την αξία και το κεφάλαιο:

Το πιστωτικό χρήμα αποτελεί την πλέον επαρκή μορφή του χρήματος ως κεφαλαίου, την ιδανική του μορφή: είναι η μορφή που προσιδιάζει στην «αυτο-αξιοποιούμενη αξία», καθώς επιτρέπει να εκδηλωθεί άμεσα η εγγενής ικανότητα του κεφαλαίου να θέτει σε κίνηση τη διαδικασία αναπαραγωγής του σε διευρυνόμενη κλίμακα, «σαν καθαρό αυτόματο» (Μαρξ 1978-β: 502). Το κρατικώς δημιουργούμενο χρήμα (χαρτονόμισμα ή ακόμα και «εμπορευματικό» χρήμα) αποτελεί έτσι συμπληρωματική χρηματική μορφή, καθώς το επίπεδο της χρηματικής κυκλοφορίας εξαρτάται από τη διαδικασία κεφαλαιακής συσώρευσης, η οποία συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία πιστωτικού χρήματος. Έτσι,

α) *Με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κύρια μορφή χρήματος.*⁷⁵

β) *Η συσώρευση του κεφαλαίου βασίζεται στις πιστωτικές σχέσεις.*⁷⁶

γ) *Ο καπιταλισμός πρέπει να θεωρείται όχι απλώς ως χρηματική οικονομία αλλά κυρίως ως η οικονομία της πίστης.*⁷⁷

δ) *Η έκταση της πίστης εξαρτάται από το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης μιας χώρας, το οποίο όμως η πίστη επηρεάζει.*⁷⁸

⁷⁵ «Βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι το γεγονός ότι το χρήμα, ως αυτοτελής μορφή αξίας, αντιπαρατίθεται στο εμπόρευμα, ή ότι η ανταλλακτική αξία οφείλει να αποκτήσει αυτοτελή μορφή στο χρήμα (...). Αυτό πρέπει να εκδηλωθεί διπλά, και ιδίως στα κεφαλαιοκρατικά αναπτυγμένα έθνη, που αντικαθιστούν κατά μεγάλες μάζες το χρήμα, από τη μια μεριά με πιστωτικές πράξεις και από την άλλη μεριά με πιστωτικό χρήμα» (Μαρξ 1978-β: 649). «Και αυτή η οικονομία, που συνίσταται στον παραμερισμό του χρήματος από τις συναλλαγές, και που βασίζεται ολότελα στη λειτουργία του χρήματος ως μέσου πληρωμής, η οποία με τη σειρά της βασίζεται στην πίστη (δεν παίρνουμε εδώ υπόψη τη λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένη τεχνική στη συγκέντρωση αυτών των πληρωμών) μπορεί να είναι μόνον δύο ειδών (...).» (Μαρξ 1978-β: 654-55).

⁷⁶ «Η προκαταβολή του χρήματος που πρέπει να λάβει χώρα στη διαδικασία της αναπαραγωγής εμφανίζεται ως προκαταβολή δανεισμένου χρήματος» (Μαρξ 1978-β: 636, MEW 25: 522).

⁷⁷ Ο καπιταλισμός είναι «(...) ένα σύστημα παραγωγής στο οποίο όλη η συνοχή της διαδικασίας αναπαραγωγής στηρίζεται στην πίστη (...)» (Μαρξ 1978-β: 617). «Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος (...). Το τραπεζικό σύστημα, υποκαθιστώντας το χρήμα με διάφορες μορφές πιστωτικής κυκλοφορίας, δείχνει ακόμα, ότι το χρήμα δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτε άλλο από μια ιδιαίτερη έκφραση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και των προϊόντων της» (Μαρξ 1978-β: 758). Βλ. σχετικά Heinrich 2003.

⁷⁸ «Το ανώτατο όριο της πίστης είναι εδώ ίσο με την πλήρη απασχόληση του βιομηχανικού κεφαλαίου, δηλαδή με την ανώτατη ένταση της αναπαραγωγικής του δύναμης, χωρίς να παίρνει υπόψη τα όρια της

ε) Καθώς το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κύρια μορφή χρήματος σε μια καπιταλιστική οικονομία, διαμορφώνεται η δυνατότητα για την έκρηξη χρηματοπιστωτικών κρίσεων ανεξάρτητα από τις οικονομικές κρίσεις υπερπαραγωγής. Μια επεκτατική πιστωτική πολιτική θα μπορούσε να αμβλύνει μια χρηματική κρίση που βρίσκεται στην αρχική της φάση.⁷⁹

στ) Η πίστη δεν αποτελεί απλώς την απαίτηση του δανειστή σε μελλοντικές αξίες (σε μια μελλοντική παραγωγή). Στο πλαίσιο των συνολικών καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αποτελεί απαίτηση της ιδιοκτησίας έναντι της εργασίας, η οποία παίρνει τη μορφή μιας «φετιχιστικής» φυσικής τάξης πραγμάτων.⁸⁰

Οι θέσεις αυτές βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με τις σύγχρονες συζητήσεις και διαμάχες σχετικά με τη θεωρία του χρήματος, της πίστης και των κρίσεων (βλ. και την επόμενη Ενότητα του παρόντος Κεφαλαίου). Συνιστούν το σημείο αφετηρίας για τη διαμόρφωση μιας μαρξιστικής θεωρίας του πιστωτικού συστήματος στο πλαίσιο της διευρυμένης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Αξίζει μάλιστα να επισημάνουμε, ότι ο Μαρξ διατύπωσε τις θέσεις αυτές σε μια εποχή που δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί επαρκώς η διεθνής κεφαλαιαγορά και το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα έμοιαζε εξαρτημένο από τα πολύτιμα μέταλλα.⁸¹

Προϋπόθεση για τη διαμόρφωση μιας τέτοιας θεωρίας είναι η ενσωμάτωση στη Μαρξική χρηματική θεωρία αναλύσεων που πραγματοποίησε ο Μαρξ μη λαμβάνοντας υπόψη του το χρήμα, καθώς θεωρούσε ότι έπρεπε να κινηθεί σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, αυτό της «ουσίας της αξίας» (εργασία και υπερεργασία, βλ. το τμήμα 8 του Κεφ. 2). Ο Michael Heinrich (2003) έδωσε ένα καλό παράδειγμα στην κατεύθυνση αυτή, αναφορικά με τα σχήματα αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, που αναπτύσσονται στον 2^ο τόμο του *Κεφαλαίου*:

«Στο 3^ο τμήμα του 2^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* διερευνάται το ζήτημα του πώς είναι δυνατή η πραγματοποίηση της υπεραξίας στο επίπεδο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Η λύση που δίνεται εκεί είναι η εξής: Πρέπει να υφίσταται ένας θησαυρός, τον οποίον οι καπιταλιστές προκαταβάλλουν αμοιβαίως μεταξύ τους. (...) Το να θεωρείται η ύπαρξη ενός θησαυρού ως προϋπόθεση της αναπαραγωγής είναι μια αναχρονιστική ιδέα, καθώς όταν ένας καπιταλιστής έχει στη διάθεσή του ένα “θησαυρό” προσπαθεί να τον αξιοποιήσει (...) Αν λάβουμε υπόψη μας τον 3^ο τόμο, τα πράγματα αλλάζουν: η διαδικασία αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου δεν είναι δυνατή χωρίς την πίστη».

Επιπλέον, η πίστη επιτρέπει να υπερβαίνει η αύξηση της δαπάνης μιας περιόδου παραγωγής (η αύξηση της δαπάνης σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο και η δαπάνη για ατομική κατανάλωση των καπιταλιστών, σε σχέση με την αντίστοιχη

κατανάλωσης. Τα όρια αυτά της κατανάλωσης διευρύνονται με την ένταση της ίδιας της διαδικασίας παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 608. Βλ. επίσης και Μαρξ 1978-β: 606).

⁷⁹ «Όσο καιρό ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας θα εμφανίζεται ως η χρηματική ύπαρξη του εμπορεύματος, και, επομένως, ως ένα πράγμα έξω από την πραγματική παραγωγή, είναι αναπόφευκτες οι χρηματικές κρίσεις, είτε ανεξάρτητα από τις πραγματικές κρίσεις είτε σαν όξυνση πραγματικών κρίσεων. Εξάλλου είναι σαφές ότι όσον καιρό δεν έχει κλονιστεί η πίστη μιας τράπεζας, η τράπεζα αυτή σε τέτοιες περιπτώσεις καταπραΰνει τον πανικό, αυξάνοντας το πιστωτικό χρήμα, ή τον εντείνει, αποσύροντάς το από την κυκλοφορία». (Μαρξ 1978-β: 650).

⁸⁰ Βλ. χαρακτηριστικά Μαρξ 1978-β: 502-3 & 600.

⁸¹ «Όλη η ιστορία της σύγχρονης βιομηχανίας δείχνει ότι, αν η εγχώρια παραγωγή θα ήταν οργανωμένη, το μεταλλικό χρήμα θα απαιτούνταν πράγματι μόνο για την εξόφληση των ελλειμμάτων στο ισοζύγιο του διεθνούς εμπορίου» (Μαρξ 1978-β: 650). Εντούτοις, σύμφωνα με τον Kindleberger, ήδη την εποχή εκείνη (από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα), «καθώς τα χρεόγραφα στερλίνας ήταν διεθνώς διαπραγματεύσιμα, λειτουργώντας ως υποκατάστατο χρήματος στις ξένες χώρες, και το επιτόκιο τους διαμορφωνόταν στο Λονδίνο, ο κανόνας του χρυσού ήταν κανόνας της στερλίνας» (Kindleberger 1993: 73).

δαπάνη της προηγούμενης περιόδου) το συνολικό κέρδος της προηγούμενης περιόδου παραγωγής.

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία του κεφαλαίου, της πίστης και της διευρυμένης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, το χρήμα δεν είναι δυνατόν να υποβιβαστεί σε «ένα παραγόμενο εμπόρευμα με εσωτερική αξία». Το ότι οι εγγενείς στον ΚΤΠ αντιφάσεις μπορούν να οδηγήσουν όχι απλώς σε χρηματοπιστωτικές κρίσεις, αλλά ακόμα και σε κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την πλήρη απαξίωση του εγχώριου χρήματος και τη στροφή των κατόχων πλούτου στα πολύτιμα μέταλλα, σε άλλα υλικά αγαθά ή στο διεθνές χρήμα («δολαριοποίηση»), κάθε άλλο παρά υποδεικνύει το «εμπορευματικό υπόβαθρο» του χαρτονομίσματος ή του πιστωτικού χρήματος.⁸²

6.2 Η Μαρξική θεωρία απέναντι στις σύγχρονες προσεγγίσεις του πιστωτικού χρήματος

Οι σύγχρονες συζητήσεις γύρω από τη θεωρία του χρήματος εστιάζονται γύρω από την πολεμική των μετακεϋνσιανών οικονομολόγων προς την «ορθόδοξη» (νεοκλασική) άποψη σύμφωνα με την οποία το χρήμα εισάγεται στην οικονομία από την Κεντρική Τράπεζα «εξωγενώς», δηλαδή η ποσότητά του δεν αποτελεί συνάρτηση του «πραγματικού» προϊόντος της οικονομίας. Η άποψη αυτή των νεοκλασικών στηρίζει την ποσοτική θεωρία του χρήματος, διότι ακριβώς συναρτά την ποσότητα του χρήματος, που «αποφασίζει να εισαγάγει στην οικονομία η Κεντρική Τράπεζα», μόνο με το ύψος των τιμών (βλ. Wray 2002, Μηλιός 2003-α και 2003-β, Milios 2004).

Οι μετακεϋνσιανοί οικονομολόγοι, ακολουθώντας την παράδοση περισσότερο του N. Kaldor παρά του Keynes,⁸³ διατύπωσαν την αντίληψη ότι το χρήμα δημιουργείται ενδογενώς στις σύγχρονες αναπτυγμένες οικονομίες που βασίζονται στην πίστη.⁸⁴ Σύμφωνα με τις μετακεϋνσιανές προσεγγίσεις, η ποσότητα του χρήματος αποτελεί συνάρτηση της οικονομικής δραστηριότητας καθαυτής: Κύρια μορφή χρήματος αποτελεί το πιστωτικό χρήμα, που δημιουργείται σε αντιστοιχία με τις επενδυτικές κατά κύριο λόγο δαπάνες. Η διαδικασία αυτή στις περισσότερες περιπτώσεις καθορίζει και την έκδοση χαρτονομίσματος από την Κεντρική Τράπεζα. Με άλλη διατύπωση, η προσφορά χρήματος προσδιορίζεται από τη ζήτηση (πιστωτικού) χρήματος.

Εντούτοις, οι μετακεϋνσιανές προσεγγίσεις ορίζουν το χρήμα με ημι-εμπειρικό τρόπο, πρωτίστως από τις «ιδιότητές» του (και τις εξ αυτών προκύπτουσες

⁸² Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Williams (1998: 32, 18): «Η ανάπτυξη των κατηγοριών της αξιακής μορφής από τον Μαρξ γρήγορα υπερβαίνει τις εμπορευματικές όψεις του χρήματος (...) Αν καταρρεύσει η εμπιστοσύνη σε όλες τις μορφές χρήματος, η αξία μπορεί να βρει καταφύγιο σε συγκεκριμένα εμπορεύματα που χαρακτηρίζονται από εσωτερική σπανιότητα (...) συμπεριλαμβανομένων των ράβδων χρυσού. Όμως η διαδικασία αυτή δεν θα αποτελεί φυγή προς μια συγκεκριμένη υλικότητα (manifestation) χρήματος, αλλά φυγή από το χρήμα σε όλη της τη δραστηριότητα, ως μέρος της φυγής από το κεφάλαιο».

⁸³ Ο Keynes τοποθετήθηκε με ιδιαίτερα διφορούμενο και αντιφατικό τρόπο στο ζήτημα του ενδογενούς χαρακτήρα του χρήματος. Υιοθέτησε τη θέση της «ενδογένειας» μόνο σε συγκεκριμένα σημεία των έργων του που εκδόθηκαν πριν τη *Γενική Θεωρία* και ιδίως στην *Treatise on Money* (και στα σχεδιάσματα του ίδιου έργου, που προηγήθηκαν της έκδοσής του). Για μια λεπτομερειακή παρουσίαση των απόψεων του Keynes στο ζήτημα αυτό βλ. Moore 1988: 171-204.

⁸⁴ Για μια παρουσίαση αυτών των απόψεων βλ. Moore 1988, Rousseas 1992: 65-122, Itoh & Lapavistas 1999: 207-45, Lapavistas & Saad-Fihlo 2000, Mollo 1999.

λειτουργίες του).⁸⁵ Καθώς, με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας, το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κύρια μορφή χρήματος, μειώνοντας τη σημασία όχι μόνο του εμπορευματικού χρήματος (πολύτιμα μέταλλα) αλλά και του χαρτονομίσματος, η δημιουργία λογαριασμών όψεως και άλλων μορφών πιστωτικών λογαριασμών από τις εμπορικές τράπεζες καθορίζει τελικώς το ύψος των ρευστών διαθεσίμων που διαθέτει η Κεντρική Τράπεζα στις εμπορικές τράπεζες.

Με άλλη διατύπωση, η εμπειρική παρατήρηση διαφορετικών όψεων της οικονομίας δείχνει, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές, ότι η αφετηρία της διαδικασίας δημιουργίας χρήματος είναι η σύναψη δανείων εκ μέρους των επιχειρήσεων, η οποία καθορίζει την αύξηση των καταθέσεων και τελικώς των τραπεζικών ρευστών διαθεσίμων.⁸⁶ Η ροή αιτίου-αποτελέσματος εκκινεί από τα (αυξανόμενα) δάνεια και μέσω των (αυξανόμενων) καταθέσεων καταλήγει στα (αυξανόμενα) ρευστά διαθέσιμα, όχι αντιστρόφως.⁸⁷

Ο εμπειριστικός-περιγραφικός χαρακτήρας των μετακεϋνσιανών θέσεων επιτρέπει στους νεοκλασικούς θεωρητικούς να επιβεβαιώνουν τις αντίθετες θέσεις, μέσα από μια ανάλογο χαρακτήρα «θεμελίωση»: Τα ορθολογικώς δρώντα οικονομικά υποκείμενα δεν ενδιαφέρονται για τα νομισματικά αλλά για τα

⁸⁵ «Ποια είναι η φύση του χρήματος; Ο Milton Friedman (...) υποστήριξε ότι είναι μάταιο να προσπαθήσει κανείς να προσδιορίσει θεωρητικά το χρήμα (...) Το χρήμα ορίζεται ευρέως ως οτιδήποτε γίνεται γενικώς δεκτό ως μέσον ανταλλαγής και πληρωμής (...) Ως εμπορευματικό χρήμα (commodity money) θα εννοούνται εφεξής τα πολύτιμα μέταλλα, δηλαδή εμπορεύματα μακράς διάρκειας ζωής, τα οποία είναι αναπαράξιμα μόνο υπό μάλλον δραματικά μειούμενες αποδόσεις κλίμακας, ούτως ώστε η συνάρτηση προσφοράς μπορεί να θεωρηθεί ως σχεδόν κάθετη τόσο στη βραχεία όσο και στη μακρά περίοδο (...). Το νόμισμα (το εκδιδόμενο από το κράτος χαρτονόμισμα) είναι η φυσική ενσάρκωση της νομισματικής μονάδας υπολογισμού (της *numéraire*), η οποία ορίζεται από την ανεξάρτητη κυβέρνηση. Είναι ένα ασφαλές και ιδανικώς ρευστό απόθεμα αξίας σε μονάδες υπολογισμού (...) Το πιστωτικό χρήμα είναι το παθητικό του εκδιδόντος πιστωτικού ιδρύματος και, πίσω από αυτό το ίδρυμα, του δανειζόμενου από το πιστωτικό ίδρυμα» (Moore 1988: 7-8; 18; 14). «Τόσο το χαρτονόμισμα όσο και το πιστωτικό χρήμα έχουν ανταλλακτική αξία αποκλειστικά διότι υφίσταται υποκειμενική ζήτηση για αυτά. Αυτή η υποκειμενική ζήτηση προκύπτει από το γεγονός ότι γίνονται γενικώς αποδεκτά ως μέσο πληρωμής, το οποίο σε τελευταία ανάλυση στηρίζεται στον ορισμό εκ μέρους του κράτους αυτού το οποίο αποτελεί νόμιμο μέσο αποπληρωμής χρεών σύμφωνα με το δίκαιο των συμβάσεων» (Moore 1988: 243).

⁸⁶ Σε μια προηγούμενη εκδοχή της μετακεϋνσιανής προβληματικής, υποστηριζόταν ότι οι αυξήσεις των τιμών, οι οποίες προκαλούνται από «εξωγενείς» αυξήσεις μισθών (δηλαδή από τις μισθολογικές αυξήσεις που προκύπτουν από την ισχύ των συνδικάτων στις συλλογικές διαπραγματεύσεις), θέτουν σε κίνηση τη δυναμική της αυξανόμενης προσφοράς χρήματος: «Μόνο προμηθεύοντας ακριβώς τόσο επιπλέον χρήμα ώστε να διατηρηθεί το προϊόν σταθερό μετά μια τέτοια αύξηση των τιμών, μπορεί η Νομισματική Αρχή να ισχυριστεί ότι δεν ασκεί κάποια επίδραση στην οικονομία» (Davinson/Weinstub 1973).

⁸⁷ Χαρακτηριστικό για τον εμπειριστικό χαρακτήρα των μετακεϋνσιανών προσεγγίσεων είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Basil Moore: «Το πρώτο μου σχόλιο θα έπρεπε μάλλον να αναφέρεται στο αίσθημα έκπληξης που δοκίμασα για την απλοϊκότητα των αρχικών μου πεποιθήσεων (...) Όταν έγραφα το *Horizontalists and Verticalists* [1988, Σημείωση των συγγραφέων], αφού είχα πείσει σε βάθος τον εαυτό μου για την ορθότητα της υπόθεσης περί ενδογενούς χρήματος, υπέθεσα αφελώς ότι, μετά από μια βραχεία μεταβατική περίοδο, η αλήθεια επρόκειτο σύντομα –και ασφαλώς– να κυριαρχήσει. Η έννοια του ενδογενούς πιστωτικού χρήματος (...) ήταν σαφώς λογική. (...) Το εμπειρικό ερώτημα που προκύπτει είναι ο προσδιορισμός της φοράς της αιτιότητας μεταξύ ρευστών διαθεσίμων και καταθέσεων. Με δεδομένη την αδυναμία να καταστρωθεί μια ελεγχόμενη πειραματική διαδικασία, είναι εντούτοις εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστωθεί μέσω εμπειρικής παρατήρησης η διεύθυνση της αιτιότητας μεταξύ οποιουδήποτε ζεύγους μεταβλητών (...) Συμβουλευώ εντούτοις τους μετακεϋνσιανούς οικονομολόγους που ασχολούνται με τη θεωρία του χρήματος να εργαστούν για να παρουσιάσουν, όσο καθαρότερα και πειστικότερα γίνεται, επιπλέον εμπειρικά στοιχεία που να υποστηρίζουν την υπόθεση του ενδογενούς χρήματος» (Moore 2000). Σε αυτή την κατεύθυνση παρουσίασης «επιπλέον εμπειρικών στοιχείων», βλ. Lavoie 2000.

«πραγματικά» μεγέθη (ποσότητες και σχετικές τιμές. Η θέση αυτή βρίσκεται σε αντιστοιχία με τη μικροοικονομική θεμελίωση των «ορθόδοξων» οικονομικών). Τα δάνεια και οι καταθέσεις είναι απλώς το νομισματικό επιφαινόμενο ορθολογικών αποφάσεων και προσδοκιών, οι οποίες στοχεύουν στη δαπάνη ή αποταμίευση «πραγματικών» μεγεθών, δηλαδή συγκεκριμένων ποσοτήτων οικονομικών αγαθών. Η ζήτηση δανείων εκ μέρους των επιχειρήσεων δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από τη ζήτηση «παραγωγικών συντελεστών» από άλλες επιχειρήσεις ή νοικοκυριά. Με τα λόγια του Milton Friedman: «(...) το χρήμα είναι ένα είδος περιουσιακού στοιχείου, ένας τρόπος διατήρησης πλούτου (...) Η ανάλυση της ζήτησης χρήματος εκ μέρους των βασικών μονάδων που κατέχουν τον πλούτο στην κοινωνία μας μπορεί τυπικά να εξισωθεί με την ανάλυση της ζήτησης για μια υπηρεσία κατανάλωσης» (Friedman: 1973).

Η ορθή θέση που υποστηρίζουν οι μετακεύνσιανοί οικονομολόγοι θα απαιτούσε μια θεωρητική τεκμηρίωση που οι ίδιοι δεν κατέχουν: μια χρηματική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου. Υποστηρίζουμε ότι τη θεωρία αυτή παρέχει το έργο του Μαρξ.

Η Μαρξική χρηματική θεωρία του κεφαλαίου, που στα προηγούμενα παρουσιάσαμε, υποδηλώνει μια «αντιστροφή» της μετακεύνσιανής θέσης περί ενδογενούς χαρακτήρα του χρήματος: Δεν είναι η δημιουργία και κυκλοφορία του χρήματος ενδογενής στη διαδικασία παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορευμάτων, αλλά αντιστρόφως, η παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων είναι ενδογενής στο συνολικό κοινωνικό κύκλωμα του χρήματος, του οποίου η κίνηση καθορίζεται από τη λειτουργία του ως κεφαλαίου.

Με διαφορετική διατύπωση, η ανάλυση με βάση τις κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μαρξ έδειξε ότι οι αντιλήψεις περί διχοτομίας μεταξύ της «πραγματικής» οικονομίας και του χρήματος πρέπει να απορριφθούν. Το χρήμα δεν είναι απλώς ενδογενές στις οικονομικές σχέσεις. Η κίνησή του *είναι* η υλική έκφραση των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων. Η παραγωγή και κυκλοφορία εμπορευμάτων θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια στιγμή (τόσο δομικά όσο και χρονικά) αυτών των οικονομικών σχέσεων, δηλαδή του συνολικού κοινωνικού κυκλώματος του χρηματικού κεφαλαίου. Το γεγονός ότι η παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων συνιστά την αποφασιστική στιγμή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (ιδιοποίηση υπεραξίας) δεν αλλάζει τίποτα στη θέση που μόλις διατυπώσαμε:

«Αυτή η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί από την άλλη μεριά στο κεφάλαιο, ώστε μπορεί να αναπτυχθεί ολοκληρωτικά μόνο στη βάση του κεφαλαίου. Όπως και γενικά, μόνο πάνω στη δική του βάση *μπορεί η κυκλοφορία να καταλάβει όλα τα συνθετικά στοιχεία της παραγωγής*» (Μαρξ 1990: 596, η έμφαση προστέθηκε).

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτό γιατί οι νομισματικές αρχές του κράτους δεν μπορούν ούτε τον καθοριστικό ρόλο να παίζουν, ούτε επιτελούν μια λειτουργία εξωτερική σε σχέση με την ενδογενή διαδικασία δημιουργίας χρήματος. Δεν πρόκειται ούτε για μια «προσφορά χρήματος» η οποία εξαναγκάζει τη «ζήτηση χρήματος» να ισορροπήσει σε ένα συγκεκριμένο ύψος, ούτε για μια «ζήτηση χρήματος» προς την οποία αναγκάζεται να προσαρμοστεί η («εξωτερικώς διευθυνόμενη») προσφορά χρήματος. Το χρήμα είναι η «αντικειμενοποίηση» της κεφαλαιακής σχέσης (η ενσάρκωση της «αυτο-αξιοποιούμενης αξίας») και το όχημα της διευρυνόμενης αναπαραγωγής της.⁸⁸

⁸⁸ «Για να μην απολιθωθεί ως θησαυρός, το χρήμα πρέπει πάντα να εισέρχεται στην κυκλοφορία, ακριβώς όπως πρέπει να εξέρχεται από αυτήν, αλλά όχι απλώς ως μέσο κυκλοφορίας αλλά (...) ως

Η δημιουργία του χρήματος δεν μπορεί επομένως παρά να αποτελεί το αποτέλεσμα της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, η οποία, σε τελευταία ανάλυση, προσδιορίζει τη βούληση των νομικών, πολιτικών, τεχνικών, κ.λπ. φορέων και τον τρόπο λειτουργίας των κρατικών μηχανισμών ή αρχών. Το επιχείρημα ότι η έκδοση χαρτονομίσματος είναι εξωγενής διότι συνιστά «απόφαση» και δράση κρατικών αρχών⁸⁹ δεν θέτει καν το ουσιώδες ερώτημα του αν οι κρατικές αποφάσεις και δράσεις μπορούν να «αυτονομηθούν» από τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Από μια άλλη σκοπιά, το γεγονός ότι το πιστωτικό χρήμα αναδεικνύεται αυτοφυώς, όπως έδειξε ο Μαρξ (βλ. την προηγούμενη Ενότητα του παρόντος Κεφαλαίου), ως η κύρια μορφή χρήματος στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σημαίνει ότι το χαρτονόμισμα δεν μπορεί να το υποκαταστήσει (ή να το αντικαταστήσει), παρά σε συγκυρίες «έκτακτης ανάγκης» (πόλεμοι, χρηματοπιστωτικές κρίσεις).

Στο ίδιο συμπέρασμα θα μπορούσε να φτάσει κανείς μέσα από μια «θεσμική» προβληματική, που θα εστίαζε στη συσχέτιση ανάμεσα κρατικό-θεσμικό πλαίσιο και την οικονομική διαδικασία:

Η αγορά δεν μπορεί να γίνει εμπειρικά αντιληπτή χωρίς το κράτος (το πολιτικό, νομικό, θεσμικό, ιδεολογικό πλαίσιο της κρατικής εξουσίας). Οι αγορές εμπορευμάτων και εργασίας ρυθμίζονται και συνακόλουθα καθίστανται ικανές να λειτουργήσουν χάρη σε νομοθετικές ρυθμίσεις και διαδικασίες επίβλεψης που διαμορφώνει το κράτος. Αυτό εντούτοις δεν σημαίνει ότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις, οι θεσμοί ή οι παρεμβάσεις και οι διαδικασίες επιτήρησης εκ μέρους του κράτους θέτουν σε κίνηση την οικονομική διαδικασία (δημιουργούν την αγορά, δηλαδή τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής). Αποτελούν δομές και λειτουργίες που ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό οικοδόμημα με την οικονομία (δηλαδή στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων), συμβάλλοντας στη διευρυμένη αναπαραγωγή της (της οικονομίας αλλά και της καπιταλιστικής κοινωνίας ως συνόλου).

Αντίστοιχα, η Κεντρική Τράπεζα δεν θα πρέπει να θεωρείται ως μια «εξωτερική αρχή» που ρυθμίζει τον όγκο του κυκλοφορούντος χρήματος (αυτός προσδιορίζεται από τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου), καίτοι ο ρόλος της μπορεί να είναι σημαντικός για την «απρόσκοπτη» λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος.⁹⁰ Με την κλασική μαρξιστική ορολογία, η Κεντρική

επαρκής ανταλλακτική αξία, αλλά συγχρόνως ως πολλαπλασιασμένη, αυξημένη ανταλλακτική αξία, αξιοποιημένη ανταλλακτική αξία» (MEGA II.2, 1980-a: 77).

⁸⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μετακενσιανοί οικονομολόγοι αποδέχονται τη «διχοτομία» μεταξύ από τη μια μεριά του πιστωτικού χρήματος και από την άλλη του χαρτονομίσματος (και του «εμπορευματικού» χρήματος): «Όταν το χρήμα είναι μεταλλικό νόμισμα ή χαρτονόμισμα, έχει νόημα να θεωρήσουμε ότι η προσφορά του είναι ανεξάρτητη από τη ζήτησή του» (Moore 1988: 10). Η «διχοτομία» αυτή υποστηρίζεται με βάση ένα «τεχνικό» επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο οι «ποσοτικοί έλεγχοι της προσφοράς πιστωτικού χρήματος είναι απλώς ανέφικτοι», ενώ είναι εφικτοί για το χαρτονόμισμα. (Moore 1988: 22 επ., 208). Εδώ όμως τίθεται το ερώτημα: Σε ποια έκταση και κατεύθυνση θα «επιθυμούσε» και θα μπορούσε η Κεντρική Τράπεζα να ελέγξει την ποσότητα του κυκλοφορούντος χαρτονομίσματος, με δεδομένη την αδυναμία της να ελέγξει τον όγκο του πιστωτικού χρήματος; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό πρέπει να ακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του Μαρξ.

⁹⁰ Στο πλαίσιο αυτό έχει δίκιο η Mollo (1999: 17, 14) όταν γράφει: «Η ανάλυση του Μαρξ για τη γένεση του χρήματος μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την αναγκαιότητα της κρατικής νομισματικής παρέμβασης ως ενδοφυσίας στη λογική του καπιταλισμού, και υπό αυτή την έννοια ως κάτι ενδογενές (...) Ως δημόσιες οντότητες, κατέχουν ένα ανώτερο στάτους έναντι των τραπεζών και άλλων ιδιωτικών φορέων. Όμως ως τμήμα της κοινωνίας υπόκεινται στις πιέσεις που καθορίζουν τη δυναμική των χρηματοπιστωτικών φαινομένων ως συνόλου. Αυτό καθιστά την αυτονομία των νομισματικών αρχών απλώς σχετική και περιορίζει την εξουσία τους να παρεμβαίνουν στην οικονομία».

Τράπεζα ανήκει στο κρατικό-θεσμικό εποικοδόμημα, το οποίο συμβάλλει αποφασιστικά στη διατήρηση και αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικών δομών του καπιταλισμού.

6.3 Παράρτημα: Σχετικά με τις αντιφάσεις της Κλασικής προσέγγισης

Για να γίνει περισσότερο σαφής η διαφοροποίηση του Μαρξ από την Κλασική αντίληψη για το χρήμα ως «εμπόρευμα με εσωτερική αξία», θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε εκτενέστερα στις θεωρητικές αντιφάσεις που προκύπτουν στο εσωτερικό της Κλασικής αυτής προσέγγισης αναφορικά με το πιστωτικό χρήμα.

Αντίθετα με τη Μαρξική προσέγγιση, η Κλασική παράδοση σκοντάφτει στην κατανόηση του πιστωτικού χρήματος, εφόσον το χρήμα εκλαμβάνεται ως ένα εκ των εμπορευμάτων (με «εσωτερική» αξία), το οποίο σε κάθε συναλλαγή κινεί απλώς άλλα εμπορεύματα ίσης αξίας. Γι' αυτό και η επιλογή του Μαρξ να ξεκινήσει από τον Κλασικό ορισμό της αξίας και από το (Κλασικό) σχήμα της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας (έστω ως την «επιφάνεια» της καπιταλιστικής οικονομίας), μετέφερε μέρος των αντιφάσεων και των παρανοήσεων του Κλασικού συστήματος στη μαρξιστική ανάλυση και συζήτηση.⁹¹

Στο έργο του Adam Smith μπορούμε, για μια ακόμα φορά, να εντοπίσουμε με τον καλύτερο τρόπο τις αντιφάσεις αυτές της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.

α) Εφόσον το χρήμα είναι εμπόρευμα με αξία αντίστοιχη με τον απαιτούμενο χρόνο εργασίας για την παραγωγή και προσκόμισή του στην αγορά, κάθε μη μεταλλική μορφή χρήματος (χαρτονόμισμα, πιστωτικοί τίτλοι) πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστά υποκατάστατο μιας συγκεκριμένης ποσότητας χρηματικού εμπορεύματος, μέσω της οποίας υποκατάστασης η οικονομία επιτυγχάνει απλώς να μειώσει τα κόστη της κυκλοφορίας: «Η υποκατάσταση των χρυσών και αργυρών νομισμάτων από χάρτινα αντικαθιστά ένα πολύ δαπανηρό εργαλείο του εμπορίου με ένα άλλο, πολύ χαμηλότερου κόστους και μερικές φορές εξ ίσου πρακτικό. Η κυκλοφορία διεξάγεται πλέον με ένα νέο τροχό, του οποίου το κόστος παραγωγής και συντήρησης είναι μικρότερο απ' αυτό του παλαιού τροχού» (Smith, 2000: II.ii.26). «Ας υποθέσουμε ότι ένας τραπεζίτης δανείζει στους πελάτες του υποσχετικά γραμμάτια ύψους 100.000 λιρών. Εφ' όσον αυτά τα γραμμάτια εξυπηρετούν όλους τους σκοπούς του χρήματος, οι οφειλέτες του θα τον πληρώσουν με τον ίδιο τόκο σαν να είχαν δανειστεί πραγματικά χρήματα. Ο τόκος αυτός είναι η πηγή του κέρδους του. Παρά το ότι τα γραμμάτια αυτά επιστρέφουν συνεχώς για να πληρωθούν, ένα μέρος τους συνεχίζει να κυκλοφορεί επί μήνες και χρόνια. Επομένως, είναι συχνά πιθανό, παρά το ότι έχει γενικά σε κυκλοφορία γραμμάτια ύψους 100.000 λιρών, για την κάλυψη των περιστασιακών του αναγκών να επαρκούν 20.000 λίρες χρυσού και αργύρου. Επομένως, με τον τρόπο αυτό, οι 20.000 λίρες χρυσού και αργύρου επιτελούν τις ίδιες λειτουργίες που θα επιτελούσαν υπό διαφορετικές συνθήκες οι 100.000 λίρες. Μέσω των υποσχετικών γραμματίων του τραπεζίτη, αξίας 100.000 λιρών, είναι δυνατόν να γίνουν οι ίδιες ανταλλαγές, να κυκλοφορήσουν και να διανεμηθούν στους τελικούς τους καταναλωτές τα ίδια καταναλωτικά αγαθά με αυτά

⁹¹ Από τους οικονομολόγους που υιοθετούν την άποψη περί «εσωτερικής αξίας» του χρήματος, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι οι μη πιστωτικές μορφές χρήματος έχουν εξωγενή χαρακτήρα: «Αναμφίβολα η εξωγένεια της προσφοράς είναι μία έννοια χρήσιμη για το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας» (Ιτο και Λαπαβίτσας 2004: 483). Αντίθετα άλλοι υποστηρίζουν ότι η ποσότητα του «εμπορευματικού χρήματος» με «εσωτερική αξία», όπως και του χαρτονομίσματος, καθορίζεται τελικά από τη συνολική αναπαραγωγή της οικονομίας, και επομένως πρόκειται για ενδογενές μέγεθος (π.χ. Cottrell 1995).

που θα κυκλοφορούσαν μέσω μιας ίσης αξίας ποσότητας χρυσού και αργυρού νομίσματος. Επομένως, μ' αυτό τον τρόπο, είναι δυνατόν να εξοικονομηθούν από την κυκλοφορία της χώρας 80.000 λίρες χρυσού και αργύρου και αν ήταν δυνατόν να εκτελούνται οι διάφορες εργασίες του ίδιου είδους ταυτόχρονα, από τις διάφορες τράπεζες και τους τραπεζίτες, η συνολική κυκλοφορία θα ήταν δυνατόν να διεξάγεται με μόλις το ένα πέμπτο του χρυσού και του αργύρου που θα απαιτείτο υπό διαφορετικές συνθήκες» (Smith, 2000: II.ii.29).

β) Όμως, αν πρόκειται μόνο για την αντικατάσταση του δαπανηρού χρυσού από τους ευτελούς «εσωτερικής αξίας» χάρτινους τίτλους, αν δηλαδή δεν πρόκειται για μια αύξηση (και επομένως ρύθμιση) της νομισματικής κυκλοφορίας από τις λειτουργίες της πίστης, θα έπρεπε ο χρυσός να αποσύρεται από την κυκλοφορία. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί όμως να γίνει αποδεκτό, αφού, στο Κλασικό σύστημα σκέψης, το χρήμα συνιστά εξ ορισμού μέσο κυκλοφορίας. Το μεταλλικό χρήμα που υποκαταστάθηκε από χαρτονόμισμα και υποσχετικά γραμμάτια δεν μπορεί να αποσυρθεί από την κυκλοφορία. Αφού όμως ούτε η κυκλοφορούσα ποσότητα χρήματος μπορεί να αυξηθεί, διότι η εκάστοτε ποσότητα του χρήματος το οποίο χρειάζεται η κυκλοφορία ρυθμίζεται (στο πάγιο ύψος της, όπως πριν την εισαγωγή μη μεταλλικού χρήματος) από αυτή την ίδια την κυκλοφορία, βρισκόμαστε μπροστά σε μια καθαυτό αντίφαση. Τι γίνεται τελικά με το επιπλέον χρήμα που προκύπτει από την πιστωτική λειτουργία των τραπεζών, από την έκδοση των υποσχετικών γραμματίων;

Ο Smith προσπαθεί να επιλύσει την αντίφαση, ισχυριζόμενος ότι ο υποκαθιστώμενος χρηματικός χρυσός θα εξαχθεί στο εξωτερικό ως συνάλλαγμα για την αγορά εμπορευμάτων της αλλοδαπής.⁹² Αν όμως η εμπορευματική κυκλοφορία στο εξωτερικό *μπορεί* να αυξηθεί από τον πλεονάζοντα (εγχώριο) χρυσό, γιατί *δεν μπορεί* να αυξηθεί και η κυκλοφορία στο εσωτερικό; Αν το επιπλέον χρήμα μπορεί να αυξήσει την κυκλοφορία οπουδήποτε (στο εξωτερικό), τότε κάτι ανάλογο είναι

⁹² «Ας υποθέσουμε για παράδειγμα ότι το συνολικό κυκλοφορούν νόμισμα μιας δεδομένης χώρας ανέρχεται, μια δεδομένη στιγμή, σε 1.000.000 λίρες, ποσό που είναι αρκετό για την κυκλοφορία του συνολικού ετήσιου προϊόντος της γης και της εργασίας της. Ας υποθέσουμε επίσης, ότι κάποια στιγμή, διάφορες τράπεζες και τραπεζίτες εκδίδουν υποσχετικά γραμμάτια, πληρωτέα στον κομιστή, ύψους 1.000.000 λιρών, κρατώντας στα χρηματοκιβώτιά τους ένα ποσό 200.000 λιρών για την κάλυψη των περιστασιακών τους αναγκών. Επομένως στην κυκλοφορία θα παραμείνουν 800.000 λίρες χρυσού και αργύρου, και 1.000.000 λίρες σε τραπεζογραμμάτια, ή συνολικά 1.800.000 λίρες σε τραπεζογραμμάτια και χρυσό. Αλλά το ετήσιο προϊόν της εργασίας και της γης της χώρας απαιτούσε προηγουμένως για την κυκλοφορία και τη διανομή του στους τελικούς του καταναλωτές, μόνο 1.000.000 λίρες και το ετήσιο προϊόν δεν μπορεί να αυξηθεί αυτόματα με τέτοιες τραπεζικές λειτουργίες. Επομένως, και μετά από τη θέσπιση αυτών των λειτουργιών, οι 1.000.000 λίρες θα επαρκούν για την κυκλοφορία του. Εφ' όσον τα προς πώληση και αγορά αγαθά θα είναι ίδια όπως και προηγουμένως, για την αγορά και την πώλησή τους θα επαρκεί η ίδια ποσότητα χρήματος που επαρκούσε και προηγουμένως. Το κανάλι της κυκλοφορίας, αν μου επιτρέπεται αυτή η έκφραση, θα είναι ακριβώς το ίδιο όπως και προηγουμένως. Υποθέσαμε ότι 1.000.000 λίρες επαρκούν για την πλήρωση αυτού του καναλιού. Επομένως, οτιδήποτε διοχετεύεται σ' αυτό το κανάλι πέραν αυτού του ποσού δεν είναι δυνατόν να ρεύσει σ' αυτό, και επομένως θα υπερχειλίζει. Στο κανάλι διοχετεύονται 1.800.000 λίρες. Επομένως θα υπερχειλίσουν 800.000 λίρες, που αποτελούν το επί πλέον ποσό αυτού που μπορεί να απασχοληθεί στην κυκλοφορία της χώρας. Ενώ όμως το ποσό αυτό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ίδια τη χώρα, η αξία του δεν του επιτρέπει να μείνει αδρανές. Θα αποσταλεί λοιπόν στο εξωτερικό, όπου θα αναζητήσει την επικερδή απασχόληση που δεν είναι δυνατόν να φύγει στο εξωτερικό, επειδή δεν θα γίνεται δεκτό στις συνήθεις πληρωμές σε μέρη που απέχουν πολύ από την τράπεζα που το εξέδωσε και βρίσκονται έξω από τη χώρα όπου η πληρωμή του μπορεί να επιβληθεί από το νόμο. Επομένως, στο εξωτερικό θα αποσταλούν χρυσός και άργυρος ύψους 800.000 λιρών, και το κανάλι της εγχώριας κυκλοφορίας θα παραμείνει πλήρες με 1.000.000 λίρες σε τραπεζογραμμάτια, αντί του εκατομμυρίου των μεταλλικών νομισμάτων με το οποίο επληρούτο προηγουμένως» (Smith, 2000: II.ii.30).

θεωρητικά δυνατό και για τη χώρα αναφοράς (το εσωτερικό). Είναι προφανές ότι ο Smith μετέθεσε, αλλά δεν επέλυσε την αντίφαση στην οποία τον οδήγησε η Κλασική θεωρία της αξίας και του χρήματος ως εμπορεύματος.

Το Κλασικό σύστημα σκέψης δεν μπορεί να επιλύσει αυτή την αντίφαση, και συνεπώς δεν είναι τυχαίο που εύκολα εγκαταλείπει τη θέση περί «εσωτερικής αξίας» του χρήματος προς όφελος της ποσοτικής θεωρίας. Το ζήτημα δεν αντιμετωπίζεται με επάρκεια ούτε αν στην Κλασική άποψη περί του χρήματος ως εμπορεύματος με «εσωτερική αξία» προσθέσουμε τη θέση περί ύπαρξης χρηματικών «θησαυρών» μεταβαλλόμενου μεγέθους: και πάλι δεν θα είναι δυνατόν να αντιληφθούμε πώς σε συγκεκριμένες συγκυρίες δημιουργείται μια «ποσότητα» πιστωτικού χρήματος πολλαπλάσια των μέχρι τότε συνολικών ρευστών διαθεσίμων και αποθεμάτων της οικονομίας.

Η αντίφαση αυτή δεν υπάρχει στο Μαρξικό σύστημα, εκτός αν επιμένουμε να διαβάζουμε τον Μαρξ μέσα από το Κλασικό σύστημα εννοιών, παρασυρόμενοι ίσως από μια ελλιπή κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο Μαρξ εκθέτει τη θεωρία του στο 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*.

Η ανάλυση του Μαρξ δείχνει ότι η κεφαλαιακή *σχέση* αναγκαστικά εκδηλώνεται με τη μορφή ενός «πράγματος», ενός «αντικειμένου», του χρήματος. Για την ανάλυση του χρήματος ο Μαρξ εκκινεί από την «απλή, μεμονωμένη ή τυχαία» μορφή της αξίας και έτσι παρουσιάζει αρχικά αυτό το «πράγμα» που μετράει την αξία ως ένα παραγόμενο εμπόρευμα. Όμως εδώ πρόκειται για την ακόμα «ανώριμη» έννοια του χρήματος. Διότι για να εκφραστεί η αξία δεν απαιτείται να προϋπάρχει κάποιο υλικό σώμα που θα καταστεί ο φορέας της. Αντιθέτως, είναι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου (της κεφαλαιακής σχέσης), το κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου που λειτουργεί ως «αυτοαξιοποιούμενη αξία», που δημιουργεί στην απαιτούμενη ποσότητα το «πράγμα» που ενσαρκώνει την αξία και το κεφάλαιο.

Μια *κοινωνική σχέση* δημιουργεί το *πράγμα* στο οποίο εκφράζεται: Το θεωρητικό σχήμα παραπέμπει σε αυτό που ο Μαρξ περιέγραψε ως *φетиχισμό* και θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στο επόμενο κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ II:

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

4. Το πρόβλημα του φετιχισμού του εμπορεύματος

1. Εισαγωγή

Όπως διαπιστώσαμε στο Κεφάλαιο 1 η οικονομική θεωρία του Μαρξ θεμελιώνεται στην ανάλυσή του για την ταξική εξουσία που διαμορφώνεται μέσα από την ταξική πάλη. Ως εκ τούτου, η Μαρξική οικονομική θεωρία συνδέεται με τη θεωρία των πολιτικών και ιδεολογικών «υπερδομών» των αστικών κοινωνιών. Επομένως, στη Μαρξική ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και πιο συγκεκριμένα στη θεωρία της αξίας είναι δυνατό να αναζητηθεί ένας «αποκωδικοποιητής» που θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τις πολιτικές και ιδεολογικές δομές και πρακτικές. Πολλοί μαρξιστές θεώρησαν και εξακολουθούν να θεωρούν ότι η Μαρξική ανάλυση του «φετιχισμού του εμπορεύματος» στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* προσφέρει τη βάση για την κατανόηση της ιδεολογικής υποταγής και του πολιτικού καταναγκασμού στις κοινωνίες στις οποίες κυριαρχεί ο καπιταλισμός.

Ο Μαρξ εισήγαγε την έννοια του φετιχισμού του εμπορεύματος στο τμήμα 4 του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, προκειμένου να περιγράψει «το μυστηριώδη χαρακτήρα της εμπορευματικής μορφής» που έγκειται στο ότι «η καθορισμένη κοινωνική σχέση μεταξύ των ανθρώπων (...) παίρνει εδώ τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα σε πράγματα» (Μαρξ 1978-α: 85-86).

Έκτοτε ο φετιχισμός του εμπορεύματος αποτελεί ένα κεντρικό ζήτημα της μαρξιστικής βιβλιογραφίας⁹³. Όχι μόνον έχει άμεση σημασία στο πλαίσιο της Μαρξικής θεωρίας της αξίας και χρησιμοποιείται ευρέως στις αναλύσεις για το αστικό κράτος και δίκαιο, αλλά συνιστά και μια «μείζονα θεωρητική κατασκευή της σύγχρονης φιλοσοφίας» (Balibar 1993: 56)⁹⁴.

Το ενδιαφέρον των μελετητών οφείλεται ωστόσο πρωταρχικά στο ότι οι αναλύσεις για τον φετιχισμό συνδέονται με πολιτικά επίδικα αντικείμενα του Μαρξισμού, δηλαδή λειτουργούν ως αφετηρία και ως σύμβολο διαφορετικών πολιτικών στρατηγικών. Εξ ου η πολυμορφία και το πάθος της συζήτησης για τα όσα υποστηρίζει ο Μαρξ στο περί φετιχισμού τμήμα του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, που συνήθως θεωρείται ότι εξαντλεί την περί του θέματος «θεωρία» του.

2. Από τα φετίχ των «ιθαγενών» στην αλλοτρίωση και στον αντιανθρωπιστικό Μαρξισμό. Διαδρομές του φετιχισμού

2.1. Το φετίχ των εθνογράφων

Καίτοι το ζήτημα του φετιχισμού συνδέεται αναπόσπαστα με τα έργα των Μαρξ και Φρόυντ, ο όρος «φετίχ» είναι κατά πολύ παλιότερος⁹⁵. Ως φετίχ⁹⁶ χαρακτηρίζονταν από τους πρώτους αποικιοκράτες τα θρησκευτικά αντικείμενα και οι τελετές των λαών που κατακτούσαν. Ο όρος «φετιχισμός» θα εμφανισθεί το 1760 στο έργο του Charles de Brosses *Σχετικά με τη λατρεία των θεών φετίχ (Du culte des dieux fétiches)* που αναλύει τις θρησκείες των «πρωτόγονων» λαών.

⁹³ Βλ. π.χ. τη βιβλιογραφία που αναφέρεται σε Iacono 1992: 82-83.

⁹⁴ Η διατύπωση διορθώνει σιωπηρά την παλιότερη θέση του συγγραφέα ότι το κείμενο του 1ου τόμου οδηγεί σε μια ιδεολογική-ιδεαλιστική «θεωρία» περί φετιχισμού (Balibar 1976: 211 και 222/5).

⁹⁵ Για τα ακόλουθα βλ. Iacono 1992: 5-76 και 116-126.

⁹⁶ Η λέξη μεταφέρθηκε στις διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες από τα πορτογαλικά, όπου *feitico* σημαίνει το τεχνητό, πλαστό, και κατ' επέκταση το αντικείμενο «μαγείας».

Ο συγγραφέας ορίζει ως φετιχισμό τη λατρεία αντικειμένων, φυτών και ζώων, που συνιστά μορφή πρωτόγονης θρησκείας: Η άγνοια και ο φόβος των πρωτόγονων απέναντι στη φύση οδηγεί στο να θεοποιούνται διάφορα φυσικά φαινόμενα και όντα. Ο φετιχισμός αποτελεί ένα πρώτο στάδιο εξέλιξης της ανθρωπότητας. Σ' αυτό παρέμεινε καθηλωμένη η «πρωτόγονη σκέψη» που αποδίδει το ανερμήνευτο σε αντικείμενα του πολιτιστικού της περιβάλλοντος, επιχειρώντας να το αφομοιώσει με έναν (άστοχο) συμβολισμό-ερμηνεία.

Οι γνωστότεροι φιλόσοφοι της νεωτερικότητας αλλά και πολλοί εξερευνητές και εθνογράφοι θα ασχοληθούν με την ανάλυση των φετίχ και την περιγραφή της «πρωτόγονης νοοτροπίας». Μεταξύ τους θα αναπτυχθούν οξείες αντιπαράθεσεις για το εάν ο φετιχισμός χαρακτήρισε την εξέλιξη όλων των λαών, για το εάν αναπτύχθηκε αυτόνομα σε διάφορα σημεία του πλανήτη ή διαδόθηκε από μια αρχική πηγή, για το εάν αποτελεί «εκφυλισμό» μιας αρχικής θείας αποκάλυψης ή οφείλεται στην αδυναμία των πρωτόγονων να κατανοήσουν τη θεία αλήθεια κ.λπ.

Κοινό σημείο των προσεγγίσεων είναι ο ορισμός του φετιχισμού ως λατρείας «άλλου αντ' άλλου» και η ιδέα ότι υπάρχει μια κλίμακα ιεραρχίας των λαών, στην κορυφή της οποίας βρίσκονται όσοι απαλλάχθηκαν από τον φετιχισμό δια του πολιτισμού περνώντας από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, από την αισθητή εικόνα του Θεού στη λατρεία της Ιδέας Του.

Δεν θα μας απασχολήσει εδώ το ακριβές περιεχόμενο αυτών των θεωριών ή ο χαρακτήρας τους ως ιδεολογίας των αποικιοκρατών απέναντι σε λαούς που δεν επιθυμούν να κατανοήσουν, αλλά απλώς να εμφανίσουν ως ανώριμους με σκοπό να δικαιολογήσουν την κατάκτηση ως ιστορικοπολιτιστική πρόοδο.

Εκείνο που ενδιαφέρει είναι ότι, από μεθοδολογική άποψη, οι εν λόγω μελετητές του φετιχισμού υιοθετούν την οπτική του *εξωτερικού παρατηρητή*, ο οποίος με τη γνώση του και τη θέση ανωτερότητας απέναντι σε ένα φαινόμενο που δεν αφορά τον ίδιο και το περιβάλλον του, αναπτύσσει μια θεωρία περιγραφής και εξήγησης ενός ξένου πολιτισμού με αποκλειστικά εργαλεία τις δικές του γνώσεις και (ιδεολογικές) παραστάσεις. Ο παρατηρητής αυτός δύναται να διαγνώσει και να ερμηνεύσει τις πλάνες των «υπανάπτυκτων» διότι κατέχει την αλήθεια για τα φυσικά --αλλά και μεταφυσικά-- φαινόμενα. Οι «φετιχιστές» τοποθετούνται έτσι στο αντίθετο άκρο της επιστημονικής γνώσης και της πολιτιστικής ωριμότητας: είναι δέσμιοι μιας πρόληψης που η ορθή γνώση μπορεί να διαλύσει (Iacono 1992: 63).

Αυτή η θεώρηση του φετιχισμού χαρακτηρίζεται από τα τρία στοιχεία. Πρώτον, από την υπόθεση ύπαρξης δύο διαφορετικών πολιτισμών (ανώτερος και κατώτερος), δεύτερον, από τη δυνατότητα εξωτερικής παρατήρησης ενός εσωτερικού φαινομένου και, τρίτον, από την πίστη στο ότι η γνώση εξαλείφει τον φετιχισμό εξυψώνοντας τον κατώτερο πολιτισμό, ελευθερώνοντάς τον από τα δεσμά της άγνοιας. Αυτά σημαίνουν ότι η παρατήρηση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από την ύπαρξη μιας ριζικής διαφοράς, δηλαδή με τον αποκλεισμό του πολιτιστικά Άλλου από ένα ορισμένο είδος ανθρωπότητας (την «πολιτισμένη»). Αυτές είναι οι συντεταγμένες της παραδοσιακής θεωρίας του φετιχισμού.

2.2. Ο μετασχηματισμός του φετιχισμού στον Μαρξ (μεθοδολογική αναφορά)

Καίτοι το πρόβλημα του φετιχισμού στον Μαρξ θα εξετασθεί στο επόμενο τμήμα, είναι αναγκαία η αναφορά στη συστηματική-μεθοδολογική θέση που καταλαμβάνει στο Μαρξικό έργο. Ο Μαρξ γνώριζε από τα νεανικά του χρόνια τις αναφορές των εθνογράφων στα φετίχ και χρησιμοποίησε, παρεμπιπτόντως, τον όρο σε κείμενα εκείνης της περιόδου (Iacono 1992: 79 επ.).

Το *Κεφάλαιο*, όπως και στη συνέχεια το έργο του Φρόυντ, εμφανίζουν ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι *αντιστρέφουν* την προοπτική των εθνογράφων. Και οι δύο προβαίνουν σε ανάλυση του φετιχισμού της «δικής» τους κοινωνίας και κουλτούρας, δηλαδή του φετιχισμού, στον οποίο αναγκαστικά συμμετέχουν οι ίδιοι ως εσωτερικοί παρατηρητές.

Αν οι φιλόσοφοι και εθνογράφοι της αποικιοκρατίας βρίσκονταν αντιμέτωποι με το μεθοδολογικό ερώτημα πώς είναι δυνατό να επιτευχθεί μια εξωτερική περιγραφή του φετιχισμού που να ανταποκρίνεται στην «εσωτερική» πραγματικότητα του στην πρωτόγονη κοινωνία, οι Μαρξ και Φρόυντ οφείλουν να εμφανίσουν μια εσωτερική παρατήρηση («βίωση») ως εξωτερικά ισχύουσα, δηλαδή ως αντικειμενική περιγραφή ενός φαινομένου παραγνώρισης, στο οποίο οι ίδιοι εμπλέκονται (Iacono 1992: 75, 78).

Η προσπάθεια των πρώτων ήταν εξ ορισμού καταδικασμένη σε αποτυχία. Η δεύτερη προσέγγιση αποδείχθηκε ιδιαίτερα γόνιμη, αλλά οφείλει διαρκώς να απαντά στο κλασικό ερώτημα: Πρέπει να πιστέψουμε κάποιον που λέει ότι είναι ψεύτης; Ποιος είναι «ο ουδέτερος τόπος του εσωτερικού παρατηρητή»; (Iacono 1992: 82). Στο ερώτημα αυτό ο Μαρξισμός δίνει ποικίλες απαντήσεις με τη διαλεκτική Είναι/Συνείδησης, με τις επιστημολογικές μελέτες για τη μεροληψία και με τις αναλύσεις για τη λειτουργία και την υπέρβαση της ιδεολογίας.

Σε σχέση με τον φετιχισμό είναι δυνατή μια διττή απάντηση. Αφενός η έννοια του φετιχισμού, λόγω της προέλευσής της, έχει το πλεονέκτημα ότι διατηρεί τις εξωτερικές συνδηλώσεις, καίτοι χρησιμοποιείται εσωτερικά. Επειδή μεταφέρεται αναλογικά από την παρατήρηση της κοινωνίας των ιθαγενών στην κοινωνία του παρατηρητή διατηρεί μια εξωτερική αναφορά που επιτρέπει στον «εσωτερικό» παρατηρητή να αναλύσει με απόσταση τα στοιχεία «ψευδαίσθησης» που τα μέλη μιας κοινωνίας βιώνουν αναγκαστικά --αλλά και ασυνείδητα-- στις κοινωνικές σχέσεις τους.

Η δεύτερη απάντηση είναι ότι ο Μαρξ αποφεύγει την αμιγώς εσωτερική διάσταση χρησιμοποιώντας τη συγκριτική μέθοδο. Αντιπαραβάλλει τον καπιταλισμό με φανταστικές και πραγματικές κοινωνίες όπου στη θέση του φετιχισμού υπάρχει η «διαφάνεια» των κοινωνικών σχέσεων και έτσι βρίσκει στο συγκριτικό υλικό εξωτερικά σημεία αναφοράς για την κατανόηση του φετιχισμού.

Αυτά δεν λύνουν ωστόσο το πρόβλημα του ποια θέση παίρνει ο παρατηρητής, δηλαδή πώς μπορεί να κρατήσει ίση απόσταση ανάμεσα στη δική του και σε μια άλλη κοινωνία. Δείχνουν όμως γιατί είναι αντικειμενική η εσωτερική παρατήρηση. Ο Μαρξ δεν βλέπει τα πράγματα αμιγώς εκ των έσω ή εκ των έξω. Μέσω των συγκρίσεων ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνίες τοποθετείται ταυτόχρονα εντός και εκτός της δικής του κοινωνίας. Δείχνει στον αναγνώστη σε τι συνίσταται ο φετιχισμός, χωρίς να τον «υπερβαίνει» ο ίδιος, αλλά κατανοώντας τον ως *αναγκαία* έκφανση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων (και όχι ως λάθος, υπανάπτυξη κ.λπ.).

Στην αναλογία-μεταφορά βασίζεται η περιγραφική δύναμη και η κριτική λειτουργία του φετιχισμού, ο οποίος πρέπει να αντιμετωπισθεί ως ένα πραγματικό σύστημα συμβολισμού σε ορισμένες κοινωνίες (Iacono 1992: 89-91, 99-100, 111). Προκύπτει έτσι ότι η εσωτερική ανάλυση του Μαρξ είναι διπλά εξωτερική. Χρησιμοποιεί μια έννοια φορτισμένη με την απόσταση του εξωτερικού παρατηρητή των «πρωτόγονων» κοινωνιών και, παράλληλα, της επιφυλάσσει μια αναλογική-μεταφορική χρήση⁹⁷.

⁹⁷ Ανάλογη είναι η χρήση και λειτουργία της έννοιας του φετιχισμού στον Φρόυντ. Σε ένα θεωρητικό πλαίσιο συγκρίσιμο αλλά και θεμελιωδώς διαφορετικό από το Μαρξικό (βλ. αναλυτικά Αλτουσέρ 1977-β και 1991), ο φετιχισμός εκφράζει τη «διαστροφή», στην οποία αντικείμενο αγάπης δεν είναι

2.3. Φετιχισμοί των Μαρξιστών

Η θεωρία του φετιχισμού του εμπορεύματος είναι απλή στην κατανόησή της και μεταξύ των Μαρξιστών δεν αναπτύσσονται διαφωνίες για το περιεχόμενό της. Αν η έννοια λειτουργεί ως ένα είδος λυδίας λίθου στον Μαρξισμό, αυτό οφείλεται, όπως προαναφέραμε, στις αντιπαραθέσεις σχετικά με την ορθότητά της καθώς και σχετικά με τις συνδέσεις της με άλλες φιλοσοφικές κατασκευές και πολιτικές στρατηγικές.

Στη συνέχεια θα ανασυγκροτήσουμε και θα αποτιμήσουμε κριτικά τα βασικά επιχειρήματα των μαρξιστικών αντιπαραθέσεων γύρω από τον φετιχισμό ξεκινώντας από τις θέσεις του Λούκατς. Ακολουθώντας θα αναλύσουμε τις τοποθετήσεις του ίδιου του Μαρξ σχετικά με τον φετιχισμό στο *Κεφάλαιο*, με σκοπό την πληρέστερη κατανόηση των όσων υποστηρίχθηκαν από μεταγενέστερους συγγραφείς. Τέλος θα διατυπώσουμε ορισμένες συμπερασματικές θέσεις αναφορικά με τη σχέση του φετιχισμού προς την ιδεολογία και την πολιτική.

2.3.1. Η φετιχικά «αλλοτριωμένη» κοινωνία (Λούκατς)

2.3.1.1. Διαλεκτική υποκειμένου-αντικειμένου και συνείδηση

Θα λάβουμε ως αφετηρία το έργο του Λούκατς *Ιστορία και ταξική συνείδηση* (1923), στο οποίο ο φετιχισμός του εμπορεύματος αποτελεί κεντρική θεωρητική έννοια. Με έντονα επαναληπτικό τρόπο ο συγγραφέας προβάλλει τις εξής θέσεις⁹⁸:

α) *Θεωρητική θέση του φετιχισμού*. Το κλειδί για την κατανόηση όλων των πλευρών της καπιταλιστικής κοινωνίας πρέπει να «αναζητηθεί στην επίλυση του αινίγματος της εμπορευματικής δομής» (170). Η δομή αυτή αποτελεί «αρχέτυπο» κάθε μορφής ύπαρξης των αντικειμένων και κάθε μορφής υποκειμενικότητας (170). Ως ουσία της εμπορευματικής δομής ορίζεται το ότι «μια σχέση μεταξύ προσώπων αποκτά πραγμώδη χαρακτήρα (...), ο οποίος με την αυστηρή --και φαινομενικά πλήρως κλειστή και ορθολογική-- αυτονομία του συγκαλύπτει κάθε ίχνος της θεμελιακής ουσίας του, δηλαδή της σχέσης μεταξύ προσώπων» (170-71).

Η κατανόηση της ιδεολογίας του καπιταλισμού και των προϋποθέσεων εξάλειψής της προϋποθέτει την κατανόηση του φετιχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος ως «μορφής αντικειμενικότητας» αλλά και ως βάσης «των υποκειμενικών συμπεριφορών» (171). Έτσι ο φετιχισμός του εμπορεύματος αντιμετωπίζεται ως πεμπτουσία του Μαρξισμού και ως βάση της θεωρίας και της πολιτικής για τη μετάβαση στον σοσιαλισμό⁹⁹.

β) *Δομή του φετιχισμού*. Όπου υπάρχει «κυριαρχία του εμπορεύματος» (172), δηλαδή όπου επιβάλλεται η «εμπορευματική μορφή ως καθολική μορφή» (173), η κοινωνική εξέλιξη και οι μορφές συνείδησης υποτάσσονται στο βασικό στοιχείο της

ένα πρόσωπο αλλά ένα μέρος του ή ένα αντικείμενο που συνδέεται μαζί του. Στον Φρόυντ ο φετιχισμός δεν δηλώνει μια αντιστροφή, όπως στον Μαρξ, αλλά μια *μετατόπιση* στην πρόσληψη της επιθυμίας (βλ. Iacopo 1992: 107 επ.). Για τη σύνδεση των δύο προβληματικών στα πλαίσια μιας συνολικής κριτικής του ιδεαλισμού και της ουσιοκρατίας μέσα από τους φετιχισμούς του χρήματος και της γλώσσας, βλ. Goux 1975: 130 επ. και 179 επ.

⁹⁸ Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο μόνο με αναφορά σελίδας προέρχονται από Lukacs 1988.

⁹⁹ «Το κεφάλαιο για τον φετιχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος περικλείει ολόκληρο τον ιστορικό υλισμό, ολόκληρη την αυτογνωσία του προλεταριάτου ως επίγνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας» (297/8).

κυριαρχίας του εμπορεύματος, στην «πραγματοποίηση» (174). Ο Λούκατς περιγράφει το «θεμελιώδες φαινόμενο της πραγματοποίησης» (174) παραθέτοντας αποσπάσματα από την ανάλυση του Μαρξ στο 1ο κεφάλαιο του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* για τον φετιχισμό. Η εργασία «αντιπαρατίθεται» στον άνθρωπο ως «κάτι αντικειμενικό, ανεξάρτητο από αυτόν, που κυριαρχεί στον άνθρωπο με μια αυτονομία ξένη προς αυτόν» (175).

Από αντικειμενική άποψη, τα εμπορεύματα αντιπαρατίθενται στον άνθρωπο ως «ένας κόσμος έτοιμων πραγμάτων και σχέσεων μεταξύ πραγμάτων (...), ως δυνάμεις που δρουν αυτόνομα» (175). Από υποκειμενική άποψη, η ανθρώπινη δραστηριότητα παίρνει τη μορφή εμπορεύματος και «πραγματοποιείται», δηλαδή κινείται με βάση τους νόμους μιας «ξένης προς τον άνθρωπο αντικειμενικότητας» (175-6).

Όταν καθολικεύεται η εμπορευματική μορφή, κάτι που συμβαίνει στον καπιταλισμό, η ανθρώπινη εργασία καθίσταται μια «αφαίρεση» (175) που αντικειμενοποιείται σε εμπορεύματα, γίνεται «πράγμα» και πουλιέται (193). Αυτό οδηγεί σε «διαρκώς αυξανόμενο εξορθολογισμό, σε έναν όλο και εντονότερο αποκλεισμό των ποιοτικών, ανθρώπινων-ατομικών ιδιοτήτων του εργαζόμενου» (176-7). Στην οικονομία, στην επιστήμη, στην πολιτική και στη φιλοσοφία κυριαρχεί η μετρησιμότητα και ο ορθολογικός υπολογισμός που επιβάλλει τον αποκλεισμό του ανθρώπινου στοιχείου (176-7, 187 επ., 195 επ.)¹⁰⁰.

γ) *Συνέπειες του φετιχισμού*. Σε φετιχιστικές-καπιταλιστικές συνθήκες, ο άνθρωπος καθίσταται «μηχανοποιημένο κομμάτι ενός μηχανικού συστήματος», στο οποίο υποτάσσεται «άβουλα» (179, 292). Κάθε τι υποκειμενικό εμφανίζεται ως «εσφαλμένο στοιχείο» (178). Σε όλες τις κοινωνικές ομάδες επιβάλλεται ενιαία «δομή της συνείδησης» (191)¹⁰¹. Η δραστηριότητα του εργαζόμενου χάνει τον «χαρακτήρα δραστηριότητας» (sic) και γίνεται μια «*θεωρησιακή στάση*», απέναντι στο κλειστό σύστημα των μηχανών που ισοπεδώνει τα πάντα (179). Ο άνθρωπος που ενσωματώνεται σ' αυτό το σύστημα μετατρέπεται σε «ανήμπορο θεατή» (180), σε «γρανάζι της οικονομικής εξέλιξης» (296, 313). Όσο επεκτείνεται ο καπιταλισμός, τόσο περισσότερο εδραιώνεται στην ανθρώπινη συνείδηση η «δομή πραγματοποίησης» (185). «Χαράζεται» σε όλες ανεξαιρέτως τις διανθρώπινες σχέσεις που γίνονται εμπορευματικού τύπου: τα στοιχεία της προσωπικότητας γίνονται αντικείμενα που το άτομο «κατέχει» και μπορεί να «απαλλοτριώσει» (194). «Ο άνθρωπος αντικειμενοποιείται ως εμπόρευμα» (294), η συνείδησή του αποτελεί «*την αυτοσυνείδηση του εμπορεύματος*» (295).

Παράλληλα ο φετιχισμός «αλλοιώνει» τον πραγμώδη χαρακτήρα του αντικειμένου (184) δεδομένου ότι εκείνο που προβάλλεται δεν είναι η υφή και αξία χρήσης του αντικειμένου, αλλά η ποσοτικοποίησή του στις «φετιχιστικές τιμές ανταλλαγής» (299). Το σύνολο των κοινωνικών φαινομένων υφίσταται μια «διαδικασία μετασχηματισμού» στην κατεύθυνση πραγματοποίησης (187, 299). Υπό συνθήκες φετιχισμού οι άνθρωποι γίνονται πράγματα και τα πράγματα χάνουν τον υλικό χαρακτήρα τους μετατρέπονται σε «ανώνυμες» ποσότητες.

¹⁰⁰ Πρόκειται για την «αρχή του εξορθολογισμού που βασίζεται στον υπολογισμό, στην υπολογισιμότητα» (177), στην «ποσοτικοποίηση των αντικειμένων» και στον καθορισμό τους από «αφηρημένες κατηγορίες σκέψης» (291), οι οποίες σκεπάζουν τον πραγματικό χαρακτήρα του κόσμου λειτουργώντας ως «πραγματοποιόν και πραγματοποιημένο επικάλυμμα» (293).

¹⁰¹ «Η πραγματοποίηση [είναι] γενικό, δομικό θεμελιώδες φαινόμενο *ολόκληρης* της αστικής κοινωνίας» (192, σημ. 22). Ο άνθρωπος γίνεται «αριθμός» ή «μηχανοποιημένο και εξορθολογισμένο μικροεργαλείο», «κομματιάζεται (...) σε στοιχείο της κίνησης των εμπορευμάτων» (291-2).

δ) *Πολιτικές προοπτικές*. Αφετηρία αποτελεί η θέση ότι η πραγματοποίηση είναι συνώνυμο της «απανθρωποποίησης» και της «καταρράκωσης» (268, 301).¹⁰² Καίτοι η «πραγμοποίηση όλων των βιοτικών εκφράσεων» πλήττει κάθε κοινωνική τάξη στον καπιταλισμό, το προλεταριάτο τη βιώνει με τον οξύτερο τρόπο, γνωρίζοντας την «πλέον βαθιά απανθρωποποίηση» (268, 291, 300). Βρίσκεται «άμεσα και πλήρως στην πλευρά του αντικειμένου», είναι «αντικείμενο και όχι δρων παράγων της εργασιακής διαδικασίας» (294-5).

Το προλεταριάτο αρχίζει να γνωρίζει την ιστορία αποκτώντας «αυτογνωσία της κοινωνικής του θέσης», δηλαδή του ότι η απόλυτη πραγμοποίησή του («απάνθρωπη αντικειμενικότητα» –307) είναι αναγκαία στον καπιταλισμό (282). Αυτό έχει ειδική πολιτική σημασία: ενώ ο δούλος που συνειδητοποιεί ότι είναι δούλος δεν αλλάζει τίποτε στην κατάστασή του, δηλαδή στο αντικείμενο γνώσης, ο προλετάριος που κατανοεί ότι είναι καταδικασμένος στην απανθρωποποίηση αποκτά μια γνώση με άμεσα πρακτικά αποτελέσματα: η γνώση αλλάζει το αντικείμενο γνώσης (295-6, 309). Ο προλετάριος ανακαλύπτει το «ζωντανό πυρήνα» που βρίσκεται κάτω από το πραγμοποιημένο επικάλυμμα, δηλαδή κατανοεί ότι δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα πράγματα ή σχέσεις μεταξύ πραγμάτων αλλά σχέσεις μεταξύ ανθρώπων (296). Έτσι «ξεσκεπάζεται» ο φετιχιστικός χαρακτήρας «*όλων των εμπορευμάτων*» και αναδεικνύεται ο αληθινός χαρακτήρας τους ως διανθρώπινης σχέσης.

Ακολούθως το προλεταριάτο μπορεί να «διαρρήξει έμπρακτα» τον αστικό (ποσοτικό) τρόπο σκέψης και να αντιμετωπίσει την κοινωνία «ως διαλεκτική ενότητα» (297, 301, 338). Όταν η συνείδηση του προλεταριάτου αναχθεί «σε αυτοσυνείδηση ολόκληρης της κοινωνίας» (313) θα ανακοπεί η «πλήρης καπιταλιστική εξορθολογικοποίηση ολόκληρου του κοινωνικού Είναι» (299). Τα ποσοτικοποιημένα πράγματα («*η πραγμοποιημένη δομή του Είναι*») θα εμφανισθούν ως ρευστές διαδικασίες και σχέσεις, αναδεικνύοντας τη δυνατότητα και την αναγκαιότητα «*ανατροπής των πραγμωδών μορφών*» (321, 339). Έτσι το προλεταριάτο γίνεται το «ταυτόσημο αντικείμενο-υποκείμενο της ιστορίας» και η πρακτική του μπορεί να μετασχηματίσει την καπιταλιστική κοινωνία (339).

2.3.1.2. Απορίες του ιδεαλισμού

Η κεντρικότητα που αποδίδει ο Λούκατς στην προβληματική του φετιχισμού εμφανίζει πολλά προβληματικά στοιχεία. Κατά πρώτο λόγο, είναι ανιστορικά *ουσιοκρατική*. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος γεννιέται με ένα είδος «ουσίας», δηλαδή διαθέτει προδιαμορφωμένη συνείδηση, σκέψη και τρόπο συμπεριφοράς που, ενόψει αντικειμενικών στοιχείων, «αλλοτριώνεται» στον καπιταλισμό και γίνεται πράγμα, μιμούμενη τη δομή της εμπορευματικής ανταλλαγής.

Παράλληλα με την ουσιοκρατία είναι σαφές στο σχήμα του φετιχισμού ως μήτρας της αλλοτρίωσης ο *αναγωγισμός*: τα πάντα φέρονται να καθορίζονται από τη φετιχιστική πρόσληψη της ανταλλαγής. Η κοινωνική ζωή ανάγεται σε μια «αρχή» που δεν είναι πλέον η «υλική βάση», όπως υποθέτει ο μηχανιστικός Μαρξισμός, αλλά η μορφή πρόσληψης της «βάσης» από τους φορείς των σχέσεων παραγωγής.

Η αγνόηση της πολλαπλότητας των κοινωνικών πρακτικών (ιστορία, ταξική πάλη, δράση κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών) ευθύνεται για τις απλουστεύσεις του Λούκατς που οδηγούν και σε ακρότητες, π.χ. στη θέση ότι η εργασία συνιστά

¹⁰² Επισημαίνουμε ότι ο όρος «εκμετάλλευση» χρησιμοποιείται σπάνια στο κείμενο του Λούκατς και πάντως δεν συνδέεται με την ανάλυση του φετιχισμού όπου συναντούμε όρους συναισθηματικά φορτισμένους, όπως οι προαναφερθέντες.

«θεωρησιακή στάση» του παρατηρητή των μηχανών και κάθε μορφή σκέψης στον καπιταλισμό συνδέεται με την ποσοτικοποίηση του εμπορικού υπολογισμού.

Εξίσου αναγωγιστική είναι η θεώρηση της ιδεολογίας (απόκρυψη του αληθινού χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής) ως συνόλου αντιλήψεων που προκύπτει «αυτόματα» από τη μορφή της ανταλλαγής. Επιβάλλοντας τον φετιχισμό, ο καπιταλισμός φέρεται να εξασφαλίζει την αδιαφάνεια των εκμεταλλευτικών σχέσεων.

Αυτή η απλούστευση ανάγει τον φετιχισμό σε πρώτη και μοναδική ιδεολογική δύναμη. Το αντιστάθμισμά της είναι η ελπίδα ότι το Προλεταριάτο-Μεσσίας θα γνωρίσει την «αλήθεια» και καθιστάμενο υποκείμενο της κοινωνικής εξέλιξης θα ανατρέψει τα πάντα. Για όσους δεν πιστεύουν στα θαύματα των διαλεκτικών αλμάτων που αναμένει ο Λούκατς ακολουθώντας τον νεαρό Μαρξ¹⁰³, μένει ανεξήγητο πώς το απόλυτο πράγμα θα απαλλαγεί από το τεράστιο βάρος της ιδεολογίας και θα κατορθώσει να ανατρέψει τον καπιταλισμό χάρη σε μια «επίγνωση» που θα αλλάξει τα πάντα.

Αυτό το ιδεαλιστικό πλαίσιο δεν μπορεί βεβαίως να απαντήσει στο ερώτημα πώς η εσφαλμένη πρόσληψη των σχέσεων ανταλλαγής έχει τη δύναμη να καθορίζει την κοινωνική εξέλιξη. Ούτε αποφεύγει αθεμελίωτες απλουστεύσεις, π.χ. την αντιμετώπιση της επιστήμης ως «παρακμής». Επίσης ανεξήγητος μένει ο τρόπος μετάβασης από τον φετιχισμό του εμπορεύματος στη μετατροπή των πάντων σε αλλοτριωμένα πράγματα¹⁰⁴.

Ο Λούκατς αποδίδει στον Μαρξισμό έναν θεωρητικό πυρήνα: την ανάλυση περί φετιχισμού. Όταν τα προϊόντα της εργασίας κυριαρχούν επί του ανθρώπου ανεξάρτητα από την ταξική θέση του και όταν ο κάθε άνθρωπος γίνεται πράγμα, ο Μαρξισμός ανάγεται σε θεωρία ερμηνείας και αποκάλυψης της «αυτόματης» ψευδούς συνείδησης. Και η θεωρία της ιδεολογίας περιορίζεται στην αποκάλυψη ενός απλού μυστικού: το υποκείμενο κατέστη μεν πράγμα, αλλά μπορεί να επιστρέψει στον εαυτό του, αν ανασυνδεθεί με τον αληθινό, ανθρώπινο «πυρήνα» της ιστορίας, αν δηλαδή αντιμετωπίσει τα πράγματα ως πράγματα και τους ανθρώπους ως ανθρώπους¹⁰⁵.

¹⁰³ «Πού βρίσκεται λοιπόν η θετική δυνατότητα της γερμανικής χειραφέτησης; Απάντηση: Στο σχηματισμό μιας τάξης με ριζικές αλυσίδες (...) που είναι με μια λέξη η πλήρης απώλεια του ανθρώπου και έτσι μπορεί να κερδίσει τον εαυτό της μόνο με την πλήρη επανάκτηση του ανθρώπου. Αυτή η διάλυση της κοινωνίας ως μιας ιδιαίτερης κάστας είναι το *προλεταριάτο*» (Μαρξ 1990-β: 110).

¹⁰⁴ Είναι σαφές η συγγένεια της προοπτικής του Λούκατς με όσους αποδίδουν «πλέον» στον καπιταλισμό μια αποκλειστικά συμβολική και θεαματική λειτουργία: η εργασία και η πολιτική έχουν τελειώσει, οι πόλεμοι διεξάγονται στην τηλεόραση, η οικονομία καθορίζεται από τις οθόνες των χρηματιστών κ.λπ.

¹⁰⁵ Για την ουσιοκρατική διαλεκτική και τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις των σύγχρονων οπαδών του Λούκατς, βλ. Δημούλη 1997-β: 140 επ. Για τη θεώρηση του Λούκατς βλ. και την κριτική παρουσίαση σε Projekt-Ideologie-Theorie 1986: 39 επ. με αναφορά σε ανάλογες απόψεις του Korsch και μαρξιστών της Ανατ. Γερμανίας (DDR). Η καθολικευτική προοπτική είναι εμφανής και στην ανάλυση του Goux 1975, ο οποίος υποστηρίζει: «Ο λογοκεντρισμός αποτελεί το γλωσσολογικό όνομα της καθολικής και δεσποζουσας αρχής της αγορασσιμότητας, η οποία βασίζεται στην αφηρημένη εργασία» (140). Σε άλλο σημείο θεωρεί ότι «το σκλάβωμα του εργάτη από το κεφάλαιο, που διαιωνίζεται με τη χρηματική μορφή, πραγματοποιείται παράλληλα με την καταπίεση της λειτουργικής γραφής, η οποία εξευτελίζεται με το στοιχείο του νοήματος και καταπιέζεται από τη λογοκεντρική υπαγωγή» (147. Βλ. και 182-184, 190-191). Μια ιδιαίτερα επεξεργασμένη εκδοχή της προβληματικής της αλλοτρίωσης συναντάται στον Sohn-Rethel (1990, ιδίως σ. 53-54, 68-69, 91-92, 96). Ο συγγραφέας επιμένει στη σημασία του χωρισμού πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, θεωρώντας ότι οι έννοιες που προβάλλει η αστική φιλοσοφία συνιστούν μια «αλλοτρίωση της αλλοτρίωσης».

2.3.2. Η συνέχεια του φετιχισμού

Μια άλλη κατεύθυνση ανάγνωσης συναντάται σε ιστορικούς του Μαρξικού έργου που προβάλλουν τη συνέχεια της προβληματικής του φετιχισμού στο συνολικό έργο του Μαρξ. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Rosdolsky, ο οποίος ισχυρίζεται ότι τα *Χειρόγραφα* του 1844, η *Γερμανική Ιδεολογία* και άλλα κείμενα του νεαρού Μαρξ περιέχουν τη θεωρία του φετιχισμού «με φιλοσοφικό ένδυμα». Καίτοι θεμελιώνεται οικονομικά στο *Κεφάλαιο*, ο φετιχισμός υπάρχει ήδη στις «πιο πρώιμες οικονομικές εργασίες του Μαρξ» (Rosdolsky 1969: 157 και 159). Επιχειρείται να δειχθεί η εννοιολογική συνέχεια με αποσπάσματα που επισημαίνουν ότι το χρήμα εκφράζει την «απαλλοτρίωση», ότι η κυριαρχία ανθρώπου επί ανθρώπου εμφανίζεται ως κυριαρχία του πράγματος επί του προσώπου κ.λπ. Από αυτά συνάγεται ότι φαινομενικά --αλλά και αναγκαία στον καπιταλισμό-- τα πράγματα κυριαρχούν επί των ανθρώπων.

Αυτή η προοπτική εμφανίζει δύο προβλήματα. Αφενός, υποτίθεται η συνέχεια του Μαρξικού έργου, το οποίο απλώς «αναπτύσσεται» θεμελιώνοντας αρτιότερα τις «φιλοσοφικές» ιδέες του νεαρού Μαρξ. Αφετέρου, ο φετιχισμός θεωρείται συνώνυμο της κυριαρχίας των πραγμάτων επί του ανθρώπου, η οποία οδηγεί σε «αλλοτρίωση» και υποδούλωση, πράγμα, που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν αντιστοιχεί στη θεωρητική θέση του φετιχισμού στο *Κεφάλαιο*.

2.3.3. Η προσέγγιση του Πασουκάνις

2.3.3.1. Φετιχισμός, αστικό κράτος και δίκαιο

Ο σοβιετικός νομικός Εβγκένι Πασουκάνις αναπτύσσει τη θεωρία του για τη μορφή του αστικού νομικού συστήματος με αφετηρία μια φαινομενικά απλή, αλλά θεωρητικά πολύ γόνιμη διαπίστωση.¹⁰⁶ Αν ορίσουμε το δίκαιο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων που αντιστοιχεί στα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και τα διαφυλάσσει με μια θεσμικά οργανωμένη βία, όπως συχνά κάνουν οι Μαρξιστές, καταδεικνύουμε το ταξικό περιεχόμενο των νομικών μορφών, δηλαδή δείχνουμε ότι το δίκαιο ανταποκρίνεται στα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και όχι στο γενικό συμφέρον ή στην επιδίωξη εξειρήνευσης, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Δεν απαντούμε ωστόσο στο ερώτημα που θεωρεί καθοριστικό ο Πασουκάνις: «γιατί αυτό το περιεχόμενο παίρνει αυτή τη μορφή;» (91).

Διαπιστώνοντας τα αδιέξοδα της αντίληψης ότι το δίκαιο συνιστά καταναγκασμό, ο Πασουκάνις αναπτύσσει μια θεωρία για το δίκαιο ως *συναίνεση* (Muller-Tuckfeld 1994), η οποία αξιοποιεί την ανάλυση του φετιχισμού του εμπορεύματος με τις ακόλουθες θέσεις:

α) *Μήτρα του νομικού συστήματος*. Ειδοποιό στοιχείο του νομικού συστήματος είναι το ότι αφορά «τα απομονωμένα ξεχωριστά υποκείμενα», τα πρόσωπα που έχουν δικαιώματα και αξιώσεις (107).

β) *Το δίκαιο ως «ιδιωτικό», καπιταλιστικό δίκαιο*. «Η νομική μορφή με το υποκειμενικό της απόθεμα δικαιωμάτων γεννιέται σε μια κοινωνία που αποτελείται από εγωιστικούς και απομονωμένους φορείς ατομικών συμφερόντων», δηλαδή σε μια κοινωνία που βασίζεται «στη συμφωνία ελεύθερων ατομικών βουλήσεων» (110). Το δημόσιο δίκαιο πλάθεται με πρότυπο το ιδιωτικό, αποτελεί «αντανάκλασή» του,

¹⁰⁶ Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο μόνον με αναφορά σελίδας προέρχονται από Πασουκάνις 1985.

καίτοι ρυθμίζει μια ύλη εντελώς διαφορετική, διότι κατοχυρώνει τα κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα και όχι τα ατομικά δικαιώματα. Η νομική μορφή δεν μπορεί να υπάρξει με μορφή διαφορετική από εκείνη του ατομικού συμφέροντος και βούλησης (110, 113). Στην προοπτική αυτή, το αστικό κράτος αποτελεί μια «απρόσωπη αφαίρεση» που «συγχωνεύεται ολοκληρωτικά με τον αφηρημένο αντικειμενικό κανόνα» και συνιστά «αντανάκλαση» της δομής του υποκειμένου δικαίου (122, 142, 147)¹⁰⁷.

Συνέπεια είναι ότι ο Πασουκάνις ορίζει ως «δίκαιο» αποκλειστικά και μόνο το δίκαιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, η οποία βασίζεται στην εξατομίκευση του ιδιοκτήτη εμπορευμάτων. Αποκλείει έτσι από την έννοια του δικαίου συστήματα κοινωνικής ρύθμισης που λειτουργούσαν σε άλλους τρόπους παραγωγής, που αγνοούσαν την έννοια του υποκειμένου ως status κοινού για όλους τους ανθρώπους και, κατ' επέκταση, και για τον κρατικό μηχανισμό (123 επ.).¹⁰⁸

γ) *Νομικός φετιχισμός*. Τίθεται το ερώτημα πώς ορισμένα έμβια όντα μετετράπησαν σε απρόσωπα και αφηρημένα υποκείμενα δικαίου (120). Ακολουθώντας την «ιδιωτική γραμμή», ο Πασουκάνις επισημαίνει ότι η ανάλυση της μορφής του υποκειμένου πρέπει να έχει ως αφετηρία την ανάλυση της εμπορευματικής μορφής, που δείχνει πώς οι κοινωνικές σχέσεις παίρνουν τη μορφή πραγμάτων (117). Το υποκείμενο δικαίου προκύπτει από την ανταλλακτική πράξη, στην οποία ο άνθρωπος εκφράζει και πραγματώνει την πλήρη και αφηρημένη ελευθερία βούλησης. Ως υποκείμενο είναι ιδιοκτήτης του αντικειμένου-εμπορεύματος το οποίο και ανταλλάσσει. Έτσι γεννιέται ο νομικός φετιχισμός που συμπληρώνει τον φετιχισμό του εμπορεύματος. Στον οικονομικό φετιχισμό τα πράγματα είναι φορείς αξίας με φυσικό τρόπο. Στο νομικό φετιχισμό τα υποκείμενα που κινούν τα πράγματα είναι φορείς κυριαρχίας.

Οι κοινωνικές σχέσεις αποκτούν έτσι μια διττή αινιγματική μορφή. Εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων και ταυτόχρονα ως σχέσεις μεταξύ υποκειμένων (122-3). Αφηρημένη εργασία, αφηρημένο υποκείμενο, αφηρημένος κανόνας δικαίου, απρόσωπη κρατική εξουσία. Αυτός είναι ο ειδικά αστικός, ομογενοποιητικός μηχανισμός δημιουργίας του καπιταλιστικού δικαίου μέσω συναγωγών¹⁰⁹ που έχουν ως υλικό θεμέλιο την ανταλλακτική πράξη.¹¹⁰

δ) *Μαρασμός του δικαίου*. Από αυτά συνάγεται η διάσημη όσο και ριζοσπαστική θέση του Πασουκάνις. Κατά τον συγγραφέα, ενόσω διατηρούνται οι εμπορευματικές (αξιακές, αγοραίες) σχέσεις, θα διατηρείται το συνυφασμένο με αυτές νομικό σύστημα. Στις χώρες που επικράτησε η προλεταριακή εξουσία, ο μαρασμός του δικαίου θα καταστεί δυνατός μόνον όταν εξαλειφθούν οι οικονομικές σχέσεις που βασίζονται στη σύμβαση και στη δικαστική επίλυση διαφορών (135 επ.). Και εδώ είναι προφανής η αναλογία μεταξύ νομικού και οικονομικού στοιχείου. Όπως ο φετιχισμός του εμπορεύματος θα εξαλειφθεί μαζί με τον καπιταλισμό, έτσι και η τύχη του αστικού δικαίου και των υποκειμένων του συνδέεται άρρηκτα με τον καπιταλισμό.

¹⁰⁷ Για το κράτος ως μακρο-υποκείμενο που συνδέεται με τα υποκείμενα δικαίου και για τις αντιφάσεις της «διπλής κυριαρχίας» ατόμου και κράτους στον καπιταλισμό, βλ. Dimoulis 1996: 582 επ.

¹⁰⁸ «Η σύμβαση (...) εκφράζει την ιδέα του δικαίου» (126). «Κάθε έννομη σχέση είναι σχέση μεταξύ υποκειμένων» (115).

¹⁰⁹ «Κάθε άνθρωπος έγινε άνθρωπος γενικά, κάθε εργασία έγινε χρήσιμη κοινωνική εργασία γενικά, κάθε υποκείμενο έγινε αφηρημένο υποκείμενο δικαίου. Ταυτόχρονα ο κανόνας αποκτά επίσης την πλήρη νομική μορφή του γενικού αφηρημένου νόμου» (126).

¹¹⁰ «Η νομική μορφή (...) βρίσκει επίσης στην ανταλλακτική πράξη το υλικό της θεμέλιο (...), η ανταλλακτική πράξη συγκεντρώνει (...) τα ουσιαστικά στοιχεία τόσο της πολιτικής οικονομίας όσο και του δικαίου» (126).

2.3.3.2. Οικονομισμός ή δομική ερμηνεία;

Η αναλογία του εμπορεύματος ως «φυσικού» φορέα αξίας με το υποκείμενο ως «φυσικό» φορέα βούλησης (και με το κράτος ως αφηρημένο μακρο-υποκείμενο) βασίζεται στην υπόθεση ότι υπάρχει μια δομική ομοιότητα αιτιακού τύπου, με βάση την οποία επιχειρείται να ερμηνευθεί το νομικό σύστημα. Ο Πασουκάνις υιοθετεί έτσι το κλασικό στον Μαρξισμό σχήμα βάσης-εποικοδομήματος, αναζητώντας στην πρώτη το «μυστικό» του δεύτερου.

Στον Πασουκάνις προσάπτεται συνήθως ο οικονομισμός, δηλαδή η αγνόηση της σχετικής αυτονομίας του δικαίου, το οποίο δεν θα έπρεπε να «συναχθεί» ολοκληρωτικά από την οικονομία (Müller-Tuckfeld 1994: 189). Αυτή η κριτική δεν είναι πειστική. Ο Πασουκάνις δεν ισχυρίζεται ότι το νομικό σύστημα στερείται αυτονομίας στη λειτουργία του, ούτε ότι η «βάση» καθορίζει τα εκάστοτε περιεχόμενα του δικαίου (νόμοι, δικαστικές αποφάσεις κ.λπ.).

Η ανάλυσή του αποβλέπει αποκλειστικά στο να δείξει με ποιο τρόπο η δομή μιας κοινωνίας, δηλαδή οι αρχές λειτουργίας της που συγκροτούν τον εννοιολογικό πυρήνα ενός τρόπου παραγωγής, καθιστά αναγκαίο ένα σύστημα κανόνων κοινωνικής ρύθμισης που υιοθετεί ορισμένες παραδοχές και τις επιβάλλει καταναγκαστικά ως γενικώς ισχύουσες: ελεύθερα και ίσα υποκείμενα, συμβόλαιο με βάση την ελευθερία βούλησης, δόμηση του δημόσιου δικαίου με βάση το ιδιωτικό.

Με μια λέξη πρόκειται για ένα σύστημα κανόνων κοινωνικής ρύθμισης με βάση τις ελεύθερες διαπραγματεύσεις μεταξύ «κυρίαρχων» υποκειμένων (βλ. και Engelskirchen 2001). Σ' αυτό το σύστημα, ο Πασουκάνις δίνει το όνομα «δίκαιο». Για να εξηγήσει δε την αναγκαιότητά του στον καπιταλισμό δείχνει την ομοιότητα των αρχών του με τη δομή της γενικευμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας.

Με αυτή την αιτιακή σύνδεση (οι συστατικές αρχές του δικαίου αντανakλούν τη δομή παραγωγής) ο Πασουκάνις υπερβαίνει τη συνήθη στους Μαρξιστές θεωρία του καταναγκασμού. Η θέση ότι το δίκαιο συνιστά προϊόν μιας εξουσιαστικής βούλησης, είναι τελείως ανεπαρκής διότι δεν δείχνει την ειδοποιό διαφορά του δικαίου. Προϊόν εξουσιαστικής βούλησης είναι και η διαταγή του ληστή, αλλά ουδείς τη θεωρεί μέρος ενός νομικού συστήματος ακόμη και αν ο ληστής είναι μέλος μιας οργανωμένης συμμορίας. Γιατί αίφνης η διαταγή του αστυνομικού ή του δικαστικού επιμελητή έχουν νομικό χαρακτήρα;

Το κρίσιμο για τον ορισμό και την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του δικαίου είναι η διαμόρφωση της κοινωνικής συναίνεσης. Ο Πασουκάνις ερμηνεύει τους δομικούς λόγους συναίνεσης προς το (αστικό) δίκαιο επισημαίνοντας την ανταπόκρισή του στη δομή παραγωγής, δηλαδή στις «φετιχιστικές» παραστάσεις που επιβάλλονται στα άτομα από τους οικονομικούς νόμους. Μπορεί έτσι να ερμηνεύσει γιατί το δίκαιο έχει συγκεκριμένα περιεχόμενα-κώδικες στις αστικές κοινωνίες.¹¹¹

Είναι βέβαια δυνατό να δοθεί στο δίκαιο ένας ευρύτερος ορισμός που να περιλαμβάνει το νομικό σύστημα άλλων τρόπων παραγωγής. Η απολυτότητα του Πασουκάνις (καπιταλισμός = αστικό δίκαιο = δίκαιο) αποβλέπει στο ναδειχθεί ότι δεν υπήρξε πριν από τον καπιταλισμό ούτε θα υπάρξει μετά από αυτόν ένα δίκαιο με τα δομικά χαρακτηριστικά του αστικού, διότι πηγή του είναι η ιστορικά *συγκεκριμένη* ρύθμιση της «κοινωνικότητας» (αποτύπωση του κοινωνικού χαρακτήρα των

¹¹¹ Αν είναι παράδοξη η σχεδόν παντελής αγνόηση της συμβολής του Πασουκάνις στη σύγχρονη συζήτηση, είναι ακόμη πιο παράδοξη η τοποθέτηση ότι ο σοβιετικός θεωρητικός εξισώνει το δίκαιο με την ανταλλαγή αρνούμενος να αναλύσει την ειδικότητα του δικαίου (La Torre 1999: 398-400).

επιμέρους παραγωγικών διαδικασιών, μορφή της πολιτικής δομής και ιδεολογική παράστασή της) μέσω της κυκλοφορίας εμπορευμάτων.

Αυτό το δίκαιο έχει ιστορικά μοναδικό χαρακτήρα λόγω της μορφής του και -- συμπληρώνουμε-- λόγω του καθολικού χαρακτήρα της εφαρμογής του, σε αντίθεση με το «δίκαιο» κοινωνιών που προηγήθηκαν της καπιταλιστικής.¹¹²

Με αυτή την «απολυτότητα», ο Πασουκάνις αποφεύγει την ιδεαλιστική παγίδα του να δοθεί ένας γενικός, δηλαδή αμιγώς φορμαλιστικός, ορισμός στο δίκαιο ως έννοια. Ο φορμαλιστικός ορισμός έχει δύο αρνητικές συνέπειες. Αφενός το αστικό δίκαιο εμφανίζεται ως συγκεκριμένη ιστορική έκφραση της νομικής ρύθμισης που είναι αναγκαία σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία (*ubi societas ibi ius*).¹¹³ Αφετέρου το δίκαιο συνδέεται με την «ιδέα της Δικαιοσύνης» (ή της Ηθικής): για να μπορεί να γίνει λόγος για δίκαιο εν γένει παρά τις τεράστιες διαφορές των ποικίλων συστημάτων κοινωνικής ρύθμισης και καταναγκασμού θα πρέπει να υπάρχει ένα μεταξύ τους κοινό στοιχείο.

Αυτά οδηγούν στην εμφάνιση του αστικού δικαίου ως της καλύτερης, ηπιότερης, δημοκρατικότερης και πάντως «ανθρωπινότερης» μορφής δικαίου (ελευθερία, ισότητα, διάκριση εξουσιών, ελεύθερες συμβάσεις, ήπια τιμώρηση). Από αυτή την ιδεαλιστική παγίδα δεν ξεφεύγουν ούτε άλλες θεωρήσεις για τον ενιαίο σκοπό/προέλευση του δικαίου («πνεύμα» ορισμένου λαού, έκφραση της γενικής βούλησης και του γενικού συμφέροντος, τήρηση των επιταγών του νομοθέτη, βούληση των οργάνων που είναι αρμόδια για την εφαρμογή του δικαίου κ.λπ.), αλλά ούτε η κριτική θέση ότι η βία (και όχι η δικαιοσύνη) αποτελεί ουσία του δικαίου.¹¹⁴

Η θέση ότι ουσία του δικαίου είναι η (ταξική) βία έχει τα πλεονεκτήματα του ρεαλισμού. Θεμελιώνει το «παράδειγμα δίκαιο = δύναμη» και εξηγεί ικανοποιητικά τους λόγους ισχύος (επιβολής) δεδομένων ρυθμίσεων. Παρά τη γενεαλογική της ευστοχία αδυνατεί ωστόσο να εξηγήσει την ειδικότητα και τις λειτουργίες του αστικού νομικού συστήματος, όπως ορθά είχε αντιληφθεί ο Πασουκάνις.

Η επιλογή του Πασουκάνις δεν είναι συνεπώς οικονομιστική, εκτός και αν θεωρήσουμε ως οικονομισμό κάθε ανάλυση που ισχυρίζεται ότι τα νομικά και ιδεολογικά φαινόμενα συνδέονται με τη δομή της παραγωγής. Η προσέγγισή του βασίζεται στη γνωστή επισήμανση του Μαρξ στα *Grundrisse* (1856/57): «Η ισότητα και η ελευθερία δεν είναι λοιπόν μόνο σεβαστές στην ανταλλαγή, που στηρίζεται σε ανταλλακτικές αξίες, αλλά η ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών είναι η παραγωγική, πραγματική βάση κάθε *ισότητας* και *ελευθερίας*. Ως καθαρές ιδέες είναι απλά εξιδανικευμένες εκφράσεις της ανταλλαγής. Αναπτυγμένες σε νομικές, πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις είναι απλά η αυτή βάση σε έναν διαφορετικό εκθέτη» (Μαρξ 1989-β: 41).

Αυτή τη θεώρηση εκφράζει επανειλημμένα ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, θεωρώντας τις νομικές έννοιες της ισότητας και της ελευθερίας «ως εσωτερική αντανάκλαση της εμπορευματικής παραγωγής και

¹¹² Οι ιστορικοί του δικαίου μιλούν για μια «εκτατική-μαζική» εφαρμογή του δικαίου στον καπιταλισμό, σε αντίθεση με την «περιορισμένη-επιλεκτική» εφαρμογή του μεσαιωνικού και του «απολυταρχικού» δικαίου ως μέσου κοινωνικού ελέγχου (Sabadell 1999: 169-172).

¹¹³ Έτσι π.χ ο σοσιαλδημοκρατικών ιδεών Γερμανός συνταγματολόγος του μεσοπολέμου H. Heller (1934: 196) επέκρινε τον Πασουκάνις διότι «παραγνώρισε» ότι «ακόμη και η πλέον ομοιογενής κοινωνία απαιτεί το θετικό δίκαιο, άρα και μια εξουσιαστική βούληση που να το θέτει και να το διασφαλίζει».

¹¹⁴ Για τις συνέπειες ενός γενικού ορισμού του δικαίου βλ. ορισμένες παρατηρήσεις σε Dimoulis 1996: 30-31, 47-48.

κυκλοφορίας» (Balibar 1997: 194).¹¹⁵ Αντιμετωπίζει έτσι τις θεμελιώδεις νομικές ρυθμίσεις ως ιδεολογικές αντιλήψεις αναγκαίες στον καπιταλισμό, όπως το θρησκευτικό σύστημα ήταν «αναγκαίο» στη φεουδαρχία.

Αυτές οι θέσεις επιδέχονται μια οικονομιστική ανάγνωση αν υποθέσουμε ότι η θεία πρόνοια παράγει ένα εποικοδόμημα απόλυτα ταιριαστό σε ορισμένη βάση, δηλαδή αν η διαδικασία παραγωγής του εποικοδομήματος αντιμετωπισθεί ανιστορικά ως αυτόματη προσαρμογή στη βάση, πράγμα που σημαίνει ότι η διαδικασία διαμόρφωσης της βάσης συντελέστηκε σε ιδεολογικό-πολιτικό κενό.¹¹⁶

Αν αντιληφθούμε, αντίθετα, τη διαμόρφωση των αστικών κοινωνιών ως παραγωγή δικαίου και ιδεολογίας σε *συγχρονία* με τη βίαιη επιβολή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, τότε η θέση των Μαρξ και Πασουκάνις είναι πειστική. Δείχνει γιατί η δημιουργία ενός νομικού συστήματος με καθολική εφαρμογή και με βάση τις «ελεύθερες» συναλλακτικές σχέσεις ίσων υποκειμένων δικαίου είναι, από θεωρητική αλλά και ιστορική σκοπιά, αδιαχώριστη από τον καπιταλισμό ως οικονομικό σύστημα.

Προϋπόθεση αποφυγής της «οικονομιστικής» συναγωγής είναι συνεπώς να μην ξεκινήσουμε από το εμπόρευμα ως κάτι «απλό» (δηλαδή ανεξάρτητο από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), που επιτρέπει τη συναγωγή του «φετιχιστικού» δικαίου. Η ανάλυση των Μαρξ/Πασουκάνις βασίζεται σε μια εννοιολογική αφαίρεση, διότι δεν επικαλείται μια ιστορικά υπάρξασα αφετηρία των πάντων. Η συναγωγή δεν είναι χρονική, αλλά αποδίδει στη βάση (στο «υλικό θεμέλιο»), μια λογική-λειτουργική προτεραιότητα, η οποία ποτέ δεν διαπιστώθηκε ιστορικά.¹¹⁷

¹¹⁵ «Όλες οι νομικές αντιλήψεις του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη, όλες οι απάτες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όλες οι αυταπάτες για ελευθερία που γεννάει ο τρόπος αυτός (...) στηρίζονται πάνω σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης [εννοείται: της υπερεργασίας ως πληρωμένης εργασίας]» (Μαρξ 1978-α: 557). Με πιο σαφή τρόπο διατυπώνει ο Μαρξ την ίδια θέση σε επιστολή του στον Ένγκελς: «Αυτή η απλή κυκλοφορία θεωρούμενη καθαυτή, και πρόκειται για την επιφάνεια της αστικής κοινωνίας στην οποία εκδηλώνονται οι βαθιές λειτουργίες από τις οποίες αυτή προκύπτει, δεν αποκαλύπτει καμιά διαφορά ανάμεσα στα υποκείμενα της ανταλλαγής, εκτός μόνο από τυπικές και ατονούσες διαφορές. Αυτό είναι το βασίλειο της ελευθερίας, ισότητας και της ιδιοκτησίας που οικοδομείται στην "εργασία"» (Marx 1973: 317). Ως τόπος (και διαδικασία) της ανταλλαγής ισοδυνάμων, η αγορά, ακόμα και αν πρόκειται για την αγορά εργασίας, ενσαρκώνει το βασίλειο της ισότητας και της ελευθερίας που αποτελεί προϋπόθεση της ομαλής λειτουργίας της ισότητας-ισοδυναμίας.

¹¹⁶ Αυτό επικρίνει ο Αλτουσέρ (1999) όταν γράφει: «Ο Μαρξ επιχείρησε βέβαια, στα ανέκδοτα δοκίμια της *Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, να "συνάγει" το εμπορευματικό δίκαιο από (...) τις εμπορευματικές σχέσεις, αλλά --εκτός και αν πιστέψουμε σε μια προνοιακή αυτορρύθμιση των εν λόγω εμπορευματικών σχέσεων--, δεν βλέπουμε πώς θα μπορούσαν να λειτουργήσουν χωρίς να υπάρχει νόμισμα που να έχει εκδοθεί από το κράτος, χωρίς συναλλαγές που καταγράφονται από τους κρατικούς οργανισμούς και χωρίς δικαστήρια που να λύνουν τις διαφορές» (1999: 18).

¹¹⁷ Ο Norrie επισημαίνει ορθώς ότι υφίσταται ιστορική συγχρονία μεταξύ δικαίου και εμπορευματικής ανταλλαγής. Και επεκτείνει τη θέση του στη λογική συγχρονία: «Η λογική σχέση μεταξύ ανταλλαγής και νομικής μορφής δεν είναι μια σχέση μονομερούς προτεραιότητας, αλλά σχέση πραγματικής συμβίωσης (...). Ο Μαρξ δεν υποθέτει ούτε για μια στιγμή ότι η οικονομική μορφή είναι λογικώς πρότερη της νομικής» (Norrie 1982: 423). Αν ωστόσο εγκαταλείψουμε τη θέση της λογικής/λειτουργικής προτεραιότητας του οικονομικού οφείλουμε να εγκαταλείψουμε και το Μαρξικό σχήμα βάσης/υπερδομής και να αποδεχθούμε ότι ορισμένες νομικές ρυθμίσεις και οι κρατικοί μηχανισμοί που τις εφαρμόζουν είναι ίσως σε θέση να διαμορφώσουν τον τρόπο παραγωγής. Αυτή η προσέγγιση αντιτίθεται στη μαρξιστική θεωρία εν γένει και φυσικά στην ανάλυση του Πασουκάνις, ο οποίος αναφέρεται διαρκώς στο δίκαιο ως προϊόν, αποτέλεσμα και αντανάκλαση της ανταλλαγής εμπορευμάτων, αποδεχόμενος πλήρως τη συναγωγή του δικαίου από την οικονομία (βλ. τις αναφορές στο ρωσικό πρωτότυπο σε Naves 2000: 53-54, 69-78). Κατά τη γνώμη μας, το ζήτημα της λογικής προτεραιότητας δεν μπορεί να λυθεί με την επιλογή της μιας από τις δύο εκδοχές. Για να καθορίσουμε τη σχέση ανάμεσα στο οικονομικό και το νομικό είναι αναγκαίο να δώσουμε ένα σαφή ορισμό τους,

Εμπνεόμενος από τον οικονομικό φετιχισμό ο Πασουκάνις χαρακτηρίζει ως *νομικό φετιχισμό* την αντίληψη ότι υπάρχουν κυρίαρχα-ίσα υποκείμενα που εξουσιάζουν τα πράγματα και εκφράζουν την ελευθερία στις μεταξύ τους σχέσεις. Αυτό το ειδικό στοιχείο αντιστοιχίας παραβλέπεται από όσους αντιλαμβάνονται ως νομικό φετιχισμό την πίστη ότι το δίκαιο έχει δύναμη επιβολής αφ' εαυτού και όχι λόγω του ταξικού συσχετισμού (Σταμάτης 1985: 94). Η πίστη στο ότι ο κανόνας δικαίου «ισχύει επειδή ισχύει» αποτελεί ιδεολογικό παρεπόμενο της καθημερινής εφαρμογής του («το λέει ο νόμος»). Ο χαρακτηρισμός της ως «φετιχισμού» είναι μια επιλογή που συνδέεται μεθοδολογικά με το σχήμα της ειδωλολατρίας, δηλαδή με την προμαρξική χρήση του όρου φετιχισμός (το δίκαιο έχει την υπερφυσική δύναμη να κινεί τον κόσμο, όπως ένα άψυχο φετίχ).

Αντίθετα η ερμηνεία του φετιχισμού από τον Πασουκάνις αποβλέπει στο να δείξει τα συγκεκριμένα μετασχηματιστικά αποτελέσματα του νομικού φετιχισμού (επιβολή ενός προτύπου σχέσεων που ανταποκρίνεται στη δομή της ανταλλαγής, αλλά δεν είναι δυνατόν να επικρατήσει κοινωνικά χωρίς νομικές ρυθμίσεις). Με αυτή την «πλούσια» έννοια του φετιχισμού, ο Πασουκάνις μπορεί να ερμηνεύσει την *ειδοποιό ιδιαιτερότητα της δομής του αστικού δικαίου*.¹¹⁸

2.3.4. Η απόρριψη του φετιχισμού («Σχολή Αλτουσέρ»)

Κοινό σημείο των παραπάνω κατευθύνσεων είναι ότι αποδέχονται τη Μαρξική ανάλυση του φετιχισμού στο 1^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* και την αναπτύσσουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις (Balibar 1993: 67 επ.). Η λουκασιανή προοπτική είναι *εκτατική-καθολικευτική*. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος αντιμετωπίζεται ως διαδικασία αλλοτρίωσης, η οποία δεν περιορίζεται στην παραγωγή μιας «ψευδούς» εικόνας για τις ανταλλακτικές πράξεις, αλλά επεκτείνεται σε όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες με την πραγματοποίηση της υποκειμενικότητας και την ποσοτικοποίηση της σκέψης στο πρότυπο του οικονομικού υπολογισμού. Έτσι ο φετιχισμός αντιμετωπίζεται ως μήτρα ενός αλλοτριωτικού μηχανισμού που καταστρέφει την αυθεντική δομή των κοινωνικών σχέσεων. Ελπίζεται δε ότι αυτή η απόλυτη «καταρράκωση» θα επιτρέψει στο προλεταριάτο τη συνειδητοποίηση-εξέγερση, θέτοντας τέρμα στην αλλοτρίωση.

Η προσέγγιση του Πασουκάνις είναι *εκτατική-αναλογική*. Συνδέει τους κώδικες της εμπορευματικής ανταλλαγής (αξία, ισοδύναμο) με τους κώδικες του νομικού συστήματος (υποκείμενο, βούληση), δείχνοντας τη δομή του νομικού συστήματος μέσω της άρρηκτης σύνδεσής του με την εμπορευματική ανταλλαγή. Ο νομικός φετιχισμός αποτελεί ανάλογο του οικονομικού, διότι είναι απόρροιά του. Και εδώ είναι σαφής η άποψη ότι ο καπιταλισμός δρα «ισοπεδωτικά» (ομογενοποίηση των πραγμάτων ως ανταλλάξιμων εμπορευμάτων και των ανθρώπων ως

μη αρκούμενοι στην πρόσληψή τους από τον κοινό νου. Αυτή η απόπειρα ορισμού δείχνει τις εξαιρετικές δυσκολίες σαφούς διαχωρισμού μεταξύ των νομικών και των οικονομικών στοιχείων.

¹¹⁸ Η ανάλυση του Πασουκάνις αναφέρεται αποκλειστικά στη δομή, δηλαδή στους κώδικες λειτουργίας του δικαίου. Γι' αυτό παραμένει ισχυρή παρότι εύκολα διαπιστώνεται ότι είναι πολύ αφηρημένη και απλουστευτική αν συγκριθεί με την νομική πραγματικότητα. Πράγματι, σε κανονιστικό επίπεδο το δίκαιο θεσπίζει πλήθος διακρίσεων, δηλαδή διαφοροποιητικής μεταχείρισης με προνόμια ή αποκλεισμούς, παγιώνοντας ομάδες με διαφορετικό status: γυναίκες, αλλοδαποί, εργάτες, δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί, έμποροι κ.λπ. Πιο έντονη είναι η άνιση-διαφοροποιητική λειτουργία του δικαίου στο επίπεδο εφαρμογής, με κατά βάση ταξικά κριτήρια. Αυτά δεν αλλοιώνουν ωστόσο τη δομή του δικαίου που βασίζεται στο υποκείμενο, στην ελευθερία και στην ισότητα. Γι' αυτό άλλωστε και οι ομάδες που υφίστανται δυσμενή διάκριση αγωνίζονται για την κατάργησή της επικαλούμενες τη βασική αρχή του αστικού δικαίου: τα «ανθρώπινα δικαιώματα».

ελευθέρων/ίσων φορέων βούλησης). Ωστόσο, επιδίωξη του Πασουκάνις δεν είναι να καταγγείλει την «αλλοτρίωση». Αναλύει τα αποτελέσματα λειτουργίας μιας συμβολικής (αλλά και βαθιά πολιτικής) τάξης που διαπλάθει τις σχέσεις παραγωγής με βάση ορισμένους κώδικες. Λύνει το αίνιγμα της νομικής μορφής τονίζοντας ότι χωρίς τη «φетиχιστική» διαμόρφωση της καπιταλιστικής ανταλλαγής το συγκεκριμένο δίκαιο δεν θα ήταν νοητό. Σε αυτό έγκειται η θεωρητική και πολιτική διαφορά από τον Λούκατς. Ο Πασουκάνις επισημαίνει την *ανάγκη συγχρονίας* στην κατάργηση του δικαίου/κράτους και της αγοράς μέσα από την ταξική πάλη και διαβλέπει ότι το «ισοπεδωτικό» σχήμα του φетиχισμού δεν έχει καθ' εαυτό πολιτικές συνέπειες για τη διαδικασία μετάβασης στον σοσιαλισμό.

Στο αντίθετο άκρο αυτών των κατευθύνσεων βρίσκεται η φιλοσοφικοθεωρητική αμφισβήτηση της ανάλυσης του φетиχισμού από τη «σχολή Αλτουσέρ». Αυτή την προσέγγιση εκφράζουν κυρίως μια μελέτη του Ε. Μπαλιμπάρ που τοποθετείται στη συνέχεια του συλλογικού τόμου *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (*Lire le Capital*) και ένα μεταθανάτια δημοσιευμένο κείμενο του Αλτουσέρ.

2.3.4.1. Ο φетиχισμός του εμπορεύματος ως ιδεαλισμός Ι (Μπαλιμπάρ)¹¹⁹

Προβαίνοντας σε «μια κριτική ανάλυση του ορισμού» του φетиχισμού και της θέσης του στο Μαρξικό έργο (213), ο Μπαλιμπάρ υποστηρίζει:

α) *Ο φетиχισμός ως αστική-ιδεαλιστική θεωρία*. Ο Μαρξ πραγματοποιεί την ανάλυση περί φетиχισμού πριν να εισαγάγει τις έννοιες του κεφαλαίου, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της συνολικής διαδικασίας αναπαραγωγής του. Χωρίς αυτά τα δεδομένα δεν προκύπτει σε ποιο πλαίσιο λειτουργεί ο φетиχισμός (αστική ιδεολογία, νομικό σύστημα συμβάσεων, λοιπές κοινωνικές προϋποθέσεις της κυκλοφορίας εμπορευμάτων) (218-9, 221). Η πρωθύστερη ανάλυση περί φетиχισμού στο 1ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* βασίζεται αναγκαστικά στις αστικές ιδεολογικές έννοιες του δικαίου και της πολιτικής οικονομίας (πρόσωπο/πράγμα, ελευθερία/καταναγκασμός, φυσικό/κοινωνικό, πλάνο/αγορά) (219). Συνέπεια είναι ότι η ιδεολογική παραγνώριση αντιμετωπίζεται ως αυτόματο αποτέλεσμα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, εμφανίζοντας το εμπόρευμα σαν Υποκείμενο ή σαν αιτία της ιδεολογικής παραγνώρισης (227).

β) *Θεωρητική σημασία του φетиχισμού*. Όσοι Μαρξιστές βασίστηκαν στον φетиχισμό ανέπτυξαν ιδεαλιστικές ανθρωπολογίες (Λούκατς), ενώ οι εκπρόσωποι της υλιστικής τάσης (Λένιν) τον αγνόησαν (220). Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Από φιλοσοφική άποψη η θεωρία του φетиχισμού εμποδίζει την υλιστική έρευνα της ιδεολογίας, διότι βασίζεται στην προβληματική γέννησης ενός Υποκειμένου. Δεν αντιμετωπίζει το υποκείμενο ως ιδεολογική κατηγορία, αλλά ως επιστημονική έννοια που ερμηνεύει τα ιδεολογικά αποτελέσματα. Ο φетиχισμός «αναπτύσσεται με ενθουσιασμό» από τους θεωρητικούς της «αλλοτρίωσης», σύμφωνα με τους οποίους καθοριστική είναι η συνείδηση του υποκειμένου, αλλά και από το φορμαλιστικό-δομιστικό ρεύμα που επίσης βασίζεται στην προβληματική του υποκειμένου, πιστεύοντας ότι η θέση ενός ατόμου στην παραγωγή οδηγεί στο σχηματισμό συγκεκριμένων κοινωνικών παραστάσεων και ψευδαισθήσεων (225-229, 231).

Από μεθοδολογική άποψη, όσοι επιμένουν στη «θεωρία» του φетиχισμού υποθέτουν ότι το *Κεφάλαιο* του Μαρξ χαρακτηρίζεται από ένα πνεύμα συνέχειας: τα πάντα συνάγονται από την απλή αρχική αφαίρεση του εμπορεύματος με ανάπτυξη

¹¹⁹ Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο μόνον με αναφορά σελίδας προέρχονται από Balibar 1976. Τις θέσεις του Μπαλιμπάρ επαναφέρει η Tuckfeld 1997: 43-46.

των συγκεκριμένων προσδιορισμών του. Στην πραγματικότητα όμως, ο Μαρξ μεταβάλλει το αντικείμενο έρευνας στη συνέχεια του *Κεφαλαίου*. Δεν αναφέρεται στο εμπόρευμα και στη γενική αξιακή μορφή αλλά στο διττό χαρακτήρα της εργασίας και στη διαδικασία ανταλλαγής (222-223).

Κατά συνέπεια, τα περί φετιχισμού εκφράζουν μια «προμαρξιστική φιλοσοφική προβληματική» (224). Αποτελούν το πολύ-πολύ μια «προπαιδευτική “διαλεκτική”» (220), που αποβλέπει στην «επικριτική στροφή των οικονομικών κατηγοριών εναντίον των ίδιων, εναντίον της “απολογητικής” χρήσης τους» (223), δεδομένου ότι ο Μαρξ επιχειρεί να επικρίνει τους οικονομολόγους χωρίς ο ίδιος να έχει διαμορφώσει μια θεωρία της ιδεολογίας (227).

γ) *Φετιχισμός εναντίον ιδεολογίας*. Η υλιστική θεωρία της ιδεολογίας πρέπει να λάβει υπόψη την ύπαρξη και λειτουργία «αυθεντικών *ιδεολογικών κοινωνικών σχέσεων*» που συγκροτούνται στην ταξική πάλη, εκφράζονται από ιδεολογικούς μηχανισμούς και διαφοροποιούνται από τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες καθορίζουν τις ιδεολογικές σχέσεις μόνον σε τελική ανάλυση (225).

δ) *Πολιτικές συνέπειες*. Η θεωρία του φετιχισμού έχει το πλεονέκτημα ότι αποφεύγει τον οικονομισμό. Ωστόσο εμποδίζει την ορθή σύλληψη της διαδικασίας επαναστατικής μετάβασης, διότι θεωρεί ότι το τέλος των κοινωνικών ψευδαισθήσεων και η κοινωνική «διαφάνεια», δηλαδή το τέλος της ιδεολογίας, θα επέλθουν ως αυτόματο αποτέλεσμα της κατάργησης της αγοράς με τα «φετιχιστικά» εμπορεύματα. Έτσι ο κομμουνισμός παρουσιάζεται ως άρση της αλλοτρίωσης και ως τέλος της ιδεολογίας που προκύπτει άμεσα από το μετασχηματισμό της οικονομικής βάσης (229).

2.3.4.2. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος ως ιδεαλισμός II (Αλτουσέρ)¹²⁰

Στα πλαίσια μιας πολυεπίπεδης ανάλυσης που συνέταξε το 1978 σχετικά με το αστικό κράτος, τις μαρξιστικές αναγνώσεις του και τα αδιέξοδά τους, ανάλυση που εντάσσεται στις μελέτες για την «κρίση του μαρξισμού»¹²¹, ο Αλτουσέρ αναφέρθηκε συνοπτικά αλλά με μεγάλη σαφήνεια στο ζήτημα του φετιχισμού.

Στο κείμενο αυτό, ο Αλτουσέρ διαλέγεται βέβαια με τον Μαρξ, αλλά ο σκοπός του δεν είναι η συστηματική ανάγνωση και κριτική των Μαρξικών αναλύσεων. Ο Αλτουσέρ παρεμβαίνει στα ήδη διαμορφωμένα ιδεολογικά μέτωπα που επικαλούνται τον φετιχισμό στις αναλύσεις τους. Αυτό προκύπτει από τη σύγκριση των θέσεων του Αλτουσέρ με εκείνες άλλων μαρξιστικών ρευμάτων, αλλά και από το γεγονός ότι το κείμενό του δεν λαμβάνει υπόψη του τις μελέτες στενών συνεργατών του για την έννοια του φετιχισμού στον ίδιο το Μαρξ, συνιστώντας μια κυρίως πολιτική και όχι «φιλολογική» τοποθέτηση¹²².

Οι θέσεις που υποστηρίζει ο Αλτουσέρ μπορεί να κωδικοποιηθούν με την εξής μορφή:

α) *Ο φετιχισμός ως νομική ιδεολογία*. Ο Μαρξικός φετιχισμός στηρίζεται στο ότι οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπινων εργασιών εμφανίζονται στις εμπορευματικές κοινωνίες ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Αυτό προϋποθέτει ότι οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και/ή με τα πράγματα που παράγουν είναι *διαφανείς* διότι

¹²⁰ Τα αποσπάσματα που παρατίθενται στο παρόν κεφάλαιο μόνον με αναφορά σελίδας προέρχονται από Althusser 1994. Βλ. και μετάφραση στα ελληνικά, Αλτουσέρ 1999.

¹²¹ Για τις βασικές θέσεις του Αλτουσέρ, βλ. Δημούλη 1997-α.

¹²² Εννοούμε κυρίως την αναλυτική μελέτη του Rancière στο συλλογικό τόμο *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο (Lire le Capital)* που διηύθηγε ο Αλτουσέρ (βλ. Althusser κ.ά. 2003: 99-277) καθώς και τη μελέτη του Balibar 1976.

είναι *άμεσες*. Αυτή η προϋπόθεση μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στη νομική ιδεολογία, η οποία προβάλλει στις νομικές σχέσεις τη «διαφάνεια» της σχέσης ιδιοκτησίας, εμφανίζοντας το πράγμα ως ανήκον απόλυτα, άμεσα και αδιαμφισβήτητα στο υποκείμενο-ιδιοκτήτη. Στη νομική ιδεολογία οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων ταυτίζονται με τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων (π.χ. δύο ποσότητες εμπορευμάτων συσχετίζονται σε ανταλλαγή ισοδυνάμων, επειδή δύο άνθρωποι αποφασίζουν να τις ανταλλάξουν και αντιστρόφως). Είτε πούμε ότι γίνεται ανταλλαγή πραγμάτων είτε ότι γίνεται ανταλλαγή μεταξύ υποκειμένων εκφράζουμε το ίδιο πράγμα (487 επ.).

β) *Φετιχισμός εναντίον ιδεολογίας*. Ο Μαρξικός φετιχισμός αποτελεί ένα λογικό (και ιδεολογικό) παιγνίδι με όρους που εναλλάσσονται: δεν μπορούμε να διακρίνουμε το πραγματικό από το φαινομενικό, το άμεσο από το μεσολαβημένο. Για να βγούμε από τον ιδεολογικό κύκλο, πρέπει να εγκαταλείψουμε τις νομικές κατηγορίες της αντίθεσης πράγματος/προσώπου, στις οποίες θεμελιώνει ο Μαρξ τον φετιχισμό στο 1ο κεφάλαιο. Η ανάλυσή του δεν καταδεικνύει τους μηχανισμούς παραγωγής του φετιχισμού. Στην πραγματικότητα ο φετιχισμός ερμηνεύεται με αναφορά στο κράτος που παράγει μυστικοποιήσεις πολύ πιο σύνθετες και αποτελεσματικές από την αναγωγή των ανθρώπινων σχέσεων σε σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Με άλλη διατύπωση, η ιδεολογική λειτουργία που «παράγει» τη φυσικοποίηση του ιστορικού, συνδέεται κυρίως με το κράτος και όχι με τις εμπορευματικές ανταλλαγές (487 επ.).

γ) *Τα αίτια του Μαρξικού ιδεαλισμού*. Τίθεται το ερώτημα γιατί ο Μαρξ παίζει αυτό το παιγνίδι, ορίζοντας τις έννοιες υποκείμενο και πράγμα ανάλογα με τις ανάγκες της απόδειξής του. Ο Αλτουσέρ δίνει τρεις ερμηνείες (490-492):

- Μια πολιτική εξήγηση είναι ότι ο Μαρξ θέλησε να πει ότι κάθε μορφή κοινωνίας εμφανίζεται στα μέλη της ως πρόδηλη, άμεση, αναγκαία, δίκαιη κ.λπ., αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι ούτε φυσική ούτε αιώνια. Όλα αλλάζουν, άρα και ο καπιταλισμός κάποτε θα καταρρεύσει. Αυτό ανταποκρίνεται στον ορισμό που δίνει ο Αλτουσέρ στην έννοια «φετιχισμός» (η τάση «να θεωρείται αυτό που υπάρχει ως κάτι “φυσικό” και μάλιστα αποκλειστικά “φυσικό”» –495). Αυτό όμως δεν εξηγεί ικανοποιητικά τους λόγους της Μαρξικής παρέκβασης στον φετιχισμό. Ο Μαρξ έχει εκφράσει αυτή τη θέση επανειλημμένα και πολύ πειστικότερα, ώστε να μη χρειάζεται το παιγνίδι προφανούς/μη προφανούς, αλήθειας/επίφασης για να δείξει την ιστορική μεταβλητότητα των παραστάσεων για μια κοινωνία.

- Μια πιο εύλογη εξήγηση είναι ότι ο Μαρξ θέλησε να επικρίνει τους οικονομολόγους που θεωρούν τις κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, αλλά και να τους δικαιολογήσει, αποδίδοντας αυτή την ψευδαίσθηση στον φετιχισμό που προκαλεί αναγκαστικά ο μηχανισμός ανταλλαγής εμπορευμάτων. Το τίμημα είναι ότι ο Μαρξ ανάγει την εργασία σε Ουσία που λαμβάνει «κατηγορήματα» (πραγματικά και φανταστικά, υλικά και κοινωνικά) και θεωρεί τα υλικά στοιχεία της παραγωγής ως «επίφαση» της Εργασίας-Ουσίας (το κάρβουνο γίνεται «υλική επίφαση») (495). Έτσι ο Μαρξ βασίζει τη θεωρία του για τον φετιχισμό στη θέση ότι οι κοινωνικές σχέσεις έχουν «υλική επίφαση», κάτι που είναι τελείως ιδεαλιστικό.

- Η πιο ολοκληρωμένη εξήγηση είναι ότι ο Μαρξ θέλησε να βρει εύκολα επιχειρήματα στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου μιλώντας μόνο για την έννοια της αξίας. Αυτό οφείλεται στην «πρωταρχική αδυναμία» του, που έγκειται στο ότι ξεκίνησε το *Κεφάλαιο* με την «πιο απλή αφαίρεση». Η ανάλυση περί φετιχισμού είναι «απόλυτα αυτοσχέδια και φανταστική» διότι βρίσκεται σε εσφαλμένη θέση. Στο κεφάλαιο περί αξίας ο Μαρξ δεν μπορεί να αναφερθεί στον καπιταλισμό, στην ύπαρξη κοινωνικών τάξεων και στο κράτος, δηλαδή στα δεδομένα που ερμηνεύουν

τις ψευδαισθήσεις και τους φετιχισμούς των οικονομολόγων και της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στην αρχή του *Κεφαλαίου* ο φιλόσοφος «ονόματι Μαρξ» έμεινε δέσμιος των νομικών κατηγοριών από τις οποίες εξαρτάται η έννοια του εμπορεύματος. «Μπλέχτηκε» στον αστικό τρόπο πραγμάτευσης της αξίας συνδέοντας τον φετιχισμό με την εμπορευματική μορφή καθ' αυτή.

δ) *Πολιτικές επιπτώσεις*. Οι αναλύσεις περί φετιχισμού έχουν πολιτική σημασία στο εσωτερικό του Μαρξισμού, διότι επιτρέπουν την αποσύνδεση από τον οικονομισμό. Αποτελούν τη βάση είτε για ανθρωπιστικές ερμηνείες είτε για εργατικιστικές θέσεις που στηρίζουν την προλεταριακή υποκειμενικότητα και εξέγερση. Και στις δύο περιπτώσεις, η θεωρία του φετιχισμού συνιστά ειδική μορφή της θεωρίας της «αλλοτρίωσης» (487), δηλαδή εντάσσεται σε μια φιλοσοφική προσέγγιση που ο Άλτουσέρ παγίως επέκρινε.

2.3.5. Ο «άλλος» φετιχισμός: Γκράμσι

Πριν περάσουμε στην εξέταση του θέματος του φετιχισμού στο Μαρξικό έργο είναι ενδιαφέρον να παραθέσουμε δύο αναφορές του Γκράμσι στο ζήτημα του φετιχισμού, οι οποίες συναντώνται στα *Τετράδια της φυλακής*.

Το πρώτο απόσπασμα αναφέρεται στη σχέση του ατόμου με τις συλλογικότητες στις οποίες εντάσσεται¹²³. Όταν τα άτομα που συγκροτούν έναν «συλλογικό οργανισμό» τον αντιμετωπίζουν ως κάτι εξωτερικό προς αυτά, ως κάτι που λειτουργεί χωρίς τη συμμετοχή τους, ο οργανισμός παύει να υπάρχει ουσιαστικά, «γίνεται ένα φάντασμα του μυαλού, ένα φετίχ». Το παράδοξο είναι ότι αυτή η φετιχιστική (κριτική ή απλά παθητική) σχέση των ατόμων με τις οργανώσεις δεν διαπιστώνεται μόνο σε καταναγκαστικούς οργανισμούς παραδοσιακού τύπου (Εκκλησία), αλλά και σε οργανώσεις «μη δημόσιες» και «εθελοντικές»¹²⁴, όπως τα κόμματα και τα συνδικάτα. Δημιουργείται έτσι μια ντετερμινιστική-μηχανιστική άποψη που εμφανίζει τους οργανισμούς ως «φαντασμαγορική ενότητα». Για τις επαναστατικές οργανώσεις αποτελεί αντίθετα ζωτική ανάγκη η «άμεση και ευθεία» συμμετοχή των ατόμων, δηλαδή η υπέρβαση του φετιχισμού ακόμη και αν αυτό δημιουργεί κατάσταση φαινομενικού χάους.

Στο δεύτερο απόσπασμα ο Γκράμσι (1977: 1980-1) αποκαλεί την κυρίαρχη ερμηνεία της ιταλικής ιστορίας «φετιχιστική ιστορία»¹²⁵. Ως πρωταγωνιστές της εμφανίζονται διάφορες μυθολογικές μορφές, όπως η Επανάσταση, η Ένωση και η Ιταλία. Ο ιστορικός ορίζοντας εξαντλείται στα εθνικά σύνορα και το παρελθόν αντιμετωπίζεται στο φως του παρόντος με βάση μια ντετερμινιστική γραμμικότητα. Το ιστορικό πρόβλημα των λόγων και τρόπων δημιουργίας του ιταλικού κράτους «μετασχηματίζεται στο πρόβλημα να εντοπισθεί αυτό το κράτος ως Ένωση ή ως Έθνος ή εν γένει ως Ιταλία σε ολόκληρη την προηγούμενη ιστορία, ακριβώς όπως το πουλί πρέπει να υπάρχει μέσα στο γονιμοποιημένο αυγό».

Η πρώτη αναφορά του Γκράμσι χρησιμοποιεί τον όρο «φετιχισμός» με την προμαρξική έννοια. Ένα άψυχο ον αποκτά υπόσταση ως φορέας βούλησης και δράσης, συγκαλύπτοντας τους πραγματικούς φορείς της. Στόχος του Γκράμσι είναι προφανώς η επίκριση της πολιτικής των κομμουνιστικών κομμάτων που βασίζεται σε μια ατομικιστική, «αντιοργανική» θεώρηση των κοινωνικών θεσμών.

¹²³ Ο τίτλος του αποσπάσματος είναι: «Προβλήματα κουλτούρας. Φετιχισμός» (Gramsci 1977: 1769-1771).

¹²⁴ Τα εισαγωγικά είναι του Γκράμσι.

¹²⁵ Τα εισαγωγικά είναι του Γκράμσι.

Στο δεύτερο απόσπασμα ο Γκράμσι ασκεί καίρια κριτική στο θεμελιώδες σχήμα σκέψης του εθνικισμού (το έθνος γίνεται αντιληπτό ως υποκείμενο ανέκαθεν υπάρχον, αναλλοίωτο στο χρόνο και ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας), αλλά και στις εθνικιστικά συγκροτούμενες κρατικές επιστήμες που παρέχουν θεωρητική στήριξη σ' αυτό το κατασκευάσμα.

Τα αποσπάσματα εμφανίζουν ενδιαφέρον για την παρούσα προβληματική διότι ο Γκράμσι --αγνοώντας πλήρως την οικονομική διάσταση του φετιχισμού, καίτοι προφανώς γνώριζε την ανάλυση του Μαρξ-- διαγιγνώσκει φετιχιστικά φαινόμενα στους *ιδεολογικούς* μηχανισμούς του κράτους (εκκλησία, κόμματα, συνδικάτα, «εθνικές» επιστήμες). Η λειτουργία ορισμένων θεσμών παράγει ψευδαισθήσεις για την ιστορική εξέλιξη εμφανίζοντάς την ως προϊόν της δράσης ανύπαρκτων οντοτήτων, με αποτέλεσμα όχι μόνο την παραγνώριση της πραγματικότητας (τάξεις, άτομα κ.λπ.) αλλά και τη δημιουργία μιας διαστρεβλωμένης εικόνας γι' αυτήν, στην κατεύθυνση «παντοδυναμίας» των αστικών θεσμών.

Καίτοι λοιπόν δεν λαμβάνει υπόψη τη σύνθετη έννοια που δίνει ο Μαρξ στον όρο «φετιχισμός», η αναφορά του Γκράμσι συνιστά μια προκαταβολική και «θετική» έκφραση της κριτικής επισήμανσης του Αλτουσέρ ότι ο φετιχισμός συνδέεται με τις βαθμίδες παραγωγής ιδεολογίας.

3. Το ζήτημα του φετιχισμού στο Κεφάλαιο του Μαρξ

3.1. Ο τρόπος παρουσίασης της θεωρίας της αξίας στο Κεφάλαιο και ορισμένες συνέπειές του

Η (επι)κριτική προοπτική των Αλτουσέρ και Μπαλιμπάρ επαναφέρει ένα σημαντικό μεθοδολογικό πρόβλημα του *Κεφαλαίου*: το ότι ο Μαρξ εξετάζει *τι είναι αξία* και συνακόλουθα *τι είναι χρήμα* στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* πριν να διατυπώσει την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ).

Όπως επισημάναμε προηγουμένως στο κεφάλαιο 2, ο τρόπος έκθεσης που επέλεξε ο Μαρξ, οδήγησε ορισμένους μαρξιστές στην άποψη ότι η αξία δεν αποτελεί συστατική κατηγορία της έννοιας του ΚΤΠ, αλλά ότι περιγράφει κατ' αρχάς την (υποτιθέμενη) ιστορική εποχή της γενικευμένης *απλής* εμπορευματικής παραγωγής, η οποία προηγήθηκε του καπιταλισμού (βλ. και Maniatis και Ο' Hara 1999).

Όπως επίσης αναφέραμε στο κεφάλαιο 2, ο Μαρξ εισάγει την έννοια της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής μόνο ως νοητική κατασκευή (η οποία απεικονίζει το «εξωτερικό περίβλημα» των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων), που θα τον βοηθήσει να προσεγγίσει και να οικοδομήσει την έννοια της καπιταλιστικής παραγωγής.

Εκτός από την «αυτονόμηση» της έννοιας της αξίας από τον ΚΤΠ και τη θεώρησή της σε συσχετισμό με μια πλειάδα «εμπορευματικών» τρόπων και μορφών παραγωγής, η εισαγωγική αναφορά στην αξία «καθαυτή» έχει και μια άλλη επίπτωση στη μαρξιστική θεωρία. Δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (μπορεί να) περιέχεται μια ολοκληρωμένη θεωρητική διερεύνηση του φετιχισμού.

Θεωρείται συγκεκριμένα ότι η Μαρξική έννοια του «φετιχισμού» διατυπώνεται με επαρκή τρόπο στο 1ο κεφάλαιο του 1ου τόμου, η τέταρτη ενότητα του οποίου τιτλοφορείται «Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του». Τα πρώτα συμπεράσματα του Μαρξ, που πηγάζουν από την παρουσίαση της «γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής» θεωρούνται ως η

αναπτυγμένη μαρξιστική θεωρία, με αποτέλεσμα να μη λαμβάνεται υπόψη η έννοια του ΚΤΠ και οι μορφές ιδεολογίας που παράγονται στο πλαίσιο του, ούτε να συνεκτιμώνται οι αναλύσεις του 3ου τόμου για τον φετιχισμό *του κεφαλαίου* (π.χ. για το τοκοφόρο κεφάλαιο και τον τόκο), που «αποκρυπτογραφούν» τα όσα γράφονται στα τρία πρώτα κεφάλαια του 1^{ου} τόμου για τον «φετιχισμό του εμπορεύματος».

Αυτή η ψευδαίσθηση δεν εκφράζεται μόνο από τον Λούκατς και όσους είδαν στον «φετιχισμό του εμπορεύματος» την «ουσία» μιας θεωρίας της αλλοτρίωσης «του ανθρώπου», αλλά και από τον Αλτουσέρ και, γενικά, όσους θεώρησαν ότι μπορεί κανείς να μιλήσει σοβαρά για τη θεωρία του Μαρξ λαμβάνοντας υπόψη μόνο τις (ακόμα «ανώριμες») έννοιες που εισάγονται στις αναλύσεις του 1^{ου} μέρους του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*.

Το παράδοξο είναι α) ότι ο Αλτουσέρ είχε επισημάνει το «πρωθύστερο» της εισαγωγής της έννοιας της αξίας ανεξάρτητα από την έννοια του κεφαλαίου στο πρώτο τμήμα του *Κεφαλαίου* και β) ότι συνεργάτες του (ιδίως Rancière σε Althusser κ.ά. 2003) είχαν ασχοληθεί με την ανάπτυξη από τον Μαρξ των εννοιών που ελλিপώς ορίζονται σε αυτό το πρώτο τμήμα. Με βάση αυτόν τον συλλογισμό ισχυριστήκαμε ότι το κείμενο του Αλτουσέρ αναφέρεται κυρίως στην περί φετιχισμού μαρξιστική βιβλιογραφία και όχι στη (συνολική) ανάλυση του Μαρξ.

Με αυτή την έννοια και μόνο μπορεί να γίνει δεκτή η θέση του Αλτουσέρ για την «αυτοσχέδια και φανταστική» θεωρία του φετιχισμού (ορισμένων Μαρξιστών), που «συνάγεται» από την αναφορά του 1^{ου} τμήματος του 1^{ου} τόμου στον φετιχισμό του εμπορεύματος και ακολούθως προβάλλεται σε ολόκληρη την καπιταλιστική κοινωνία, βασιζόμενη στις ιδεολογικές κατηγορίες του δικαίου και της αστικής οικονομίας και όχι σε Μαρξικά αντικείμενα έρευνας και έννοιες.

Αυτή η κριτική θίγει όσους «ενδιαφέρονται περισσότερο για τη μορφή και λιγότερο για το περιεχόμενο του θεωρητικού έργου» του Μαρξ (Godelier 1977: 201). Δεν επιλύει ωστόσο το όλο ζήτημα, όπως ήλπιζε ο Αλτουσέρ, ο οποίος παρασύρεται από τα φαινόμενα και απολυτοποιεί την άποψη για τη σημασία του τρόπου έκθεσης του Μαρξ, παραβλέποντας τις ακόλουθες αναλύσεις του *Κεφαλαίου*. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση στην οποία αναφερθήκαμε μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την αναλυτική σημασία (ή «αδυναμία») της αναφοράς στο 1ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου. Το εμπόρευμα αποτελεί πράγματι την απλούστερη οικονομική μορφή. Ωστόσο, στο 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου παρουσιάζεται χωρίς την ελάχιστη αναφορά στο χαρακτηριστικότερο εμπόρευμα του ΚΤΠ, την εργασιακή δύναμη. Συνεπώς, από την απλούστερη οικονομική μορφή του ΚΤΠ κατασκευάζεται ένα «μοντέλο» μιας οικονομίας ανεξάρτητων αυτοαπασχολούμενων εμπορευματοπαραγωγών, η οποία δεν συμπεκνώνει την *differentia specifica* του ΚΤΠ (βλ. και Reuten 1993).

Ακόμα και αν δεχθούμε ότι το «μοντέλο» των ανεξάρτητων αυτοαπασχολούμενων εμπορευματοπαραγωγών νομιμοποιείται ως μια πρώτη προσέγγιση στην *καπιταλιστική* οικονομία (χαρακτηριστικό της οποίας είναι η θεσμική ανεξαρτησία των παραγωγών-καπιταλιστών¹²⁶), διότι, π.χ., για να οικοδομηθεί η έννοια του χρήματος ως γενικού ισοδυνάμου δεν είναι αναγκαία η αναφορά στην κεφαλαιακή σχέση, εντούτοις πιστεύουμε ότι η ανάλυση του Μαρξ θα ήταν περισσότερο επιτυχής εάν είχε διευκρινίσει εξ αρχής περί τίνος πρόκειται: Το

¹²⁶ Στον ΚΤΠ, ο καπιταλιστής είναι ο παραγωγός των εμπορευμάτων (αυτός που αποφασίζει τι και πώς θα παραχθεί, και ο οποίος κατέχει το παραγόμενο προϊόν). Η παραγωγή των εμπορευμάτων γίνεται, φυσικά, με τη χρήση ξένης εργασιακής δύναμης, την οποία έχει αγοράσει ως *εμπόρευμα* ο παραγωγός-καπιταλιστής.

ίδιον της καπιταλιστικής οικονομίας είναι ότι όλοι οι δρώντες φορείς της παραγωγής είναι εμπορευματοκάτοχοι, διότι ακόμα και αν δεν είναι εμπορευματοπαραγωγοί (καπιταλιστές) κατέχουν το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη.

Η προκαταρκτική διατύπωση αυτής της θέσης δεν θα δυσχέραινε στο ελάχιστο την εξέλιξη των θεωρητικών αναπτύξεων του 1^{ου} τμήματος του 1^{ου} τόμου (π.χ. τη συναγωγή της έννοιας του γενικού ισοδυνάμου), ενώ παράλληλα θα καθιστούσε σαφές, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι η *μόνη* οικονομία γενικευμένης εμπορευματοανταλλαγής είναι ο καπιταλισμός. Στη βάση αυτή, η ανάλυση της κίνησης του κεφαλαίου (X-E-X', βλ. το 4^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου), η παραγωγή της υπεραξίας κ.λπ. θα προέκυπταν ως λογική συνεπαγωγή.

3.2. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ιδεολογικές μορφές, «φетиχισμός»: Από τον φетиχισμό του εμπορεύματος στον φетиχισμό του κεφαλαίου

Όταν εισάγει την έννοια του ΚΤΠ στα κεφάλαια 4-6 του 1ου τόμου, ο Μαρξ καθιστά σαφές ότι η βασική δομική σχέση του ΚΤΠ είναι η σχέση κεφαλαίου - μισθωτής εργασίας, που έχει ως θεμέλιο το χωρισμό των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και τη μετατροπή της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα.¹²⁷ Αυτή η σχέση δεν είναι απλώς οικονομική. Συνιστά και μια ιστορικός ιδιαίτερη πολιτική και ιδεολογική δομή.

Η κυριαρχία του ΚΤΠ έχει ως αναγκαία μορφή εμφάνισης τη συγκρότηση του εργαζόμενου (στο δικαιο-πολιτικό επίπεδο και στο επίπεδο της ιδεολογίας), σε ελεύθερο πολίτη (υποκείμενο δικαίου), με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα δομικά χαρακτηριστικά του κράτους και της κυρίαρχης ιδεολογίας: ιεραρχική-γραφειοκρατική διάρθρωση των κρατικών μηχανισμών, ιδεολογικά αταξική λειτουργία του κράτους που «υποτάσσεται» στο δίκαιο κ.λπ. Αντίστοιχα, η κυρίαρχη αστική ιδεολογία αποτυπώνει την υλικότητα του πολιτισμού του «ελεύθερου ανθρώπου», των «φυσικών» δικαιωμάτων, της ισοπολιτείας και του κοινού-εθνικού συμφέροντος που προκύπτει από την εναρμόνιση των ατομικών συμφερόντων.

Η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί έτσι μια διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών ταξικών συμφερόντων. Η ιδεολογία αυτή έχει υλικότητα διότι συνιστά δομικό στοιχείο της θεσμικής κρατικο-δικαιακής λειτουργίας, αλλά και βιωματική πρακτική, ως «τρόπος ζωής» όχι μόνο των κυρίαρχων αλλά, υπό παραλλαγμένη μορφή, και των κυριαρχούμενων τάξεων.¹²⁸

Με την έννοια αυτή, η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί συστατικό στοιχείο του ΚΤΠ, δηλαδή του *δομικού πυρήνα των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης*. Η κυρίαρχη ιδεολογία αποκρύπτει τις ταξικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης όχι τόσο με το να τις αρνείται, όσο με το να τις εμφανίζει/επιβάλλει ως σχέσεις ισότητας, ελευθερίας και κοινού συμφέροντος μέσα από ποικίλες πρακτικές. Σκληρό πυρήνα τους αποτελεί --όπως επισημαίνουν και οι Αλτουσέρ/Μπαλμπάρ-- η νομική ιδεολογία που συνδέεται άρρηκτα με τη λειτουργία του νομικού συστήματος.

Γράφει ο Μαρξ: «Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα πλαίσιά της κινείται η αγορά και η πούληση της εργατικής δύναμης,

¹²⁷ «Ο καπιταλισμός δεν είναι μια κοινωνία ανεξάρτητων παραγωγών που ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους σε αντιστοιχία με τον κοινωνικά-μέσο χρόνο εργασίας που έχει ενσωματωθεί σε αυτά: είναι μια οικονομία που παράγει υπεραξία, εγκλωβισμένη στις ανταγωνιστικές επιδιώξεις του κεφαλαίου. Η εργασιακή δύναμη είναι εμπόρευμα (...)» (Mattick 1969: 38, βλ και Μάτικ 1981: 48). Για ό,τι ακολουθεί βλ. τα κεφ. 1-3 στον παρόντα τόμο.

¹²⁸ Βλ. προηγουμένως κεφ. 1, τμήμα 3.

ήταν στην πραγματικότητα αληθινή Εδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εδώ κυριαρχούν μόνο η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και ο Μπένθαμ. Ελευθερία! Επειδή ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, λ.χ. της εργατικής δύναμης, υποτάσσονται μόνο στην ελεύθερη θέλησή τους (...). Ισότητα! Επειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Επειδή ο καθένας εξουσιάζει μόνο αυτό που είναι δικό του. Μπένθαμ! Επειδή ο καθένας νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του (...). Έτσι (...) επιτελούν όλοι εξαιτίας μιας προκαθορισμένης αρμονίας των πραγμάτων, ή κάτω από τα κελεύσματα μιας παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο το έργο του αμοιβαίου τους οφέλους, (...) του γενικού συμφέροντος» (Μαρξ 1978-α: 188-189).

Αυτή η εγγενής στην καπιταλιστική κυριαρχία λειτουργία απόκρυψης του εκμεταλλευτικού και εξουσιαστικού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων αποκλήθηκε από τον Μαρξ «φετιχισμός» σε όλες τις περιπτώσεις που οι σχέσεις ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης εμφανίζονται, στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας, υπό πραγμάωδη μορφή: Όταν οι κοινωνικές σχέσεις (χρήμα, κεφάλαιο¹²⁹) ή οι λειτουργίες που απορρέουν από τις κοινωνικές σχέσεις (κέρδος, τόκος) εμφανίζονται σαν αντικείμενα (χρυσός, μέσα παραγωγής) ή σαν ιδιότητες αντικειμένων (τα μέσα παραγωγής δημιουργούν κέρδος, το χρήμα γεννά τόκο κ.λπ.), όταν «οι μορφές, που βάζουν στα προϊόντα της δουλειάς τη σφραγίδα του εμπορεύματος» εμφανίζονται ως «φυσικές» και «αναλλοίωτες» (Μαρξ 1978-α: 88-89. Βλ. και Rubin 1972, κεφ. 1).

Την έννοια του φετιχισμού εισήγαγε απλώς ο Μαρξ στο 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου με αφορμή το εμπόρευμα. «Η αξία του εμπορεύματος δεν εμφανίζεται πλέον ως αυτό που είναι, δηλαδή ως κοινωνική σχέση μεταξύ παραγωγών, αλλά ως μια ιδιότητα του πράγματος εξίσου φυσική με το χρώμα ή το βάρος του» (Labica 1985: 465)¹³⁰.

Στη συνέχεια των αναπτύξεών του ο Μαρξ έκανε σαφές ότι η έννοια του φετιχισμού δεν αναφέρεται μόνο στο εμπόρευμα, αλλά σε όλες τις μορφές του κεφαλαίου (χρήμα, μέσα παραγωγής στο πλαίσιο της διαδικασίας παραγωγής). Στην πραγματικότητα ο Μαρξ, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν εκθέτει μια θεωρία φετιχισμού του εμπορεύματος, αλλά μια θεωρία φετιχισμού του κεφαλαίου, της κεφαλαιακής σχέσης, για τον οποίο απλώς μας προϋδεάζει το 1^ο τμήμα του 1^{ου} τόμου.

¹²⁹ «Το κεφάλαιο δεν είναι ένα πράγμα αλλά μια καθορισμένη, κοινωνική σχέση παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 1000).

¹³⁰ Ο Μαρξ επισήμαινε τα γενικότερα ιδεολογικά αποτελέσματα αποπολιτικοποίησης της Πολιτικής Οικονομίας που αναπτύσσονται και μέσω του φετιχισμού: η ταξικότητα που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό καθίσταται αδιαφανής (Renault 1995: 98). Η δραστηριότητα των δομικά διαφορετικών φορέων παραγωγής ανάγεται σε εν γένει ανθρώπινη δραστηριότητα και η Πολιτική Οικονομία εκπίπτει σε αφήγηση της συμπεριφοράς των ατόμων που αντιδρούν ορθολογικά απέναντι σε δεδομένες καταστάσεις.

Όπως σημειώθηκε, εκτός από την κριτική για τη θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων ως σχέσεων μεταξύ πραγμάτων, ο Μαρξ επικρίνει την εμφάνιση της αξιακής μορφής και της εμπορευματικής ανταλλαγής ως φυσικών νόμων από την Πολιτική Οικονομία, καθώς και την άρνησή της να μελετήσει άλλους τρόπους παραγωγής που επιτρέπουν την κατάδειξη του φετιχισμού στην αστική κοινωνία (Tuckfeld 1997: 42-43).

3.3. Θέση και έννοια του φετιχισμού στο Κεφάλαιο

3.3.1. Ο φετιχισμός της κεφαλαιακής σχέσης

Κατανοούμε, λοιπόν, ότι, αντίθετα με ό,τι φαίνεται να πιστεύουν πολλοί Μαρξιστές,¹³¹ ο Μαρξ αναφέρεται με ολοκληρωμένο τρόπο στον φετιχισμό σε επόμενα τμήματα του έργου του και κυρίως σε τμήματα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου*.¹³² Αυτό οφείλεται στο ότι οι μορφές εμφάνισης της κεφαλαιακής σχέσης αναλύονται κατά κύριο λόγο στον 3ο τόμο:

- Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο επιβάλλει τον κεφαλαιοκράτη ως τον παραγωγό εμπορευμάτων και ρυθμίζει τις αναλογίες ανταλλαγής των εμπορευμάτων σύμφωνα με τις τιμές παραγωγής (και όχι τις αξίες). Το κέρδος παρουσιάζεται ως ποσοστό του προκαταβληθέντος κεφαλαίου, έτσι ώστε «η υπεραξία εμφανίζεται ότι ξεπήδησε από το συνολικό κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-β: 211). Αυτό «κρύβει (...) πέρα για πέρα την πραγματική φύση και την προέλευση του κέρδους, όχι μόνο για τον καπιταλιστή, που έχει εδώ ειδικό συμφέρον να αυταπατάται, αλλά επίσης και για τον εργάτη» (Μαρξ 1978-β: 212).

- Η ανάπτυξη της πίστης και η διάσπαση του κέρδους σε επιχειρηματικό κέρδος (που καρπώνεται ο επιχειρηματίας-κεφαλαιοκράτης) και σε τόκο (που καρπώνεται ο δανειστής του, κεφαλαιοκράτης του χρήματος) έχει το ακόλουθο αποτέλεσμα: «Ένα μέρος του κέρδους, σε αντίθεση προς το άλλο, αποσπάται ολότελα από τη σχέση του κεφαλαίου σαν τέτοια, και παρουσιάζεται ότι πηγάζει όχι από τη λειτουργία της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας, αλλά από τη μισθωτή εργασία του ίδιου του κεφαλαιοκράτη. Αντίθετα ο τόκος φαίνεται τότε ότι πηγάζει ανεξάρτητα από τη μισθωτή εργασία του εργάτη και από την εργασία του ίδιου του κεφαλαιοκράτη, ότι πηγάζει από το κεφάλαιο, σαν από δική του ανεξάρτητη πηγή. Αν αρχικά, στην επιφάνεια της κυκλοφορίας το κεφάλαιο εμφανιζόταν σαν *κεφάλαιο-φετίχ*, σαν αξία που παράγει αξία, τώρα εμφανίζεται πάλι με τη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου στην πιο αποξενωμένη και πιο ιδιόμορφη μορφή του» (Μαρξ 1978-β: 1018, οι υπογρ. δικές μας).

Και σε άλλο σημείο αναφέρει: «Στο τοκοφόρο κεφάλαιο ολοκληρώνεται η αντίληψη του *κεφαλαίου-φετίχ*, η αντίληψη που αποδίδει στο συσσωρευμένο προϊόν της εργασίας, το παγιωμένο επιπλέον με τη μορφή του χρήματος, τη δύναμη να παράγει, χάρη σε μια έμφυτη μυστική ιδιότητα, σαν καθαρό αυτόματο, υπεραξία σε γεωμετρική πρόοδο» (Μαρξ 1978-β: 502-3, οι υπογρ. δικές μας).¹³³

Ομοίως και τα εισοδήματα, που στην πραγματικότητα αντικατοπτρίζουν τις σχέσεις διανομής της παραγόμενης αξίας, εμφανίζονται, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και των ιδεολογικών μορφών που συνδέονται με αυτές, ως πηγές της αξίας: Η εργασία «παράγει» τον μισθό, τα μέσα παραγωγής το κέρδος και οι φυσικοί πόροι την πρόσοδο:

«Τα συστατικά μέρη της αξίας του εμπορεύματος αντιπαρατίθενται το ένα στο άλλο σαν αυτοτελή εισοδήματα, που σαν τέτοια σχετίζονται με τρεις πέρα για πέρα διαφορετικούς ο ένας από τον άλλο παράγοντες, με την εργασία, το κεφάλαιο και τη γη, και που γι' αυτό φαίνονται σαν να πηγάζουν από αυτούς. Η ιδιοκτησία στην εργασιακή δύναμη, στο κεφάλαιο και στη γη είναι η αιτία, που κάνει να περιέρχονται αυτά τα διάφορα συστατικά μέρη της αξίας των εμπορευμάτων σ' αυτούς τους

¹³¹ Εκτός από τις αναλύσεις των Λούκατς και Αλτουσέρ, βλ. παραδειγματικά, από το στρατόπεδο του σοβιετικού Μαρξισμού Klein κ. ά. 1988: 108-110 και από το «δυτικό» Μαρξισμό Iacono 1992: 82 επ.

¹³² Για δύο παραδείγματα σφαιρικής ανάλυσης βλ. Godelier 1977, Rancière σε Althusser κ.ά. 2003.

¹³³ Βλ. επίσης Μαρξ 1978-β: 472-73, 483, 491, 494, 495.

αντίστοιχους ιδιοκτήτες (...). Όμως η αξία δεν πηγάζει από μια μετατροπή σε εισόδημα, αλλά πρέπει να υπάρχει, προτού μπορέσει να μετατραπεί σε εισόδημα και να υποδυθεί αυτή τη μορφή» (Μαρξ 1978-β: 1066-7). «Η μορφή του εισοδήματος και οι πηγές του εισοδήματος εκφράζουν τις σχέσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στην πιο *φетиχιστική* μορφή. Η ύπαρξή τους, όπως εμφανίζεται επιφανειακά, είναι χωρισμένη από την απόκρυφη συνάρτηση και από τα ενδιάμεσα μέρη που μεσολαβούν. Έτσι η γη γίνεται η πηγή της γαιοπροσόδου, το κεφάλαιο η πηγή του κέρδους και η εργασία η πηγή του μισθού εργασίας (...) Ωστόσο από όλες αυτές τις μορφές το πιο ολοκληρωμένο φετίχ είναι το *τοκοφόρο κεφάλαιο*» (Μαρξ 1985: 517).

Γίνεται προφανές ότι οι αναπτύξεις του Μαρξ για τη φетиχιστική μορφή εμφάνισης της *κεφαλαιακής σχέσης* στην επιφάνεια της κυκλοφορίας (ή στο πλαίσιο της κυρίαρχης και αυτοαναπαραγόμενης αστικής ιδεολογίας) δεν μπορεί να διατυπωθούν ικανοποιητικά εάν δεν αναλυθεί η ίδια κεφαλαιακή σχέση, εάν δηλαδή δεν εξέλθουμε από το ιδεολογικό πλαίσιο των νομικών-οικονομικών εννοιών του 1ου τμήματος του 1ου τόμου, όπου, όπως επισημαίνει ο Μπαλιμπάρ, η κριτική θεώρηση του φетиχισμού έχει «προπαιδευτική» σημασία, ως ειρωνική-κριτική αναφορά στον αστικό ορίζοντα σκέψης. Με την αναφορά αυτή ο Μαρξ διαλύει τις ψευδοπροφάνειες της αυθόρμητης αντίληψης των οικονομολόγων, οι οποίες ανταποκρίνονται σε μια «συλλογική ψευδαίσθηση» (Godelier 1977: 212-213, 221).

3.3.2. Συμπερασματικές παρατηρήσεις για τον φетиχισμό του εμπορεύματος

Γνωρίζοντας ότι ο Μαρξ έγραψε το εισαγωγικό 1^ο τμήμα του 1ου τόμου για να καταλήξει στην έννοια του «κεφαλαίου φετίχ» που μόλις εκθέσαμε,¹³⁴ κατανοούμε ότι η αναφορά στον φетиχισμό του εμπορεύματος δεν συνιστά μια θεωρία αλλοτρίωσης ή αποξένωσης που προϋποθέτει μια ουσία των υποκειμένων και μια αξιολόγηση του παρόντος ως αντίθετου σ' αυτή (Heinrich 1999: 228 επ.). Παράλληλα ο φетиχισμός δεν διαθέτει, όπως συχνά πιστεύεται, ιδεολογική ισχύ: δεν συγκαλύπτει τις κοινωνικές σχέσεις εκμετάλλευσης ούτε «αλλοτριώνει» κάτι (Labica 1985: 465). Αποτελεί εξέταση ενός «συμπτώματος» και όχι μιας ιδεολογικής αιτίας ή δύναμης.

Αναφερόμενος στον φетиχισμό του κεφαλαίου ο Μαρξ δεν κάνει ένα απλό «παιγνίδι» υποκειμένου/αντικειμένου. Καταδεικνύει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η κεφαλαιακή σχέση εγγράφεται στα πράγματα, αφήνοντας σ' αυτά τα ίχνη της κίνησής της κατά την πορεία συσσώρευσης. Τα ίχνη αυτά εμφανίζονται εν συνεχεία --σε μια «αυθόρμητη» πρόσληψη-- ως ιδιότητες των πραγμάτων. Είναι λοιπόν εσφαλμένο να θεωρήσουμε ότι ο φетиχισμός καθιστά το υποκείμενο αντικείμενο (οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων γίνονται σχέσεις μεταξύ πραγμάτων), την ύλη ιδέα και το πράγμα κυρίαρχο του ανθρώπου. Και γι' αυτό είναι βεβαιασμένη η απόρριψη της προβληματικής του φетиχισμού ως ιδεαλιστικής --θέση που προβάλλεται απόλυτα από τον Μπαλιμπάρ, ο οποίος θεωρεί έγκυρη (και επικριτέα) την εκτατική-καθολικευτική ερμηνεία του φетиχισμού από τον Λούκατς.

Πράγματι, ακόμη και αν υιοθετήσουμε φιλοσοφικό λεξιλόγιο λέγοντας ότι ο φетиχισμός συνιστά αντιστροφή των ιδιοτήτων του υποκειμένου και του αντικειμένου, δεν πρόκειται για μια απλή αντιστροφή. Οι κοινωνικοί χαρακτήρες της εργασίας δεν εμφανίζονται, όπως σε μια αντεστραμμένη εικόνα, ως φυσικές ιδιότητες των πραγμάτων. Η εικόνα του φетиχισμού δεν είναι το ακριβές αντίθετο της

¹³⁴ Ειπωμένο διαφορετικά: Ο Μαρξ ξεκίνησε από τον φетиχισμό του εμπορεύματος ως εισαγωγή στον φетиχισμό του κεφαλαίου.

πραγματικότητας (έτσι ώστε θα ακούσε μια «διαφωτιστική» κριτική για να βάλουμε τα πράγματα στη θέση τους). Η φετιχιστική εικόνα είναι τροποποιημένη σε σχέση με την πραγματικότητα που (υποτίθεται ότι) «αντανακλά».

Εμφανίζοντας το κοινωνικό ως φυσικό, ο φετιχισμός προκαλεί αποτελέσματα παραγνώρισης του κοινωνικού χαρακτήρα των ανθρώπινων σχέσεων, οι οποίες φυσικοποιούνται, αποκρύπτοντας το ότι αποτελούν το «υποστασιοποιημένο αποτέλεσμα μιας εξαλειφθείσας γένεσης» (Goux 1975: 116).

Η «σχέση πραγμάτων» δεν συνιστά απλό συμβολισμό των δρώντων προσώπων (όπως σε ένα επιτραπέζιο παιχνίδι το πόνι συμβολίζει ορισμένο παίκτη επιτρέποντας ανά πάσα στιγμή την αναγωγή στον συμβολιζόμενο). Ο φετιχισμός αποτελεί μια πάγια και αναγκαστικά υπάρχουσα μετατροπή στην πρόσληψη της πραγματικότητας (το κοινωνικό γίνεται φυσικό) που δεν επιτρέπει στα άτομα την κατανόηση της «μεταβίβασης» της σχέσης «ανθρώπων» εργασιών σε σχέσεις πραγμάτων¹³⁵.

Δεν έχουμε εδώ μια ισοδυναμία, της οποίας οι όροι είναι κατ' αρέσκεια αντιστρέφόμενοι. Πρόκειται για μια «φετιχιστική» διαμόρφωση ως *τμήμα της δομής της καπιταλιστικής πραγματικότητας* που κρύβει το «συσχετισμό του κοινωνικού χαρακτήρα του εμπορεύματος με τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής του» (Iacono 1992: 87) - και δεν είναι απλή αντιστροφή, αλλά προϊόν μιας διαδικασίας «απώθησης» ορισμένων στοιχείων της πραγματικότητας (Goux 1975: 189) και αντικατάστασής τους με άλλα.

Το καθοριστικό είναι πάντως ότι, όπως έδειξε ο J. Rancière, το ζήτημα του φετιχισμού δεν πρέπει να τεθεί με όρους αντιστροφής: «Οι προκείμενοι όροι δεν είναι υποκείμενο, κατηγορημα και πράγμα, αλλά σχέση και μορφή. Η διαδικασία αποξένωσης (...) δεν σηματοδοτεί την εξωτερίκευση των κατηγορημάτων ενός υποκειμένου σε ένα ξένο ον, αλλά δείχνει τι συμβαίνει στην κεφαλαιακή σχέση όταν αυτή παίρνει την πιο διαμεσολαβημένη μορφή της διαδικασίας (...). Οι κοινωνικοί προσδιορισμοί των σχέσεων παραγωγής ανάγονται συνεπώς στους υλικούς προσδιορισμούς του πράγματος. Εξ ου και η σύγχυση αυτών που ο Μαρξ αποκαλεί *υλικά θεμέλια* (πράγματα που ασκούν τη λειτουργία φορέα) με τους κοινωνικούς προσδιορισμούς. Οι τελευταίοι γίνονται φυσικές *ιδιότητες* των υλικών στοιχείων της παραγωγής. Με αυτό τον τρόπο το κεφάλαιο-σχέση καθίσταται *πράγμα* (...). Πραγματοποίηση των κοινωνικών προσδιορισμών της παραγωγής και υποκειμενοποίηση των υλικών θεμελίων της, των πραγμάτων (...). Ο Μαρξ εξηγεί ότι αυτή η διπλή κίνηση ήταν αισθητή ήδη στον πιο απλό προσδιορισμό του ΚΤΠ: στην εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας (...). Ο φετιχισμός δεν αφορά τη σχέση ενός υποκειμένου με ένα αντικείμενο αλλά τη σχέση καθενός από αυτούς τους φορείς με τις σχέσεις παραγωγής που τους καθορίζουν». Και συμπεραίνει: «Οι σχέσεις που προσδιορίζουν το κεφαλαιοκρατικό σύστημα δεν μπορούν να υπάρξουν παρά με τη μορφή της απόκρυψής τους. Η μορφή της πραγματικότητάς τους είναι η μορφή στην οποία εξαφανίζεται η πραγματική κίνησή τους». Ο φετιχισμός δεν συνιστά λοιπόν ένα παιχνίδι, αλλά ανταποκρίνεται στις «ανορθολογικές» μορφές εμφάνισης των εσωτερικών νομοτελειών της διαδικασίας συσσώρευσης. Ο Μαρξ διατυπώνει στο *Κεφάλαιο* «τη θεωρία της διαδικασίας και τη θεωρία των λόγων παραγνώρισής της» (Rancière σε Althusser κ.ά. 2003: 204-207, 210, 218, 220).

Τώρα μπορούμε να επανέλθουμε στις «αδυναμίες» της ανάλυσης του Μαρξ στο 1ο κεφάλαιο του 1ου τόμου, όπου γίνεται αναφορά στον φετιχισμό χωρίς να έχει ακόμη ορισθεί η κεφαλαιακή σχέση. Λόγω αυτού του περιορισμού ο Μαρξ

¹³⁵ Για τις «δύο αντιστροφές» βλ. Iacono 1992: 83-87.

υποχρεώνεται να αναφερθεί σε «κοινωνικές σχέσεις» εν γένει ή σε σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. (Ποιες κοινωνικές σχέσεις; Τι είδους «ανθρώπινες» σχέσεις; Σχέσεις μεταξύ «αυτόνομων εμπορευματοπαραγωγών»);).

Ο Μαρξ καταγράφει τις πραγμώδεις μορφές εμφάνισης αυτών των σχέσεων που αποκτούν «τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης ανάμεσα σε πράγματα» (Μαρξ 1978-α: 86). Ωστόσο ούτε οι κοινωνικές σχέσεις (καπιταλισμός) ούτε τα πράγματα έχουν ορισθεί προηγουμένως.¹³⁶

Όσο περισσότερο αναλύουμε την προκαταρκτική αναφορά του Μαρξ στον φετιχισμό του εμπορεύματος, τόσο σαφέστερη γίνεται η απουσία της έννοιας της κεφαλαιακής σχέσης. Ας στοχαστούμε περαιτέρω το «εμπράγματο» στοιχείο των εμπορευματικών ανταλλαγών: Ο παραγωγός παράγει κάτι που ο ίδιος δεν χρειάζεται (δεν αποτελεί για τον ίδιο αξία χρήσης). Παίρνει κατόπιν ό,τι χρειάζεται ανταλλάσσοντας με άλλους το άχρηστο γι' αυτόν *πράγμα*. Για να κοινωνικοποιηθεί ο ατομικός παραγωγός απαιτείται ένα *πράγμα* που να είναι άχρηστο σε προσωπικό επίπεδο. Αυτή καθαυτή η διαμεσολάβηση του πράγματος αναδεικνύεται για τον παραγωγό ως η (έμμεση) χρηστική αξία του, ως η κοινωνική χρηστική αξία του. Ο ατομικός παραγωγός (φαίνεται να) καθίσταται τμήμα του κοινωνικού μηχανισμού παραγωγής μέσω του «πράγματος».

Αυτή η ανάλυση απεικονίζει τη σχέση των καπιταλιστών μεταξύ τους. Για να γενικευθεί ως περιγραφή των μορφών εμφάνισης των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εργασιακή δύναμη είναι «πράγμα». Επιπλέον, και σημαντικότερο, η αγορά δεν είναι η κινητήρια δύναμη ή η αιτία αυτής της κοινωνικοποίησης. Η αγορά δεν αποτελεί παρά μια εκδήλωση του ΚΤΠ.¹³⁷

Σε ένα καίριο απόσπασμα ο Μαρξ αναφέρει: «Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, όπως και κάθε άλλος, δεν αναπαράγει μόνο διαρκώς το υλικό προϊόν, αλλά και τις κοινωνικές οικονομικές σχέσεις, τις οικονομικές μορφές των όρων σχηματισμού του. Γι' αυτό, το αποτέλεσμα του φαίνεται το ίδιο μόνιμα σαν προϋπόθεσή του, όπως και οι προϋποθέσεις του εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα του» (Μαρξ 1978-β: 1070). Προκύπτει έτσι ότι, ιδωμένη συνολικά, η Μαρξική ανάλυση βρίσκεται πολύ μακριά από το ιδεολογικό παιγνίδι συναγωγής των πάντων από το «απλό» εμπόρευμα. Ο φετιχισμός (της κεφαλαιακής σχέσης) δεν συνιστά την «εσφαλμένη αντίληψη ότι οι τύχες των ανθρώπων ρυθμίζονται από τα προϊόντα της εργασίας τους» (Ρόζενταλ/Γιούντιν 1963: 570). Αποτελεί μια *αναγκαία* μορφή πρόσληψης της πραγματικότητας στην καπιταλιστική κοινωνία που θα εξαλειφθεί ταυτόχρονα με τον καπιταλισμό (Godelier 1977: 213/4, Balibar 1993: 60).

Αν όμως ο φετιχισμός συνιστά «αντικειμενική» ή «εσωτερική ψευδαίσθηση», για να αναλυθεί θα πρέπει να μετατοπιστούμε με τη σκέψη σε άλλους τρόπους παραγωγής. Αυτό εξυπηρετεί το συγκριτικό πλαίσιο των πραγματικών και

¹³⁶ Ποια πράγματα; Τα εμπορεύματα και το χρήμα; Η έννοια του χρήματος δεν έχει εισαχθεί. Ούτε και η έννοια των μέσων παραγωγής που λειτουργούν ως σταθερό κεφάλαιο. Και η εργασιακή δύναμη τι αποτελεί; Η «πραγμοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων δεν συνδέεται άραγε με την εμφάνιση της εκμεταλλευτικής καπιταλιστικής κοινωνίας ως κοινωνίας ισότητας; Μετά από την αναφορά στην κεφαλαιακή σχέση και τις μορφές εμφάνισής της, ο Μαρξ εξηγεί: «Ισότητα! Επειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο» (Μαρξ 1978-α: 189, βλ. και παραπάνω).

¹³⁷ «Σύμφωνα με τον Μαρξ, δεν είναι το σύστημα τιμών που “ρυθμίζει” την καπιταλιστική οικονομία, αλλά, περισσότερο, άγνωστες ακόμα, από την κεφαλαιακή σχέση προσδιοριζόμενες, αναγκαιότητες της παραγωγής, *δράσες δια μέσου του μηχανισμού των τιμών* (...). Η αγορά είναι η σκηνή όπου ξεδιπλώνονται όλες οι ανταγωνιστικές δραστηριότητες. Αλλά η ίδια αυτή σκηνή στήνεται και περιορίζεται από την ταξική φύση της κοινωνικής δομής» (Mattick 1969: 53-54, ελλ. μτφ. Μάτικ 1981: 65-66).

φανταστικών παραδειγμάτων του Μαρξ (Balibar 1976: 216, Iacono 1992: 90 επ.). Λόγω όμως της αντικειμενικότητάς του ο φετιχισμός του κεφαλαίου δεν διαλύεται, όπως μπορεί να συμβεί με άλλες ψευδαισθήσεις που δεν είναι δομικά αναγκαίες στον καπιταλισμό (π.χ. η ύπαρξη Θεού). Όπως είδαμε στην Ενότητα 2.2., η εξωτερική/εσωτερική προοπτική του Μαρξ επιτρέπει να καταδειχθούν και να ερμηνευθούν οι ιστορικοί λόγοι και μηχανισμοί δημιουργίας του φετιχισμού με την αναλογική-μεταφορική μέθοδο, αλλά δεν επιτρέπουν και να εξαλειφθεί το ίδιο το φαινόμενο.

3.3.3. Μια παρατήρηση σε σχέση με τον κονστρουκτιβισμό

Ο φετιχισμός, όπως και άλλες κοινωνικές κατασκευές (π.χ. το κοινωνικά προσδιδόμενο σε κάθε άτομο φύλο, η εθνική ένταξη, η ρατσιστική κατάταξη, ο στιγματισμός ορισμένων ατόμων ως εγκληματιών κ.λπ.) αποτελούν φαινόμενα που μπορεί να αποδομηθούν σε μια «κατασκευαστική» θεωρητική προοπτική.

Αποδόμηση σημαίνει αφενός να δειχθεί η ιστορικότητα αυτών των κατασκευών, δηλαδή ο τρόπος και οι περιστάσεις δημιουργίας τους, και αφετέρου να αναλυθεί ο λόγος κατασκευής τους, δηλαδή τα συμφέροντα στα οποία ανταποκρίνονται.

Ωστόσο η πραγματοποίηση αυτής της ανάλυσης δεν εμποδίζει το κεφάλαιο στο να εξακολουθεί να δημιουργεί κέρδος ή τόκο, με τον ίδιο τρόπο που τα άτομα δεν παύουν να έχουν φύλο, εθνική ταυτότητα, ένταξη σε ορισμένη «φυλή» ή εγκληματικό «στίγμα», ακόμα και εάν δείξουμε ότι όλα αυτά αποτελούν κατασκευές. Οι κατάλληλες αναγνώσεις και πολιτικές εμπειρίες καταδεικνύουν ότι τα εμφανιζόμενα ως φυσικά στοιχεία είναι η στρεβλή μορφή εμφάνισης μιας κοινωνικής δομής και άρα είναι επιδεκτική μετασχηματισμού (και ίσως κατάργησης), αλλά αυτό δεν εμποδίζει την ύπαρξή της.¹³⁸

Ο κονστρουκτιβισμός θέτει το ερώτημα πώς δημιουργούνται οι παραστάσεις μας για την πραγματικότητα, δηλαδή σε τι θεμελιώνεται η σχετική γνώση μας. Η προοπτική αυτή υπερβαίνει το παραδοσιακό δίλημμα «αντικειμενικότητα ή υποκειμενικότητα της γνώσης». Δεν θεωρεί ότι το υποκείμενο δημιουργεί το «πραγματικό» αντικείμενο ούτε ότι το αντικείμενο-πραγματικότητα επιβάλλεται στο υποκείμενο της γνώσης. Ο κονστρουκτιβισμός αρνείται να μιλήσει για την πραγματικότητα ως δεδομένο που προϋπάρχει της γνώσης, αλλά και για το υποκείμενο ως δήθεν δημιουργό της. Εξετάζει μόνον τις διαδικασίες σχηματισμού διαφόρων ειδών γνώσης, μέσα από τις οποίες δημιουργείται η πραγματικότητα με τη μορφή έγκυρων αποφάνσεων για το τι «είναι» αυτή.¹³⁹

Δεν θα εξετάσουμε εδώ τις ποικίλες εκδοχές του κονστρουκτιβισμού ούτε τα απορητικά στοιχεία τους που συνοψίζονται στο ότι πέφτουν στη διπλή παγίδα του ιδεαλισμού ή του ρεαλισμού από την οποία θέλουν να ξεφύγουν (Müller-Tuckfeld 1997: 467 επ.). Το ενδιαφέρον είναι ότι, καίτοι η μέθοδος του Μαρξ διαφοροποιείται εν γένει από τον κονστρουκτιβισμό, ο Μαρξ υιοθετεί αυτή την προοπτική στο ζήτημα

¹³⁸ Μια γυναίκα μπορεί να είναι φεμινίστρια ή μη. Δεν μπορεί ωστόσο να πάψει να αναγνωρίζει τον εαυτό της ως γυναίκα (έστω και αν «διαφωνεί» με τον ρόλο της σε ένα σύστημα συλλογικής εξουσίας των γυναικών από τους άνδρες) ούτε να πάψει αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως χωρισμένο σε φύλα. Η αναγνώριση της κοινωνικής κατασκευής τους αποτελεί λόγο αγώνα για την αλλαγή της κατάστασης, αλλά αυτή θα επέλθει με την εξάλειψη των σχετικών δομών και μηχανισμών και όχι με μια ατομική αλλαγή της συνείδησης. Ορισμένη κοινωνία αντιμετωπίζει μια ατομική «έξοδο» από την ένταξη στο δυαδικό σχήμα των φύλων (όπως και από τις άλλες κατασκευές ταυτοτήτων) ως μοιραία απόκλιση, δηλαδή ως τρέλα.

¹³⁹ Βλ. π.χ. Jensen 1994 με πλήθος αναφορές στη βιβλιογραφία.

του φετιχισμού. Αρνείται να διακρίνει μεταξύ ορθού και λάθους, π.χ. μεταξύ ιδεολογίας και αλήθειας στο ζήτημα του φετιχισμού του εμπορεύματος. Υποστηρίζει δε ότι, με βάση δεδομένα της δομής παραγωγής, τα άτομα κατασκευάζουν μια πρόσληψη της πραγματικότητας, η οποία --χωρίς να είναι αληθής-- ανταποκρίνεται σε ορισμένη δομή, δηλαδή είναι ο μόνος δυνατός τρόπος πρόσληψης της πραγματικότητας.

Ο κονστρουκτιβισμός ισχυρίζεται ότι η παράσταση των ατόμων για την πραγματικότητα είναι μια κατασκευή, αλλά όχι και κάτι πλαστό. Ισχυρίζεται επίσης ότι μπορεί να αντικατασταθεί --σε διαφορετικό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο-- από μια παράσταση που θα υπακούει σε διαφορετικά κριτήρια αλήθειας και μπορεί να είναι πολιτικά ευκατὰ, αλλά πάντως θα είναι εξίσου κατασκευασμένη με τη σημερινή (π.χ. η «διαφάνεια» των σχέσεων μεταξύ ανθρώπινων εργασιών σε μια κομμουνιστική κοινωνία δεν είναι η «αληθινή αλήθεια» για τις σχέσεις καταμερισμού εργασίας ή μια απαλλαγμένη από ιδεολογία πρόσληψη της «πραγματικής πραγματικότητας», αλλά ένας διαφορετικός τρόπος πρόσληψης κοινωνικών δεδομένων από τα υποκείμενα).

Το από πρακτική άποψη αδύναμο στοιχείο του κονστρουκτιβισμού είναι ότι η θεωρητική συνειδητοποίηση/επίγνωση της κατασκευής δεν αλλάζει κάτι σ' αυτή. Αυτό το στοιχείο συναντάται αυτούσιο στην ανάλυση του φετιχισμού από τον Μαρξ.¹⁴⁰ Δείχνει τον, από γνωστική άποψη, ιδιαίτερα «μοντέρνο» χαρακτήρα της, αλλά και την περιορισμένη ιδεολογική-πολιτική εμβέλειά της. Κανένας ιδεολογικός αγώνας δεν είναι εδώ δυνατός και καμιά υπέρβαση στα πλαίσια του καπιταλισμού νοητή. Τα πλεονεκτήματα της ανάλυσης εντοπίζονται στην έγκυρη γνώση για τους μηχανισμούς πρόσληψης της πραγματικότητας σε μια κοινωνία, άρα για τη συγκρότηση των υποκειμένων σ' αυτή.

Καθίσταται έτσι δυνατή η συναγωγή συμπερασμάτων για τον χαρακτήρα της ιδεολογίας και της πολιτικής σε κοινωνίες όπου παγιώνονται ταυτότητες και διαφορές και τα ρευστά ιστορικά δεδομένα φυσικοποιούνται για νομιμοποιητικούς λόγους. Για την προσέγγιση του Μαρξ ισχύει αυτό που σημειώθηκε γενικά για τον κονστρουκτιβισμό: «δεν είναι τίποτε λιγότερο, αλλά και τίποτε περισσότερο από μια προϋπόθεση που καθιστά δυνατή την άσκηση μιας από θεμελίων κριτικής στον οντολογικοποιημένο λόγο» (Müller-Tuckfeld 1997: 487).

3.4. Φετιχισμός χωρίς ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (IMK);

Κεντρική θέση της κριτικής των Αλτουσέρ/Μπαλιμπάρ είναι ότι ο Μαρξ αναπτύσσει τα περί φετιχισμού χωρίς αναφορά στο νομικό σύστημα και στην ιδεολογική δράση του κράτους. Η κριτική είναι δικαιολογημένη, δεδομένου ότι, όπως προαναφέραμε, ο φετιχισμός (του εμπορεύματος) μπορεί να προκύψει μόνον σε μια ήδη λειτουργούσα καπιταλιστική κοινωνία και όχι οιονεί αυθόρμητα από την απλή πράξη ανταλλαγής δύο εμπορευμάτων σε μη καπιταλιστικές συνθήκες. Χωρίς διαρκή εκπαίδευση των υποκειμένων στις καπιταλιστικές ρυθμίσεις και «αξίες» δεν δημιουργείται αυτή η αναγκαία ψευδαίσθηση.

Εδώ δημιουργείται ένα μείζον πρόβλημα, δεδομένου ότι ο Μαρξ μιλά για τον φετιχισμό χωρίς να έχει ορίσει την έννοια της ιδεολογίας και των IMK. Το αποτέλεσμα είναι ότι δεν ερμηνεύει το status του φετιχισμού (αποτελεί ψευδαίσθηση; σύμβολο; αλήθεια;) και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τον τοποθετεί σιωπηρά στη

¹⁴⁰ «Η ανάλυση του φετιχισμού επιβεβαιώνει ότι η μυστικοποίηση αποτελεί μυστικοποίηση της δομής, ότι είναι η ίδια η ύπαρξη της δομής» (Rancière σε Althusser κ.ά.:218).

θέση της ιδεολογίας, συγκροτώντας έτσι ένα είδος ιδεολογίας που παράγεται από την αγορά, χωρίς «υλική δράση» μηχανισμών κρατικού τύπου.

Η θεώρηση των Αλτουσέρ/Μπαλιμπάρ παραγνωρίζει εντούτοις ένα ιδιαίτερο στοιχείο του φετιχισμού. Ο φετιχισμός αποτελεί *αυτοφυές αποτέλεσμα απόκρυψης των κοινωνικών σχέσεων εκ της οικονομικής λειτουργίας* καθαυτής και άρα δεν συνδέεται άμεσα με τους ΙΜΚ. Συνεπώς είναι μεν ορθό ότι μιλώντας για τον φετιχισμό ο Μαρξ «ξεχνά το κράτος» --και άρα δεν ερμηνεύει το πλαίσιο δημιουργίας του φετιχισμού--, αλλά αυτό δεν αποτελεί επιχείρημα κατά της ανάλυσης καθαυτής.

Σε δύο αποσπάσματα του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ αναφέρει:

«Η έκφραση της υπεραξίας και της αξίας της εργασιακής δύναμης σαν κλάσματα της νέας αξίας (...) κρύβει τον ειδικό χαρακτήρα της κεφαλαιακής σχέσης, και συγκεκριμένα το γεγονός ότι το μεταβλητό κεφάλαιο ανταλλάσσεται με τη ζωντανή εργασιακή δύναμη και ότι αποκλείεται αντίστοιχα ο εργάτης από το προϊόν» (Μαρξ 1978-α: 549). «Στην εργασία του δούλου ακόμα και το μέρος εκείνο της εργάσιμης ημέρας, που ο δούλος αναπληρώνει απλώς την αξία των δικών του μέσων συντήρησης, παρουσιάζεται σαν εργασία για τον αφέντη του (...). Αντίθετα στη μισθωτή εργασία ακόμα και η υπερεργασία, δηλαδή η απλήρωτη εργασία, παρουσιάζεται σαν πληρωμένη εργασία. Εκεί η σχέση ιδιοκτησίας κρύβει την εργασία που κάνει ο δούλος για τον εαυτό του, εδώ η χρηματική σχέση κρύβει την απλήρωτη εργασία του μισθωτού εργάτη (...). Όλες οι νομικές αντιλήψεις του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη, όλες οι απάτες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όλες οι αυταπάτες για ελευθερία που γεννάει ο τρόπος αυτός (...) στηρίζονται πάνω σ' αυτή τη μορφή εμφάνισης (...)» (Μαρξ 1978-α: 557).

Και στις δύο περιπτώσεις (καπιταλισμός, δουλοκτησία) υπάρχουν αυτοφυή στον τρόπο παραγωγής αποτελέσματα απόκρυψης, τα οποία λειτουργούν όμως σε αντίθετες κατευθύνσεις. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τις πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας και για τη διαμόρφωση των ιδεολογικών σχημάτων σε κάθε τρόπο παραγωγής. Δεν συνιστά ωστόσο ιδιαίτερο αποτέλεσμα της ιδεολογικής δράσης, αλλά αναγκαιότητα του τρόπου παραγωγής (που, όπως προαναφέραμε, είναι πρακτικά μη επιτεύξιμη χωρίς τη λειτουργία του «εποικοδομήματος»).

Σ' αυτό το σημείο βρίσκεται μια απροσδόκητη συνέπεια της κριτικής των Αλτουσέρ/Μπαλιμπάρ. Καίτοι ρητή επιδίωξή τους είναι η αντιπαράθεση στην καθολικευτική προοπτική του Λούκατς, η κριτική τους θίγει εξίσου ισχυρά την αναλογική προοπτική του Πασουκάνις.

Πράγματι, αν δεχθούμε ότι η οικονομική ανάλυση του φετιχισμού προϋποθέτει το κρατικό-νομικό πλαίσιο, η συναγωγή του νομικού φετιχισμού από τον οικονομικό (Πασουκάνις) αποδεικνύεται ως εκ των προτέρων λήψη του ζητουμένου: Ισχυρίζεται ότι συνάγει μια περαιτέρω συνέπεια της κριτικής του Μαρξ, καίτοι αυτή ήδη περιλαμβάνεται αυτούσια στον οικονομικό φετιχισμό και, κατά κάποιο τρόπο, τον θεμελιώνει!

Αυτό δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, καταδικαστικό, για την προοπτική του Πασουκάνις. Αν λάβουμε υπόψη τη μεθοδολογική μας αναφορά στην ταυτόχρονη εσωτερικότητα/εξωτερικότητα, στην οποία είναι εκ των πραγμάτων «καταδικασμένη» η ανάλυση του φετιχισμού, γίνεται σαφές ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια απόλυτη αρχή, δηλαδή ένα εξωτερικό σημείο αναφοράς που να υφίσταται πριν από την εμφάνιση (σε ιστορικό και εννοιολογικό επίπεδο) όλων των προσδιορισμών του καπιταλισμού. Συνεπώς ούτε η ανάλυση του φετιχισμού του εμπορεύματος και του κεφαλαίου μπορεί να συναχθεί από μια προϋπάρχουσα νομική ιδεολογία, ούτε, αντίστροφα, μια «καθαρή δομή» της ανταλλαγής εμπορευμάτων μπορεί να παραγάγει τη δομή του νομικού συστήματος ως συνέπιά της.

Αν φαίνεται αδύνατο να ξεδιαλύνουμε τα νήματα του εξωτερικού/εσωτερικού, υπάρχει μια διέξοδος. Πρόκειται για την ταυτόχρονη ανάλυση των διαφορετικών φαινομένων με τις εμπλουτισμένες έννοιες που προκύπτουν από τη διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ. Σ' αυτό το σημείο η ανάλυση του Πασουκάνις διατηρεί την πλήρη ισχύ της ως ένα «αρνητικό» συμπέρασμα, καίτοι είναι απορητική όταν εμφανίζει το οικονομικό στοιχείο ως κάτι πρωταρχικό, από το οποίο δήθεν προκύπτει η νομική δομή. Το «αρνητικό» συμπέρασμα είναι ότι χωρίς τον ΚΤΠ είναι αδύνατο να υπάρξει το βασιζόμενο σε συγκεκριμένους κώδικες λειτουργίας (αστικό) δίκαιο.

Η αντίστροφη διατύπωση (χωρίς --αστικό-- δίκαιο δεν μπορεί να υπάρξει καπιταλισμός) είναι λογικά δυνατή, αλλά δεν έχει υλιστικό νόημα. Προϋποθέτει μια δύναμη ή βούληση που θεσπίζει ορισμένες νομικές ρυθμίσεις καθιστώντας δυνατό έναν τρόπο παραγωγής! Γι' αυτόν τον λόγο αποδεικνύεται *ορθή* η προτεραιότητα του οικονομικού που υποθέτει ο Πασουκάνις, καίτοι πρέπει να γίνει νοητή μόνον ως διαδικασία ταυτόχρονης διαμόρφωσης των αλληλεπιδρώντων στοιχείων του ΚΤΠ, στα οποία εντάσσεται η διαμόρφωση του (αστικού) δικαίου και της ιδεολογίας/φιλοσοφίας που το συνοδεύει.

3.5. Διαφάνεια άλλων τρόπων παραγωγής;

Η συγκριτική αναφορά στον καπιταλιστικό και στον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής μας επιτρέπει να θίξουμε ένα ακόμη ζήτημα. Με αφορμή την αναφορά του Μαρξ στη διαφάνεια άλλων τρόπων παραγωγής έχει δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο καπιταλισμός εμφανίζει μια ιδιαίτερη ιδεολογική επιβάρυνση που εμποδίζει τα άτομα να (ανα)γνωρίσουν τι κάνουν, σε αντίθεση με τους λοιπούς τρόπους παραγωγής.

Είναι ωστόσο ευχερές να διαπιστώσουμε ότι η «διαφάνεια» που αποδίδει ο Μαρξ σε άλλους τρόπους παραγωγής αφορά μόνον τις κοινωνικές σχέσεις καταμερισμού εργασίας και όχι την εν γένει απουσία ψευδαισθήσεων (Balibar 1976: 217). Στην ασιατική κοινότητα, για παράδειγμα, ο καταμερισμός είναι άμεσος-συνειδητός, διότι προηγείται της παραγωγής, και η κοινότητα αποφασίζει τι και πώς θα παράγει κάθε άτομο (ή οικογένεια) και πώς θα διανεμηθεί το προϊόν. Στον ΚΤΠ αντίθετα, αυτό συμβαίνει μέσω των τιμών αγοράς, δηλαδή «πίσω από τις πλάτες» των δρώντων φορέων της παραγωγής, ακόμη και των πιο ισχυρών.

Κάθε τρόπος παραγωγής παράγει *αυτοφυσώς* αποτελέσματα απόκρυψης. Η διαφορά είναι ότι στον καπιταλισμό η ταξική κυριαρχία συνδέεται ιδεολογικά με την ελευθερία του ατόμου και όχι με άλλα σχήματα νομιμοποίησης (θεία βούληση, ανωτερότητα ορισμένων κοινωνικών ομάδων). Αυτό δεν αποτελεί επιλογή ορισμένων ιδεολογικών κέντρων, αλλά απόρροια της αναγκαίας μορφής εμφάνισης των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλισμού.¹⁴¹

Αν θεωρήσουμε ότι μια ταξική κυριαρχία/βία που νομιμοποιείται από τη βούληση του ίδιου του «υποκειμένου» είναι ιδεολογικά αδιαφανέστερη από την κυριαρχία/βία που νομιμοποιείται από εξωτερικές επιταγές, προκύπτει η υπέρτερη ιδεολογική αποτελεσματικότητα και σταθερότητα του καπιταλισμού, όταν αυτός λειτουργεί με ισχυρή αγορά (και άρα με «ελευθερία»).

¹⁴¹ Αυτό δηλώνουν οι θέσεις του Μαρξ και του Πασουκάνις που, όπως είδαμε, πρέπει να διαβαστούν με μη αναγωγιστικό τρόπο (βλ. προηγουμένως 2.3.3.2).

4. Ιδεολογία, φετιχισμός και πολιτική. Ορισμένα συμπεράσματα

Επισημαίνεται συχνά ότι στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ δεν χρησιμοποιεί την έννοια της ιδεολογίας, η οποία είναι έντονα παρούσα στα νεανικά έργα των Μαρξ/Ενγκελς και επανέρχεται ως ισχυρό θεωρητικό στοιχείο στα ύστερα έργα του Ένγκελς.¹⁴² Αυτό σημαίνει ότι η ανάλυση του φετιχισμού στο *Κεφάλαιο* όχι μόνον είναι «πρώιμη» (αφού προηγείται της αναφοράς στο κράτος και στους μηχανισμούς παραγωγής ιδεολογίας), αλλά και κατά κάποιον τρόπο αντικαθιστά την απουσία στο *Κεφάλαιο* ιδεολογία. Όπως επανειλημμένα αναφέραμε, αυτό οδηγεί στην αντίληψη ότι η ιδεολογία παράγεται από τη δομή της εμπορευματικής ανταλλαγής ανεξάρτητα από τη δράση των ΙΜΚ.

Η δύναμη αντιπαλότητα των προβληματικών της ιδεολογίας και του φετιχισμού οδήγησε στη διαμόρφωση δύο μαρξιστικών κατευθύνσεων (Balibar 1993: 77). Ορισμένοι θεωρητικοί επικεντρώνουν την προσοχή τους στο κράτος, αναλύοντας τις διαδικασίες διαμόρφωσης και επιβολής της ιδεολογίας («πολιτική» προοπτική). Άλλοι θεωρητικοί αποδίδουν καθοριστική σημασία στη δομή της εμπορευματικής ανταλλαγής, συνδέοντας τις ψευδαισθήσεις και πλάνες των αστικών κοινωνιών με τον φετιχισμό («οικονομική» προοπτική). Οι πρώτοι δίνουν σημασία στο γενικό-καθολικό (κράτος), οι δεύτεροι στο συγκεκριμένο-υποκειμενικό (άτομο, πράξη ανταλλαγής).

Οι εκφραστές της «πολιτικής» κατεύθυνσης είτε αγνοούν την ανάλυση του φετιχισμού του εμπορεύματος (Γκράμσι), είτε εκφράζουν άμεσα την αντίθεσή τους σε αυτήν (Σχολή Αλτουσέρ). Οι θεωρητικοί της «οικονομικής» κατεύθυνσης, με αφετηρία τον Λούκατς, αποπολιτικοποιούν το ζήτημα της ιδεολογίας, αποσυνδέοντάς το από συγκεκριμένες αστικές στρατηγικές και καταλήγουν σε φαινομενολογίες της αλλοτρίωσης στην καθημερινή ζωή (καταναλωτισμός, πολιτιστική κατάπτωση, πολιτική ως «θέαμα» κ.λπ.). Αναπτύσσουν έτσι μια θεωρία του συμβολικού στην καθημερινή ζωή, εξερχόμενοι ουσιαστικά από το μαρξιστικό πεδίο, εφόσον αντιμετωπίζουν τους ιδεολογικούς σχηματισμούς ως ένα είδος πολιτιστικού δεδομένου που επιβάλλει στον «άνθρωπο εν γένει» ένα μη ανθρώπινο πρότυπο ζωής.

Τα προαναφερθέντα δείχνουν ότι ο φετιχισμός της κεφαλαιακής σχέσης δεν αποτελεί το συνώνυμο της ιδεολογίας ούτε έναν αρτιότερο ορισμό της. Κατά συνέπεια πρέπει να προτιμηθεί η «πολιτική» κατεύθυνση. Αυτό θέτει όμως το πρόβλημα της επιρροής των Μαρξικών αναλύσεων για τον φετιχισμό στον ορισμό της ιδεολογίας. Από λογική άποψη είναι δυνατό να ορίσουμε την ιδεολογία με τρεις τρόπους.

Πρώτον, ως ψευδή, πλανημένη αντίληψη ή ψευδαίσθηση που καλλιεργείται από κατόχους εξουσίας/γνώσης για να συγκαλυφθούν πραγματικές διαδικασίες εκμετάλλευσης και εξουσίωσης. Το πρότυπο είναι η θρησκευτική ιδεολογία (πρέπει να σέβεται την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων γιατί το επιτάσσει ο Θεός που όχι μόνον είναι παντογνώστης αλλά και παντοδύναμος, άρα θα σε τιμωρήσει αν παρακούσεις τις εντολές Του). Αυτό μπορεί να λάβει πιο «μοντέρνες» μορφές π.χ. με την αντικατάσταση της βαθμίδας «Θείο» με τη βαθμίδα «Δημοκρατική νομιμοποίηση με εκλογές», του θεσμού «καθαρτήριο ή κόλαση» με το θεσμό «φυλακή» κ.λπ. Η διάδοση και επιβολή τέτοιων αντιλήψεων είναι για τους κυρίαρχους πολύ επωφελέστερη από την εμφάνιση της κοινωνικής τάξης ως προϊόντος της βίας που ασκούν οι ισχυρότεροι.

¹⁴² Balibar 1997: 174-176, Tuckfeld 1997: 42. Η έρευνά μας στο κείμενο του *Κεφαλαίου* έδειξε ότι η λέξη ιδεολογία χρησιμοποιείται μόνο μια φορά με τρόπο θεωρητικά μη σημαντικό (Μαρξ 1978-α: 789).

Δεύτερον, η ιδεολογία μπορεί να ορισθεί πιο περιεκτικά και διαλεκτικά ως πλάνη (και) των ιδίων των παραγωγών ιδεολογίας. Είναι πιο εύλογο να θεωρήσουμε ότι οι εκπρόσωποι του Θείου ή της Δημοκρατίας όντως πιστεύουν στα όσα διαδίδουν και δεν στηρίζουν τη δράση και την κοινωνική υπόστασή τους σε ένα κυνικό ψεύδος. Αυτή η αντίληψη ερμηνεύει την οργανικότητα της ιδεολογίας σε αντίθεση με την πρώτη που υποθέτει ένα είδος συνομωσίας των κυρίαρχων, οι οποίοι αποφάσισαν να επεξεργασθούν και να διαδώσουν ψεύδη στο πλήθος των αφελών, που είναι μάλιστα έτοιμοι να τα πιστέψουν σε βάρος των προσωπικών συμφερόντων τους.

Τρίτον, η ιδεολογία μπορεί να ορισθεί με οργανικό χαρακτήρα, αποσυνδεδεμένη από την ψευδή συνείδηση, δηλαδή από την αντίθεση ψεύδους/αλήθειας (ορθού/λάθους, ελευθερίας/ανελευθερίας). Αν η ιδεολογία εξέφραζε μόνον μια βία συγκαλυμμένη με ψεύδη (ή μόνον ιδέες ανταποκρινόμενες σε μερικά συμφέροντα) δεν θα είχε ούτε πειστικότητα ούτε σταθερότητα. Ο μόνος τρόπος να γίνει αντιληπτή η εμμένειά της είναι να αντιμετωπισθεί ως *αλήθεια*, ως αλήθεια αναγκαία και αυτονόητη σε ορισμένη κοινωνία. Αφετηρία αποτελεί η θεώρηση της ιδεολογίας ως συνόλου πρακτικών (συμπεριφορών), οι οποίες παράγονται, διδάσκονται και πραγματώνονται σε ιδεολογικούς θεσμούς που συνδέονται με το κράτος, εμφανώς ή αφανώς, και λειτουργούν ως βαθμίδα αναπαραγωγής των γενικών όρων των κοινωνικών σχέσεων. Το κύριο στοιχείο δεν είναι το ότι η ιδεολογία έχει υλικές έδρες ούτε το ότι συνδέεται με διάφορες μορφές έμμεσου καταναγκασμού, αλλά το ότι οι «ιδέες» στις οποίες κωδικοποιείται είναι οργανικές, δηλαδή συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής. Ως τέτοιες όχι μόνον γίνονται αποδεκτές από όλα τα μέλη της κοινωνίας, αλλά και βιώνονται ως εκφράσεις της «αλήθειας» για την κοινωνική ζωή. Με αυτή την έννοια θεμελιώνουν μια *αναγκαία σχέση των υποκειμένων με τις συνθήκες ζωής τους*.¹⁴³

Για να αποφευχθεί η αναφορά στην «ιδέα» ως αντίθετο της πραγματικότητας (και της αλήθειας) είναι σκόπιμο να αντιμετωπισθεί το ιδεολογικό επίπεδο ως συμβολικό, δηλαδή ως ένα επίπεδο της πραγματικότητας, το οποίο υπάρχει παράλληλα με τα άλλα και συγκροτεί συμπεριφορές και αντιλήψεις των κοινωνικών υποκειμένων, παράγοντας μια «πραγματική ψευδαίσθηση» (Haug 1993: 51), δηλαδή συνιστώντας το σύμπτωμα και τον μετατοπισμένο τρόπο έκφρασης της πραγματικότητας (Althusser 1974: 20-21).

Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι αδύνατο να δειχθεί ο ιδεολογικός καθορισμός (η στρέβλωση) ορισμένων αντιλήψεων, δηλαδή να δειχθεί με κατάλληλες μεθόδους, κριτικές και συγκρίσεις ότι ανταποκρίνονται σε μια χρήσιμη για την αναπαραγωγή ενός συστήματος «αλήθεια» με άμεση επιρροή στη συμπεριφορά των ατόμων.¹⁴⁴ Σημαίνει ωστόσο ότι η ιδεολογία δεν είναι κάτι που μπορεί να παραμερισθεί με

¹⁴³ Althusser 1977-α: 108 επ., J. C. Müller κ. ά. 1994: 41 επ. Εδώ επιχειρούμε έναν γενικό χαρακτηρισμό της ιδεολογίας. Διαφορετικό ζήτημα είναι τα περιεχόμενά της. Από αυτή την άποψη η ιδεολογία συνιστά ένα *ετερογενές* σύνολο πρακτικών. Στον καπιταλισμό οι βασικές αρχές της ανταποκρίνονται σε καθολικά-απελευθερωτικά ιδανικά (ελευθερία, ισότητα, δημοκρατία, αλληλεγγύη), τα οποία οι ιδεολογικοί θεσμοί επεξεργάζονται κατάλληλα προκειμένου να εξουδετερώσουν το αμφισβητησιακό-εξεγερτικό περιεχόμενό τους, χωρίς ωστόσο να τους στερήσουν τη λειτουργία συνοχής-νομιμοποίησης. Κατά δεύτερο λόγο, οι ιδεολογικές πρακτικές εκφράζουν ιδανικά των κυρίαρχων που νομιμοποιούν άμεσα την ταξική διαφοροποίηση («αξιοκρατία», ατομικισμός, «τάξη και ασφάλεια») και άλλα στοιχεία διάκρισης (εθνικισμός, ρατσισμός, ανδροκρατικά πρότυπα). Σε ειδικότερο επίπεδο υπάρχουν ιδεολογικές πρακτικές περιορισμένες σε ορισμένες ομάδες και συγκυρίες (ανορθολογισμός, φασισμός, τεχνοκρατία κ.λπ.).

¹⁴⁴ Balibar 1994: 9 επ., 55 επ., 110 επ., 126 επ., Haug 1993: 46 επ. Για τις προϋποθέσεις και μεθόδους της ιδεολογικής κριτικής βλ. Hauck, 1992: 112 επ.

διαφωτισμό ή διάλογο και ότι συνδέεται άμεσα με την κοινωνικά παραγόμενη «αλήθεια» και την αναγκαιότητα ορισμένων συμπεριφορών.

Σε αυτή την προοπτική της «αναγκαίας-αληθινής» ιδεολογίας, ο φετιχισμός της κεφαλαιακής σχέσης αποτελεί μια λεπτομέρεια στα πλαίσια της εν γένει παραγωγής ιδεολογίας στον καπιταλισμό. Έχει ωστόσο σημασία ως ένδειξη για τους μηχανισμούς παραγωγής της. Καθιστά σαφή τη λειτουργικότητα της ιδεολογίας, το μηχανισμό εσωτερικού/εξωτερικού (που μας επιτρέπει να απαλλαγούμε από την αντίθεση αλήθειας/ψεύδους με αναφορά στο συμβολικό επίπεδο), καθώς και τα αποτελέσματα συναίνεσης που προκαλεί η φυσικοποίηση του κοινωνικού. Το κυριότερο είναι ωστόσο ότι ο φετιχισμός συνδέει την ιδεολογική παράσταση με τις έννοιες του υποκειμένου και της υποταγής του, που ο Μαρξ αντιλαμβάνεται με τρόπο εντελώς διαφορετικό απ' ό,τι η φιλοσοφική παράδοση.

Όπως έχει δείχθει (Balibar 1993: 64 επ.), από την ανάλυση του Μαρξ προκύπτει ότι αντικειμενικό δεν είναι μόνο το πράγμα, το *ον*, το πραγματικό, αλλά και οι «ψευδαισθήσεις», τα «αισθητά-υπεραισθητά αντικείμενα». Αυτά αποτελούν αναγκαία τμήματα της πραγματικότητας, καίτοι συνιστούν παραγνώρισή της και φυσικοποιημένη προβολή ιστορικών κατασκευών. Εξίσου πραγματικοί είναι οι αδιαφανείς ή ιδεολογικοί καταναγκασμοί συμπεριφοράς που προκύπτουν από την «πραγματικότητα». Με αυτό τον τρόπο ο Μαρξ υπερβαίνει την κλασική διάκριση κόσμου και υποκειμένου, δείχνοντας ότι δεν υπάρχουν υποκείμενα πέρα από την κοινωνία, αλλά πρακτικές που συγκροτούν τα υποκείμενα με βάση ιστορικά στοιχεία (*η υποκειμενική ταυτότητα αποτελεί προϊόν ορισμένης κοινωνίας*). Το υποκείμενο δεν συγκροτεί τον κόσμο, όπως υποστηρίζει ο ιδεαλισμός. Ο «κόσμος» γεννά την υποκειμενικότητα του ατόμου της αστικής κοινωνίας ως ιδιοκτήτη του εαυτού του και των εμπορευμάτων. Αυτό συμβαίνει σε μια διαρκή συγχρονία-παραλληλία με τον κόσμο των πραγμάτων που αντιστρέφει τη φιλοσοφία της συνείδησης και του υποκειμένου.

Ο φετιχισμός συνιστά μια ανάλυση της διαδικασίας κοινωνικής *υποταγής* των υποκειμένων μέσω της αγοράς, η οποία αποτελεί στον καπιταλισμό τον τόπο συγκρότησης των αντικειμένων και των υποκειμένων (βλ. και Balibar 1993: 75-76). Ο φετιχισμός δεν παρέχει ερμηνευτικά σχήματα για την πολιτική και την εξουσία, δηλαδή δεν εξηγεί την καθαυτό παραγωγή της ιδεολογίας. Αποτελεί ωστόσο στοιχείο μιας θεωρίας της *ιδεολογίας*, διότι δείχνει τους μηχανισμούς πρόσληψης της πραγματικότητας, οι οποίοι δεν συνδέονται με υποκειμενικές βουλήσεις, αλλά με γενικά δεδομένα ενός τρόπου παραγωγής που «μεταφέρονται» στα υποκείμενα.

Θα ολοκληρώσουμε με μια παρατήρηση. Στα πλαίσια παραγωγής της ιδεολογίας, ο φετιχισμός προσφέρει ένα σημαντικό στοιχείο: τη θεωρία και πρακτική της πρωταρχίας του ατόμου. Ανάλογα με τους εκάστοτε συσχετισμούς δύναμης, αυτή η θεωρία και πρακτική ενεργοποιείται (για παράδειγμα σε κοινοβουλευτικά καθεστώτα και περιόδους ηγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού) ή περνά σε δεύτερο πλάνο (για παράδειγμα στα φασιστικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου που πρόβαλλαν την «ιστορική κοινότητα», το «καθήκον θυσίας στο όνομα της φυλής» κ.λπ.).

Προκύπτει έτσι ότι η ιδεολογική δράση μπορεί να αξιοποιήσει πολιτικά το μηχανισμό του φετιχισμού. Σε καμιά όμως περίπτωση ο φετιχισμός δεν εμφανίζεται «γυμνός», ούτε είναι νοητός αν δεν λειτουργεί ένας ιδεολογικά-πολιτικά πλήρης κοινωνικός σχηματισμός. Αυτό θεμελιώνει τη σχετική αυτονομία της πολιτικής και δίνει την αφετηρία επαναστατικών μετασχηματισμών.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΙΜΕΣ:

ΟΙ ΑΜΦΙΤΑΛΑΝΤΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΡΕ
ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

5. Συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο και γενικό ποσοστό κέρδους

1. Ατομικά κεφάλαια και συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο

Είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, το κεφάλαιο συνιστά μια ιστορικά ιδιαίτερη κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Η σχέση αυτή εμφανίζεται καταρχάς στον εμπορευματικό χαρακτήρα της οικονομίας, στην γενική (διαμέσου του χρήματος) ανταλλαξιμότητα των προϊόντων της εργασίας στην αγορά. Η σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας μπορεί πρώτα απ' όλα να αναλυθεί στο επίπεδο της μεμονωμένης μονάδας της καπιταλιστικής παραγωγής, της επιχείρησης, την οποία ο Μαρξ ονομάζει *ατομικό κεφάλαιο*. Η σχέση όμως αυτή δρα επίσης, και κυρίως, στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας, όπου και λειτουργούν οι εγγενείς αιτιακές σχέσεις και κανονικότητες (οι «νόμοι») του συστήματος. Οι εγγενείς αυτές αιτιακές σχέσεις που διέπουν την καπιταλιστική οικονομία μετασχηματίζουν το σύνολο των ατομικών κεφαλαίων σε στοιχεία του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*, δηλαδή τα τοποθετούν στο εσωτερικό ενός *οικονομικού συστήματος*, το οποίο και τα επικαθορίζει.

Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ως εκ τούτου την έννοια του κεφαλαίου στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας. Πρόκειται για σύνθετη έννοια που συμπυκνώνει εμπειρικά παρατηρούμενες κανονικότητες της καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά και συνολικούς «νόμους» –κρυμμένους αιτιακούς καθορισμούς– του καπιταλιστικού συστήματος. Στο επίπεδο αυτό του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ο ατομικός «κεφαλαιοκράτης είναι μόνο το προσωποποιημένο κεφάλαιο, λειτουργεί στο προτσές παραγωγής μόνο ως φορέας του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 1006). Οι εγγενείς στο σύστημα αιτιώδεις σχέσεις, οι οποίες διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο* διαμορφώνονται, αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια, μέσω του *ανταγωνισμού*.

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα εξετάσουμε καταρχάς κάποια μέρη της ανάλυσης του Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* σχετικά με τις τιμές παραγωγής και το γενικό ποσοστό του κέρδους. Αυτές οι αναλύσεις υποβλήθηκαν σε αναθεώρηση μέσω της εισαγωγής της έννοιας του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» από τον Rudolf Hilferding στο έργο του *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* [*Das Finanzkapital*] (1910) και του επακόλουθου σχηματισμού των θεωριών του ιμπεριαλισμού.

Εν συνεχεία, θα συζητήσουμε το «πρόβλημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής», το οποίο όχι μόνο αποτέλεσε το σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση μιας απορριπτικής κριτικής σε ό,τι θεωρείται αξιακή θεωρία του Μαρξ, αλλά εξακολουθεί μέχρι σήμερα να αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ των μαρξιστών οικονομολόγων. Θα υποστηρίξουμε τη θέση ότι αυτές οι διαφωνίες έχουν τις ρίζες τους σε μια χαρακτηριστική ανακολούθια, η οποία διαπερνά τα ώριμα έργα του Μαρξ, και ιδίως τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

2. Τιμές παραγωγής, ανταγωνισμός, μέσο κέρδος και μονοπώλιο

Όπως ήδη επισημάναμε, ο ανταγωνισμός εξασφαλίζει την προσίδια στο καπιταλιστικό σύστημα αλληλοδιαπλοκή των θεσμικά ανεξάρτητων παραγωγικών μονάδων και επιβάλλει στα επιμέρους κεφάλαια τους νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο ανταγωνισμός κάνει δυνατόν να συγκροτηθούν και να λειτουργήσουν οι επιμέρους επιχειρήσεις, δηλαδή τα ατομικά κεφάλαια, ως συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο. Διαμέσου της δομικής τους αλληλεξάρτησης (οργάνωση ως συνολικό-

κοινωνικό κεφάλαιο), τα ατομικά κεφάλαια αναγορεύονται σε *κοινωνική τάξη*: λειτουργούν ως ενιαία κοινωνική δύναμη, η οποία αντιπαρατίθεται και κυριαρχεί πάνω στην εργασία.

Ως ατομικά κεφάλαια, οι επιχειρήσεις τείνουν στο να μεγιστοποιούν το κέρδος τους. Η τάση για μεγιστοποίηση του κέρδους υποτάσσεται, μέσα από τον ανταγωνισμό, στους νόμους εξισορρόπησης, οι οποίοι είναι σύμφυτοι με την έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, και ειδικότερα στη διαδικασία εξίσωσης του ποσοστού του κέρδους και στο σχηματισμό ενός (κατά τάση) μέσου κέρδους. Η τάση προς την εξίσωση του ποσοστού του κέρδους αποτελεί έτσι ένα δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης καθαυτής.

Η τάση αυτή σχετίζεται με δύο διαδικασίες:

α) Τον ανταγωνισμό *στο εσωτερικό κάθε κλάδου* ή τομέα παραγωγής, που καταρχήν εξασφαλίζει για κάθε εμπόρευμα την «αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής», παρά τις διαφορές στην παραγωγικότητα και την οργανική σύνθεση των μεμονωμένων κεφαλαίων τα οποία παράγουν αυτό το εμπόρευμα, παρά –δηλαδή– τις διάφορες «ατομικές αξίες» των διαφορετικών «δειγμάτων» του εμπορεύματος (Μαρξ 1978-β: 228). Ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός τείνει, επομένως, να επιβάλλει σε όλα τα μεμονωμένα κεφάλαια τις κάθε φορά παραγωγικότερες τεχνικές παραγωγής και εξισώνει έτσι το ποσοστό κέρδους στο εσωτερικό κάθε κλάδου.

β) Τον ανταγωνισμό *στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής παραγωγής*, που εξασφαλίζει μια τέτοια κινητικότητα του κεφαλαίου από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο, ώστε να τείνει τελικά να διαμορφωθεί ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους σε ολόκληρη την καπιταλιστική οικονομία (το γενικό ποσοστό του κέρδους). Ο σχηματισμός του ενιαίου (ως προς την τάση του) γενικού ποσοστού κέρδους επιτυγχάνεται με βάση τις *τιμές παραγωγής*. Πρόκειται για τις τιμές του προϊόντος του κάθε μεμονωμένου κεφαλαίου, που του εξασφαλίζουν ένα ποσοστό κέρδους (=ο λόγος του συνολικού κέρδους μιας περιόδου παραγωγής προς το συνολικό κεφάλαιο που έχει προκαταβληθεί) το οποίο να είναι ίσο (να τείνει να εξισωθεί) προς το γενικό ποσοστό κέρδους της οικονομίας (Μαρξ 1978-β: Τμήμα Δεύτερο).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι στρεβλές μορφές εμφάνισης των οικονομικών σχέσεων δεν παραπέμπουν απλώς σε μια λάθος εντύπωση στη συνείδηση. Αναφέρονται σε μια πραγματικότητα, συνιστούν ένα πλαίσιο «αναγκαίων πρακτικών και ιδεών» (βλ. Κεφ. 4 του παρόντος βιβλίου). Σε αυτό το πλαίσιο, η εργασιακή δύναμη εμφανίζεται ενσωματωμένη στο κεφάλαιο, ως μεταβλητό κεφάλαιο. Τα προϊόντα της εργασίας εμφανίζονται ως προϊόντα του κεφαλαίου, και μάλιστα του συνολικού κεφαλαίου (σταθερού και μεταβλητού). Με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, το αποτέλεσμα είναι ο σχηματισμός των *τιμών παραγωγής*, έτσι ώστε το κέρδος όλων των ατομικών κεφαλαίων να τείνει προς το γενικό μέσο κέρδος, δηλαδή να αντιστοιχεί στο εκάστοτε κόστος παραγωγής πολλαπλασιασμένο με το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας (βλ. σχέση 5, πιο κάτω).

Εφόσον διαφορετικά ατομικά κεφάλαια έχουν γενικά διαφορετικές αναλογίες σταθερού (C) και μεταβλητού (μ) κεφαλαίου, οι σχετικές τιμές παραγωγής των εμπορευμάτων που παράγουν είναι διαφορετικές από εκείνες που θα ήταν οι αντίστοιχες σχετικές αξίες τους (αν οι αξίες μπορούσαν να υπολογιστούν, δηλαδή αν στο επίπεδο της «αφηρημένης εργασίας» εργαζόμενοι της ίδιας ειδικεύσης δαπανούσαν στον ίδιο χρόνο ίσες ποσότητες αφηρημένης εργασίας). Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, για τον Μαρξ το «κέντρο βαρύτητας» των τιμών (ή οι «φυσικές τιμές» γύρω από τις οποίες κυμαίνονται, υπό το βάρος των μεταβολών της προσφοράς και της ζήτησης, οι τιμές αγοράς) είναι οι τιμές παραγωγής, όχι οι αξίες.

Στη βάση αυτής της προσέγγισης, ο Μαρξ έλυσε το πρόβλημα που ταλαιπώρησε τον Ρικάρντο και τη σχολή του.¹⁴⁵

Η «ελευθερία του κεφαλαίου», η συγκέντρωση και συγκεντροποίησή του, και η δυνατότητά του να μετακινείται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη – μετακίνηση που επιβάλλεται μέσα από τον ανταγωνισμό, καθώς το κάθε κεφάλαιο επιζητεί την απασχόληση που θα του επιφέρει το υψηλότερο ποσοστό κέρδους– είναι οι όροι που εξασφαλίζουν την κυριαρχία της τάσης για εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους, που αρχικά διαμορφώνονται στους διαφορετικούς κλάδους και τομείς παραγωγής, τελικώς τείνουν να εξισωθούν σε ένα μέσο γενικό ποσοστό κέρδους.

Βέβαια η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, που συγκροτεί τα επιμέρους κεφάλαια σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, δεν σημαίνει ότι αυτόματα και κάθε στιγμή, σε οποιονδήποτε καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, τα ποσοστά κέρδους των μεμονωμένων κεφαλαίων είναι ίσα. Υπάρχει η δυνατότητα να αναπαράγονται κάποιες ανισότητες στα ποσοστά κέρδους, πάντα βέβαια μέσα στο πλαίσιο της τάσης για εξίσωση του ποσοστού κέρδους.¹⁴⁶

Το πρόσθετο (πάνω από το μέσο) κέρδος είναι έτσι μια δυνατότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μια δυνατότητα *εσωτερική της τάσης* για εξίσωση του ποσοστού κέρδους, που δημιουργείται μέσα και παράλληλα με αυτή την τάση, η οποία εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχη. Το ζήτημα αυτό απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, διότι με αφορμή το σχηματισμό γιγαντιαίων επιχειρήσεων διατυπώθηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες η τάση σχηματισμού ενός γενικού ποσοστού κέρδους αποτέλεσε απλώς ένα «νόμο» που η ισχύς του αφορούσε μια παρελθούσα μόνο ιστορική περίοδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, την περίοδο του «ανταγωνιστικού καπιταλισμού». Σύμφωνα με τις θεωρήσεις αυτές, με βάση τις οποίες διαμορφώθηκε το ρεύμα του «σοβιετικού Μαρξισμού» από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο ελεύθερος ανταγωνισμός έδωσε τη θέση του στην «κυριαρχία των μονοπωλίων» και το καπιταλιστικό σύστημα εισήλθε στο «μονοπωλιακό στάδιό» του.

Ήταν ο Ρούντολφ Χίλφερντινγκ (1877-1941) ο οποίος στο έργο του *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* (μεταφέροντας και αναπτύσσοντας περαιτέρω, από μαρξιστική άποψη, τις βασικές ιδέες του *Imperialism* του Hobson, 1902) εισήγαγε την έννοια της «νεότατης φάσης» του καπιταλισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία (Milios 1999, Μηλιός 2000: Κεφ. 1-3, Milios 2001): το σχηματισμό των μονοπωλιακών επιχειρήσεων (οι οποίες ακυρώνουν τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό)· τη συγχώνευση του τραπεζικού και βιομηχανικού

¹⁴⁵ Ο Μαρξ περιγράφει τη διαδικασία σχηματισμού των τιμών παραγωγής και συνακόλουθα την τάση εξίσωσης των διαφορετικών ποσοστών κέρδους σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους ως εξής: «Εξαιτίας της διαφορετικής οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων που είναι τοποθετημένα σε διάφορους κλάδους παραγωγής [...] τίθενται σε κίνηση πολύ διαφορετικές ποσότητες εργασίας από ισομεγέθη κεφάλαια, τα κεφάλαια αυτά ιδιοποιούνται επίσης πολύ διαφορετικά μεγέθη υπερεργασίας [...]. Κατά συνέπεια είναι στην αρχή πολύ διαφορετικά τα ποσοστά κέρδους που επικρατούν σε διάφορους κλάδους παραγωγής. Αυτά τα διάφορα ποσοστά κέρδους εξισώνονται με τον ανταγωνισμό σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους [...]. Το κέρδος που, σύμφωνα μ' αυτό το γενικό ποσοστό κέρδους, αναλογεί σ' ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οποιαδήποτε κι αν είναι η οργανική του σύνθεση, ονομάζεται μέσο κέρδος. Η τιμή ενός εμπορεύματος, που είναι ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος αυτού συν τη μερίδα που, σύμφωνα με τους όρους περιστροφής του, του αναλογεί, από το χρονιάτικο μέσο κέρδος του κεφαλαίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγή του (και όχι μόνο του κεφαλαίου, που καταναλώθηκε στην παραγωγή του), είναι η τιμή παραγωγής του» (Μαρξ 1978-β: 199).

¹⁴⁶ «Γενικά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή ο γενικός νόμος επιβάλλεται σαν η κυρίαρχη τάση, μ' έναν πολύ πολύπλοκο και κατά προσέγγιση τρόπο, σαν κάποιος μέσος όρος αιώνων διακυμάνσεων, που ποτέ δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια» (Μαρξ 1978-β: 203-204).

κεφαλαίου (οδηγώντας στο σχηματισμό του χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο θεωρείται η τελική μορφή κεφαλαίου)· την υποταγή του κράτους στα μονοπώλια και το χρηματιστικό κεφάλαιο· τη διαμόρφωση μιας επεκτατικής πολιτικής αποικιακών προσαρτήσεων και πολέμου.¹⁴⁷

Η αντίληψη περί ύπαρξης του «νεότατου» μονοπωλιακού-ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού, με τα χαρακτηριστικά στοιχεία που μόλις περιγράψαμε, υιοθετήθηκε από τον Bukharin, τον Lenin, τον Kautsky και άλλους (παρά τις διαφωνίες ανάμεσά τους όσον αφορά ορισμένα επιμέρους στοιχεία αυτής της προσέγγισης ή τις πολιτικές της συνέπειες). Σχηματίστηκε έτσι ό,τι αποκλήθηκε *μαρξιστικές θεωρίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού*, που κυριάρχησαν, μέχρι πρόσφατα, στα περισσότερα ρεύματα μαρξιστικής σκέψης, και ειδικά στον σοβιετικό μαρξισμό (Abalkin et al. 1983, Brewer 1980, Μηλιός 2000).

Εντούτοις, αυτή η θέση σχετικά με την αντιπαράθεση ελεύθερου ανταγωνισμού και μονοπωλίου, η κεντρική θέση όλων των θεωριών του «μονοπωλιακού καπιταλισμού», βασίζεται σε μια αυθαίρετη ιδεολογική μετατόπιση και ως εκ τούτου πρέπει να απορριφθεί. Συγκεκριμένα, περιγράφει μια εμπειρικά απτή πραγματικότητα, την τάση συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και τη δημιουργία πολύ μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά δεν είναι σε θέση να την κατανοήσει. Έτσι, η θέση αυτή δεν κατανοεί ότι ενώ το μονοπώλιο ανάγεται στην θεωρητική κατηγορία του ατομικού κεφαλαίου –δηλαδή αναφέρεται σε ένα μεμονωμένο κεφάλαιο που λόγω της ιδιαίτερης θέσης του στην καπιταλιστική παραγωγή αποκομίζει ένα κέρδος υψηλότερο από το μέσο–, ο ελεύθερος ανταγωνισμός αναφέρεται αποκλειστικά στην κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου: αποτελεί τον κατεξοχήν όρο για τη συγκρότηση των μεμονωμένων κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο. Με τα λόγια του Μαρξ:

«Ο *ελεύθερος ανταγωνισμός* είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του ως ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται απλά ως τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξής του, συγκροτούνται για πρώτη φορά ως νόμοι. Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ' όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο· η ελεύθερη ανάπτυξη των όρων και της διαδικασίας του κεφαλαίου, ως διαδικασίας που ολοένα αναπαράγει αυτούς τους όρους. Στον ελεύθερο ανταγωνισμό δεν απελευθερώνονται τα άτομα αλλά το κεφάλαιο. [...] Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου. Μέσα από τον ανταγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα για το επιμέρους κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στη φύση του κεφαλαίου, του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στο κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στην έννοια του κεφαλαίου. Ο αμοιβαίος καταναγκασμός που εξασκεί το ένα κεφάλαιο πάνω στο άλλο, πάνω στην εργασία κ.λπ. [...], είναι η *ελεύθερη*, ταυτόχρονα η *πραγματική* ανάπτυξη του πλούτου ως κεφαλαίου [...]. Η φαινομενικά ανεξάρτητη δράση των μεμονωμένων κεφαλαίων και οι τυχαίες συγκρούσεις τους θέτουν σε λειτουργία τον γενικό τους νόμο. Ο ελεύθερος

¹⁴⁷ «Το χρηματιστικό κεφάλαιο εκφράζει τη συνένωση του κεφαλαίου. Οι προηγούμενως ξεχωριστές σφαίρες του βιομηχανικού, εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου υπάχθηκαν στην ενιαία διεύθυνση του ανώτερου χρηματιστικού, στο πλαίσιο της οποίας οι ιδιοκτήτες της βιομηχανίας και των τραπεζών είναι ενωμένοι με έναν στενό προσωπικό σύνδεσμο. Η βάση αυτού του συνδέσμου είναι η εξάλειψη του ελεύθερου ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών καπιταλιστών από τις μεγάλες μονοπωλιακές ενώσεις. Αυτό όμως αυθόρμητα συνεπάγεται μια αλλαγή στη σχέση της καπιταλιστικής τάξης με την κρατική εξουσία» (Hilferding 1968: 406, Hilferding 1981: 301).

ανταγωνισμός είναι η επαρκής μορφή της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου. Όσο περισσότερο έχει αναπτυχθεί, τόσο καθαρότερα εμφανίζονται οι μορφές της κίνησής του. [...] Η κυριαρχία του κεφαλαίου είναι η προϋπόθεση του ελεύθερου ανταγωνισμού, όπως ακριβώς η ρωμαϊκή αυτοκρατορική δεσποτεία ήταν η προϋπόθεση του ελεύθερου ρωμαϊκού “ιδιωτικού δικαίου”» (Marx 1974: 543-544. Βλ. και Μαρξ 1990-α: 498).

Η μαρξιστική θεωρία ξεκινάει λοιπόν από τη θέση ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης, το οποίο δεν μπορεί να καταργηθεί. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού μπορεί να συνδέεται μόνο με την ανάπτυξη, όχι με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Το μονοπώλιο δεν αποτελεί συνεπώς τον αντίποδα του ελεύθερου ανταγωνισμού. Πρόκειται για μια *μορφή του μεμονωμένου-ατομικού κεφαλαίου*, η οποία δημιουργείται στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού: όχι δίπλα ή/και έξω από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, αλλά διαμέσου του ελεύθερου ανταγωνισμού και στο εσωτερικό του, ως μία εκ των τάσεων του. Το μονοπώλιο πρέπει να ορισθεί στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας ως το ατομικό κεφάλαιο που συστηματικά αποκομίζει ένα άνω του μέσου ποσοστό κέρδους – και όχι ως μια επιχείρηση που μονοπωλεί την αγορά, όπως στη νεοκλασική θεωρία.

Ο Μαρξ διακρίνει έτσι στο *Κεφάλαιο* τρεις τύπους μονοπωλίων: τα *φυσικά*, τα *τεχνητά* και τα *τυχαία* μονοπώλια (βλ. επίσης Altvater 1975, Varga 1974: 117 επ.).

Τα *φυσικά μονοπώλια* προκύπτουν από την μονοπωλιακή κατοχή ενός από τα στοιχεία της παραγωγής στην φυσική του μορφή, γεγονός που οδηγεί σε αυξημένη (σε σχέση με το μέσο κοινωνικό επίπεδο) παραγωγικότητα και σε αυξημένο (μονοπωλιακό) κέρδος.¹⁴⁸

Τα *τεχνητά μονοπώλια* οικοδομούν επίσης τη μονοπωλιακή τους θέση σε μια υψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας, στο εσωτερικό ενός κλάδου της παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή, όμως, η υψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας δεν προκύπτει από τη μονοπωλιακή κατοχή μιας φυσικής δύναμης, αλλά από την τεχνολογική υπεροχή του συγκεκριμένου μεμονωμένου κεφαλαίου, σε σχέση με τις μέσες συνθήκες στο εσωτερικό του κλάδου παραγωγής που εντάσσεται. Αυτή η τεχνολογική υπεροχή αντανάκλαται σε μια πρόσθετη υπεραξία και ένα πρόσθετο κέρδος.¹⁴⁹

¹⁴⁸ «Η κατοχή αυτής της φυσικής δύναμης αποτελεί μονοπώλιο στα χέρια του κατόχου της, όρο υψηλής παραγωγικής δύναμης του επενδυμένου κεφαλαίου, που δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το προτσές παραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου. Η φυσική αυτή δύναμη, που μπορεί να μονοπωληθεί έτσι, είναι πάντα δεμένη με τη γη [...]. Η αυξημένη παραγωγική δύναμη που χρησιμοποιεί δεν πηγάει ούτε από το κεφάλαιο, ούτε από την εργασία, ούτε από την απλή χρησιμοποίηση μιας φυσικής δύναμης [...] που βρίσκεται στη διάθεση όλων των κεφαλαίων στην ίδια σφαίρα παραγωγής [...] μιας δύναμης επομένως που η χρησιμοποίησή της δεν είναι αυτονόητη από τη στιγμή που τοποθετείται κεφάλαιο σ’ αυτήν τη σφαίρα. [...] Πηγάει από μια μονοπωλήσιμη φυσική δύναμη, που όπως η υδατόπτωση, βρίσκεται στη διάθεση εκείνων μόνο που διαθέτουν ιδιαίτερα κομμάτια γης, μαζί με όλα όσα βρίσκονται πάνω σ’ αυτά. Γι αυτό, το πρόσθετο κέρδος που προκύπτει από αυτήν τη χρησιμοποίηση της υδατόπτωσης, δεν προκύπτει από το κεφάλαιο, αλλά από τη χρησιμοποίηση από το κεφάλαιο μιας μονοπωλήσιμης και μονοπωλημένης φυσικής δύναμης» (Μαρξ 1978-β: 802-803).

¹⁴⁹ Το τεχνητό μονοπώλιο δημιουργείται όταν ένα μεμονωμένο κεφάλαιο κατορθώνει, μέσα από την τεχνολογική υπεροχή του, να καθιλώνει την «ατομική αξία» των εμπορευμάτων που παράγει κάτω από την πραγματική τους αξία (που καθορίζεται, όπως είπαμε, στο συνολικό-κοινωνικό επίπεδο): «Η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική του αξία, δηλαδή το εμπόρευμα στοιχίζει λιγότερο χρόνο εργασίας απ’ όσο στοιχίζει ο μεγάλος σωρός των προϊόντων του ίδιου είδους, που παράγονται με τους υπάρχοντες μέσους κοινωνικούς όρους. Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος, όμως, δεν είναι η ατομική του, αλλά η κοινωνική του αξία, δηλαδή δεν μετρείται με το χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά, αλλά με το

Το πρόσθετο κέρδος που απολαμβάνουν τα τεχνητά μονοπώλια «σπρώχνει τους ανταγωνιστές του σαν αναγκαστικός νόμος του συναγωνισμού να εισάγουν τον νέο τρόπο παραγωγής» (Μαρξ 1978-α: 334). Το τεχνητό μονοπώλιο γεννιέται λοιπόν μέσα στον ανταγωνισμό, βρίσκεται διαρκώς μέσα σ' αυτόν, ενώ παράλληλα η μονοπωλιακή του θέση απειλείται διαρκώς από τον ανταγωνισμό. Το ίδιο ισχύει και αναφορικά με το φυσικό μονοπώλιο, εφόσον η υπεροχή στην παραγωγικότητα που προκύπτει από τη μονοπώληση μιας φυσικής δύναμης εκ μέρους του συγκεκριμένου ατομικού κεφαλαίου μπορεί ενδεχομένως να εξανεμισθεί μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών που εισάγουν οι ανταγωνιστές του.

Σύμφωνα με τον Μαρξ μπορεί να σχηματισθεί και ένας τρίτος τύπος μονοπωλίων, αυτήν τη φορά όμως όχι στη σφαίρα της παραγωγής αλλά της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (της αγοράς). Ο Μαρξ ονόμασε τον τύπο αυτό των μονοπωλίων *τυχαία μονοπώλια*. Πρόκειται δηλαδή για κάποια *μεμονωμένα κεφάλαια* που καταφέρνουν να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη με το να εκμεταλλεύονται τις συγκυριακές ή μονιμότερες ανισομέρειες και διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά.¹⁵⁰ Ο τύπος αυτός μονοπωλίου αντιστοιχεί ως ένα βαθμό σε ό,τι περιγράφεται ως *ολιγοπώλιο* από τη νεοκλασική θεωρία.

Όπως είναι επόμενο από τα παραπάνω, το μονοπωλιακό κέρδος δεν μπορεί να αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η κυριαρχία της τάσης εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους είναι ο κοινωνικός όρος που διασφαλίζει τη συγκρότηση των επιμέρους κεφαλαίων σε άρχουσα κοινωνική τάξη:

«Οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται εδώ, όσον αφορά το κέρδος, σαν απλοί μέτοχοι μιας μετοχικής εταιρίας [...] για τους διάφορους κεφαλαιοκράτες τα μερίδια αυτά διαφέρουν μεταξύ τους σύμφωνα με το μέγεθος του κεφαλαίου που έβαλε ο καθένας στη συνολική επιχείρηση, σύμφωνα με τον αριθμό των μετοχών που έχει» (Μαρξ 1978-β: 200). «Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποκτά συνείδηση ότι είναι μια κοινωνική δύναμη, στην οποία ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιό του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-β: 247).

Στο σημείο αυτό μπορούμε να συνοψίσουμε: Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι το άθροισμα των μεμονωμένων κεφαλαίων. Είναι η συνολική κοινωνική κυριαρχία του κεφαλαίου, η οποία διασφαλίζεται και διαμορφώνεται στις επαρκείς μορφές της μέσα από τις εξισωτικές διαδικασίες που επιβάλλει ο ελεύθερος κεφαλαιακός ανταγωνισμός.¹⁵¹

Ο ισχυρισμός λοιπόν των θεωριών του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» ότι τα μονοπώλια καταργούν την τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους στην ουσία παραποιεί ή καταργεί την μαρξική κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή τον πυρήνα της μαρξιστικής θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

χρόνο εργασίας που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του [...]. Ο κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τη νέα μέθοδο πουλάει το εμπόρευσμά του στην κοινωνική του τιμή [...] το πουλάει πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μια πρόσθετη υπεραξία» (Μαρξ 1978-α: 332).

¹⁵⁰ «Όταν μιλάμε για τυχαίο μονοπώλιο εννοούμε το μονοπώλιο που προκύπτει για τον αγοραστή ή πωλητή από την τυχαία σχέση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς» (Μαρξ 1978-β: 224).

¹⁵¹ Στο σημείο αυτό ο Μαρξ είναι κατηγορηματικός: «Το κεφάλαιο πετυχαίνει τόσο περισσότερο αυτή την εξίσωση [του γενικού ποσοστού κέρδους] όσο ανώτερη είναι η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη, σε μια δοσμένη εθνική κοινωνία, δηλαδή όσο περισσότερο οι συνθήκες της δοσμένης χώρας είναι προσαρμοσμένες στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 248).

3. Η αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου

Η μαρξική θεωρία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνει μια προσέγγιση στο πρόβλημα της διευρυμένης αναπαραγωγής της καπιταλιστικής οικονομίας: Στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ διατυπώνει με όρους αξιών τις συνθήκες της απρόσκοπτης αναπαραγωγής σε (απλή και) διευρυνόμενη κλίμακα μιας καθαρής καπιταλιστικής οικονομίας που περιλαμβάνει δύο τομείς, ο ένας από τους οποίους (τομέας I) παράγει μέσα παραγωγής για το σύνολο της οικονομίας, και ο άλλος (τομέας II) μέσα κατανάλωσης για όλους τους εργάτες και τους καπιταλιστές. Αυτό σημαίνει ότι τα *αναπαραγωγικά σχήματα* που αναπτύχθηκαν από τον Μαρξ στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* δείχνουν κάτω από ποιες συνθήκες το κύκλωμα του κεφαλαίου X-E-X' μπορεί να λειτουργήσει στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας, δηλαδή σε αναφορά προς το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο.

Ας θεωρήσουμε ότι $I_{\sigma}+I_{\mu}+I_{\nu}$ είναι η εκροή (το ακαθάριστο προϊόν) του τομέα I, που παράγει μέσα παραγωγής, και $II_{\sigma}+II_{\mu}+II_{\nu}$ είναι η εκροή (το ακαθάριστο προϊόν) του τομέα II, που παράγει μέσα κατανάλωσης. Για να πληρούνται η συνθήκη της απρόσκοπτης αναπαραγωγής, θα πρέπει η εκροή κάθε τομέα να είναι ίση με τη ζήτηση και των δύο τομέων για τα μέσα –παραγωγής ή κατανάλωσης– που παράγει ο αντίστοιχος τομέας.

Έτσι, στην περίπτωση του τομέα I, που παράγει μέσα παραγωγής, η συνολική εκροή του θα πρέπει να είναι ίση με τη ζήτηση μέσων παραγωγής εκ μέρους και των δύο τομέων (για αντικατάσταση των φθαρέντων και συσσώρευση). Η αξία των φθαρέντων μέσων παραγωγής είναι I_{σ} για τον τομέα I και II_{σ} για τον τομέα II, ενώ η ζήτηση για επιπλέον μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) με σκοπό τη διεύρυνση της παραγωγικής τους βάσης (συσσώρευση) είναι ΔI_{σ} και ΔII_{σ} αντίστοιχα. Επομένως, η συνθήκη που ικανοποιεί την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου σε διευρυνόμενη κλίμακα είναι:

$$I_{\sigma}+I_{\mu}+I_{\nu} = I_{\sigma}+\Delta I_{\sigma}+II_{\sigma}+\Delta II_{\sigma} \quad (1)$$

Θεωρώντας ότι δεν υφίστανται πιστωτικές σχέσεις ούτε μεταφορές αξιών από τομέα σε τομέα και επομένως ότι η υπεραξία που ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές του τομέα I θα πρέπει να εξασφαλίζει την ικανοποίηση τόσο της καταναλωτικής ζήτησης των καπιταλιστών όσο και της ζήτησής τους σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο για συσσώρευση, θα ισχύει:

$$I_{\nu} = \Delta I_{\sigma}+\Delta I_{\mu}+I_{\kappa} \quad (2)$$

(όπου το άθροισμα $\Delta I_{\sigma}+\Delta I_{\mu}$ αναφέρεται στη συσσώρευση σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και I_{κ} είναι η προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών του τομέα I).

Από το συνδυασμό των σχέσεων 1 και 2 συμπεραίνουμε τελικά πως η δαπάνη του τομέα I για μέσα κατανάλωσης πρέπει να είναι ίσης αξίας με τη δαπάνη του τομέα II για μέσα παραγωγής:

$$I_{\sigma}+I_{\mu}+\Delta I_{\sigma}+\Delta I_{\mu}+I_{\kappa} = I_{\sigma}+\Delta I_{\sigma}+II_{\sigma}+\Delta II_{\sigma} \Rightarrow I_{\mu}+\Delta I_{\mu}+I_{\kappa} = II_{\sigma}+\Delta II_{\sigma} \quad (3)$$

Στην ίδια ακριβώς σχέση (3) θα καταλήγαμε αν ξεκινούσαμε από τον τομέα II (που παράγει μέσα κατανάλωσης) και εξισώναμε την εκροή του ($II_{\sigma}+II_{\mu}+II_{\nu}$ =

$\Pi\sigma+\Pi\mu+\Delta\Pi\sigma+\Delta\Pi\mu+\Pi\kappa$) με τη ζήτηση και των δύο τομέων για μέσα κατανάλωσης ($\text{I}\mu+\Delta\text{I}\mu+\text{I}\kappa+\Pi\mu+\Delta\Pi\mu+\Pi\kappa$).

Η θεωρία της απρόσκοπτης αναπαραγωγής και τα αντίστοιχα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ αποτέλεσαν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των μαρξιστών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και μέχρι περίπου τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. Κεφ. 8). Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Kalecki (έχοντας αρχίσει την εργασία του στα αντικείμενα αυτά ήδη από το 1933), ενσωμάτωσε τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα στη θεωρία του για το κέρδος και τον οικονομικό κύκλο (Kalecki 1969, Καλέτσκι χ.χ.έ.: 61 επ.). Παράλληλα, η Joan Robinson (1966) έδωσε έμφαση στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ στην προσπάθειά της να ανακαλύψει «το κείνσιανό στοιχείο στον Μαρξ» (Robinson 1966: vii).

4. Ο «μετασχηματισμός» των αξιών σε τιμές παραγωγής

4.1 Η προσέγγιση του Μαρξ και η «ορθή λύση» του von Bortkiewicz

Η παρουσίαση της μαρξικής θεωρίας της αξίας (βλ. Κεφ. 2 & 3) έδειξε ότι οι αξίες και οι τιμές δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο ανάλυσης, δεν αποτελούν σύμμετρα, δηλαδή ποιοτικώς όμοια (και ως εκ τούτου ποσοτικώς συγκρίσιμα) μεγέθη. Το χρήμα αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας (και του κεφαλαίου), με την έννοια ότι οι τιμές συνιστούν την αναγκαστικά «στρεβλή» μορφή εμφάνισης των αξιών των εμπορευμάτων. Η διαφορά μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής δεν είναι επομένως ποσοτική, λόγω του σχηματισμού των τελευταίων σε αναφορά με το γενικό ποσοστό κέρδους και την συνακόλουθη «αναδιανομή της υπεραξίας μεταξύ των καπιταλιστών». Είναι η διαφορά δύο ασύμμετρων, και συνεπώς *μη συγκρίσιμων* από ποσοτική άποψη μεγεθών, τα οποία, ωστόσο, διαπλέκονται με έναν εννοιολογικό σύνδεσμο που συνδέει αιτιακούς καθορισμούς (αξίες) και μορφές εμφάνισής τους (τιμές).

Ο ίδιος ο Μαρξ αποστασιοποιείται από αυτό το πόρισμα της θεωρίας του στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* όπου, ως γνωστόν, συγκρίνει ποσοτικώς αξίες και τιμές παραγωγής και «μετασχηματίζει» με μαθηματικούς υπολογισμούς τις πρώτες στις δεύτερες. Με τον τρόπο αυτό, καίτοι άρρητα, ο Μαρξ υιοθετεί την κλασική άποψη ότι οι αξίες αποτελούν σύμμετρα μεγέθη των τιμών.

Όταν στην πορεία της ανάλυσής του σχετικά με το μέσο κέρδος ο Μαρξ φτάνει στο συμπέρασμα ότι, για δεδομένο γενικό ποσοστό κέρδους, η προκύπτουσα μάζα του κέρδους για την κάθε μεμονωμένη επιχείρηση καθορίζεται από τη συνολική μάζα του κεφαλαίου που αυτή έχει προκαταβάλει,¹⁵² και ως εκ τούτου ότι «ένας ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης (ή ακόμα όλοι οι κεφαλαιοκράτες σε κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής) [...] νομίζει με το δίκιο του, ότι το κέρδος του δεν προέρχεται μόνο από την εργασία που απασχολείται απ' αυτόν στον κλάδο του» (Μαρξ 1978-β: 214), θα έπρεπε να επαναλάβει τα συμπεράσματα της προηγούμενης ανάλυσής του επί της σχέσης μεταξύ αξίας και υπεραξίας αφενός και τιμής και κέρδους αφετέρου: ότι παρ' όλο που η, παραγωγικώς δαπανηθείσα, εργασία είναι η πηγή όλης της αξίας και της υπεραξίας στον καπιταλισμό (όπως ήταν επίσης η πηγή όλου του πλούτου και

¹⁵² «Μια και το ποσοστό του κέρδους $= \frac{V}{K}$ ή $= \frac{V}{\sigma + \mu}$, είναι φανερό ότι καθετί που προξενεί μian

αλλαγή στο μέγεθος του σ , επομένως και του K , επιφέρει μian αλλαγή στο ποσοστό του κέρδους ακόμα και όταν παραμένουν αναλλοίωτα το v και το μ και η σχέση μεταξύ τους» (Μαρξ 1978-β: 138-139).

του υπερπροϊόντος στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής), αυτή η εργασία, στη λειτουργία της ως δημιουργός αξίας, δηλαδή ως *αφηρημένη εργασία*, δεν είναι μια εμπειρικά αισθητή (δηλαδή μετρήσιμη) ποσότητα. Η δαπανηθείσα αφηρημένη εργασία φανερώνεται μόνο διαμέσου των *μορφών εμφάνισης* της αξίας, των τιμών των εμπορευμάτων (βλ. Μέρος Ι).

Αντί, επομένως, να επαναβεβαιώσει το θεωρητικό του σύστημα –σύμφωνα με το οποίο οι τιμές απορρέουν από τις αξίες– μέσω μιας ανάλυσης η οποία αποκρυπτογραφεί πώς «ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται σαν η *χρηματική ύπαρξη* του εμπορεύματος» (Μαρξ 1978-β: 650), ο Μαρξ καταφεύγει στον *εμπειρισμό* της ρικαρδιανής θεωρίας: Αποδέχεται την προβληματική ότι δύο μεμονωμένα κεφάλαια τα οποία χρησιμοποιούν την ίδια ποσότητα δαπανώμενης (συγκεκριμένης) εργασίας αλλά έχουν διαφορετικές (οργανικές) συνθέσεις δημιουργούν μια εκροή *ίσης αξίας* αλλά (δεδομένου του γενικού ποσοστού κέρδους) *άνισων τιμών* (παραγωγής). Στη βάση αυτή εν συνεχεία ισχυρίζεται ότι για να δικαιωθεί η θεωρία της αξίας πρέπει να αποδειχτεί ότι, *στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας, το άθροισμα των αξιών ισούται με το άθροισμα των τιμών παραγωγής των εμπορευμάτων, ενώ ταυτόχρονα το σύνολο της υπεραξίας θα έπρεπε να είναι ίσο με το σύνολο του κέρδους*.

Ο «μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής» αποσκοπούσε στο να εξασφαλίσει αυτή την απόδειξη:

Για κάθε ατομικό κεφάλαιο, η τιμή κόστους σε όρους αξίας (k) είναι η δαπάνη σε σταθερό (σ) και μεταβλητό (μ) κεφάλαιο, ήτοι η ποσότητα $k = \sigma + \mu$. Υποθέτοντας ένα σταθερό ποσοστό εκμετάλλευσης u/μ , το μέγεθος της *αξίας* ενός εμπορεύματος θα είναι:

$$w = \sigma + \mu(1 + u/\mu) \quad (4)$$

και για μια *δεδομένη τιμή κόστους* ($\sigma + \mu = \text{σταθερό}$) θα αυξάνεται με το μ (άρα με μειούμενο λόγο σ/μ).

Αντιστρόφως, για ένα δεδομένο ποσοστό κέρδους (r) και υποθέτοντας, για μαθηματική απλότητα, ότι όλο το σταθερό κεφάλαιο φθείρεται στη διάρκεια κάθε περιόδου παραγωγής (δηλαδή $C' = \sigma'$), η *τιμή παραγωγής* του εμπορεύματος είναι:

$$P = (\sigma' + \mu')(1 + r) = k'(1 + r) \quad (5)$$

όπου $\sigma' + \mu'$ είναι η τιμή κόστους (k') σε όρους τιμής. Είναι φανερό ότι το P παραμένει αμετάβλητο για μια δεδομένη τιμή κόστους ($\sigma' + \mu' = \text{σταθερό}$), ανεξάρτητα των αλλαγών στο λόγο σ'/μ' .

Στο δεύτερο τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ υπολόγισε τις τιμές παραγωγής ξεκινώντας από τις αξίες και, λανθασμένα, χρησιμοποίησε τις τιμές κόστους σε όρους αξίας (k αντί k') και την υπεραξία (u) για να υπολογίσει αρχικά το ποσοστό κέρδους (r) [θέτοντας $r = \frac{\sum \nu i}{\sum (\sigma i + \mu i)}$]. Κατόπιν χρησιμοποίησε αυτή την

έκφραση του ποσοστού κέρδους και την τιμή κόστους πάλι σε όρους αξίας (και όχι τιμής παραγωγής, k αντί για k') για να φθάσει στις τιμές παραγωγής (P).

Σύμφωνα, δηλαδή, με την ανάλυση του Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*:

$$P_i = (\sigma_i + \mu_i) \left[1 + \frac{\sum \nu i}{\sum (\sigma i + \mu i)} \right] \quad (6)$$

Πέρα από τα μαθηματικά λάθη στα οποία υπέπεσε ο Μαρξ (καθώς χρησιμοποιεί το αξιακό κόστος αντί το αντίστοιχο μέγεθος σε τιμές παραγωγής), η όλη του θεωρητική προσέγγιση στο τμήμα αυτό του έργου του, σύμφωνα με την οποία θα μπορούσε κανείς ξεκινήσει από την αξία κάθε εμπορεύματος και με μαθηματικούς υπολογισμούς να φθάσει στην τιμή παραγωγής του, άρρητα εκφεύγει από το δικό του θεωρητικό σύστημα· υιοθετεί την άποψη περί «δαπανώμενης εργασίας» της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας, σύμφωνα με την οποία η αξία κάθε εμπορεύματος υπολογίζεται από μόνη της και δεν διαφέρει ποιοτικά από τη «φυσική τιμή» (ανήκει δηλαδή στην κατηγορία των *εμπειρικών* υπολογίσιμων μεγεθών). Επομένως, η αξία μπορεί να αναχθεί στην τιμή παραγωγής μέσω του μαθηματικού λογισμού.

Σε αυτό το (ρικαρδιανό) θεωρητικό πλαίσιο, μια «μαθηματικώς ορθή» λύση του προβλήματος του *μετασχηματισμού* των αξιών σε τιμές παραγωγής δόθηκε από τον Ladislaus von Bortkiewicz (1907). Ο συγγραφέας ξεκίνησε από το μοντέλο μιας πλήρως καπιταλιστικοποιημένης οικονομίας με τρεις τομείς, εκ των οποίων ο Τομέας I παράγει τα μέσα παραγωγής που καταναλώνει (παραγωγικά) η οικονομία στο σύνολό της, ο Τομέας II παράγει τα καταναλωτικά αγαθά που καταναλώνουν οι μισθωτοί και των τριών τομέων (τα μισθιακά εμπορεύματα της οικονομίας) και ο Τομέας III παράγει τα καταναλωτικά αγαθά που καταναλώνουν οι καπιταλιστές και των τριών τομέων (τα πολυτελή εμπορεύματα της οικονομίας). Για απλούστευση, θεώρησε ότι $C = \sigma$ (απουσία παγίου κεφαλαίου) και ότι δεν υπάρχει συσσώρευση (δηλαδή το σύστημα αναπαράγεται σε απλή και όχι διευρυνόμενη κλίμακα). Σε όρους αξιών, το (ακαθάριστο) προϊόν του Τομέα I είναι $\sigma_1 + \mu_1 + v_1$, του Τομέα II $\sigma_2 + \mu_2 + v_2$, και του Τομέα III $\sigma_3 + \mu_3 + v_3$. Οι συνθήκες για την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του συστήματος θα είναι:

$$\text{Τομέας I: } \sigma_1 + \mu_1 + v_1 = \sigma_1 + \sigma_2 + \sigma_3 \quad (7\alpha)$$

$$\text{Τομέας II: } \sigma_2 + \mu_2 + v_2 = \mu_1 + \mu_2 + \mu_3 \quad (7\beta)$$

$$\text{Τομέας III: } \sigma_3 + \mu_3 + v_3 = v_1 + v_2 + v_3 \quad (7\gamma)$$

Για να «μετασχηματίσει» τις αξίες του συστήματος σε τιμές παραγωγής ο φον Μπορτκιέβιτς εισήγαγε τρεις άγνωστους συντελεστές μετατροπής (x, y, z), οι οποίοι μετατρέπουν την αξία των μέσων παραγωγής (ο συντελεστής x), των μισθιακών εμπορευμάτων (ο συντελεστής y) και των πολυτελών εμπορευμάτων (ο συντελεστής z) στις αντίστοιχες τιμές παραγωγής. Το μελετώμενο σύστημα μετασχηματίζεται τώρα στο ακόλουθο:

$$\text{Τομέας I: } (\sigma_1 x + \mu_1 y)(1+r) = (\sigma_1 + \sigma_2 + \sigma_3) x \quad (8\alpha)$$

$$\text{Τομέας II: } (\sigma_2 x + \mu_2 y)(1+r) = (\mu_1 + \mu_2 + \mu_3) y \quad (8\beta)$$

$$\text{Τομέας III: } (\sigma_3 x + \mu_3 y)(1+r) = (v_1 + v_2 + v_3) z \quad (8\gamma)$$

Προκύπτει έτσι ένα σύστημα τριών εξισώσεων με τέσσερις αγνώστους (τους συντελεστές μετασχηματισμού x, y, z και το ποσοστό κέρδους r). Ως τέταρτη εξίσωση μπορεί να επιλεγεί μία εκ των δύο που συνάγονται από τις υποθέσεις του Μαρξ. Δηλαδή α) ότι σε συνολικό επίπεδο το άθροισμα των τιμών παραγωγής ισούται με το άθροισμα των αξιών ή β) ότι η συνολική υπεραξία ισούται με το συνολικό κέρδος. Με βάση το σύστημα των εξισώσεων (8α-γ) του φον Μπορτκιέβιτς μπορεί να δειχθεί ότι, εκτός οριακών περιπτώσεων, είναι αδύνατον να ικανοποιηθούν αμφότερες οι συνθήκες (α) και (β). Αν για παράδειγμα υποθεθεί ότι οι συνολικές

τιμές παραγωγής ισούνται με τις συνολικές αξίες, τότε η συνολική υπεραξία δεν ισούται με το συνολικό κέρδος και συνεπώς το ποσοστό κέρδους σε όρους αξιών δεν ισούται με το ποσοστό κέρδους σε όρους τιμών παραγωγής, όπως είχε υποθέσει ο Μαρξ. Το υπόδειγμα του φον Μπορτκιέβιτς μοιάζει να διορθώνει τα μαθηματικά λάθη του Μαρξ κατά το «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής, πλην όμως *καταστρέφει το επιχείρημα* ότι για να είναι έγκυρη η θεωρία της αξίας, πρέπει η συνολική αξία να εξισούται με τη συνολική τιμή και αντίστοιχα η υπεραξία με το κέρδος.

Εντούτοις, το ουσιαστικό πρόβλημα με την ανάλυση του Μαρξ περί «μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής» δεν αφορά τα μαθηματικά λάθη του, αλλά, όπως είπαμε, την ρητή θέση που περιέχεται στο τμήμα αυτό του έργου του, ότι οι αξίες και οι τιμές παραγωγής μπορούν να θεωρηθούν σύμμετρα μεγέθη, σε αντιστοιχία με την κλασική έννοια της αξίας. Η όλη επιχειρηματολογία του Μαρξ για το «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής αποτελεί μια εμπειριστική υποχώρηση από το δικό του θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας προς την Κλασική (δηλαδή ρικαρδιανή) Πολιτική Οικονομία.

Η συγκεκριμένη ανάλυση του Μαρξ «μετασχηματίζει» τις τιμές παραγωγής από μια αναγκαστικά στρεβλή *μορφή εμφάνισης* της αξίας σε μια κατηγορία ή συνιστώσα της αξίας,¹⁵³ δηλαδή σε μια «μορφή» (ή είδος) αξίας, η οποία είναι από ποιοτική άποψη πλήρως συμβατή με την αξία – και ως εκ τούτου μπορεί να προστεθεί ή να πολλαπλασιαστεί με αυτήν, επειδή εκλαμβάνεται ως ποιοτικώς όμοια (σύμμετρη) με αυτήν.

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ υποθέτει α) ότι υφίσταται μια μονάδα μέτρησης των αξιών (π.χ. μία ώρα εργασίας)¹⁵⁴ η οποία, β) είναι σύμμετρη με τη μονάδα μέτρησης των τιμών (ευρώ ή οτιδήποτε άλλο). Το (α) σημαίνει ότι μπορούμε να υπολογίζουμε στην πράξη τις αξίες ανεξάρτητα (κάνοντας αφαίρεση) από το χρήμα, το (β) –που αποτελεί απλώς την άλλη όψη του ίδιου ζητήματος– σημαίνει ότι η «αφηρημένη-κοινωνική εργασία» (ή εν γένει εργασία) ανήκει στον κόσμο των εμπειρικά παρατηρήσιμων και μετρήσιμων αντικειμένων, ακριβώς όπως το χρήμα. Όπως παρατηρεί ο Μ. Χάινριχ:

«Η απόπειρα ποσοτικού μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής συνιστά το πιθανώς σημαντικότερο παράδειγμα για το ότι το θεωρητικό πεδίο της Πολιτικής Οικονομίας επιδρά στην επιστημονική περιοχή που πρόσφατα είχε διανοίξει ο Μαρξ [...]. Η ποσοτική ανάλυση του Μαρξ για το μετασχηματισμό των αξιών στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αποτελεί μια προσπάθεια για να δοθεί μεγαλύτερη ακρίβεια στο αναλυτικό σχήμα του Ρικάρντο στο *εσωτερικό του πεδίου της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας*. Σε αυτό το πεδίο [της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας] επιχείρησε ο Μαρξ να συναγάγει αξίες και τιμές παραγωγής: επιχείρησε να βρει μια απλή μέθοδο μετατροπής από το ένα ποσοτικό σύστημα στο άλλο, και με τον τρόπο αυτό άφησε εντελώς απ' έξω το χρήμα. [...] Στο πλαίσιο της χρηματικής θεωρίας της αξίας του Μαρξ δεν τίθεται κατά κανέναν τρόπο το ζήτημα της ποσοτικής μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής» (Heinrich 1999: 278 επ.).

¹⁵³ Ή, μάλλον, «μετασχηματίζει» την αξία σε μια συνιστώσα της «κανονικής» (δηλαδή εξασφαλίζουσας το μέσο ποσοστό κέρδους) τιμής.

¹⁵⁴ Αν ίσχυε αυτό, θα επρόκειτο αναγκαστικά για συγκεκριμένη εργασία: Μία ώρα απασχόλησης στην υφαντουργία, ή στη διύλιση πετρελαίου, ή στη μεταλλουργία χαλκού κ.λπ.

4.2. Τα νεοικαρδιανά γραμμικά συστήματα παραγωγής και η νεοικαρδιανή κριτική προς την μαρξική θεωρία της αξίας

Στο βιβλίο του *Παραγωγή Εμπορευμάτων μέσω Εμπορευμάτων* (1960), ο Piero Sraffa (βλ. Sraffa 1985) παρουσίασε ένα υπόδειγμα υπολογισμού τιμών παραγωγής χωρίς αναφορά στις αξίες. Σύμφωνα με αυτό το υπόδειγμα, το οποίο έχει περιγραφεί ως νεοικαρδιανή προσέγγιση, μπορούμε να ορίσουμε ένα γραμμικό σύστημα n εξισώσεων, καθεμιά από τις οποίες αναφέρεται σε μια ιδιαίτερη διαδικασία παραγωγής. Στη διαδικασία αυτή υπεισέρχονται ως εισροές (σε φυσική μορφή) ποσότητες όλων των «εμπορευμάτων» που παράγει το σύστημα.

Το «σύστημα παραγωγής» του Σράφα με n τομείς παίρνει την ακόλουθη μορφή:

$$(a_{11}p_1 + a_{12}p_2 + \dots + a_{1n}p_n)(1+r) + L_1w = p_1 \quad (9\alpha)$$

$$(a_{21}p_1 + a_{22}p_2 + \dots + a_{2n}p_n)(1+r) + L_2w = p_2 \quad (9\beta)$$

...

$$(a_{n1}p_1 + a_{n2}p_2 + \dots + a_{nn}p_n)(1+r) + L_nw = p_n \quad (9\eta)$$

όπου p_i η τιμή του «εμπορεύματος» i , για την παραγωγή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν οι φυσικές ποσότητες από a_{i1} έως a_{in} όλων των «εμπορευμάτων» του συστήματος και ποσότητα εργασίας L_i (σε μονάδες χρόνου: ώρες) για την οποία ο φορέας της (ο εργαζόμενος) εισέπραξε την αμοιβή L_iw (w = το ονομαστικό ωρομίσθιο). Το r είναι το ενιαίο ποσοστό κέρδους του συστήματος και επομένως οι τιμές p_i προσομοιάζουν με τις μαρξικές τιμές παραγωγής.

Το σφραγιανό σύστημα εξισώσεων έχει 2 βαθμούς ελευθερίας (n εξισώσεις με $n+2$ αγνώστους: τις n «τιμές» p_i , το ποσοστό κέρδους r και το ωρομίσθιο w). Αν εισαχθεί εξωγενώς το ποσοστό κέρδους r , ή το ονομαστικό ωρομίσθιο w ,¹⁵⁵ τότε απομένει ένας μόνο βαθμός ελευθερίας, ο οποίος καλύπτεται μέσω της «τυποποίησης των τιμών», δηλαδή της υπόθεσης ότι μια μονάδα ενός εκ των «εμπορευμάτων» χρησιμεύει ως χρηματικό εμπόρευμα ή *numéraire*, που μετράει την τιμή όλων των άλλων εμπορευμάτων. Μαθηματικά αυτό σημαίνει ότι κάποια από τις άγνωστες τιμές (p_1 έως p_n) είναι ίση με τη μονάδα (έστω, για παράδειγμα, $p_1 = 1$).

Ο Σράφα πίστευε ότι η λύση του συστήματος των εξισώσεων του (οι σχετικές τιμές) είναι ανεξάρτητη από την τυποποίηση των τιμών (δηλαδή την επιλογή του *numéraire*). Ωστόσο, όπως αποδείχτηκε, αυτό δεν είναι αληθές σε κάποιες περιπτώσεις (βλ. Kliman 1999). Επιπλέον, η σφραγιανή προσέγγιση ανήκει σε αυτό το οποίο ο Μαρξ ονόμασε «χυδαία [κοινή] Πολιτική Οικονομία», καθόσον δεν θέτει καν το ερώτημα *τι είναι οι τιμές* των εμπορευμάτων (ποια είναι η «ουσία» τους) ή γιατί οι αξίες χρήσης στον καπιταλισμό έχουν κοινό μέτρο μέτρησης (και ως εκ τούτου είναι ανταλλάξιμες). Απλώς ορίζει τις τιμές (των εκροών) μέσω των τιμών (των εισροών), με τρόπο κυκλικό, δηλαδή μέσω μιας ταυτολογίας που συχνότατα συναντάται στις μη επιστημονικές θεωρήσεις.¹⁵⁶ Η μαθηματική μορφοποίηση

¹⁵⁵ Σε μια «μαρξιστική» ή «κλασική» εκδοχή της προσέγγισης αυτής θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το ονομαστικό ωρομίσθιο w είναι η τιμή του (δεδομένου) πραγματικού ωρομισθίου, δηλαδή του (δεδομένου) καλαθιού εμπορευμάτων που αντιστοιχεί στα αναγκαία μέσα συντήρησης του εργαζόμενου. Επομένως θα ισχύει (ως μία επιπλέον εξίσωση του συστήματος): $w = b_1p_1 + b_2p_2 + \dots + b_np_n$, όπου b_1 έως b_n οι (γνωστές) ποσότητες των «εμπορευμάτων» 1 έως n που αποτελούν το πραγματικό ωρομίσθιο.

¹⁵⁶ Η χυδαία οικονομολογία «προϋποθέτει την αξία ενός εμπορεύματος [...] για να καθορίσει ύστερα την αξία ενός άλλου εμπορεύματος» (Μαρξ 1978-α: 93).

δύσκολα μπορεί να συγκαλύψει αυτή την έλλειψη θεωρητικής θεμελίωσης της νεοοικονομικής προσέγγισης.

Η νεοοικονομική μαθηματική τυποποίηση χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κριτική στην νεοκλασική θεωρία, και πιο συγκεκριμένα στο βασικό της πόρισμα ότι οι αμοιβές των παραγωγικών συντελεστών (το ονομαστικό ωρομίσθιο w , το ποσοστό κέρδους r ως η χρηματική αμοιβή μιας μονάδας μέσω παραγωγής) συναρτώνται «εσωτερικά» με την τιμή του παραγόμενου προϊόντος, καθώς κάθε αμοιβή εκλαμβάνεται ως η χρηματική έκφραση του αντίστοιχου οριακού προϊόντος. (Π.χ. ο μισθός αποτελεί την χρηματική αξία του οριακού προϊόντος της εργασίας, δηλαδή την πολλαπλασιασμένη με την τιμή μιας μονάδας του κοινωνικού προϊόντος *οριακή παραγωγικότητα της εργασίας* [= *μερική παράγωγο του προϊόντος ως προς την χρησιμοποιηθείσα εργασία*]: $w = \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot p$.) Το νεοοικονομικό σύστημα δείχνει ότι οι

τιμές προσδιορίζονται ανεξάρτητα με τις αμοιβές των συντελεστών και ότι πριν τον εξωγενή καθορισμό των σχέσεων διανομής (τον εξωγενή καθορισμό, εναλλακτικά, είτε του w είτε του r) δεν μπορεί να γίνει λόγος για τη συμβολή στην παραγωγή του κάθε συντελεστή (Heinrich 1999: 273).

Στη συνέχεια, η νεοοικονομική τυποποίηση χρησιμοποιήθηκε για την κριτική και της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας. Σε αντίθεση με πολλούς μαρξιστές, και πρώτον απ' όλους τον Ένγκελς, οι οποίοι από την ανάλυση του Μαρξ σχετικά με το «μετασχηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής συνήγαγαν το συμπέρασμα ότι για τον υπολογισμό των τιμών παραγωγής οι αξίες είναι το αναγκαίο σημείο αφετηρίας (βλ. τον Πρόλογο του Ένγκελς στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*), ο Samuelson (1970) επισήμανε ότι το στραφαϊανό σύστημα αποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο: Οι τιμές παραγωγής, p_i , προσδιορίζονται χωρίς να είναι απαραίτητη η οποιαδήποτε αναφορά στις αξίες.

Στη βάση αυτή ο Steedman (1975, 1977) και άλλοι διατύπωσαν την άποψη ότι η μαρξική θεωρία της αξίας είναι *περιττή* για την ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομίας. Μάλιστα ο Στίντμαν (Steedman 1977: 207) ισχυρίστηκε ότι η μαρξική θεωρία της αξίας αποτελεί «βασικό εμπόδιο για την ανάπτυξη [...] της υλιστικής ανάλυσης των καπιταλιστικών οικονομιών», διότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις παραγωγής σύνθετων εμπορευμάτων (όταν από μία παραγωγική διαδικασία παράγονται δύο προϊόντα) προκύπτουν (για θετικές τιμές) αρνητικές «εργασιακές αξίες».

Από το επιχείρημα ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας είναι περιττή προέκυψε η *προσέγγιση περί πλεονάσματος* (surplus approach, Steedman 1981), σύμφωνα με την οποία το βασικό σύστημα παραγωγής από το οποίο προκύπτουν κατόπιν οι τιμές παραγωγής, σε συσχέτιση με τις σχέσεις διανομής, είναι εκείνο που αποδίδεται με *υλικούς όρους* (*φυσικές ποσότητες* μέσω παραγωγής, παραγόμενου προϊόντος και χρόνου εργασίας), και συνεπώς το καθοριστικό προς μελέτη μέγεθος είναι το *υλικό πλεόνασμα* που προκύπτει σε μια παραγωγική περίοδο. Οι απόψεις αυτές έδωσαν σε όλους τους αντιπάλους της μαρξιστικής θεωρίας, σε όποια σχολή της οικονομικής σκέψης κι αν εντάσσονταν, τα επιχειρήματα που τους χρειαζόνταν για να υποστηρίξουν ότι η θεωρία του Μαρξ είναι θεωρητικά ασυνεπής και περιττή.

Τα βασικά επιχειρήματα περί του *περιττού* της θεωρίας της αξίας και περί της θεωρητικής προτεραιότητας του υλικού συστήματος φυσικών μεγεθών και του υλικού πλεονάσματος είχαν διατυπωθεί για πρώτη φορά από τον Tugan-Baranowsky το 1900-1901, ο οποίος έγραφε:

«Καμιά θεωρία της αξίας δεν είναι αναγκαία για να εξηγήσει γιατί 15 εκατομμύρια τόνοι σιτηρών είναι κατά 50% πιο ακριβοί από 10 εκατομμύρια τόνους

του ίδιου είδους ή γιατί πληρώνει κάποιος 10% περισσότερο για 220 χιλιάδες τόνους βαμβακερών υφασμάτων από ό,τι για 200 χιλιάδες τόνους του ίδιου προϊόντος [...]. Από όποιες αιτίες κι αν εξαρτάται η αξία ενός αγαθού, είναι γεγονός ότι το κοινωνικό προϊόν λαμβάνει μια τιμή κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής και ότι η διανομή του κοινωνικού προϊόντος μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων επιτυγχάνεται με τη μεσολάβηση του μηχανισμού των τιμών [...]. Η τιμή προσδιορίζει το τμήμα του κοινωνικού προϊόντος που καρπώνεται κάθε ξεχωριστό άτομο [...] η κοινωνία ως σύνολο δεν έχει να διανείμει το προϊόν της με κανέναν, και επομένως ο κοινωνικός πλούτος είναι ανεξάρτητος από τις τιμές. Μπορεί να εκφραστεί μόνο σε αξίες χρήσης [...]. Η θεωρία του κέρδους που διαμορφώσαμε αντιστοιχεί εξίσου καλά στην εργασιακή θεωρία της αξίας όσο και στη θεωρία της οριακής ωφελιμότητας. Είναι ανεξάρτητη από κάθε θεωρία της αξίας» (Tugan-Baranowsky 1969: 220, 221, 226).

Πάρα πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι (βλ. αναλυτικά Heinrich 1999: 276 επ.), στην προσπάθειά τους να απαντήσουν στα επιχειρήματα της νεοοικονομικής κριτικής προς τη μαρξική θεωρία της αξίας, ενεπλάκησαν στον σφαγιασμό μαθηματικό τεχνικισμό, αναζήτησαν νέες λύσεις αναφορικά με τους «συντελεστές μετασχηματισμού» των αξιών σε τιμές, πρότειναν μια διαφορετική «τυποποίηση των τιμών» στο νεοοικονομικό σύστημα παραγωγής και, έτσι, άρρητα θεώρησαν τις αξίες ως σύμμετρα μεγέθη με τις τιμές παραγωγής, διαγράφοντας στην ουσία από την προβληματική τους τη μαρξική θεωρία της αξίας και του χρήματος. Έτσι, ακόμα κι αν διατύπωσαν μια σημαντική κριτική προς επιμέρους αναπτύξεις της νεοοικονομικής θεωρίας,¹⁵⁷ άφησαν στο απυρόβλητο τη θεωρία αυτή ως σύνολο, καθώς δεν επεσήμαναν:

α) Ότι πρόκειται για μια μαθηματική αναδιατύπωση της «κοινής» (επιστημονικά «χυδαίας») θεωρίας των κοστών παραγωγής, η οποία δεν αντιλαμβάνεται όχι απλώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής οικονομίας (δεν διερωτάται γιατί τα προϊόντα και η εργασιακή δύναμη είναι εμπορεύματα), αλλά ούτε και της οικονομίας γενικά (δεν είναι σε θέση να αναρωτηθεί σχετικά με το ζήτημα της συμμετρίας των «οικονομικών αγαθών», την οποία απλώς θεωρεί δεδομένη).

β) Ότι, ακριβώς όπως η νεοκλασική θεωρία, έτσι και η νεοοικονομική εντάσσεται στη χορεία των προγραμματικών προσεγγίσεων, καθώς εκκινεί από ένα σύστημα ισορροπίας μεταξύ υλικών μεγεθών (αξιών χρήσης) και στη συνέχεια εισάγει «τιμές». Αντίθετα, η μαρξική θεωρία αντιλαμβάνεται ότι οι συνθήκες αναπαραγωγής μιας καπιταλιστικής οικονομίας ικανοποιούνται (όποτε ικανοποιούνται, μέσα από τους οικονομικούς κύκλους και τις κρίσεις), με *προ-δεδομένη* την (θετική) χρηματική τιμή κάθε εμπορεύματος, καθώς η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων δεν μπορεί να εκφραστεί παρά διαμεσολαβημένα, διά του χρήματος.

Το γεγονός ότι πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι ενσωμάτωσαν τις αναλύσεις τους στην νεοοικονομική προβληματική σχετίζεται αναμφίβολα με τις θεωρητικές αντιφάσεις της ίδιας της ανάλυσης του Μαρξ και τη διολίσθησή του προς το πεδίο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, αναφορικά με το «μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής». Όπως ο Μαρξ, έτσι κι αυτοί προσπάθησαν να κατασκευάσουν μαθηματικά σχήματα μέσα από τα οποία να προκύπτει μια αναδιανομή της αξίας και της υπεραξίας μεταξύ των καπιταλιστών, η οποία να οδηγεί σε ένα ενιαίο ποσοστό

¹⁵⁷ Για παράδειγμα, όπως επεσήμανε ο Heinrich (1999: 275), ο Wolfstetter [«Positive Profits with Negative Surplus Value. A Comment», *The Economic Journal*, Vol. 86, 1976: 854-868] έδειξε ότι «αρνητικές αξίες» προκύπτουν σε συνθήκες που είναι από οικονομική άποψη άνευ περιεχομένου: Διατήρηση δύο σύνθετων διαδικασιών παραγωγής που με τη χρήση της ίδιας ποσότητας εργασίας παράγουν δύο ταυτόσημα ανά περίπτωση προϊόντα, και με το καθαρό προϊόν (για αμφότερα τα αγαθά) της μιας διαδικασίας παραγωγής μεγαλύτερο από αυτό της άλλης.

κέρδους και στις αντίστοιχες τιμές παραγωγής, με το άθροισμα των *τιμών* παραγωγής να είναι ίσο με το άθροισμα των *αξιών*, και των άθροισμα των *κερδών* να είναι ίσο με το άθροισμα των *υπεραξιών*.¹⁵⁸

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μαρξ, όταν περιγράφει το μηχανισμό εξίσωσης του ποσοστού κέρδους των διαφορετικών τομέων της καπιταλιστικής οικονομίας μέσα από τον ανταγωνισμό, μιλάει συχνά –ακολουθώντας το κλασικό σύστημα εννοιών– για τις *αξίες* που αρχικά αποκλίνουν και στη συνέχεια μετατρέπονται με τον ανταγωνισμό σε τιμές παραγωγής, αντί να αναφέρεται σε *τιμές που αποκλίνουν από τις τιμές παραγωγής* (και επομένως συνεπάγονται διαφορετικά ποσοστά κέρδους), αλλά τελικώς μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής (πράγμα που ισοδυναμεί με την εξίσωση των ποσοστών κέρδους):

«Με αυτή την ακατάπαυστη μετανάστευσή του, με δυο λόγια, με την κατανομή του ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ανάλογα με την άνοδο εδώ ή την πτώση εκεί του ποσοστού κέρδους, το κεφάλαιο επιφέρει μια τέτοια σχέση της προσφοράς προς τη ζήτηση, που στις διαφορετικές σφαίρες παραγωγής το μέσο κέρδος γίνεται το ίδιο κι έτσι οι *αξίες μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής*» (Μαρξ 1978-β: 248, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

Όμως, ούτε οι *αξίες* εκδηλώνονται ως εμπειρικά απτά μεγέθη για να μετατραπουν με τον ανταγωνισμό σε τιμές, ούτε η αναδιανομή των αξιών και της υπεραξίας μεταξύ των καπιταλιστών οδηγεί στις τιμές, διότι αξία και τιμή αποτελούν μη σύμμετρα μεγέθη, έννοιες σε διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης, κατηγορίες ανάμεσα στις οποίες υφίσταται αγεφύρωτο εννοιολογικό χάσμα, με συνέπεια η μία να μην μπορεί να «αναχθεί» στην άλλη *κατά κανέναν τρόπο* (όπως ακριβώς και η *συγκεκριμένη εργασία* δεν μπορεί να αναχθεί σε *αφηρημένη εργασία*, κατά κανέναν τρόπο, βλ. Μέρος Ι).

Οι τιμές αποτελούν τις αποκλειστικές *μορφές εμφάνισης* των αξιών και οι τιμές παραγωγής αποτελούν εκείνο το *μέγεθος των τιμών* που εξασφαλίζει το μέσο κέρδος για όλες τις επιχειρήσεις –σε όλους τους τομείς– της οικονομίας. Μέσω του ανταγωνισμού των ατομικών κεφαλαίων, οι *τιμές* τείνουν προς τις τιμές παραγωγής ή οι *τιμές παραγωγής* αποτελούν το «κέντρο βαρύτητας» των τιμών.

Οι *αξίες* δείχνουν *τι είναι* οι τιμές, χωρίς να αποτελούν τον παράγοντα προσδιορισμού του μεγέθους τους. Οι *αξίες* δεν μπορούν να προσδιοριστούν καθαυτές ποσοτικά, πολύ περισσότερο είναι αδύνατη η οποιαδήποτε αναφορά στο μέγεθος της οποιασδήποτε μεμονωμένης αξίας καθαυτής. Οι *αξίες* εκφράζονται διά των μορφών εμφάνισής τους, των τιμών, δηλαδή εκφράζονται *διαμεσολαβημένα*, διά του χρήματος.

¹⁵⁸ Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 διατυπώθηκαν ορισμένες προσεγγίσεις πάνω στο «πρόβλημα του μετασχηματισμού», οι οποίες απομακρύνονται από την νεοοικονομική μαθηματική σχηματοποίηση και την ισορροπία φυσικών ποσοτήτων επί των οποίων αυτή βασίζεται (για παράδειγμα Duménil 1978, Foley 1982 και 2000, Wolff, Callari and Roberts 1984, Moseley 1993 και 2000, Ramos-Martínez & Rodríguez-Herrera 1996, Freeman 1999). Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, όλες αυτές οι προσεγγίσεις δίνουν έμφαση, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στην μαρξική ανάλυση του *κυκλώματος του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου*, η οποία εκφράζεται –όχι σε φυσικές ποσότητες αλλά– σε χρηματικούς όρους (X-E-X'). Εντούτοις, όλες κατέληξαν σε έναν ποσοτικό «μετασχηματισμό» (αντιστοιχία) της νομισματικής μονάδας σε μονάδες αφηρημένης εργασίας, δηλαδή υπέθεσαν μια εργασιακή «αξία του χρήματος» ή το «νομισματικό ισοδύναμο του χρόνου εργασίας», που υποτίθεται ότι είναι η ποσοτική «σχέση μεταξύ της αξίας και της τιμής όλων ταυτόχρονα των εμπορευμάτων» (Freeman 1999). Για μία ακόμα φορά, η αξία και η τιμή θεωρούνται ως σύμμετρες ποσότητες· η αξία ακολουθώς «μετασχηματίζεται» μαθηματικά σε τιμή. Μέσω της «αξίας του χρήματος» η συνολική εργασιακή αξία αναφαίνεται ως μια εμπειρικά αισθητή ποσότητα.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι το επιχείρημα περί του περιττού της μαρξικής θεωρίας της αξίας είναι λανθασμένο. Είναι η μόνη θεωρία που απαντά στο ερώτημα «τι είναι οι τιμές», δηλαδή είναι η μόνη χρηματική θεωρία της αξίας. Η έννοια της αξίας και της υπεραξίας είναι προϋπόθεση για την θεωρητική κατανόηση του «τι είναι οι τιμές παραγωγής». Η μετάβαση από τις αξίες στις τιμές παραγωγής είναι *εννοιολογική* και όχι ποσοτική. Περιττή είναι, επομένως, η εννοιολογική ταύτιση αξιών και τιμών παραγωγής (ή «αφηρημένης» εργασίας και χρήματος) ως σύμμετρων μεγεθών, προς την οποία διολισθαίνει ο Μαρξ όταν διατυπώνει το πρόβλημα του «μετασχηματισμού» των αξιών σε τιμές παραγωγής. Περιττή είναι και η νεορικαρδιανή επαναδιατύπωση της επιστημονικά «χυδαίας» θεωρίας των κοστών παραγωγής.

Όπως επισημαίνει ο Μ. Χάινριχ (Heinrich 1999: 280): «η πραγματική συνεισφορά της νεορικαρδιανής κριτικής στη θεωρία της αξίας συνίσταται στο ότι κατάφερε να δείξει ότι μια *προ-χρηματική* θεωρία της αξίας είναι περιττή για τον προσδιορισμό *μη χρηματικών* τιμών παραγωγής».

6. Θεωρία της αξίας και γαιοπρόσδοος (Σμιθ - Ρικάρντο - Μαρξ: Συγκλίσεις και αντιγνώμεις)

1. Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στο θεωρητικό ερώτημα της εγγείου προσόδου. Μεταξύ άλλων θα επιδιώξουμε να δείξουμε, μέσω μιας έκθεσης των απόψεων του Μαρξ, ότι ενώ γενικά υποστηρίζεται πως αναφορικά με την *διαφορική πρόσοδο* ο Μαρξ ακολουθεί τον Ρικάρντο, στην πραγματικότητα ακολουθεί εξίσου τον Σμιθ. Ειδική προσοχή θα δοθεί στο γεγονός ότι όταν ο Καρλ Μαρξ πραγματεύεται τη θεωρία της *απόλυτης προσόδου* «ερωτοτροπεί» με το κλασικό θεωρητικό σύστημα, με έναν τρόπο ανάλογο όπως όταν πραγματευόταν το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» (βλ. Κεφάλαιο 5). Με άλλα λόγια, για μία ακόμα φορά εγκατέλειψε το δικό του σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, για χάρη της κλασικής έννοιας της αξίας (ως μιας εμπειρικά μετρήσιμης ποσότητας «δαπανώμενης εργασίας»).

Πριν προχωρήσουμε, χρειάζεται να επισημάνουμε, σε ένα πρώτο επίπεδο, ότι όταν αναφερόμαστε σε *πρόσοδο της γης* εννοούμε το *ενοίκιο* που δίνει ο *κάτοχος* ενός τμήματος του εδάφους ή του υπεδάφους της στον ασκούντα το δικαίωμα κυριότητας επί αυτού του τμήματος, ως αντίτιμο για την κατοχή του επί αυτού του τμήματος.

Ενοίκιο, κάτοχος και άσκηση δικαιώματος κυριότητας είναι ιστορικές κατηγορίες τόσο καθαυτές (στη μορφή και στο περιεχόμενο) όσο και στο μεταξύ τους συνδυασμό, ανάλογα με την *ιστορική εποχή*, δηλαδή ανάλογα με τον κυρίαρχο *τρόπο παραγωγής* (βλ. Κεφάλαιο 1, Ενότητα 3).

Το ιστορικό πλαίσιο της αναλυτικής μας διερεύνησης αναφέρεται στην ιστορική εποχή του καπιταλιστικού συστήματος (του καπιταλισμού), ήτοι του ιστορικού συστήματος παραγωγής όπου η ταξική εξουσία και εκμετάλλευση οργανώνονται υπό την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ).¹⁵⁹

2. Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και περιεχόμενο της προσόδου

Όπως ήδη συζητήθηκε στο Κεφάλαιο 1, από τη δομή του ΚΤΠ συγκροτούνται δύο κοινωνικές τάξεις, οι οποίες είναι φορείς σχέσεων της μήτρας (της εσωτερικής δομής) αυτού του τρόπου παραγωγής: η τάξη των καπιταλιστών και η τάξη των εργατών. Ως εκ τούτου ο γαιοκτήμονας καθίσταται ένα τρίτο πρόσωπο, εξωτερικό του τρόπου παραγωγής.¹⁶⁰ Η ίδια η γαιοκτησία (ως σχέση) καθίσταται εξωτερική του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, εκφράζοντας απλώς μια νομική σχέση και όχι μια οικονομική *σχέση παραγωγής* (Rey 1973: 20, 60, 88, 93. Βλ. επίσης Μαρξ 1978-β: 767-770).

¹⁵⁹ Ο Μαρξ ανέλυσε επίσης τις προκαπιταλιστικές μορφές γαιοπρόσόδου, οι οποίες εμφανίστηκαν ως «πρόσοδος σε εργασία», «πρόσοδος σε είδος» ή «πρόσοδος σε χρήμα». Στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, η πρόσοδο σε εργασία ή σε είδος συνιστούσε την «μοναδική κυρίαρχη και κανονική μορφή [...] της υπερεργασίας, πράγμα που με τη σειρά του εκφράζεται έτσι, ότι είναι η μοναδική υπερεργασία ή το μοναδικό υπερπροϊόν» (Μαρξ 1978-β: 975-976). Βλ. και Οικονομάκης 2000.

¹⁶⁰ «Με την παρέμβαση του κεφαλαιοκράτη ενοικιαστή γης ανάμεσα στο γαιοκτήμονα και στον πραγματικά εργαζόμενο γεωργό κόπηκαν όλες οι σχέσεις που προέρχονταν από τον παλιό αγροτικό τρόπο παραγωγής. Ο ενοικιαστής γης γίνεται ο πραγματικός διοικητής αυτών των αγροεργατών και ο πραγματικός εκμεταλλευτής της υπερεργασίας τους, ενώ ο γαιοκτήμονας βρίσκεται πια μόνο σε μια άμεση, και μάλιστα σε μια απλή χρηματική και κατοχυρωμένη με συμβόλαιο, σχέση με αυτόν τον κεφαλαιοκράτη ενοικιαστή γης» (Μαρξ 1978-β: 982).

Με άλλα λόγια, η τάξη των γαιοκτημόνων και η έγγειος πρόσοδος συνιστούν στοιχεία των ειδικά καπιταλιστικών οικονομικών, αλλά δεν ανήκουν στη δομή του ΚΤΠ (όπως η καπιταλιστική τάξη και η τάξη των μισθωτών εργατών). Σε κάθε ιδιαίτερη καπιταλιστική κοινωνία υπάρχουν πάντα περισσότερες τάξεις απ' όσες συνδέονται με τον ΚΤΠ, ως αποτέλεσμα διαδικασιών που απορρέουν από την ιστορική ανάπτυξη αυτής της κοινωνίας (βλ. Milios 2000).

Μια τέτοια διαδικασία είναι ο σχηματισμός νέων τάξεων στην πορεία μετάβασης, καθώς κάποιοι *τρόποι παραγωγής διαλύονται* κάτω από το βάρος της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του ΚΤΠ. Η τάξη των γαιοκτημόνων σε κάποιες καπιταλιστικές χώρες (π.χ. Βρετανία) αποτελεί τυπικό παράδειγμα τάξης που αναδύεται από το μετασχηματισμό-προσαρμογή της τάξης των φεουδαρχών αρχόντων. Με την αποσύνθεση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, η φεουδαρχική κυριότητα μετασχηματίστηκε σε καπιταλιστικού τύπου (πλήρη) ιδιοκτησία της γης, οι δουλοπάροικοι διώχτηκαν από τη γη (η οποία περιφράχτηκε από τους γαιοκτήμονες) και αποστερήθηκαν απ' όλα τα δικαιώματά τους επί της (χρήσης) γης.

Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, οι φεουδάρχες άρχοντες έγιναν γαιοκτήμονες με την σύγχρονη (καπιταλιστική) έννοια: ιδιοκτήτες της γης, οι οποίοι (όπως έχουμε ήδη σημειώσει) απολαμβάνουν, ως μια ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος, την καπιταλιστική έγγειο πρόσοδο, μέσω της ενοικίασης των γαιών τους σε καπιταλιστές-ενοικιαστές (farmers).

*Η τάξη των γαιοκτημόνων, εντούτοις, δεν αποτελεί ένα αναπόφευκτο και αναγκαίο αποτέλεσμα της επικράτησης και κυριαρχίας του ΚΤΠ. Αποτελεί εκδήλωση μιας ιστορικά ειδικής εκδοχής αυτής της κυριαρχίας.*¹⁶¹

Παρά τη μετατροπή της γαιοκτησίας σε «ανωφελή και παράλογη επικύηση» (Μαρξ 1978-β: 770), «περιττή και επιβλαβή» (Μαρξ 1978-β: 775) για τον ΚΤΠ σχέση νομικής ιδιοκτησίας επί της γης, εντούτοις, από τη στιγμή που αυτή σχηματίζεται ιστορικά, επάγεται οικονομικά αποτελέσματα που δεν είναι άλλα από την *πρόσοδο*, δηλαδή το σε χρήμα καθορισμένο ενοίκιο που πρέπει να καταβάλλει πλέον ο καπιταλιστής ενοικιαστής, κάτοχος της γης, στο γαιοκτήμονα νομικό ιδιοκτήτη της.¹⁶²

Ο καπιταλιστής ενοικιαστής της γης, για να λειτουργήσει ως καπιταλιστής, πρέπει να παίρνει από το επενδυμένο επί της γης κεφαλαίο του το μέσο (ή συνηθισμένο) ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου· το όποιο μέσο κέρδος του κεφαλαίου στον συγκεκριμένο ταξικό συσχετισμό μέσα στη συγκυρία. Αυτό σημαίνει ότι *ως πρόσοδος μπορεί να αποδοθεί από τον καπιταλιστή ενοικιαστή της γης προς το γαιοκτήμονα νομικό ιδιοκτήτη της μόνο εκείνο το μέρος του καπιταλιστικού κέρδους που υπερβαίνει το μέσο κέρδος του κεφαλαίου*. Έτσι, σύμφωνα με τον Μαρξ:

¹⁶¹ Είναι επομένως κατανοήσιμο πώς η μείωση ή ακόμα και η εξαφάνιση της τάξης των γαιοκτημόνων έλαβε χώρα σε κοινωνίες όπου η κυριαρχία του καπιταλισμού οδήγησε σε ταξικές σχέσεις εξουσίας στις αγροτικές περιοχές, οι οποίες ευνόησαν τους αυτοαπασχολούμενους αγρότες ή τους καπιταλιστές κτηματίες. Η πλέον συνήθης ιστορικά περίπτωση είναι μάλιστα ο διαμοιρασμός των κομματιών γης και η απόκτησή τους από τους άμεσους καλλιεργητές τους, ένα μέρος των οποίων μετασχηματίστηκε σε αυτοαπασχολούμενους απλούς εμπορευματοπαραγωγούς και ένα άλλο σε καπιταλιστές (οι οποίοι απασχολούν μισθωτούς αγροεργάτες σε μόνιμη ή εποχική βάση).

¹⁶² «Αυτός ο ενοικιαστής-κεφαλαιοκράτης πληρώνει στον γαιοκτήμονα, στον ιδιοκτήτη της γης που εκμεταλλεύεται, σε καθορισμένες προθεσμίες, λ.χ. κάθε χρόνο, ένα χρηματικό ποσό που συμφωνήθηκε με συμβόλαιο [...]. Το χρηματικό αυτό ποσό ονομάζεται γαιοπρόσοδος, αδιάφορο αν πληρώνεται για καλλιεργούμενη γη, για οικόπεδο, για ορυχεία, για ιχθυοτροφεία, για δάση κ.λπ. [...]. Επομένως, η γαιοπρόσοδος είναι εδώ η μορφή με την οποία πραγματοποιείται οικονομικά, αξιοποιείται (verwertet) η γαιοκτησία» (Μαρξ 1978-β: 770).

«Αυτό που δίνει ο κεφαλαιοκράτης με τη μορφή της προσόδου στο γαιοκτήμονα είναι απλώς ένα περισσευούμενο μέρος της υπεραξίας εκείνης, που την έβγαλε, εκμεταλλευόμενος με το κεφάλαιό του άμεσα αγροεργάτες.» (Μαρξ 1978-β: 982).

Το κεφάλαιο, βέβαια, δεν βρίσκει αντιμέτωπό του το μονοπώλιο της γαιοκτησίας¹⁶³ μόνο στη σφαίρα της γεωργικής παραγωγής, καίτοι στην παρούσα ανάλυση θα επικεντρωθούμε στην πρόσοδο εκ της κατοχής του αγροτικού εδάφους και δεν θα ασχοληθούμε με την πρόσοδο εκ των ορυχείων και των οικοπέδων.

3. Η λεγόμενη διαφορική πρόσοδος

3.1. Για τον ορισμό της διαφορικής προσόδου

Γενικεύοντας την άποψη του Μαρξ, μπορεί να ειπωθεί ότι αυτό που δίνει ο κεφαλαιοκράτης στο γαιοκτήμονα με τη μορφή του ενοικίου είναι το μέρος του κέρδους του, το οποίο παραμένει πάνω από το μέσο κέρδος του κεφαλαίου και προέρχεται από την άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση των εργατών.

Έχοντας ως δεδομένο ότι ο καπιταλιστής ενοικιαστής θα αποκομίσει σε κάθε περίπτωση το μέσο ποσοστό κέρδους, ας διερευνήσουμε από τι εξαρτάται ακριβώς το μέγεθος του πλεονάσματος που βρίσκεται πάνω από το μέσο ποσοστό κέρδους (και ισούται ως εκ τούτου με το μέγεθος της προσόδου την οποία καρπώνεται ο γαιοκτήμονας) και ποια είναι η «φύση» του.

Η ανάλυση των κλασικών θεωρητικών της Πολιτικής Οικονομίας (Σμιθ και Ρικάρντο) σχετικά με το μέγεθος του πλεονάσματος –ανάλυση την οποία υιοθετεί αρχικά ο Μαρξ– στράφηκε σε δύο κρίσιμους παράγοντες. Πρώτον, στις διαφορές ευφορίας και τοποθεσίας των διάφορων τμημάτων γης. Δεύτερον, στις διαφορές της επένδυσης κεφαλαίου επί των διάφορων τμημάτων της γης.

Πρόκειται για την, κατά Μαρξ, *διαφορική πρόσοδο* σε δύο εκδοχές. Την *διαφορική πρόσοδο πρώτου είδους* και την *διαφορική πρόσοδο δεύτερου είδους*, αντίστοιχα. Η διαφορική πρόσοδος εκφράζεται με τη μετατροπή σε πρόσοδο του πρόσθετου κέρδους που προκύπτει από τη *διαφορά μεταξύ της αγοραίας τιμής* (που καθορίζεται – γενικά μιλώντας– από την τιμή παραγωγής του επενδυμένου στην *χειρότερη γη* κεφαλαίου, η οποία και ισούται με τα έξοδα παραγωγής συν το μέσο ποσοστό κέρδους) και της *τιμής παραγωγής του μεμονωμένου κεφαλαίου που είναι επενδυμένο σε ένα (περισσότερο αποδοτικό) κομμάτι γης*. (Μαρξ 1978-β: 796-919. Βλ. επίσης Σμιθ 2000: I.xi.a. 1, 6 και 8, Ρικάρντο 1992: 46 επ., 155 επ., 181 επ., 368 επ. [Κεφ. II, X, XXIV, XXXII]).

Και στις δύο της εκφράσεις (αφαιρουμένων των επιπτώσεων της ζήτησης), η διαφορική πρόσοδος (ως μέγεθος) συναρτάται θετικά με τις διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας στα διάφορα τμήματα της γης (τις οφειλόμενες είτε στις διαφορές ευφορίας και τοποθεσίας των διάφορων τμημάτων γης –πρόσοδος πρώτου είδους– είτε στις διαφορές στην επένδυση κεφαλαίου επί των διάφορων τμημάτων της γης – πρόσοδος δεύτερου είδους), καθόσον η παραγωγικότητα της εργασίας συναρτάται αρνητικά με τις τιμές παραγωγής των ατομικών κεφαλαίων.

¹⁶³ Αυτό το *μονοπώλιο της γαιοκτησίας* δεν αντιστοιχεί στις μορφές του μονοπωλίου που συζητήσαμε στο Κεφάλαιο 5 (φυσικά, τεχνητά και τυχαία μονοπώλια) καθώς δεν συνδέεται ούτε με την αποκλειστική χρήση ενός συντελεστή παραγωγής (μια φυσική πηγή ή μια τεχνολογική καινοτομία) ούτε με μια ενοϊκή θέση στην αγορά. Αναφέρεται στο *νομικό μονοπώλιο* (ιδιοκτησία) της γης, ή όποιου άλλου συντελεστή παραγωγής, και στην εξ αυτής της ιδιοκτησίας απαίτηση για πληρωμή (πρόσοδος), όταν αυτός ο συντελεστής εκμισθώνεται, ασχέτως παραγωγικού αποτελέσματος ή ακόμα και μορφής χρήσης του (παραγωγής ή μη παραγωγικής) από τον ενοικιαστή.

Για τον Ρικάρντο, και στις δυο παραλλαγές διαφορικής προσόδου, το χειρότερο κομμάτι γης δεν δίνει διαφορική πρόσοδο, εφόσον έχουμε δεχτεί ότι η τιμή παραγωγής του επενδυμένου στην χειρότερη γη κεφαλαίου καθορίζει την αγοραία (ή ρυθμίζουσα την αγορά) τιμή. Για τον Σμιθ και τον Μαρξ τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Θα εξετάσουμε αυτό το ζήτημα στη συνέχεια.

3.2. Αγοραία τιμή, χειρότερη γη και διαφορική πρόσοδος

Θεωρήσαμε, καταρχήν, ως δεδομένο ότι η αγοραία τιμή του προϊόντος της γης καθορίζεται από την τιμή παραγωγής του επενδυμένου στην χειρότερη γη κεφαλαίου.

Είναι εύλογο να διερωτηθούμε: Γιατί, άραγε, η αγοραία τιμή του προϊόντος της γης δεν καθορίζεται από την «μέση τιμή [...] που βρίσκεται ανάμεσα στα δυο άκρα» (Μαρξ 1978-β: 225), όπως, για παράδειγμα, στη βιομηχανία;

Σύμφωνα με την σμιθιανή, την ρικαρδιανή αλλά και την μαρξική προσέγγιση (βλ. και πιο κάτω), με την αύξηση του πληθυσμού, η ζήτηση των αγροτικών προϊόντων τείνει διαρκώς να υπερβαίνει την προσφορά τους, και οπωσδήποτε υπερβαίνει την προσφορά που προέρχεται από τα πλέον εύφορα και σε καλύτερη θέση εδάφη. Η πίεση της ζήτησης οδηγεί μέχρι την καλλιέργεια και της χειρότερης, κάθε φορά, γης. Εάν η τιμή αγοράς δεν κάλυπτε την τιμή παραγωγής της χειρότερης γης (εξασφάλιση για τον συγκεκριμένο καπιταλιστή ενοικιαστή του μέσου κέρδους), η γη αυτή θα αποσυρόταν από την καλλιέργεια. Η μη ικανοποιηθείσα ζήτηση θα την επανέφερε ανεβάζοντας την αγοραία τιμή στο ύψος της τιμής παραγωγής σ' αυτή την, χειρότερη, γη.

Δεν θα μπορούσε, ωστόσο, ανάλογη επιχειρηματολογία να διατυπωθεί και για την παραγωγή της (χειρότερης) βιομηχανίας ενός κλάδου ομοειδών προϊόντων, έτσι που αυτή να καθορίζει την αγοραία τιμή;

Η απάντηση, για τον Ρικάρντο, είναι αρνητική και έχει να κάνει με την ειδική «ατέλεια» του παραγωγικού συντελεστή εδάφους «εν συγκρίσει προς τους [...] παραγωγικούς συντελεστές, υφ' ων εξυπηρετείται ο βιομήχανος» (Ρικάρντο 1992: 55), δεδομένου, βέβαια, του αυξημένου «ειδικού βάρους» του αγροτικού εδάφους στην αγροτική παραγωγή. Ποια ατέλεια; Το *σχετικά περιορισμένο* (εν συγκρίσει προς άλλους, και ιδίως τους τεχνολογικούς, συντελεστές) του εύφορου και καλύτερης θέσης αγροτικού εδάφους, ειδικά, και του αγροτικού εδάφους γενικά (βλ. επίσης Λένιν 1986: 23).

Καθορίζεται, όμως, αυτοτελώς η αγοραία τιμή του κάθε συγκεκριμένου αγροτικού προϊόντος από την τιμή παραγωγής του επενδυμένου κεφαλαίου στην χειρότερη, για την παραγωγή του, γη; Όχι ακριβώς, σύμφωνα, τουλάχιστον, με την τροποποίηση της ρικαρδιανής θεωρίας που πραγματοποίησε ο Μαρξ ακολουθώντας τον Σμιθ.

Συναντούμε εδώ μια από τις, κατά Μαρξ, «μεγάλες υπηρεσίες, που πρόσφερε ο Α. Σμιθ», ο οποίος εξήγησε «με ποιον τρόπο η γαιοπρόσοδος του κεφαλαίου που χρησιμοποιείται στην παραγωγή άλλων αγροτικών προϊόντων, λ.χ. του λιναριού, των χρωστικών φυτών, στην αυτοτελή κτηνοτροφία κ.λπ., καθορίζεται από τη γαιοπρόσοδο που δίνει το κεφάλαιο το επενδεδυμένο στην παραγωγή του κύριου μέσου διατροφής. Πράγματι, ύστερα από τον Σμιθ δεν έγινε στο σημείο αυτό ούτε ένα βήμα προς τα μπρος» (Μαρξ 1978-β: 766).¹⁶⁴

¹⁶⁴ Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Σμιθ: «η πρόσοδος των εκτάσεων που καλλιεργούνται για την παραγωγή της τροφής των ανθρώπων ρυθμίζει την πρόσοδο του μεγαλύτερου μέρους των άλλων καλλιεργούμενων εκτάσεων. Κανένα προϊόν δεν μπορεί να αντέξει επί μακρόν μια χαμηλότερη τιμή, καθ' όσον η γη θα στρεφόταν άμεσα σε άλλη χρήση. Και αν ένα δεδομένο προϊόν επιτρέπει προσωρινά μια υψηλότερη τιμή, αυτό οφείλεται στο ότι η έκταση της γης που μπορεί να διαμορφωθεί ώστε να

Για να ρυθμίζει, ωστόσο, το κύριο μέσο διατροφής τη γαιοπρόσοδο του κεφαλαίου που χρησιμοποιείται στην παραγωγή άλλων αγροτικών προϊόντων απαιτείται μια βασική προϋπόθεση. Οι εκτάσεις αγροτικής γης που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του πρέπει να επιτρέπουν τη στροφή άλλων καλλιεργειών προς αυτό, και αντίστροφα (Σμιθ 2000: I.xi.b. 38).

Οι γαίες, λοιπόν, στις οποίες καλλιεργείται το κύριο μέσο διατροφής, καθορίζουν γενικά τη γαιοπρόσοδο που δίνει το κεφάλαιο το οποίο χρησιμοποιείται στην παραγωγή άλλων αγροτικών προϊόντων, με την έννοια ότι *ρυθμίζουν ένα κατώτατο όριο γαιοπροσόδου ανά ευφορία και τοποθεσία του αγροτικού εδάφους*. Κάθε χρήση γης άλλη από την παραγωγή του κύριου μέσου διατροφής η οποία δεν εξασφαλίζει αυτό το κατώτατο όριο θα οδηγήσει σε στροφή (δεδομένης της υψηλής λειτουργούσας ζήτησης για το κύριο μέσο διατροφής) στην παραγωγή του κύριου μέσου διατροφής.¹⁶⁵

Επομένως, σύμφωνα με τον Σμιθ και τον Μαρξ, *δεν είναι η χειρότερη γη του οποιουδήποτε αγροτικού προϊόντος που καθορίζει αυτοτελώς την αγοραία τιμή του, αλλά η χειρότερη γη του κύριου μέσου διατροφής*. Ανεξάρτητα από την τιμή παραγωγής του, η αγοραία τιμή του οποιουδήποτε, πλην του κύριου μέσου διατροφής, αγροτικού προϊόντος πρέπει να είναι τέτοια ώστε στο χειρότερο, για την παραγωγή αυτού του προϊόντος, αγροτικό έδαφος ο καπιταλιστής ενοικιαστής να δίνει στο γαιοκτήμονα γαιοπρόσοδο τουλάχιστον ίση προς εκείνη του, αντίστοιχης ευφορίας και τοποθεσίας, αγροτικού εδάφους στο οποίο καλλιεργείται το κύριο μέσο διατροφής.

4. Η λεγόμενη απόλυτη πρόσοδος

4.1. Ο μαρξικός ορισμός της απόλυτης προσόδου

Θα προσανατολίσουμε την ανάλυσή μας στο αγροτικό έδαφος και θα θέσουμε το ερώτημα: Το χειρότερο αγροτικό έδαφος για την καλλιέργεια, έστω σιτηρών, μπορεί άραγε να γίνει αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης *μόνο* από το γαιοκτήμονα νομικό ιδιοκτήτη του, εφόσον αυτός δεν έχει τη δυνατότητα να καρπωθεί ως εισόδημα μια πρόσοδο;

Η απάντηση του Ρικάρντο είναι θετική, στη βάση όσων εκθέσαμε. Ο Μαρξ απαντά, αντιθέτως, αρνητικά. Η πρώτη καλλιεργούμενη αλλά και η χειρότερη γη μπορούν να αποδώσουν πρόσοδο. Η τελευταία όχι διαφορετική, αλλά *απόλυτη πρόσοδο*.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, την απόλυτη πρόσοδο τη δημιουργεί αποκλειστικά η γαιοκτησία, λόγω του μονοπωλίου της επί του εδάφους. Επιχειρηματολογεί με τον εξής τρόπο: Η απόλυτη πρόσοδος βγαίνει απ' *όλα τα εδάφη* και πηγάζει από το *περίσσευμα της αξίας* των αγροτικών προϊόντων *πάνω από την τιμή παραγωγής τους*. Για μία ακόμα φορά, ο Μαρξ θεωρεί ότι η αξία είναι μετρήσιμη ποσότητα, η οποία είναι τελείως συγκρίσιμη με την τιμή (δηλαδή ποιοτικά αντίστοιχη), έτσι που να μπορεί να τεθεί το ερώτημα της *διαφοράς μεγέθους* μεταξύ και των δύο ποσοτήτων.

είναι κατάλληλη γι' αυτό το προϊόν, είναι υπερβολικά μικρή για να καλύψει τη λειτουργούσα ζήτηση» (Σμιθ 2000: I.xi.b. 34).

¹⁶⁵ Είναι «ενδιαφέρουσα [για τον Μαρξ, η] περιγραφή που κάνει ο Σμιθ για το πώς η πρόσοδος του κύριου φυτικού μέσου διατροφής καθορίζει όλες τις άλλες αυστηρά αγροτικές προσόδους (της κτηνοτροφίας, της παραγωγής ξυλείας, των εμπορευσιμων φυτών), επειδή οι τρόποι παραγωγής τους είναι αμοιβαία μετατρέψιμοι. Εξαιρεί το ρύζι, στις περιοχές στις οποίες αποτελεί το κύριο φυτικό μέσο διατροφής, επειδή οι λασπώδεις εκτάσεις στις οποίες καλλιεργείται το ρύζι δεν μπορούν να μετατραπούν σε χορτολίβαδα, σε σιταροχώραφα κ.λπ. και αντίστροφα» (Μαρξ 1982: 397).

Αλλά ας ακολουθήσουμε την πορεία της συλλογιστικής που αναπτύχθηκε από τον Μαρξ: Υποστηρίζει ότι προϋπόθεση, για να μπορεί να είναι η *αξία* μεγαλύτερη από την τιμή παραγωγής των αγροτικών προϊόντων, αποτελεί η χαμηλότερη μέση αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου που είναι επενδυμένο στη γη, σε σύγκριση με εκείνη του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου (δηλαδή η συγκριτικά μεγαλύτερη συμμετοχή του μεταβλητού, ή ισοδύναμα η συγκριτικά μικρότερη συμμετοχή του σταθερού κεφαλαίου στο συνολικό κεφάλαιο της γεωργίας, σε σχέση με το μέσο κοινωνικό κεφάλαιο). Η χαμηλότερη αυτή σύνθεση του κεφαλαίου στη γεωργία έχει ως αποτέλεσμα να παράγεται περισσότερη υπεραξία στην αγροτική οικονομία από την αντίστοιχη υπεραξία ενός ισομεγέθους κεφαλαίου με μέση κοινωνική οργανική σύνθεση. Πρόκειται για παραγωγή όχι απλώς υπεραξίας, αλλά πλεονάζουσας υπεραξίας στη σφαίρα της αγροτικής παραγωγής.¹⁶⁶ Το μονοπώλιο της γαιοκτησίας (λειτουργώντας ως φραγμός στη διοχέτευση κεφαλαίου από τη βιομηχανία στην αγροτική οικονομία) εμποδίζει την πλεονάζουσα αυτή υπεραξία να μπει στην γενική εξίσωση του ποσοστού κέρδους, αποσπώντας έτσι, ως πρόσοδο, το πλεόνασμά της πάνω από το μέσο ποσοστό κέρδους (Μαρξ 1978-β: 920-50).

4.2. Το αναλυτικό πλαίσιο της «απόλυτης προσόδου»

Εδώ, όπως ήδη είδαμε, τίθεται ένα σοβαρό θεωρητικό πρόβλημα: το πρόβλημα της *συμμετρίας αξιών και τιμών παραγωγής*. Το πρόβλημα αυτό αναλύθηκε στο Κεφάλαιο 5 σε αναφορά με την πραγμάτευση από τον Μαρξ του «μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής», η οποία είχε ως προϋπόθεση τη θεώρηση των τιμών ως *μορφών παρόμοιων με τις αξίες*, με την έννοια ότι οι τελευταίες έχουν μια εμπειρικά απτή υπόσταση. Πρόκειται για ό,τι έχουμε ήδη περιγράψει ως εμπειριστική υποχώρηση από το μαρξικό θεωρητικό σύστημα στην Κλασική (δηλαδή ρικαρδιανή) Πολιτική Οικονομία.

Εκθέτουμε στη συνέχεια την επιχειρηματολογία του Μαρξ για να της ασκήσουμε κριτική, γνωρίζοντας ότι πρόκειται για μια απομάκρυνση από το δικό του θεωρητικό σύστημα.

Υποστηρίζει, λοιπόν, ο Μαρξ ότι η σύνθεση του επενδυμένου στη γεωργία κεφαλαίου είναι χαμηλότερη της μέσης κοινωνικής του σύνθεσης. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην σχετική καθυστέρηση της γεωργίας, έτσι ώστε η απόλυτη πρόσοδος, ως προκύπτουσα από τις διαφορές στην αξιακή (οργανική) σύνθεση των κεφαλαίων της γεωργίας και των μη γεωργικών τομέων, να εμφανίζεται ως μια ιστορικά πεπερασμένη κατηγορία, καταρχάς.¹⁶⁷

¹⁶⁶ «Αν η σύνθεση του κεφαλαίου σε μια σφαίρα της παραγωγής είναι χαμηλότερη από τη σύνθεση του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου [...] τότε η αξία του προϊόντος του *πρέπει* να στέκει πάνω από την τιμή παραγωγής του» (Μαρξ 1978-β: 933, η έμφαση προστέθηκε).

¹⁶⁷ Σχετικά με το ζήτημα αυτό ο Μαρξ γράφει: «Αν η μέση σύνθεση του αγροτικού κεφαλαίου ήταν ίδια με τη σύνθεση του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου [...] τότε θα εξέλειπε η απόλυτη πρόσοδος» (Μαρξ 1978-β: 940). Και επεξηγεί: «Αν τώρα σε μια δοσμένη χώρα με κεφαλαιοκρατική παραγωγή [...] η σύνθεση του αγροτικού κεφαλαίου είναι χαμηλότερη από εκείνη του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου, πρόκειται για ένα ζήτημα που μόνο η στατιστική μπορεί να το κρίνει [...]. Εν πάση περιπτώσει από θεωρητική άποψη είναι βέβαιο, ότι μόνο κάτω από αυτή την προϋπόθεση μπορεί η αξία των προϊόντων της γεωργίας να βρίσκεται πάνω από την τιμή παραγωγής τους» (Μαρξ 1978-β: 935). Οι περισσότεροι μαρξιστές θεωρούν αυτή την προϋπόθεση ως δεδομένη. Για παράδειγμα ο Λένιν υποστηρίζει ότι «υπάρχουν οι ιδιομορφίες της γεωργίας που δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αγνοηθούν [...]. Για όλες αυτές τις ιδιομορφίες η μεγάλη μηχανική παραγωγή στη γεωργία δε θα έχει ποτέ όλα εκείνα τα γνωρίσματα που έχει στη βιομηχανία» (Λένιν 1986: 41).

Εντούτοις, ακόμη κι αν δεχτούμε ότι η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου στη γεωργία είναι χαμηλότερη της σύνθεσης του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου, υπάρχει ένα άλλου είδους ζήτημα, που θα το εμφανίσουμε με ένα απλό παράδειγμα.

Ας υποθέσουμε ότι:

Στη γεωργία: $70\sigma + 30\mu + 30\nu = 130$ αξία.

Στη βιομηχανία: $80\sigma + 20\mu + 40\nu = 140$ αξία.

Τι λέει το απλό μας παράδειγμα: Ότι ακόμα κι αν η σύνθεση του κεφαλαίου στη γεωργία είναι χαμηλότερη εκείνης στη βιομηχανία ($7/3 = 2,3$ έναντι $8/2 = 4$) για ισομεγέθη κεφάλαια (= 100), το υψηλότερο ποσοστό υπεραξίας στη βιομηχανία ($40/20$ ή 200%) έναντι της γεωργίας ($30/30$ ή 100%) έχει ως αποτέλεσμα η αξία του ακαθάριστου βιομηχανικού προϊόντος να υπερβαίνει την αξία του ακαθάριστου αγροτικού προϊόντος. Είναι λογικό να υποθέσει κάποιος, χωρίς να εγκαταλείψει το επιχείρημα του Μαρξ, ότι υπάρχει ένα υψηλότερο ποσοστό υπεραξίας στη βιομηχανία, επειδή ακριβώς αυτή είναι κλάδος υψηλής αξιακής (οργανικής) σύνθεσης κεφαλαίου, έναντι της γεωργίας που είναι κλάδος χαμηλής σύνθεσης κεφαλαίου; Νομίζουμε ότι η όλη ανάλυση του Μαρξ επί της έννοιας της σχετικής υπεραξίας στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* δεν αφήνει αμφιβολία ότι μια τέτοια υπόθεση είναι λογική.¹⁶⁸

Ο Μαρξ συνδέει την άνοδο στην παραγωγικότητα της εργασίας με την άνοδο της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, χωρίς να εξετάζει την άμεση συνέπεια αυτής της αυξημένης παραγωγικότητας: την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Επομένως, η τεκμηρίωση της απόλυτης προσόδου με βάση τις διαφορές στην (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου απαιτεί μια πολύ ειδική εκδοχή συνδυασμών (σύνθεσης κεφαλαίων και ποσοστών υπεραξίας) που να επιτρέπουν την ύπαρξη πλεονάζουσας υπεραξίας στη σφαίρα της αγροτικής παραγωγής.

Ακόμα, λοιπόν, κι αν ακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του Μαρξ, η οποία, στο σημείο αυτό, βασίζεται στην ρικαρδιανή (μη μαρξική) έννοια της αξίας, και πάλι δεν προκύπτει το συμπέρασμα που ο Μαρξ εξάγει για την προέλευση της απόλυτης γαιοπροσόδου.

4.3. Η απόλυτη πρόσοδος ως «πολιτική πρόσοδος»: Ταξικός συσχετισμός και μονοπωλιακή τιμή

Μπορεί άραγε να απεγκλωβιστεί η συζήτηση για την απόλυτη πρόσοδο από τους ειδικούς συνδυασμούς της αξιακής σύνθεσης των κεφαλαίων και των ποσοστών της υπεραξίας, ή θα πρέπει να θεωρηθεί η απόλυτη πρόσοδος ως θεωρητική κατηγορία «φάντασμα» και «φιάσκο»; (Rey 1973, Βεργόπουλος χ.χ.έ, Harvey 1982)

Με δεδομένο ότι στο μαρξικό σύστημα θα πρέπει να απορρίπτεται κάθε επιχειρηματολογία που στηρίζεται στην υπόθεση ή υπονοεί ότι αξίες και τιμές αποτελούν σύμμετρα και ως εκ τούτου ποσοτικά συγκρίσιμα μεγέθη, η μαρξική θεωρία της απόλυτης προσόδου μπορεί, κατά την άποψή μας, να γίνει θεωρητικά δεκτή μόνο αν η κατηγορία «απόλυτη πρόσοδος» ερμηνευτεί ως «πολιτική πρόσοδος», δηλαδή συνδεθεί με μια μορφή *μονοπωλιακής τιμής*. Η έννοια της «πολιτικής προσόδου» μπορεί να μορφοποιηθεί σε σχέση με τις μαρξικές έννοιες του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων, αφενός, και της αξίας ως κοινωνικής μορφής του πλούτου στον ΚΤΠ, αφετέρου. Λόγω της περιορισμένης της έκτασης, η γη (η οποία δεν μπορεί να αναπαραχθεί σε οποιαδήποτε ποσότητα, όπως κάθε άλλο

¹⁶⁸ Όπως σημειώνει ο P. Sweezy, η «άνοδος στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου συμβαδίζει με την αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας [...] η αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας τείνει να συνοδεύει ένα υψηλότερο ποσοστό υπεραξίας» (Σουήζυ χ.χ.έ.: 123-4).

«συνηθισμένο» εμπόρευμα) μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, να μονοπωληθεί από μια ιδιαίτερη τάξη, την τάξη των γαιοκτημόνων:

«Η γαιοκτησία προϋποθέτει το μονοπώλιο ορισμένων προσώπων πάνω σε καθορισμένα κομμάτια της υδρογείου, που, αποκλεισμένων όλων των άλλων προσώπων, τα διαθέτουν σαν σφαίρες που ανήκουν αποκλειστικά σ' αυτούς, σαν σφαίρες άσκησης της δικής τους προσωπικής θέλησης» (Μαρξ 1978-β: 767).

Ως αποτέλεσμα αυτού του μονοπωλίου, εκεί όπου ο ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων το επιτρέπει (στο ιστορικό πεδίο μιας δεδομένης καπιταλιστικής κοινωνίας και σε μια ειδική συγκυρία), τα αγροτικά προϊόντα πωλούνται σε μια *μονοπωλιακή τιμή*, καθόσον υφίσταται μια *πρόσοδος την οποία δημιουργεί το μονοπώλιο της γαιοκτησίας*. Εναλλακτικά, η πρόσοδος μπορεί να δημιουργήσει μια μονοπωλιακή τιμή εξαιτίας του φραγμού που ορθώνει η γαιοκτησία στην (απρόσοδο) τοποθέτηση του κεφαλαίου επί της γης.

Η πρόσοδος αυτού του είδους, σε αντίθεση με την διαφορική πρόσοδο, είναι καθαρά *«πολιτική»*, καθότι ανεξάρτητη από τις όποιες διαφορές στη γονιμότητα, την τοποθεσία ή τις επενδύσεις κεφαλαίου επί του εδάφους. Η *«πολιτική πρόσοδος»* είναι το υπό την αίρεση της ταξικής σύγκρουσης αστών-γαιοκτημόνων δυνητικό οικονομικό αποτέλεσμα της νομικής ιδιοκτησίας των δεύτερων επί του εδάφους, το οποίο αποτυπώνεται πολιτικά στην *κρατική πολιτική* επί της γεωργίας (βλ. και Emsley 1998).

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι δεν είναι η υψηλή τιμή (ή αξία) των αγροτικών προϊόντων (οφειλόμενη στην χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα ή σε οποιονδήποτε άλλο λόγο) που δημιουργεί ή καθιστά δυνατή την πρόσοδο, αλλά αντίθετως, η πρόσοδος, προκαλούμενη εκ της γαιοκτησίας, δημιουργεί μια μονοπωλιακή-υψηλή τιμή των αγροτικών προϊόντων. Ο ίδιος ο Μαρξ υιοθέτησε τουλάχιστον μία φορά αυτήν τη θέση (βλ. επίσης Bensch 2000):

«Παρ' όλο που η ιδιοκτησία στη γη μπορεί να ωθεί προς τα άνω, πάνω από την τιμή παραγωγής τους, την τιμή των προϊόντων της γης, δεν εξαρτιέται από αυτήν, αλλά από τη γενική κατάσταση στην αγορά, κατά πόσο η αγοραία τιμή ξεπερνάει την τιμή παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 939, οι υπογραμμίσεις δικές μας).¹⁶⁹

Ωστόσο, αυτή η «γενική κατάσταση στην αγορά» πρέπει να ιδωθεί ως μια οικονομική αποκρυστάλλωση του ταξικού συσχετισμού δύναμης μεταξύ της τάξης των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων σε μια δεδομένη καπιταλιστική κοινωνία. Πρόκειται για μια περίπτωση όπου, η «αγορά... διαπλάθεται *επί τη βάση των υπαρχουσών ταξικών σχέσεων*» (Βεργόπουλος 1975: 205).

Συνεπώς: Η αγοραία τιμή καθορίζεται όχι από την τιμή παραγωγής στην χειρότερη γη αλλά από την τιμή παραγωγής στην χειρότερη γη συν την «πολιτική» πρόσοδο. Ως εκ τούτου, η καλύτερη γη αποδίδει όχι μόνο διαφορική πρόσοδο αλλά μια πρόσοδο η οποία είναι το άθροισμα της διαφορικής και της «πολιτικής προσόδου». Εν ολίγοις, η «πολιτική πρόσοδος» επανακαθορίζει την αγοραία τιμή, η οποία προσδιορίζεται στη βάση της διαφορικής προσόδου, καθιστώντας τη μια μονοπωλιακή τιμή.

¹⁶⁹ Ο Μαρξ ήταν περισσότερες από μία φορές αμφίσημος ως προς την πιθανή εξήγηση της απόλυτης προσόδου: «Είναι αναγκαίο να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στο αν η πρόσοδος πηγάζει από μια μονοπωλιακή τιμή, γιατί υπάρχει μια ανεξάρτητη από αυτήν μονοπωλιακή τιμή των προϊόντων ή της ίδιας της γης, και στο αν τα προϊόντα πουλιούνται σε μια μονοπωλιακή τιμή, γιατί υπάρχει μια πρόσοδος» (Μαρξ 1978-β: 952-953). [«Man muß unterscheiden, ob die Rente aus einem Monopolpreis fließt, weil ein von ihr unabhängiger Monopolpreis der Produkte oder des Bodens selbst existiert, oder ob die Produkte zu einem Monopolpreis verkauft werden, weil eine Rente existiert» (MEW 25: 783)].

Αυτό σημαίνει ότι οι οικονομικές μορφές που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική γεωργία μπορεί να θεωρητικοποιηθούν με τις έννοιες που διαμορφώθηκαν στο μαρξικό έργο και όχι με βάση το αιφνίδιο φλερτ του Μαρξ με την ρικαρδιανή θεωρία της αξίας.

5. Συμπεράσματα

Η ανάλυση του Μαρξ για τη γαιοπρόσοδο και ιδίως το μέρος της που αναφέρεται στην απόλυτη πρόσοδο είναι ένα από τα πιο αδύνατα σημεία του οικονομικού έργου του. Όχι μόνο δεν ξεπερνά οριστικά το κλασικό πλαίσιο που μορφοποιήθηκε από τον Άνταμ Σμιθ και τον Ντέβιντ Ρικάρντο (όπως στην περίπτωση της διαφορικής προσόδου), αλλά και όταν προσπαθεί να το ξεπεράσει (όπως στην περίπτωση της απόλυτης προσόδου) παγιδεύεται στην γνωστή σχέση θεωρητικής αμφιταλάντευσης προς το θεωρητικό σύστημα της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας (την ποιοτική εξομοίωση αξίας και τιμής, η οποία τον οδηγεί στις ποσοτικές «συγκρίσεις» μεταξύ των δύο μεγεθών) και πέφτει σε ανεπίλυτες εννοιολογικές αντιφάσεις.

Εντούτοις, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε στην Ενότητα 4.3 αυτού του κεφαλαίου, η μαρξική θεωρία της αξίας και των τάξεων, απαλλαγμένη από τα λάθη του ίδιου του Μαρξ, είναι το θεωρητικό σύστημα που μπορεί να επιτρέψει την θεωρητική κατανόηση των φαινομένων που απορρέουν από το γεγονός ότι οι γαιοκτήμονες, ως ιδιαίτερη κοινωνική τάξη, μπορούν να μονοπωλούν «καθορισμένα κομμάτια της υδρογείου, σαν σφαίρες άσκησης της δικής τους προσωπικής θέλησης».

ΜΕΡΟΣ IV

ΤΟ ΚΥΚΛΩΜΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ, ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΡΔΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

7. Ο «νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους

1. Εισαγωγή

Στο Τμήμα IV του βιβλίου θα ασχοληθούμε κυρίως με ζητήματα οικονομικής αστάθειας και κρίσεων, αντλώντας θεωρητικά επιχειρήματα και συμπεράσματα από τη μια πλευρά από τις έννοιες και τις αναλύσεις που ανέπτυξε ο ίδιος ο Μαρξ και από την άλλη από τις ιστορικές θεωρητικές διαμάχες, που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του Μαρξισμού (των μαρξιστικών θεωριών και προσεγγίσεων) γύρω από τα ζητήματα αυτά.

Πριν προσεγγίσουμε το κυρίως θέμα μας κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στον μαρξικό «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», ο οποίος αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης και διαφορετικών προσεγγίσεων μεταξύ των μαρξιστών θεωρητικών για περισσότερο από έναν αιώνα.

Η τάση του ποσοστού του κέρδους να πέφτει είχε γίνει μέρος της πίστης των οικονομολόγων από την εποχή της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας. Ο Ρικάρντο επιχείρησε να την ερμηνεύσει ως αποτέλεσμα του «νόμου των φθινουσών αποδόσεων». Η λειτουργία του «νόμου» αυτού, επιφέροντας αφενός την αύξηση των (πραγματικών και χρηματικών) προσόδων που πλήρωναν οι καπιταλιστές ενοικιαστές γης (farmers) στους γαιοκτήμονες και αφετέρου την αύξηση των ονομαστικών (χρηματικών) μισθών, λόγω της ανόδου των τιμών στα μισθιακά εμπορεύματα, θα οδηγούσε σε μια αντίστοιχη πτώση των (πραγματικών και χρηματικών) κερδών.

Ο Μαρξ, με το νόμο του της *πτωτικής τάσης* του ποσοστού κέρδους, επιχειρεί να δείξει ότι η τεχνολογική καινοτομία, που εισάγεται στην παραγωγή από τον ατομικό κεφαλαιοκράτη στο πλαίσιο του ανταγωνισμού και έχει ως στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (άρα και του ποσοστού υπεραξίας), θα μπορούσε να είναι η αιτία για ένα τέτοιο φαινόμενο. Βασίζει την ανάλυσή του στις έννοιες *τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου* (η οποία υποδηλώνει την ποσότητα των μέσων παραγωγής ανά μονάδα ζωντανής εργασίας σε υλικούς όρους) και *αξιακή (ή οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου* (ο λόγος του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο, σε όρους αξίας).

2. Η επιχειρηματολογία του Μαρξ

Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ ορίζει ως «ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» εκείνες τις συνθήκες από τις οποίες προκύπτει αύξουσα αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου ως συνέπεια της αύξουσας τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει με την κεφαλαιακή συσσώρευση και την τεχνολογική καινοτομία. Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ υποστήριξε ότι, με δεδομένο τον ειδικώς καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και αν όλοι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί, μπορεί να προκύψει μια πτώση στο ποσοστό κέρδους. Προϋπόθεση για κάτι τέτοιο είναι το να αυξάνει η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας που αυτή επιφέρει.

Θεωρώντας ότι το ποσοστό του κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (R) μπορούμε να γράψουμε:

$$R = \frac{v}{C + v} = \frac{v/\mu}{[C/\mu] + 1} \quad (1)$$

όπου το C συμβολίζει το σταθερό κεφάλαιο, το υ/μ το ποσοστό εκμετάλλευσης (ποσοστό της υπεραξίας) και το (C/μ) την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου.

Μπορεί να δειχτεί ότι το (C/μ) είναι θετική συνάρτηση του (T/π), όπου T είναι η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και π η παραγωγικότητα της εργασίας (ή το αντίστροφο της αξίας μιας μονάδας προϊόντος). Έτσι, εάν το T αυξάνει γρηγορότερα από το π, η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει. Σ' όλες τις περιπτώσεις που αυτή η αύξηση είναι ταχύτερη από την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης (υ/μ), (αύξηση την οποία επιφέρει η τεχνολογική πρόοδος, διότι μειώνει την τιμή του – σταθερού ή αργά μεταβαλλόμενου– πραγματικού μισθού) η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους υπερέχει των αντίρροπων προς αυτήν τάσεων (βλ. αναλυτικά Σταμάτης 1993).

Ακολουθώντας τη λογική της ανάλυσης του Μαρξ μπορεί να διατυπωθεί η θέση ότι σ' όλες τις περιπτώσεις όπου η τεχνολογική καινοτομία δεν προκαλεί υψηλότερες αυξήσεις στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, έναντι των αυξήσεων στην παραγωγικότητα της εργασίας, θα παρουσιαστεί μια ανοδική τάση στο ποσοστό κέρδους. Η ανοδική τάση στο ποσοστό κέρδους επικρατεί επίσης όταν το ποσοστό εκμετάλλευσης (υ/μ) αυξάνει ταχύτερα από την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου ή όταν η οργανική σύνθεση μειώνεται βραδύτερα από το ποσοστό εκμετάλλευσης.¹⁷⁰

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο «νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

α) Ισχύει υπό συγκεκριμένες «ιστορικές» προϋποθέσεις, τις οποίες ο Μαρξ ονόμασε «ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής»,¹⁷¹ διότι θεωρούσε ότι αποτελούν την κυρίαρχη μορφή εισαγωγής τεχνολογικών καινοτομιών της εποχής του: Την ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας και την αδυναμία του αυξανόμενου ποσοστού εκμετάλλευσης να αντισταθμίσει τις επιπτώσεις από την αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Ο «νόμος» δεν αποκλείει εντούτοις τη μη ύπαρξη των προϋποθέσεων αυτών, άρα την ανάσχεση ή αντιστροφή της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

β) Ισχύει (στο βαθμό που υφίστανται οι ανωτέρω προϋποθέσεις) «με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς». Επομένως δεν επαρκεί για να αποφανθεί κάποιος για την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους, με δεδομένο ότι αυτό επηρεάζεται εξίσου από «όλους τους άλλους παράγοντες», πέραν αυτών που συνδέονται με την τεχνολογική καινοτομία. Στους άλλους παράγοντες εντάσσονται η μεταβολή της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας και της έντασης λειτουργίας του συστήματος των μηχανών, η μεταβολή της τιμής των πρώτων υλών (που επηρεάζει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου), η αύξηση των δεξιοτήτων των εργαζομένων (του «συλλογικού

¹⁷⁰ Ο ίδιος ο Μαρξ γράφει: «Εξεταζόμενο το ζήτημα αφηρημένα, όταν πέφτει η τιμή του ενός ξεχωριστού εμπορεύματος, επειδή ανέβηκε η παραγωγική δύναμη της εργασίας, επομένως και επειδή αυξήθηκε ταυτόχρονα ο αριθμός αυτών των φθηνότερων εμπορευμάτων, μπορεί το ποσοστό του κέρδους να μένει το ίδιο [...]. Το ποσοστό του κέρδους θα μπορούσε ακόμα και ν' ανέβει, αν με την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας συνδεόταν μια σημαντική μείωση της αξίας των στοιχείων του σταθερού και ιδίως του πάγιου κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 290).

¹⁷¹ «Γι' αυτό, με τη συσσώρευση του κεφαλαίου αναπτύσσεται ο ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και με τον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αναπτύσσεται η συσσώρευση του κεφαλαίου. Οι δύο αυτοί οικονομικοί παράγοντες προκαλούν, χάρη στη σύνθετη σχέση της αμοιβαίας ώθησής τους, την αλλαγή εκείνη στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με την οποία το μεταβλητό συστατικό γίνεται ολοένα και πιο μικρό σε σύγκριση με το σταθερό. [...] Τα πρόσθετα κεφάλαια που σχηματίστηκαν στην πορεία της [...] συσσώρευσης [...] χρησιμεύουν κατά προτίμηση σαν βοηθητικά μέσα για την εκμετάλλευση νέων εφευρέσεων και ανακαλύψεων και γενικά βιομηχανικών τελειοποιήσεων» (Μαρξ 1978-α: 648, 650).

εργαζόμενου») στο δεδομένο σύστημα (και με δεδομένη τεχνολογία) παραγωγής κ.λπ. (βλ. αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 9).

Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο ίδιος ο Μαρξ επισήμαινε την «ιστορικότητα» του νόμου που διατύπωσε και απέδιδε την ισχύ του στον τρόπο διάδοσης, στην εποχή του, των νέων τεχνολογιών: Εισάγονταν τεχνολογίες που μείωναν το ποσοστό κέρδους, διότι η σχετικά αργή γενίκευσή τους επέτρεπε στον κεφαλαιοκράτη που πρώτος τις εισήγαγε να απολαμβάνει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ένα «πρόσθετο κέρδος». Έγραφε ο Μαρξ:

«Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική κι αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτοια νέα μέθοδος παραγωγής φτηναίνει τα εμπορεύματα. Γι' αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους [...]. Τσεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής [...]. Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο συναγωνισμός όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού κέρδους» (Μαρξ, 1978-β: 334-335).

Εντούτοις, πάρα πολλοί μαρξιστές ερμήνευσαν, και εξακολουθούν να ερμηνεύουν, το «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους ως ένα καθολικής ισχύος εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ισχύει πάντα όσο υφίσταται ο καπιταλισμός.¹⁷² Θεώρησαν μάλιστα ότι συνιστά το «νόμο» που περιγράφει την *πραγματική* εξέλιξη του ποσοστού κέρδους, χωρίς να απαιτείται η γνώση «όλων των άλλων παραγόντων», που ο Μαρξ στο τμήμα του έργου του που αναφέρεται στο «νόμο» θεώρησε σταθερούς, εφαρμόζοντας την επιστημονική αρχή *ceteris paribus*¹⁷³.

3. Ο «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» ως η μαρξιστική θεωρία των οικονομικών κρίσεων

Ο «νόμος της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους ερμηνεύθηκε από πολλούς μαρξιστές ως η «μαρξιστική θεωρία των κρίσεων». Ο πρώτος μαρξιστής θεωρητικός που υποστήριξε την άποψη αυτή ήταν ο Henryk Grossmann, ο οποίος διατύπωσε και ανέπτυξε τη θεωρία του στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930, στο περιθώριο της διαμάχης ανάμεσα στις μαρξιστικές θεωρίες της υποκατανάλωσης από τη μια μεριά και της υπερσυσσώρευσης από την άλλη (βλ. Κεφάλαιο 8). Σύμφωνα με τον Γκρόσμαν, το ειδοποιό γνώρισμα των οικονομικών κρίσεων είναι η πτώση του ποσοστού κέρδους ως συνέπεια των τεχνολογικών καινοτομιών που προκαλούν αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου με ταχύτερους ρυθμούς ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας.

Όταν τα μέσα και οι δυνατότητες του καπιταλιστικού συστήματος να ανθίσταται στην τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους εξαντληθούν, θα επέλθει και το τέλος του

¹⁷² Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Ένγκελς αισθάνθηκε υποχρεωμένος να συμπληρώσει (ή να «διορθώσει») τη φράση του Μαρξ «το ποσοστό του κέρδους θα μπορούσε ακόμα και ν' ανέβει [...]», την οποία μόλις πιο πάνω παραθέσαμε, με την ακόλουθη απόφαση, η οποία δεν βρίσκεται στα πρωτότυπα χειρόγραφα του Μαρξ του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (MEGA 1992): «Στην πραγματικότητα, όμως, το ποσοστό του κέρδους, όπως είδαμε κιόλας, θα πέφτει με το πέρασμα του χρόνου» (Μαρξ 1978-β: 290, ό.π. Σύγκριση MEGA 1992: 319).

¹⁷³ Πρόκειται για μέθοδο γνωστή και από τις φυσικές επιστήμες, η οποία συνίσταται στην εξέταση των μεταβολών ενός μεγέθους υπό την επίδραση των μεταβολών ενός άλλου, θεωρώντας σταθερούς όλους τους λοιπούς παράγοντες. Αναλυτικότερα για το ζήτημα, βλ. Κεφ. 8.

καπιταλισμού. Η θεωρία των κρίσεων αποτελούσε έτσι για τον Γκρόσμαν και μια θεωρία *κατάρρευσης* του καπιταλισμού. Ο Γκρόσμαν θεωρούσε μικρής σημασίας τις άλλες θεωρίες των κρίσεων (όπως π.χ. τη συζήτηση γύρω από τα σχήματα αναπαραγωγής του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*, βλ. το Κεφάλαιο 8 του παρόντος) που άφηναν έξω το ζήτημα του «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», και ονόμαζε «νεο-αρμονικούς» («Neo-Harmoniker», Grossmann 1971: 86) όσους μαρξιστές δεν είχαν μια θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού. Έγραφε:

«Ο νόμος [της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους] καθ'αυτός είναι στην πραγματικότητα μια αυτονόητη συνέπεια της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όταν η συσσώρευση λαμβάνει χώρα στη βάση μιας συνεχώς υψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου [...]. Τελικά η συσσώρευση θα καταστεί αδύνατη, διότι η μάζα της υπεραξίας δεν θα επαρκεί για να εξασφαλίζει το απαραίτητο ποσοστό αύξησης στο γοργά αυξανόμενο σταθερό κεφάλαιο [...]. Με την περαιτέρω αύξηση της οργανικής σύνθεσης θα φτάσει αναγκαστικά ένα χρονικό σημείο όπου θα είναι αδύνατο να συνεχιστεί η οποιαδήποτε συσσώρευση. Αυτός είναι ο μαρξικός νόμος της κατάρρευσης [του καπιταλισμού]» (Grossmann 1971: 28-29).¹⁷⁴

Η πρώτη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία που εξετάζουμε εδώ είναι ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η κρίση υπερπαραγωγής αποτελεί ένα διακριτό (περιοδικό) φαινόμενο ως προς την (μονίμως δρώσα) τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους (Bucharin 1970: 45).

Μια πιο ριζική κριτική στην ερμηνεία των κρίσεων με βάση την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους διατυπώθηκε τη δεκαετία του 1930 από τη Natalie Moszkowska (Μοσκόβσκα 1988: 79-94). Η Μοσκόβσκα υποστήριξε ότι η τεχνική πρόοδος που εισάγεται στην καπιταλιστική παραγωγή, τουλάχιστον στην περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι απλώς δεν αυξάνει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου ταχύτερα από το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας (το ποσοστό υπεραξίας), αλλά αντίθετα: α) αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης και συγχρόνως β) αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου να μειώνεται. Αυτό σημαίνει ότι και η μεσο-μακροπρόθεσμη κίνηση του ποσοστού κέρδους είναι ανοδική υπό την επίδραση των δύο προαναφερθέντων παραγόντων.

Η επιχειρηματολογία της Μοσκόβσκα, καίτοι δεν τεκμηριώνεται σε στατιστικά στοιχεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης της εποχής, που θα καθιστούσαν σαφές ποιοι παράγοντες από αυτούς που επηρεάζουν το ποσοστό κέρδους έπαιζαν τον πλέον αποφασιστικό ρόλο, καθιστά σαφές ότι το ποσοστό κέρδους είναι συνάρτηση τόσο (α) της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου (του λόγου σταθερό προς μεταβλητό κεφάλαιο) όσο και (β) του ποσοστού υπεραξίας, και ότι συνεπώς το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται (πέρα από την περίπτωση που υπέδειξε η Μοσκόβσκα), είτε όταν το δεύτερο (το ποσοστό υπεραξίας) αυξάνεται ταχύτερα από ό,τι η πρώτη (η αξιακή σύνθεση) είτε όταν το δεύτερο μειώνεται βραδύτερα από ό,τι η πρώτη.

Η προσέγγιση του Γκρόσμαν προσέδωσε στον μαρξικό «νόμο» έναν μηχανιστικό-τελεολογικό χαρακτήρα, μετατρέποντάς τον, όπως είπαμε, σε μια «μαρξιστική θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού». Εντούτοις, η ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων ως έκφραση του μαρξικού «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού

¹⁷⁴ Τα προγενέστερα έργα του Grossman υποστήριζαν μια διαφορετική μαρξιστική ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων, και συγκεκριμένα την εκδοχή της θεωρίας της υπερπαραγωγής που διατυπώθηκε το 1901 από τον Tugan-Baranowsky (βλ. Κεφ. 8). Το 1919, συνοψίζοντας τις θέσεις του της εποχής εκείνης έγραφε: «Η κρίση είναι το αποτέλεσμα της μη σχεδιασμένης συσσώρευσης» (Grossman 2000: 176). Για την πολιτική στράτευση και το θεωρητικό έργο του Grossman, βλ. Kuhn 2000.

κέρδους» υιοθετήθηκε αργότερα από άλλους σημαντικούς μαρξιστές, όπως ο Maurice Dobb (1968 [1937]) και ο Ernest Mandel (1995), σε μια μη μηχανιστική και μη τελεολογική εκδοχή. Υποστήριζαν ότι ο μαρξικός νόμος εκδηλώνεται μόνο προσωρινά (και τότε προκύπτουν οι οικονομικές κρίσεις), ενώ ακολούθως η ισχύς του ακυρώνεται από τις αντεπιδρώσεις αιτίες, οι οποίες αποκαθιστούν το ύψος του ποσοστού κέρδους στα προηγούμενα επίπεδα.¹⁷⁵

Ο Ντομπ, γράφοντας το 1937, διατύπωσε επίσης μια σχέση ανάμεσα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους (συνεπεία του «νόμου») και στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας, λόγω των αυξήσεων των μισθών που προκύπτουν στις συγκυρίες ταχείας επέκτασης της καπιταλιστικής παραγωγής, ως συνέπεια των μειώσεων ή και της εξάντλησης του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού» των ανέργων κατά τις περιόδους αυτές (Dobb 1968: 79-126). Το μερικό σταμάτημα της παραγωγής που ακολουθεί κάθε απότομη πτώση του ποσοστού κέρδους, θεωρήθηκε ως σημείο αφετηρίας για μια ανοδική αντιστροφή της εξέλιξης του ποσοστού κέρδους, καθώς το κλείσιμο των λιγότερο παραγωγικών μονάδων συνοδεύεται από αύξουσα ανεργία, μειώσεις μισθών, εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής κ.ο.κ. (Dobb 1968: 79-126. Για την προσέγγιση του Μαντέλ βλ. το Κεφ. 9).

Ακόμα και αν δεχθούμε ότι ο μαρξικός «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» σε συγκεκριμένες συγκυρίες υπερισχύει έναντι των παραγόντων που αντεπιδρούν σε αυτόν, δεν είναι ορθό, πιστεύουμε, να συλλάβουμε τις κρίσεις ως το αποτέλεσμα κυρίως του μαρξικού νόμου. Διότι, όπως είπαμε, ο μαρξικός νόμος λαμβάνει υπόψη του τις μεταβολές που προκύπτουν στην αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους αποκλειστικά και μόνο από την τεχνική πρόοδο, και συνδέεται με την υπόθεση ότι συνεπεία αυτής αυξάνει ταχύτερα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου από ό,τι η παραγωγικότητα της εργασίας. Όμως, όπως θα αναπτύξουμε αναλυτικότερα στα επόμενα, η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους, καθορίζονται επίσης από άλλους παράγοντες, πέρα από την τεχνολογική εξέλιξη.

4. Η απόρριψη του μαρξικού «νόμου»

Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ μελέτησε το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» υπό την υπόθεση ότι το συνολικό σταθερό κεφάλαιο αναλώνεται στη διάρκεια κάθε περιόδου παραγωγής ή, εναλλακτικά, ότι το σταθερό κεφάλαιο, C , στη σχέση (1) ισούται με το κόστος σε σταθερό κεφάλαιο, σ , κατά την εξεταζόμενη περίοδο (δηλαδή $C=\sigma$). Μέσα από την υπόθεση αυτή, ο Μαρξ στην πραγματικότητα μελέτησε την εξέλιξη της «αποδοτικότητας κόστους», δηλαδή το λόγο $r = v/(\sigma + \mu)$, αντί του $R = v/(C + \mu)$ που αντιστοιχεί στο ποσοστό κέρδους. Πίστευε ότι η κατεύθυνση εξέλιξης της «αποδοτικότητας κόστους» συμπίπτει πάντα με εκείνη του ποσοστού κέρδους. Εντούτοις, αυτό δεν είναι ακριβές, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω. Αν η τάση εξέλιξης των δύο μεγεθών ήταν πάντα προς την ίδια κατεύθυνση, τότε, μπορεί να δειχθεί ότι, υπό συγκεκριμένες εύλογες προϋποθέσεις, θα υπήρχε αναγκαστικά μια *τάση του ποσοστού κέρδους να αυξάνει*, αντί του «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» που διατύπωσε ο Μαρξ.

Ο πρώτος μαρξιστής θεωρητικός που υπέβαλε σε κριτική το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» ήταν ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (Tugan-Baranowsky 1969 [1901]), τον οποίο ακολούθησαν αργότερα και άλλοι οικονομολόγοι, με

¹⁷⁵ Στην ίδια παράδοση εντάσσονται, μεταξύ άλλων, οι Yaffe (1973), Bullock and Yaffe (1975), Callinicos (1987).

διασημότερο τον Nobuo Okishio (1961). Οι κριτικές αυτές επιχειρούν να θεμελιώσουν τη θέση ότι η εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών έχει ως αποτέλεσμα την σε κάθε περίπτωση *άνοδο* και ουδέποτε την πτώση του ποσοστού κέρδους, επομένως ότι ο μαρξικός νόμος είναι λογικά εσφαλμένος.

Ο βασικός ισχυρισμός του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι είναι ότι η υποκατάσταση εργασίας από συστήματα μηχανών (δηλαδή η εισαγωγή καινοτομιών στην παραγωγή) πρέπει σε κάθε περίπτωση να θεωρείται ότι λαμβάνει χώρα υπό (1) *μη μειούμενη συνολική υλική εκροή*, (2) *μη μειούμενο υλικό πλεόνασμα* και (3) *μη αυξανόμενο πραγματικό μισθό*. Απέδειξε κατόπιν ότι αυτές οι προϋποθέσεις αναγκαστικά συνεπάγονται ότι δεν μπορεί να υπάρξει μείωση της «αποδοτικότητας κόστους», την οποία επίσης θεωρούσε ως ένα δείκτη που μεταβάλλεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως και το ποσοστό κέρδους (βλ. Tugan-Baranowsky 2000: 81-108).

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι διατυπώνει την ανάλυσή του με βάση ένα απλό παράδειγμα μιας επιχείρησης η οποία παράγει ένα υλικό προϊόν (αξίες χρήσης) μεγέθους a και αξίας b ($b = \mu + \nu = \text{ποσότητα [ώρες] δαπανηθείσας εργασίας}$), με ποσοστό υπεραξίας 100% ($\nu/\mu = 1$) και με τη χρήση μόνο μεταβλητού κεφαλαίου ($C = \sigma = 0$, άρα $\mu = \nu = b/2$). Οι πραγματικοί μισθοί είναι $a/2$, όπως και το υλικό πλεόνασμα. Η παραγωγικότητα της εργασίας (μονάδες προϊόντος ανά μονάδα δαπανηθείσας εργασίας) είναι $\pi = a/b$. Σε όρους αξίας έχουμε επομένως: $(b/2)\mu + (b/2)\nu = b$, και σε υλικούς όρους: $(a/2)\mu + (a/2)\nu = a$. Το ποσοστό κέρδους (= «αποδοτικότητα κόστους») θα είναι $r = \nu/\mu = 1$.

Κατόπιν ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι υποθέτει ότι η επιχείρηση είναι σε θέση να παράγει την *ίδια ποσότητα* υλικού προϊόντος (a) υποκαθιστώντας τη μισή ζωντανή δαπανώμενη εργασία με μηχανές (με σταθερό κεφάλαιο). Η υπόθεση αυτή είναι εύλογη (δεν θα είχε νόημα μια αλλαγή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου από την οποία να προέκυπτε μια μικρότερη ποσότητα υλικού προϊόντος), αλλά οριακή, διότι η αλλαγή στην τεχνική σύνθεση κατά κανόνα συνδέεται με αυξήσεις της υλικής εκροής. Η υπόθεση αυτή σημαίνει ότι στις νέες τεχνικές συνθήκες οι εναπομείναντες εργάτες παράγουν με τη χρήση των μηχανών τόσο ακριβώς επιπλέον προϊόν όσο παρήγαγαν οι απολυθέντες εργάτες στο παλαιό τεχνολογικό περιβάλλον. Αμετάβλητο παραμένει και το υλικό πλεόνασμα (= $a/2$). Εφόσον τώρα δαπανάται η μισή ποσότητα εργασίας για την παραγωγή της ίδιας ποσότητας υλικού προϊόντος, θα έχουμε *αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας*, με ταυτόχρονη *μείωση της αξίας* (= ποσότητα δαπανώμενης εργασίας) του προϊόντος στο μισό (= $b/2$). Η υποκατάσταση εργαζομένων από μηχανές δεν ευνοεί την αύξηση των πραγματικών μισθών, άρα γίνεται η υπόθεση ότι αυτοί παραμένουν σταθεροί, δηλαδή αθροιστικά είναι τώρα $a/4$, λόγω της μείωσης του αριθμού των εργαζομένων στο μισό. Η αξία τους όμως (ο ονομαστικός μισθός), λόγω και πάλι της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, μειώνεται, πράγμα που σημαίνει ότι το ποσοστό υπεραξίας θα αυξηθεί. Όλο το σταθερό κεφάλαιο φθείρεται στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής ($C = \sigma$).

Από τη συνολική υλική εκροή (a), το καθαρό προϊόν (σε όρους αξίας χρήσης) είναι: $(a/4)\mu + (a/2)\nu = \frac{3}{4}a$. Το υπόλοιπο ($\frac{1}{4}a$) προορίζεται, ως αξία, να αντικαταστήσει την αξία των φθαρέντων μέσων παραγωγής. Η παραγωγικότητα της εργασίας στις νέες συνθήκες προκύπτει από τη διαίρεση του καθαρού υλικού προϊόντος με την αξία της (τη συνολική δαπανηθείσα εργασία), δηλαδή είναι $\pi = (\frac{3}{4}a) : (\frac{1}{2}b) = \frac{3a}{2b}$. Η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου είναι το υλικό του μέγεθος διαιρεμένο διά της παραγωγικότητας της εργασίας, $\mu = (a/4) : (3a/2b) = b/6$, και είναι ίση, σύμφωνα με τις υποθέσεις του συγγραφέα, με την αξία των (φθειρόμενων στη διάρκεια της περιόδου)

μέσων παραγωγής. Η νέα αξία (= η συνολική δαπανώμενη ποσότητα εργασίας) είναι $b/2$ και αν από αυτήν αφαιρέσουμε το μεταβλητό κεφάλαιο ($\mu = b/6$), προκύπτει για την υπεραξία $v = b/3$. Επομένως, σε όρους αξίας έχουμε:

$$\frac{b}{6}\sigma + \frac{b}{6}\mu + \frac{b}{3}v = \frac{b}{3}, \text{ και το ποσοστό κέρδους (= η «αποδοτικότητα κόστους») είναι } r = \frac{v}{\sigma + \mu} = 1, \text{ δηλαδή παραμένει αμετάβλητο(η).}$$

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι σχολιάζει ως εξής τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το παράδειγμα που παραθέσαμε:

«Κάθε αντικατάσταση της χειρωνακτικής από την μηχανοποιημένη εργασία και του μεταβλητού κεφαλαίου από το σταθερό θα προκαλέσει λοιπόν τις ακόλουθες μεταβολές: Η υπεραξία θα μειωθεί σχετικά, αλλά ταυτόχρονα η παραγωγικότητα της εργασίας θα αυξηθεί, γεγονός που θα έχει ως συνέπεια τη μείωση των εργασιακών αξιών του μεταβλητού και του σταθερού κεφαλαίου. Η μείωση της αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου είναι ταυτόσημη με μια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Όλα αυτά τα αντεπιδρώντα αίτια αναιρούν τα αντίστοιχα αποτελέσματα επί του ποσοστού κέρδους, το οποίο επομένως παραμένει σταθερό [...]. Στην ανάλυσή μας κάναμε, εντούτοις, μια σημαντική υπόθεση, η οποία σίγουρα δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα: Υποθέσαμε συγκεκριμένα ότι η εισαγωγή των μηχανών δεν αυξάνει το κοινωνικό προϊόν. Στην πραγματικότητα αυξάνεται πολύ έντονα, υπό τις συνθήκες αυτές, η συνολική μάζα του προϊόντος [...]. Αυτό συνεπάγεται μια τροποποίηση των συμπερασμάτων μας [...]. Το ποσοστό κέρδους αναγκαστικά αυξάνεται ως συνέπεια της σχετικής αύξησης του σταθερού κεφαλαίου» (Tugan-Baranowsky 1969: 214-15).

Ο μαρξικός «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» υποβλήθηκε σε κριτική μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με βάση το λεγόμενο «Θεώρημα του Οκίσιου»: Το 1961, ο Οκίσιου κατέληξε σε αντίστοιχα συμπεράσματα με εκείνα του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, μελετώντας ένα μοντέλο οικονομίας με τρεις τομείς, στο οποίο υπολόγισε τις τιμές παραγωγής και το αντίστοιχο μέσο ποσοστό κέρδους, υπό την *προϋπόθεση* ότι οι εισαγόμενες νέες τεχνικές παραγωγής *μειώνουν το κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος [μοναδιαίο κόστος]* (Okishio 1961). Ο Οκίσιου, όπως και ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, θεώρησε αμετάβλητο τον πραγματικό μισθό και ως ποσοστό κέρδους υπολόγισε την «αποδοτικότητα του κόστους». Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το r αναγκαστικά αυξάνεται, ως αποτέλεσμα της σχετικής αύξησης του λόγου κεφάλαιο/εργασία.

Όπως έδειξε ο Μ. Χάινριχ (Heinrich 1999: 337-341), η επιχειρηματολογία του Οκίσιου μπορεί να διατυπωθεί επίσης και σε όρους αξίας (δαπανώμενης εργασίας), μέσω των ακόλουθων απλών παραδοχών:

Μια καπιταλιστική επιχείρηση παράγει κατά τη διάρκεια μιας περιόδου μια εκροή αξίας:

$$w_1 = \sigma_1 + \mu_1 + v_1 \quad (2)$$

Πριν από την επόμενη περίοδο παραγωγής εισάγεται μια καινοτομία υποκατάστασης εργασίας, η οποία αυξάνει το κόστος σταθερού κεφαλαίου της επιχείρησης σε $\sigma_2 = \sigma_1 + \Delta\sigma_1$ και μειώνει το κόστος μεταβλητού κεφαλαίου σε $\mu_2 = \mu_1 - \Delta\mu_1$. Η καινοτομία αυτή έχει νόημα για την επιχείρηση μόνο αν ικανοποιείται το κριτήριο μείωσης του συνολικού κόστους, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να είναι:

$$\Delta\sigma_1 < \Delta\mu_1 \quad (3)$$

Υποτίθεται επιπλέον ότι (α) ο πραγματικός μισθός παραμένει σταθερός, (β) η επιχείρηση παράγει κατά την δεύτερη περίοδο παραγωγής την ίδια ποσότητα υλικής εκροής με την πρώτη και (γ) η νέα παραγωγική τεχνική, από την οποία προκύπτει μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, έχει γενικευτεί σε ολόκληρη την οικονομία κατά το τέλος της πρώτης παραγωγικής περιόδου (και παραμένει στη συνέχεια σταθερή).¹⁷⁶ Η αξία του προϊόντος που παράγει η επιχείρηση κατά την δεύτερη περίοδο θα έχει μειωθεί, λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Αν t είναι ο συντελεστής που δείχνει αυτήν τη μείωση της παραγόμενης αξίας ανά μονάδα προϊόντος στην οικονομία ως σύνολο, τότε η αξία του προϊόντος που παρήγαγε η επιχείρηση κατά την δεύτερη περίοδο θα είναι:

$$w_2 = \sigma_2 + \mu_2 + v_2 = t(\sigma_1 + \mu_1 + v_1) \quad (4)$$

Η αξία των εισροών της επιχείρησης σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο αντίστοιχα θα είναι:

$$\sigma_2 = t(\sigma_1 + \Delta\sigma_1) \quad (5)$$

$$\mu_2 = t(\mu_1 - \Delta\mu_1) \quad (6)$$

Αντικαθιστώντας τις σχέσεις 5 και 6 στη σχέση 4 προκύπτει:

$$v_2 = t(v_1 + \Delta\mu_1 - \Delta\sigma_1) \quad (7)$$

Από τις σχέσεις 2 και 5 έως 7 προκύπτει ότι η «αποδοτικότητα κόστους» της επιχείρησης κατά την πρώτη (πριν από την εισαγωγή της καινοτομίας) και κατά την δεύτερη (μετά τη γενίκευση της καινοτομίας) παραγωγική περίοδο θα είναι, αντιστοίχως:

$$r_1 = \frac{v_1}{\sigma_1 + \mu_1} \quad (8)$$

$$r_2 = \frac{v_1 + \Delta\mu_1 - \Delta\sigma_1}{\sigma_1 + \mu_1 + \Delta\sigma_1 - \Delta\mu_1} \quad (9)$$

Λαμβάνοντας υπόψη το κριτήριο της ελαχιστοποίησης του κόστους (σχέση 3), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι $r_2 > r_1$, πράγμα που σημαίνει ότι με αυξανόμενη αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει επίσης η «αποδοτικότητα κόστους». Το θεώρημα του Οκίσιο μοιάζει, επομένως, να διαψεύδει τον μαρξικό «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους».

¹⁷⁶ Αυτό συνεπάγεται, από τη μια μεριά, ότι η εξεταζόμενη επιχείρηση δεν μπορεί να ωφεληθεί από την παραγωγή πρόσθετης υπεραξίας και, από την άλλη, ότι (λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης) τα μοναδιαία κόστη των εισροών της σε σταθερό κεφάλαιο και εργασιακή δύναμη υπόκεινται σε μειώσεις αξίας ανάλογες με τις μειώσεις αξίας της μονάδας του προϊόντος που παράγει.

5. «Αποδοτικότητα κόστους» και ποσοστό κέρδους. Μια σημείωση σχετικά με τις διαμάχες γύρω από τον μαρξικό «νόμο»

Το θεώρημα του Οκίσιο προκάλεσε μια μακρόχρονη διαμάχη μεταξύ των μαρξιστών, όχι απλώς αναφορικά με την ισχύ ή μη του μαρξικού «νόμου», αλλά επίσης και αναφορικά με τη σημασία του «νόμου» στο πλαίσιο της συνολικής μαρξιστικής θεωρίας. Διατυπώθηκαν σχεδόν όλες οι δυνατές ερμηνείες: από προσεγγίσεις που ακολουθούν την παράδοση του Χ. Γκρόσμαν, σύμφωνα με τις οποίες ο «νόμος» συνιστά ακρογωνιαίο λίθο του μαρξιστικού θεωρητικού οικοδομήματος ως συνόλου,¹⁷⁷ μέχρι τη θέση ότι η απόρριψή του αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας.¹⁷⁸

Η διαμάχη αναζωπυρώθηκε προσφάτως, όταν οι υποστηρικτές της προσέγγισης του λεγόμενου «Χρονικά Μεταβλητού Ενιαίου Συστήματος» (Temporal Single System - TSS) επιτέθηκαν στο θεώρημα του Οκίσιο με το επιχείρημα ότι το σταθερό κεφάλαιο μιας επιχείρησης διατηρεί την «ιστορική» του αξία (την αξία που είχε κατά τη στιγμή που αγοράστηκε), χωρίς να επηρεάζεται (απαξιώνεται) από μεταγενέστερες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας. (Βλ. Kliman 1996 και τα κριτικά άρθρα από τους Laibman 1999 και Foley 1999. Επίσης Kliman and Freeman σε Zarembka 1999 και Zarembka 2000.) Θεωρούμε ότι το επιχείρημα αυτό έχει πολύ μικρή αξία, για λόγους που έχουν εκτεθεί αναλυτικά και πειστικά στο πλαίσιο της συζήτησης που προαναφέραμε.¹⁷⁹

Το θεώρημα του Οκίσιο είναι ορθό (όπως ορθή ήταν επίσης η ανάλυση του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι εξήντα χρόνια νωρίτερα), με δεδομένες τις υποθέσεις επί των οποίων οικοδομήθηκε. Όπως έδειξε ο Σταμάτης (1993: 218 επ.), αν δεν εμμένει κανείς στην υπόθεση του μη αυξανόμενου πραγματικού μισθού, τότε, με την εισαγωγή τεχνολογιών που μειώνουν το κόστος ανά μονάδα προϊόντος, η «αποδοτικότητα του κόστους» μπορεί επίσης να μένει ανά περίπτωση σταθερή ή να μειώνεται, δηλαδή δεν αυξάνεται αναγκαστικά, όπως αποφαίνεται το θεώρημα του Οκίσιο. Αλλά ακόμα και υπό την προϋπόθεση σταθερού πραγματικού μισθού, να μεν η «αποδοτικότητα του κόστους» αυξάνει αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση, με την εισαγωγή τεχνολογικών που μειώνουν το κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος, όμως το ποσοστό κέρδους μπορεί και πάλι (υπό τις ίδιες υποθέσεις αναφορικά με το μοναδιαίο κόστος), ανά περίπτωση, να αυξάνει, να μένει σταθερό ή να μειώνεται. Με άλλα λόγια η τάση εξέλιξης της «αποδοτικότητας κόστους» δεν είναι αναγκαστικά η ίδια με εκείνην του ποσοστού κέρδους.

Διότι εάν έχουμε $C \neq \sigma$, τότε η σχέση (5) μετασχηματίζεται σε:

¹⁷⁷ «Η διαμάχη αναφορικά με την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει σχετίζεται άμεσα με θεμελιακά ζητήματα πολιτικής στρατηγικής [...] την ανατροπή του καπιταλισμού και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού», John Weeks (1982): «Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Profit Rate to Fall», *Capital and Class* 16: 62-77, παρατίθεται σε Cullenberg 1997: 60.

¹⁷⁸ «Ο δογματισμός που έχει συνδεθεί με τη θεωρία της “αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου” αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια στην ανάπτυξη ενός δημιουργικού μαρξιστικού προγράμματος για τη μελέτη των νόμων κίνησης της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας», John Roemer (1981): *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge: CUP, παρατίθεται σε Cullenberg 1997: 1.

¹⁷⁹ «Όταν οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα καθιστούν φτηνότερη την αντικατάσταση μιας υπάρχουσας μηχανής η οποία είχε αγοραστεί παλαιότερα έναντι περισσότερων χρημάτων, αυτή η μηχανή υπόκειται στην κατά Μαρξ “ηθική απαξίωση”. Υπό αυτούς τους όρους, το σταθερό κεφάλαιο γίνεται φτηνότερο [...]. Το *δυναμικό* ποσοστό κέρδους *αυξάνει* και, αν ένας καπιταλιστής δεν εξασφαλίσει αυτό το ποσοστό, θα το εξασφαλίσουν οι ανταγωνιστές του. Αυτό αποτελεί απλώς μια εφαρμογή της θέσης ότι είναι η κοινωνική και όχι η ατομική κατάσταση που καθορίζει την αξία» (Laibman 1999: 223).

$$C_2 = t(C_1 + \Delta C_1) \quad (5')$$

με $\Delta C_1 \neq \Delta \sigma_1$, πράγμα που σημαίνει ότι μετασχηματίζεται και η σχέση (7). Έτσι, ακόμα και με την υπόθεση του σταθερού πραγματικού μισθού, το ποσοστό κέρδους μπορεί να μειώνεται, όταν ικανοποιείται η ακόλουθη συνθήκη:

$$\frac{C_1}{\mu_1 + \nu_1} < \frac{C_2}{\mu_2 + \nu_2} \quad (10)$$

Εναλλακτικά, η ικανή συνθήκη για να μειώνεται το ποσοστό κέρδους δίνεται από την ακόλουθη σχέση:

$$\frac{d[\nu/\mu]}{dt} \cdot \frac{d[C/\mu]}{dt} = \frac{[\nu/\mu]'}{[C/\mu]'} < \frac{C}{C + \mu} \quad (11)^{180}$$

Επομένως, ο «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» είναι λογικά συνεκτικός, δηλαδή μπορεί να ισχύει υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Το κύριο λάθος του Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αναφορικά με το μειούμενο ποσοστό κέρδους είναι ότι θεώρησε πως η τάση της «αποδοτικότητας κόστους» και εκείνη του ποσοστού κέρδους ταυτίζονται, και έτσι επιχείρησε με μαθηματικούς και λογικούς υπολογισμούς να στηρίξει τη θέση ότι η τεχνολογική εξέλιξη (με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς) μπορεί να επιφέρει μια πτώση του ποσοστού κέρδους. Ακριβώς όπως στην περίπτωση του «προβλήματος του μετασχηματισμού», η προσπάθεια ορισμένων μαρξιστών να αποδείξουν ότι ο Μαρξ δεν έκανε ούτε ένα μεμονωμένο λάθος δεν συμβάλλει στη θεωρητική ισχύ και αξιοπιστία της μαρξιστικής θεωρίας.¹⁸¹

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε και πάλι ότι ο μαρξικός «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική κίνηση του ποσοστού κέρδους. Έχει εφαρμογή υπό συγκεκριμένες συνθήκες (τις οποίες ο Μαρξ ονόμασε «ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής»), οι οποίες μπορεί κάλλιστα να μην υφίστανται σε συγκεκριμένη καπιταλιστική οικονομία. Επιπλέον, επηρεάζει το ποσοστό κέρδους από κοινού με μια σειρά παραγόντων που δεν συνδέονται άμεσα με την τεχνολογική καινοτομία, παραγόντων που ο Μαρξ θεώρησε ως αμετάβλητους κατά την παρουσίαση του «νόμου» του.¹⁸²

¹⁸⁰ Η σχέση αυτή διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Tsuru (1951).

¹⁸¹ Όπως ορθά παρατηρεί ο Foley: «Η ισχύς και χρησιμότητα της ανάλυσης του Μαρξ σχετικά με την εκμετάλλευση ως την κεντρική κοινωνική σχέση της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν επιβεβαιώνεται ούτε καταρρίπτεται με βάση τεχνικές λεπτομέρειες της άλγεβρας των μητρών ή των διαφορικών εξισώσεων. Η θέση ότι τα τεχνικά κενά στην πραγμάτευση από τον Μαρξ του προβλήματος του μετασχηματισμού υπονομεύουν τη θεωρία του της εκμετάλλευσης είναι μια γραμμική επιχειρηματολογία που, ως επί το πλείστον, προωθείται από ρικαρδιανούς και μαρξινολιστές επικριτές του Μαρξ, των οποίων το κίνητρο είναι περισσότερο να απαξιώσουν παρά να αποσαφηνίσουν τη συμβολή της μαρξικής θεωρίας» (Foley 1999: 233).

¹⁸² «Το ξεκίνημα της πραγματικής γνώσης σχετικά με την τεχνική αλλαγή [...] είναι ότι τελικά, καθώς όλες οι επιδόσεις ανατρέπονται, δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι οποιαδήποτε παράμετρος [...] θα παραμείνει σταθερή. Μια αλλαγή της τεχνικής μεταβάλλει όλες τις σχέσεις στον τόπο εργασίας, τόσο τις φανερές όσο και τις καλυμμένες. Οι νόρμες παραγωγικότητας για καθεμία λειτουργία πρέπει να ξανασχεδιαστούν, και θα αποτελέσουν αντικείμενο σύγκρουσης. Πρέπει να ξανατοποθετηθούν οι γραμμές των δικαιοδοσιών. Κάποια κέντρα εξουσίας στο εσωτερικό των τόπων δουλειάς μπορεί να

Αυτό σημαίνει ότι μια φθίνουσα πορεία του ποσοστού κέρδους σε ορισμένη καπιταλιστική οικονομία για μια χρονική περίοδο, που εντοπίζεται με βάση μια συγκεκριμένη εμπειρική ανάλυση, μπορεί να ανάγεται σε άλλους παράγοντες από εκείνους που σχετίζονται με την τεχνολογική καινοτομία και το «νόμο της πτωτικής τάσης». Αυτό καθιστά αναγκαία την περαιτέρω έρευνα, για να εντοπιστούν οι εκάστοτε αιτίες της πορείας του ποσοστού κέρδους. Αυτό είναι απολύτως απαραίτητο για την αποκωδικοποίηση, πρώτα απ' όλα, των συγκυριών οικονομικής αστάθειας και κρίσης, για τις οποίες παίζουν καθοριστικό ρόλο οι παράγοντες που ο Μαρξ θεώρησε εδώ αμετάβλητους, και τους οποίους μελέτησε ξεχωριστά στα κεφάλαια του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* που προηγούνται της διατύπωσης του «νόμου».

Αυτή η ολότητα οικονομικών παραμέτρων και κοινωνικών αντιφάσεων που επηρεάζουν το ποσοστό κέρδους θα αποτελέσει αντικείμενο των δύο κεφαλαίων που έπονται.

διαβρωθούν από την εισαγωγή της νέας τεχνικής, ενώ άλλα να ισχυροποιηθούν [...]» (Laibman 1997: 49).

8. Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις και η θεωρητική της σημασία

1. Για το χαρακτήρα της «θεωρίας των κρίσεων» του Μαρξ

Οι οικονομικές κρίσεις της καπιταλιστικής οικονομίας προκύπτουν ως μια άμεσα αντιληπτή πραγματικότητα με συγκεκριμένα-τυπικά χαρακτηριστικά. Αυτό καθιστά αντιληπτό γιατί είχαν προκαλέσει την προσοχή των Μαρξ και Ένγκελς, πολλά χρόνια πριν από τη διατύπωση από τον Μαρξ του θεωρητικού συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.¹⁸³

Μέχρι την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, το 1867, ο Μαρξ είχε αναφερθεί στις οικονομικές κρίσεις με έναν περιγραφικό μάλλον, παρά θεωρητικό, τρόπο (Heinrich 1995). Αλλά ακόμα και στα ώριμα οικονομικά έργα του συναντούμε μόνο αποσπασματικές αναφορές στις κρίσεις. Χρειάζεται, επομένως, να «ανακαλύψει» κανείς και να ανασυγκροτήσει-αναπτύξει την μαρξική θεωρία των κρίσεων, πράγμα που απαιτεί αυτό που ο Αλτουσέρ ονόμασε «ενδεικτική» ή «συμπτωματολογική» ανάγνωση των ώριμων οικονομικών έργων του Μαρξ.¹⁸⁴

Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ ονομάζει τις οικονομικές κρίσεις «κρίσεις υπερπαραγωγής». Επιπλέον επισημαίνει ότι οι κρίσεις μπλοκάρουν την ομαλή αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης καθαρής:

«Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων –αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων– δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 317). «Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους (Μαρξ 1978-β: 326-327, η υπογρ. δική μας).

Εντούτοις, οι κρίσεις συνιστούν απλώς έναν προσωρινό κλονισμό (ή αποσταθεροποίηση) της διαδικασίας διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και ταυτοχρόνως ένα μηχανισμό αποκατάστασης των ισορροπιών και του ύψους του

¹⁸³ Ήδη το 1848, στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, έντεκα δηλαδή χρόνια πριν από την έκδοση του *Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, (1859, χρονολογία κατά την οποία ο Μαρξ δεν είχε ακόμα καταστρώσει την τελική δομή του βασικού έργου του, του *Κεφαλαίου*, H. Grossmann 1971, Heinrich 1995) και είκοσι σχεδόν χρόνια πριν από την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867), οι Μαρξ και Ένγκελς έγραφαν: «Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. [...] Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολλή βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν πάρα πολύ μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται από αυτές. Κάθε φορά που οι οικονομικές παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία, απειλούν την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. [...] Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις» (Μαρξ/Ένγκελς 1965: 36).

¹⁸⁴ «Μια ανάγνωση που τολμούμε να αποκαλέσουμε “ενδεικτική” (*symptomale*), εφόσον φανερώνει το αφανές στο κείμενο που διαβάσει και ταυτόχρονα το συσχετίζει με ένα άλλο κείμενο που υπάρχει ως αναγκαία απουσία μέσα στο πρώτο». (Althusser, σε Althusser κ.ά. 2003: 35). Ο Α. Ελεφάντης μεταφράζει τον όρο *symptomale* ως συμπτωματολογική (ανάγνωση).

ποσοστού κέρδους.¹⁸⁵ Αυτό σημαίνει ότι οι κρίσεις δεν αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ), αλλά ένα (δυναμικό) αποτέλεσμα της οικονομικής συγκυρίας, το οποίο όμως –αξίζει να τονιστεί– *πηγάζει από τις εγγενείς δομικές αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τον ΚΤΠ*. Ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει στο *Κεφάλαιο* ως αντικείμενο ανάλυσης τον ΚΤΠ γενικά, ασχολείται κυρίως με τις εγγενείς δομικές αντιφάσεις, δηλαδή με τα μόνιμα δομικά χαρακτηριστικά (τους «νόμους») του τρόπου παραγωγής, και δευτερευόντως με τις συγκυριακές αποκρυσταλλώσεις τους, όπως οι φάσεις του οικονομικού κύκλου και οι κρίσεις. Η αποσπασματική μορφή που έχει η θεωρία των κρίσεων στο έργο του Μαρξ οφείλεται σ' αυτό ακριβώς το γεγονός.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, οι κρίσεις χαρακτηρίζονται από μια «πληθώρα κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 317), από υπερπαραγωγή κεφαλαίου τόσο στη μορφή (επενδυμένων) μέσων παραγωγής όσο και στη μορφή αδιάθετων (καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών) εμπορευμάτων. Η υπερπαραγωγή αυτή δεν είναι ποτέ απόλυτη (δεν αφορά τις κοινωνικές ανάγκες), αλλά σχετική, δηλαδή προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: αναφέρεται πάντοτε στη δύναμη να πληρώσει ζήτηση (τόσο για μέσα κατανάλωσης όσο και για μέσα παραγωγής)¹⁸⁶ και στο ύψος εκείνο του *ποσοστού κέρδους*, που αν δεν επιτυγχάνεται, διακόπτεται «η “υγιής”, “ομαλή” ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 323).

Υπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση), της οποίας η άλλη όψη είναι η *υστέρηση* (ως προς την παραγωγή) της *δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης* (υποκατανάλωση), και *πτώση του ποσοστού κέρδους* είναι οι έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει τις αλληλεξαρτώμενες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού. Ποια όμως από τις έννοιες αυτές αποδίδει την κυρίαρχη όψη της ενότητας, δηλαδή αποτυπώνει την «ειδοποιό διαφορά» (συνιστά την βασική αιτιώδη σχέση) της κρίσης;

Ανάλογα με την απάντηση που έδωσαν στο ερώτημα αυτό, οι μαρξιστές χωρίστηκαν σε διακριτά θεωρητικά ρεύματα, δείχνοντας ότι το πρόβλημα παραμένει ανοιχτό στην μαρξιστική θεωρία. Το θεωρητικό έργο του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις δεν είναι δυνατόν να διαβαστεί ερήμην της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης για τις κρίσεις, ακριβώς γιατί η συζήτηση αυτή διεξήχθη σε αναφορά με τις θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μαρξ.

Όπως παρατηρούσε το 1935 η Ναταλί Μοσκόβσκα, αναφερόμενη στους μαρξιστές οικονομολόγους, «σε κανένα πεδίο της πολιτικής οικονομίας δεν κυριαρχεί μια τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων, όσο σ' αυτό της διερεύνησης των οικονομικών κρίσεων» (Μοσκόβσκα 1988: 37. Βλ. επίσης Clarke 1994).

Ήδη πριν το θάνατο του Μαρξ, η «υποκαταναλωτική ερμηνεία» ήταν κυρίαρχη και στις δύο περιοχές του πλανήτη όπου η μαρξιστική θεωρία επηρέαζε ένα σημαντικό μέρος της διανόησης και του εργατικού κινήματος: τη Ρωσία και τη Γερμανία-Αυστρία. Εντούτοις, οι προσεγγίσεις αυτές αποτέλεσαν γρήγορα αντικείμενο κριτικής από μια θεωρία που αντλούσε τα επιχειρήματά της από την ανάλυση του Μαρξ για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού

¹⁸⁵ «Οι κρίσεις είναι πάντα μόνο στιγμιαίες βίαιες λύσεις των υπαρχουσών αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις που αποκαθιστούν για μια στιγμή τη διαταραγμένη ισορροπία» (Μαρξ 1978-β: 315).

¹⁸⁶ «Η πλεονασματική μάζα εμπορευμάτων είναι πάντοτε σχετική, δηλαδή πλεονασματική μάζα σε συγκεκριμένες τιμές. Οι τιμές, στις οποίες τα εμπορεύματα απορροφώνται τότε, είναι καταστροφικές για τον παραγωγό ή τον έμπορο» (Μαρξ 1982: 589).

κεφαλαίου, και την οποία εισήγαγε, τόσο στη Ρωσία όσο και στη Γερμανία-Αυστρία, ο Μιχαήλ φον Τουγκάν-Μπαρράνφσκι.¹⁸⁷

Η θεωρητική διαμάχη που ξεκίνησε με την παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρράνφσκι διήρκεσε σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, και σε αυτήν έλαβαν μέρος οι σημαντικότεροι μαρξιστές θεωρητικοί του πρώτου μισού του 20ού αιώνα (μεταξύ άλλων οι Λένιν, Μπουχάριν, Χίλφερντινγκ, Rosa Luxemburg, Otto Bauer). Ακόμα και σήμερα, τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν στο πλαίσιο της ιστορικής αυτής διαμάχης αποτελούν τη βάση για όλες σχεδόν τις μαρξιστικές θεωρίες των κρίσεων.

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε κριτικά την ιστορική μαρξιστική διαμάχη για τις οικονομικές κρίσεις, σε μια προσπάθεια να συνάγουμε θεωρητικά συμπεράσματα που θα μας επιτρέψουν να ανασυγκροτήσουμε (στο επόμενο κεφάλαιο) μια μαρξιστική θεωρία της οικονομικής αστάθειας και των κρίσεων, σε αναφορά με την διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Το σημείο εκκίνησής μας θα είναι οι μη μαρξιστικές θεωρήσεις της υποκαταναλωτικής προσέγγισης, οι οποίες προηγήθηκαν των αντίστοιχων μαρξιστικών προσεγγίσεων και πιθανώς έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωσή τους.

2. Οι κρίσεις ως ανισορροπίες ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση:

Μη μαρξιστικές εκδοχές της θεωρίας της υποκατανάλωσης ως κριτικές στην κλασική θεωρία

Όπως αναφέραμε στο Κεφάλαιο 3 του παρόντος βιβλίου, τόσο η κλασική όσο και η νεοκλασική οικονομική θεωρία αποκλείουν τις οικονομικές κρίσεις ως γενικευμένες καταστάσεις έλλειψης ισορροπίας ανάμεσα στην συνολική προσφορά και την συνολική ζήτηση της οικονομίας. Πρόκειται για προχρηματικές θεωρίες, οι οποίες ισχυρίζονται ότι η χρηματική σφαίρα της οικονομίας αποτελεί απλώς απεικόνιση της «πραγματικής» οικονομίας (οικονομία των εμπορευμάτων ή «αγαθών»), στην οποία η παραγωγή δημιουργεί την (ισόποση με τον εαυτό της) ζήτηση, ή οι (σχετικές) τιμές διαμορφώνονται εξ ορισμού ως «τιμές ισορροπίας» ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση.

Ο «νόμος του Say», τον οποίον αποδέχονται και οι δύο αυτές σχολές της οικονομικής σκέψης, επιτρέπει να στοχαστούμε την ύπαρξη μόνο μερικών (κλαδικών ή τομεακών) και αμοιβαία αναιρούμενων ανισορροπιών, καθώς υποστηρίζει ότι «ένα προϊόν δεν δημιουργείται νωρίτερα από τη στιγμή που δημιουργεί μια αγορά άλλων προϊόντων αξίας συνολικά ίσης με την αξία του».¹⁸⁸

¹⁸⁷ Για την ερμηνεία των κρίσεων σε αναφορά με τον μαρξικό «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», προσέγγιση που διατυπώθηκε στο περιθώριο της διαμάχης που θα παρουσιαστεί στο παρόν κεφάλαιο, βλ. το Κεφ. 7, ενότητα 3.

¹⁸⁸ J. B. Say, *Treatise on Political Economy*: 167, παρατίθεται από Rubin 1994: 428. Με τα λόγια του Ricardo, «η ζήτηση περιορίζεται μόνο από την παραγωγή». Για την παρουσίαση και κριτική του νόμου του Say βλ. Rubin 1994: 428 επ. Στο νεοκλασικό ιδεολογικό πλαίσιο, η εμπειρικά διαπιστώσιμη πραγματικότητα των οικονομικών κύκλων και των κρίσεων δεν επιδέχεται παρά την ερμηνεία των δυσλειτουργιών, των «μονοπωλίων» ή των εξωοικονομικών αιτιών. Χαρακτηριστική είναι η απόπειρα του Jevons να ερμηνεύσει τις διακυμάνσεις της οικονομικής συγκυρίας και τις κρίσεις με βάση τις υποτιθέμενες φυσικές διακυμάνσεις της ετήσιας αγροτικής παραγωγής (Roll 1989: 376 επ.). Αντίθετα ο Keynes θεωρεί ως αιτία των κρίσεων, σε αναφορά με τη ζήτηση επενδύσεων, την «κυκλική μεταβολή της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου» (Keynes 2001: 333). Ως οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου ορίζει ο Keynes τη «σχέση ανάμεσα στην προσδοκώμενη απόδοση από τη χρησιμοποίηση μιας επιπλέον μονάδας [...] κεφαλαίου και στο κόστος παραγωγής αυτής της μονάδας» (Keynes 2001: 165), δηλαδή ορίζει το μέγεθος αυτό «σε όρους της προσδοκώμενης απόδοσης» (Keynes 2001: 166) των επενδυτών. Συνακόλουθα, εξαφανίζονται από τον ορίζοντά του οι αντιφάσεις (και διακυμάνσεις) που προκύπτουν από τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου

Κάθε αύξηση της παραγωγής θα δημιουργήσει αυτομάτως μια ίσου μεγέθους αύξηση της ζήτησης, καθώς τα προϊόντα «πληρώνονται» με άλλα προϊόντα (ο παραγωγός πουλάει διότι επιθυμεί να αγοράσει). Επομένως, κάποια προϊόντα παραμένουν απούλητα μόνο επειδή κάποια άλλα προϊόντα δεν έχουν ακόμα παραχθεί. Αυτό σημαίνει ότι η καταναλωτική ικανότητα της κοινωνίας αυξάνει αναγκαστικά με κάθε αύξηση της παραγωγικής ικανότητάς της και επομένως μια υπερπαραγωγή μπορεί να προκύψει μόνο αν έχει ήδη υπάρξει μια υποπαραγωγή.¹⁸⁹

Ο Sismonde de Sismondi (1773-1842) και ο Thomas Malthus (1766-1834) υπήρξαν οι πρώτοι που αμφισβήτησαν το «νόμο του Σε», λειτουργώντας ως οι «σκαπανείς» των θεωριών της υποκατανάλωσης. Στη συνέχεια θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα βασικά επιχειρήματα που εισήγαγαν οι δύο αυτοί θεωρητικοί.

Η υποκατανάλωση υποδεικνύει την ανεπαρκή ζήτηση, σε σύγκριση με δεδομένη προσφορά προϊόντος, υπό σταθερές τιμές. Η υποκατανάλωση σημαίνει, επομένως, σχετική *υπερπαραγωγή* εμπορευμάτων *λόγω μιας περιορισμένης ικανής να πληρώσει ζήτησης*. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κατανάλωση δεν αποτελεί αναγκαστικά τη λογική συνέπεια της παραγωγής, οι δύο θεωρητικοί άσκησαν κριτική στο βασικό αξίωμα του νόμου του Σε ότι τα προϊόντα αγοράζονται με άλλα προϊόντα, πράγμα που προϋποθέτει ότι η χρηματική κυκλοφορία αγνοείται και η εμπορευματική κυκλοφορία θεωρείται εξ ορισμού απρόσκοπτη διαδικασία στη βάση του αντιπραγματισμού. Υποστήριξαν ότι καθώς το χρήμα παρεμβάλλεται μεταξύ της αγοράς και της πώλησης, η πιθανότητα μιας υπερπαραγωγής δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς ο πωλητής, που έχει πάντα την ευχέρεια να διατηρήσει τον πλούτο του σε χρηματική μορφή, δεν υποχρεώνεται αναγκαστικά να αγοράσει ή να προσλάβει επιπλέον εργαζόμενους.

Η υποκαταναλωτική θεωρία, όπως αναπτύχθηκε από τον Σισμοντί και τον Μάλθους, μπορεί να συγκεφαλαιωθεί στις ακόλουθες δύο θέσεις: *Πρώτον*, υφίσταται μια εγγενής ροπή προς τις κρίσεις γενικευμένης υπερπαραγωγής, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας, λόγω της υστέρησης της ικανής να πληρώσει ζήτησης έναντι της παραγωγής. *Δεύτερον*, όταν η συνολική ζήτηση υστερεί έναντι της συνολικής παραγωγής, δεν μπορεί να υπάρξει κάποια ενδογενής δυναμική διαδικασία που να οδηγήσει στην ισορροπία πλήρους απασχόλησης, διότι η ζήτηση έχει πάντοτε την προτεραιότητα έναντι της προσφοράς: Είναι η ζήτηση που θέτει σε κίνηση και ρυθμίζει την παραγωγή και όχι το αντίστροφο, όπως ισχυρίζεται ο νόμος του Σε.

Εντούτοις, ανάμεσα στον Σισμοντί και τον Μάλθους υπήρχαν διαφορές αναφορικά με τα αίτια της υποτιθέμενης ανεπαρκούς ζήτησης, αλλά και σχετικά με τα μέσα αντιμετώπισής της. Με βάση το κριτήριο του βασικού αιτίου που προκαλεί την ανισορροπία προσφοράς-ζήτησης, η υποκαταναλωτική θεωρία μπορεί σχηματικά να χωριστεί σε δύο προσεγγίσεις.

παραγωγής, και η αποδοτικότητα του κεφαλαίου (και η οικονομική συγκυρία) θεωρείται ότι «προσδιορίζεται από την υποκειμενική κρίση ατόμων αμαθών και κερδοσκοπούντων» (Keynes 2001: 342), χωρίς να δίνεται η απαιτούμενη έμφαση στις οικονομικές σχέσεις που καθορίζουν αιτιακά την «ψυχολογία» και τις πρακτικές των «κερδοσκοπούντων».

¹⁸⁹ Στη βάση αυτού του επιχειρήματος η νεοκλασική Οικονομική ισχυρίζεται ότι η αιτία της ανεργίας δεν είναι η ανεπαρκής ζήτηση αγαθών (και επομένως η υποκατανάλωση) αλλά μάλλον το αντίστροφο, η υπερβάλλουσα ζήτηση αγαθών: Αν υποθέσουμε ότι η συνθήκη ισορροπίας δίνεται από τη σχέση: $(Y^d - Y^s) + (N^d - N^s) = 0$, τότε εάν $N^d < N^s$ θα ισχύει αναγκαστικά $Y^d > Y^s$ (όπου Y^d είναι η συνολική ζήτηση, Y^s η συνολική προσφορά, N^d η ζήτηση εργασίας και N^s η προσφορά εργασίας). Μακροπρόθεσμα, εντούτοις, και σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού, διαμορφώνονται τέτοιες τιμές ισορροπίας (συμπεριλαμβανομένων των πραγματικών μισθών), που οδηγούν σε απορρόφηση της υπερβάλλουσας ζήτησης σε όλες τις αγορές, στις οποίες πλέον η προσφορά και η ζήτηση εξισώνονται. Ο νόμος του Σε δεν αφήνει καμιά πιθανότητα να στοχαστούμε την ύπαρξη μόνιμης ακούσιας ανεργίας.

Η πρώτη προσέγγιση θεωρεί την *υπερ-αποταμίευση των καπιταλιστών με στόχο την επέκταση της παραγωγής* ως βασική αιτία των κρίσεων (και της ανεργίας) και διατυπώθηκε από τον Μάλθους.¹⁹⁰ Ο Μάλθους υποστήριζε ότι η αύξηση των αποταμιεύσεων που επενδύονται οδηγεί σε μια αύξηση του συνολικού προϊόντος δυσανάλογη ως προς την αύξηση της καταναλωτικής ικανότητας της οικονομίας και διατεινόταν ότι το πρόβλημα της υποκατανάλωσης των κύριων τάξεων της οικονομίας (εργατών και καπιταλιστών) μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσα από τη *διεύρυνση της κατανάλωσης των γαιοκτημόνων, των αριστοκρατών και των άλλων μη παραγωγικών τάξεων* (δημοσίων υπαλλήλων, κληρικών κ.λπ.), οι οποίες θα απορροφούν έτσι την πλεονάζουσα καπιταλιστική παραγωγή.¹⁹¹

Η δεύτερη προσέγγιση, που διαμορφώθηκε από τον Σισμοντί (Sismondi 1815), βασίζεται στην πεποίθηση ότι η κύρια αιτία των κρίσεων και της ανεργίας είναι η *αδυναμία των εργαζόμενων τάξεων να απορροφήσουν την διαρκώς αυξανόμενη καπιταλιστική παραγωγή*. Με δεδομένη αφενός την συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και αφετέρου τη μείωση των συνολικών χρηματικών μισθών, μέσα από τη συρρίκνωση της εργατικής τάξης την οποία προκαλεί η διαρκής υποκατάσταση εργασίας από μηχανές, δημιουργείται ένα διαρκώς διογκούμενο πλεόνασμα παραγωγής, πέρα από τις καταναλωτικές δυνατότητες της κοινωνίας.

Ο Σισμοντί υποστήριζε ότι οι κρίσεις προκύπτουν από την ανεπάρκεια της αναγκαίας *καταναλωτικής ζήτησης* σε σχέση με την προσφορά. Κατ' αυτόν η ζήτηση είναι το κυρίαρχο στοιχείο, η αφετηρία και η ερμηνεία της κρίσης (ή της ισορροπίας), καθώς δεν διαπλέκεται σε αδιάσπαστη ενότητα με την προσφορά, δεν αποτελεί το επακόλουθό της, αλλά αντίθετα καθορίζει την προσφορά. Έγγραφε: «Εάν η γενική κατανάλωση δεν αυξάνει, δεν αυξάνει και η παραγωγή» (Sismondi 1815). Είναι η κατανάλωση που «προκαλεί την παραγωγή και τη μετρά» (ό.π.).

Ο Σισμοντί θεωρούσε έτσι ότι η οικονομική ανάπτυξη θα οδηγηθεί αναγκαστικά σε ένα σημείο στασιμότητας, προσλαμβάνοντας χαρακτηριστικά κοινωνικής μάστιγας για τις εργαζόμενες τάξεις. Θεωρώντας ότι οι κρίσεις θα αποτελέσουν από ένα σημείο και μετά ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, ο Σισμοντί στρατεύθηκε στην προπαγάνδισή μιας οικονομίας αυτοαπασχολούμενων παραγωγών και μικροκαπιταλιστών.

3. Μαρξιστικές εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας I: Η ρωσική θεωρητική σκηνή, 1880-1905

Ως αποτέλεσμα των κοινωνικών μετασχηματισμών στη Ρωσία (άνοδος των καπιταλιστικών οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων, μεταρρύθμιση του τσαρικού

¹⁹⁰ Ακολουθώντας μια παρόμοια, καίτοι όχι ταυτόσημη, επιχειρηματολογία, ο John Maynard Keynes υποστήριξε στην *Γενική Θεωρία* του ότι οι σχεδιαζόμενες αποταμιεύσεις, όταν αυξάνουν ταχύτερα από τις σχεδιαζόμενες επενδύσεις, οδηγούν σε μείωση της συνολικής ζήτησης. Γράφει: «Η αύξηση του πλούτου όχι μόνο δεν εξαρτάται από την εγκράτεια των πλουσίων, όπως κοινώς πιστεύεται, αλλά, αντίθετα, πιθανώς να εμποδίζεται από αυτήν» (Keynes 2001: 390).

¹⁹¹ «Ο πληθυσμός που είναι απαραίτητος για την παραγωγή, με τη βοήθεια μηχανών, των ειδών ένδυσης που χρειάζεται αυτή η κοινωνία θα μειωθεί σε έναν ασήμαντο αριθμό και θα απορροφά μόνο ένα μικρό τμήμα των ειδών διατροφής που παράγει ένα πλούσιο και καλά καλλιεργούμενο έδαφος. Θα προκύψει προφανώς μια γενική πτώση της ζήτησης, τόσο των μέσων παραγωγής όσο και κατανάλωσης. Και ενόσω είναι βέβαιο ότι μια κατάλληλη ροπή για (μη παραγωγική) κατανάλωση θα μπορούσε να διατηρήσει μια σωστή αναλογία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση, όποια κι αν είναι η ισχύς της παραγωγής, εξίσου καθαρό φαίνεται το ότι η κλίση προς την αποταμίευση αναγκαστικά θα οδηγήσει σε μια παραγωγή εμπορευμάτων που θα υπερβαίνει ό,τι η οργάνωση και οι συνήθειες αυτής της κοινωνίας θα της επέτρεπαν να καταναλώσει» (Malthus, Th. [1820], *Principles of Political Economy*: 365, αναφέρεται σε Say 1821). Βλ. και Economakis 2001.

απολυταρχισμού), που τέθηκαν σε κίνηση με το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου και σε συνάφεια με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1861 (κατάργηση της αγγαρείας και εξαγορά της κολιγικής γης),¹⁹² η Αριστερά αναδείχθηκε σε ηγεμονική δύναμη της πνευματικής σκηνής της χώρας.

Το κυρίαρχο ρεύμα της ρωσικής Αριστεράς κατά την περίοδο 1865-1905 είναι γνωστό ως Ναρόντνικοι («λαϊκοί» ή φίλοι του λαού), διότι είχαν ονομάσει την κίνησή τους Ναρόντναγια Βόλια (Λαϊκή Θέληση). Αρχικά οι απόψεις των Ναρόντνικων διαμορφώνονταν σε αναφορά με τις αναλύσεις του Proudhon, του Fourier, του Saint-Simon και του Herzen (τη δεκαετία του 1870 κέρδιζαν σταδιακά έδαφος και τελικά επικράτησαν μαζί με τις πανσλαβικές ιδέες για τη «μοναδικότητα» του ρωσικού λαού), αλλά από οι οπαδοί των απόψεων του Μαρξ. Μετά τη συντριβή από το τσαρικό καθεστώς, το 1883, του ένοπλου βραχίονα της οργάνωσης, που επιδιόταν κυρίως σε εκτελέσεις αξιωματούχων του καθεστώτος, οι Ναρόντνικοι αποτελούσαν κατά κύριο λόγο κίνηση αριστερών διανοουμένων.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 οι Ναρόντνικοι διατύπωναν τις θεωρητικές τους θέσεις αντλώντας επιχειρήματα αποκλειστικά από (δηλαδή ερμηνεύοντας) το έργο του Μαρξ. Ήδη το 1865 είχε μεταφραστεί στα ρωσικά, από τον Ναρόντνικο Τκάκτσοφ, ο Πρόλογος της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (1859). Ηγετική προσωπικότητα των Ναρόντνικων, από τη δεκαετία του 1880 και μετά, ήταν ο Nikolay Danielson (που έγραφε με το ψευδώνυμο Νικολάι-ον, ή Ν-ον: 1844-1918), ο οποίος μετέφρασε στα ρωσικά τους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου* (τ. I 1872, τ. III

¹⁹² Η μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1860 δεν μετέβαλε σημαντικά το θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο διαβίωσης της πλειοψηφίας των Ρώσων αγροτών, που ήταν οι αγροτικές (ασιατικές) κοινότητες και όχι τα τσιφλίκια. Η κατάργηση της αγγαρείας και η εξαγορά της κολιγικής γης δεν αφορούσε δηλαδή τις κοινότητες, στο εσωτερικό των οποίων δεν υπήρχαν ούτε τσιφλίκια, ούτε τσιφλικάδες, ούτε κολίγοι, ούτε αγγαρεία. Οι κοινωνικές σχέσεις που συνέχισαν τις κοινότητες δεν ανάγονταν στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, αλλά στον *ασιατικό τρόπο παραγωγής* (βλ. Μηλιός 1997-α, Κεφ. 4 & 5).

1896).¹⁹³ Οι Μαρξ και Ένγκελς αλληλογραφούσαν συστηματικά με τον Ντάνιελσον από το 1871 μέχρι το τέλος της ζωής τους.¹⁹⁴

Οι Ναρόντνικοι θεωρούσαν ότι η μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1860, δηλαδή η κατάργηση της δουλοπαροικίας, είχε δημιουργήσει τις κατ' αρχήν προϋποθέσεις για μια «λαϊκή», μη καπιταλιστική εξέλιξη της Ρωσίας με κύρια κινητήρια δύναμη την αγροτιά. Βάση γι' αυτή την εξέλιξη θα αποτελούσε η αγροτική κοινότητα. Οι Ναρόντνικοι απέρριπταν κάθε πρόταση ιδιωτικοποίησης των κοινοτικών κλήρων που θα οδηγούσε στη διάλυση των κοινοτήτων, υπερασπιζόμενοι θερμά την παραδοσιακή κοινότητα στην οποία «θέλησαν να δουν σπέρματα κομμουνισμού» (Λένιν, σε *Α. Α. τ. 1*: 281).

Η όλη θεωρητική σύλληψη ολοκληρωνόταν με τη διατύπωση του «προβλήματος της εσωτερικής αγοράς», δηλαδή την υποκαταναλωτική αντίληψη ότι η περιορισμένη εσωτερική αγορά (λόγω της παραδοσιακής φτώχειας των λαϊκών μαζών στη Ρωσία αλλά και της τάσης, όπως πίστευαν, του καπιταλισμού να συρρικνώνει την εσωτερική αγορά μέσα από τη συμπίεση του βιοτικού επιπέδου των μαζών) δυσχέραινε εξαιρετικά, ή και καθιστούσε αδύνατη την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία.¹⁹⁵

¹⁹³ Οι περισσότεροι συγγραφείς που αναφέρονται στην περίοδο που εξετάζουμε διαχωρίζουν τους Ναρόντνικους από τους μαρξιστές και, επηρεασμένοι από την σοβιετική ιστοριογραφία, θεωρούν ότι εισηγητής του Μαρξισμού στη Ρωσία ήταν ο Πλεχάνοφ, όταν το 1883 ίδρυσε την «Ομάδα για την Απελευθέρωση της Εργασίας» (βλ. χαρακτηριστικά την ανάλυση του μη μαρξιστή Isaiah Berlin, 1978: 210 επ.). Στην πραγματικότητα ακόμα και οι θεωρητικοί και πολιτικοί τους αντίπαλοι στο πλαίσιο της Αριστεράς, όπως ο Lenin, αντιμετώπιζαν την εποχή εκείνη τους Ναρόντνικους ως φορείς «εσφαλμένων ερμηνειών» της μαρξιστικής θεωρίας. Χαρακτηριστικά έγραφε ο Λένιν για τον Ντάνιελσον: «Ο “πραγματικός” μαρξισμός είναι να μάθει κανείς το *Κεφάλαιο* απ' έξω και να παραθέτει αποσπάσματα εκεί που πρέπει και εκεί που δεν πρέπει [...] à la κ. Νικολάι-ον» («Ακριτή κριτική», σε *Α. Α. τ. 3*: 633). Όπως παρατηρούσε η Rosa Luxemburg το 1912, σχετικά με το χαρακτήρα της θεωρητικής διαμάχης των Ναρόντνικων με τους «νόμιμους μαρξιστές» αναφορικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη και τις οικονομικές κρίσεις: «Για πρώτη φορά η επιχειρηματολογία επικεντρώθηκε καθαρά στην αναπαραγωγή του συνολικού κεφαλαίου, στη συσσώρευση [...]. Τη φορά αυτή δεν πρόκειται πλέον για μια διαμάχη μεταξύ των μαντσεστεριανών [οπαδών του οικονομικού φιλελευθερισμού] και του σοσιαλρεφορμισμού, αλλά μεταξύ δύο εκδοχών του σοσιαλισμού» (Luxemburg 1970: 206). Ο μόνος μπολσεβίκος θεωρητικός που αναγνώριζε τον μαρξιστικό προσανατολισμό των Ναρόντνικων φαίνεται πως ήταν ο David Riazanov: «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς παρακολουθούσαν πολύ προσεκτικά το ρωσικό επαναστατικό κίνημα. Είχαν μάθει κι οι δυο τα ρωσικά. Ο Μαρξ [...] σαν κριτικός της αστικής πολιτικής οικονομίας είχε [στη Ρωσία] μεγαλύτερο κύρος από οποιαδήποτε άλλη χώρα, κι απ' αυτήν ακόμα τη Γερμανία [...]. Ο ίδιος ο Μαρξ, και μαζί μ' αυτόν ο Ένγκελς, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1870, εκτιμούσαν το κίνημα της “Λαϊκής Θέλησης” [...]. Η “Λαϊκή Θέληση” με τη σειρά της εκτιμούσε τον Μαρξ σαν έναν από τους μεγαλύτερους δασκάλους του σοσιαλισμού και το διαδήλωνε δημόσια, απευθύνοντας ειδικά σ' αυτόν μια έκκληση που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον» (Ριαζάνοφ χ.χ.έ.: 163). Βλ. επίσης Milios 1999-a.

¹⁹⁴ Βλ. MEW τ. 33-39. Εκτός από τους Μαρξ και Ένγκελς, ο Ντάνιελσον αλληλογραφούσε επίσης με την κόρη και το γαμπρό του Μαρξ, Eleanor Marx και Paul Lafargue.

¹⁹⁵ Τις θέσεις τους αυτές οι Ναρόντνικοι τις έθεσαν επανειλημμένα στην κρίση των Μαρξ και Ένγκελς. Ένα από τα σημαντικότερα κείμενα κριτικής προς τους Ναρόντνικους γράφτηκε από τον Ένγκελς ήδη το 1875 και δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Der Volksstaat*, Nr. 45, 21.4.1875 (MEW τ. 18: 562-567). Παρόμοια επιχειρηματολογία αναπτύσσει τόσο ο Μαρξ στην περίφημη αλληλογραφία του με τη Βέρα Ζάσουλιτς (1881, MEW τ. 19: 384-406), όσο και πάλι ο Ένγκελς, στην αλληλογραφία του με τον Ντάνιελσον, κυρίως κατά την περίοδο 1891-95 (βλ. MEW τ. 38: 195-197, 303-306, 363-368, 467-470 και τ. 39: 36 38, 148 150, 328 329, 416). Χαρακτηριστικό για τη διαφωνία του Ένγκελς με τις απόψεις των Ναρόντνικων είναι το γράμμα του προς τον Plekhanov, με ημερομηνία 26.2.1895 (MEW τ. 39: 416-417). Πάντως, για λόγους που ίσως ανάγονται στην πολιτική ισχύ των Ναρόντνικων, στους συσχετισμούς μέσα στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα, αλλά και στον (ιδιότυπο) προσανατολισμό των Ναρόντνικων προς την μαρξική θεωρία (σε μια εποχή που η θεωρία αυτή, ακόμα και στη Γερμανία, είχε ελάχιστους οπαδούς), η κριτική των Μαρξ και Ένγκελς προς τις απόψεις τους δεν πήρε ποτέ έναν οξύ ή, πολύ περισσότερο, πολεμικό χαρακτήρα, ανάλογο με εκείνον της κριτικής των «νόμιμων μαρξιστών» ή του Λένιν. Μάλιστα, στον πρόλογο για την δεύτερη ρωσική έκδοση του *Κομμουνιστικού*

Ο πρώτος Ρώσος μαρξιστής από το θεωρητικό στρατόπεδο της Λαϊκής Θέλησης που αφιέρωσε στο «πρόβλημα της εσωτερικής αγοράς» μια αυτοτελή μονογραφία ήταν μάλλον ο Β. Βορόντσοφ, με το βιβλίο του *Οι τύχες του καπιταλισμού στη Ρωσία* (1882), το οποίο ακολούθησαν τα έργα *Πλεόνασμα εμπορευμάτων στον εφοδιασμό της αγοράς* (1883) και *Σύνοψη θεωρητικής κοινωνικής οικονομικής* (1889 – βλ. αναλυτικά Luxemburg 1970: 203-221, Luxemburg 1971: 276-326, Λούξεμπουργκ 1975: 151-226). Ο Β. Βορόντσοφ υποστηρίζει ότι οι κρίσεις πηγάζουν από το γεγονός ότι σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής δεν είναι η ικανοποίηση των αναγκών αλλά η παραγωγή υπεραξίας. Το «πρόβλημα της εσωτερικής αγοράς» και οι κρίσεις (δηλαδή το πλεόνασμα της παραγωγής πάνω από την καταναλωτική ικανότητα της οικονομίας) προκύπτουν διότι οι καπιταλιστές αδυνατούν να καταναλώσουν το σύνολο της υπεραξίας που καρπώνονται:

«Εάν αυτό που εισέρχεται στα έξοδα παραγωγής με τη μορφή μισθού καταναλώνεται από το εργαζόμενο μέρος του πληθυσμού, τότε οι ίδιοι οι καπιταλιστές θα πρέπει να καταστρέψουν την υπεραξία, με την εξαίρεση του μέρους της που προορίζεται για τη διεύρυνση της παραγωγής την οποία απαιτεί η αγορά. Εάν οι καπιταλιστές είναι σε θέση να το κάνουν και πράγματι το κάνουν, δεν μπορεί να υπάρξει πλεόνασμα εμπορευμάτων. Διαφορετικά θα προκύψει υπερπαραγωγή, βιομηχανική κρίση, απολύσεις εργατών και άλλα δεινά [...]. Η Αχίλλειος πτέρνα της καπιταλιστικής οργάνωσης της βιομηχανίας είναι λοιπόν η ανικανότητα των καπιταλιστών να καταναλώσουν το σύνολο του εισοδήματός τους [...]. Το άμεσο αίτιο των φαινομένων που αναφέρθηκαν (υπερπαραγωγή, ανεργία κ.λπ.) δεν είναι η μικρή συμμετοχή των εργαζόμενων τάξεων στο εθνικό εισόδημα, αλλά το γεγονός ότι η καπιταλιστική τάξη δεν μπορεί να καταναλώσει όλα τα προϊόντα που περιέχονται σ' αυτήν κάθε χρόνο» (παρατίθεται σε Λούξεμπουργκ 1975: 158-59).

Η ραγδαία αύξηση της μάζας της υπεραξίας συνεπάγεται επίσης μια αναδιανομή της συνολικά παραγόμενης αξίας εις βάρος της εργασίας, κάτι που ακολούθως δυσχεραίνει την πραγματοποίηση του παραγόμενου προϊόντος.¹⁹⁶ Έτσι, για τους καπιταλιστές μένει ως μόνη διέξοδος στο «πρόβλημα της εσωτερικής μάλλον αγοράς», η εξωτερική (διεθνής) αγορά, ως «τρίτος παράγων», πέραν από τους

Μανιφέστου, που έγραψαν οι Μαρξ και Ένγκελς το Γενάρη του 1882, η ιδέα των Ναρόντικων για πέρασμα από την ασιατική κοινοτική κοινοκτημοσύνη στην κοινοκτημοσύνη του σοσιαλισμού δεν απορρίπτεται ευθέως, αλλά θεωρείται πραγματοποιήσιμη, εφόσον βέβαια προκύψει σαν αποτέλεσμα της παγκόσμιας σοσιαλιστικής επανάστασης. Πρόκειται για μια έμμεση και άκρως «διπλωματική» κριτική: «Καθήκον του Κομμουνιστικού Μανιφέστου ήταν να διακηρύξει ότι ήταν αναπόφευκτη η επικείμενη κατάρρευση της σύγχρονης αστικής ιδιοκτησίας. Στη Ρωσία όμως, πλάι στην καπιταλιστική αγυρτεία που ανθίζει γρήγορα, και στην αστική γαιοκτησία που μόλις τώρα αναπτύσσεται, βλέπουμε ότι η μισή και πλέον γη είναι κοινή ιδιοκτησία των αγροτών. Τώρα μπαίνει το ερώτημα: μπορεί άραγε η ρωσική Ομπστσίνα, αυτή η σε μεγάλο βαθμό υπονομευμένη μορφή της παμπάλιας κοινοκτημοσύνης της γης, να περάσει κατευθείαν στην ανώτερη, στην κομμουνιστική μορφή της κοινής γαιοκτησίας; Ή αντίθετα θα πρέπει να διατρέξει πρώτα την ίδια πορεία διάλυσης που χαρακτηρίζει την ιστορική εξέλιξη της Δύσης; Η μόνη απάντηση που μπορεί να δοθεί σήμερα σ' αυτό είναι: αν η ρωσική επανάσταση αποτελέσει το σύνθημα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, έτσι που οι δυο μαζί να συμπληρώνουν η μια την άλλη, τότε η τωρινή κοινή ιδιοκτησία της γης μπορεί να χρησιμεύσει σαν αφετηρία για μια κομμουνιστική εξέλιξη» (Μαρξ/Ένγκελς 1965: 12). Για το διάλογο Ένγκελς-Ντάνιελσον, βλ. επίσης Rosdolsky 1969: 542-43. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης Γ. Μηλιός 1992, ιδίως 122-24: «Παράρτημα: Οι Μαρξ-Ένγκελς και οι Ναρόντικοι».

¹⁹⁶ Η ανάλυση του Βορόντσοφ είναι εντούτοις αντιφατική, καθώς σε άλλο σημείο των αναπτύξεών του υποστηρίζει: «Το καπιταλιστικό καθεστώς θα εξασφάλιζε την επιβίωσή του για πολύ καιρό, εάν οι καπιταλιστές κρατούσαν για τον εαυτό τους από κάθε αύξηση του εθνικού εισοδήματος μόνο το μέρος που χρειάζεται για την ικανοποίηση όλων των επιθυμιών και των καπρίτσιων τους, αφήνοντας το υπόλοιπο στην εργατική τάξη [...]. Η απλούστερη λύση του προβλήματος θα ήταν μια διαφορετική κατανομή του εθνικού εισοδήματος» (παρατίθεται σε Luxemburg 1970: 160, Luxembourg 1975: 160).

εργάτες και τους καπιταλιστές, ο οποίος θα μπορούσε να απορροφήσει την πλεονάζουσα παραγωγή:

«Εφόσον δεν υπάρχει κανείς μέσα στη χώρα που να μπορεί να τους απαλλάξει από αυτό το πλεόνασμα, θα πρέπει να το εξαγάγουν στο εξωτερικό: να γιατί οι εξωτερικές αγορές είναι απαραίτητες για τις χώρες που εισέρχονται σε μια διαδικασία κεφαλαιοποίησης» (παρατίθεται σε Λούξεμπουργκ 1975: 155).¹⁹⁷

Ο Βορόντσοφ επεξεργάστηκε λοιπόν μια μαρξιστική εκδοχή της υποκαταναλωτικής προσέγγισης, που συνέκλινε με εκείνη του Μάλθους: Οι κρίσεις έχουν ως αίτιο την «υπεραποταμίευση» ή, με μαρξιστικούς όρους, την αδυναμία των καπιταλιστών να αναλώσουν την υπεραξία που καρπώνονται. Εισάγει επίσης την προβληματική του εξωτερικού εμπορίου ως του «τρίτου παράγοντα» ή των «τρίτων προσώπων» που θα μπορούσαν να δώσουν λύση στο «πρόβλημα της εσωτερικής αγοράς».

Οι υπόλοιποι μαρξιστές θεωρητικοί του ρεύματος των Ναρόντικων και πρώτος ο Ντάνιελσον, που σε ολοκληρωμένη μορφή παρουσίασε τις θέσεις του το 1891, με το *Περίγραμμα της Κοινωνικής Οικονομίας μας μετά τη Μεταρρύθμιση*, συνέκλιναν με τα βασικά συμπεράσματα της ανάλυσης του Βορόντσοφ: αδυναμία απορρόφησης του παραγόμενου προϊόντος λόγω της εγγενούς τάσης του καπιταλισμού να αυξάνει την παραγωγή πέρα από τις καταναλωτικές δυνατότητες της κοινωνίας, η εξωτερική αγορά και τα «τρίτα πρόσωπα» λειτουργούν ως «από μηχανής θεός», εντούτοις υπάρχει αδυναμία του ρώσικου καπιταλισμού να κάνει χρήση αυτής της διεξόδου λόγω της χαμηλής ανάπτυξής του.

Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, ο Ντάνιελσον διαφοροποιείται από τον Βορόντσοφ ως προς την αναζήτηση των αιτίων της υποκατανάλωσης, τα οποία εντοπίζει στη συρρίκνωση της αγοραστικής δύναμης των λαϊκών τάξεων (και όχι στην αδυναμία των καπιταλιστών να αναλώσουν την υπεραξία). Εντάσσεται δηλαδή η ανάλυση του Ντάνιελσον σε εκείνη την εκδοχή της υποκαταναλωτικής θεωρίας που εισηγήθηκε ο Σισμοντί.

Κατά τον Ντάνιελσον, η καπιταλιστική ανάπτυξη συρρικνώνει τον αριθμό των εργαζομένων (πρώην αυτοαπασχολούμενων τεχνιτών, μικροβιοτεχνών, αγροτών, αλλά ακόμα και εργατών – με τη ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας που οδηγεί στο να κινεί ένας όλο και μικρότερος αριθμός εργατών έναν όλο και μεγαλύτερο όγκο μέσων παραγωγής), και συνακόλουθα τον αριθμό των λαϊκών καταναλωτών, καθώς περιθωριοποιεί όλους όσους σπρώχνονται στην ανεργία και στην υποαπασχόληση (στον βιομηχανικό εφεδρικό στρατό), στερώντας την κοινωνία από την καταναλωτική τους δύναμη.

Οι κρίσεις προκύπτουν επομένως ως αποτέλεσμα της *συρρίκνωσης* της εσωτερικής αγοράς καταναλωτικών αγαθών και ιδίως της *λαϊκής κατανάλωσης*. Εφόσον η διεξόδος της εξωτερικής αγοράς δεν υπάρχει για τη Ρωσία (λόγω χαμηλής ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της έναντι αυτών των αναπτυγμένων δυτικών χωρών), η μόνη λύση που μένει είναι η μη ενθάρρυνση της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία. Και στους (άμεσους) πολιτικούς στόχους, λοιπόν, ο Ντάνιελσον προσεγγίζει τις θέσεις του Σισμοντί.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Η Ρωσία δεν θα μπορούσε, όμως, να κάνει χρήση αυτής της διεξόδου, διότι, σύμφωνα με τον Βορόντσοφ, δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί με επιτυχία τις άλλες καπιταλιστικές χώρες στην διεθνή αγορά. Ο ρωσικός καπιταλισμός δεν μπορούσε επομένως να ξεπεράσει το «πρόβλημα των αγορών», με αποτέλεσμα τη χαμηλή ανάπτυξή του από τη μια και τη διατήρηση της δυνατότητας αντικατάστασής του από την κοινοτική «λαϊκή οικονομία» από την άλλη.

¹⁹⁸ Σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μετά τον Ντάνιελσον, το 1934, ο Mahatma Gandhi παρουσίαζε τις μηχανές ως ενσάρκωση του «κακού»: «Οι μηχανές άρχισαν να οδηγούν την Ευρώπη στην

Εκείνο που κυρίως επιδίωκε ο Ντάνιελσον με την ανάλυσή του περί συρρίκνωσης της λαϊκής κατανάλωσης ήταν να συνδέσει τη θεωρία των κρίσεων («υποκατανάλωση») με τη «θεωρία της εξαθλίωσης», δηλαδή της επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης των εργαζομένων στον καπιταλισμό. Στο πλαίσιο αυτό υιοθετούσε μια εκδοχή «απόλυτης εξαθλίωσης» (επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης σε απόλυτους όρους).

Η όλη ανάλυση του Ντάνιελσον μοιάζει να αγνοεί ή πάντως να υποτιμά τη διεύρυνση της παραγωγικής κατανάλωσης που συνδέεται με τη συσσώρευση και τη διεύρυνση της παραγωγής μέσω παραγωγής, ως μηχανισμού διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς. Εντούτοις, ακόμα κι αν η συσσώρευση κεφαλαίου ληφθεί υπόψη, το πρόβλημα παραμένει: Το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορεί αυτή η διεύρυνση να είναι τόσο ταχεία, ώστε να απορροφά την αύξηση της παραγωγής, με δεδομένη τη συμπίεση των μισθών αλλά και την σχετική μείωση του εργαζόμενου πληθυσμού (ανά μονάδα συσσωρευμένου κεφαλαίου).

Η ιδεολογική ηγεμονία που ασκούσε κατά την εποχή αυτή η μαρξιστικής αφετηρίας υποκαταναλωτική θεωρία φαίνεται από το γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε, από τον Pyotr Struve, ακόμα και για την κριτική των απόψεων των Ναρόντικων. Ο Στρούβε, με βασικό έργο του τις *Κριτικές παρατηρήσεις στο ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης της Ρωσίας* (1894), ήταν κατά την περίοδο αυτή μέλος της ομάδας των «νόμιμων Μαρξιστών», οι οποίοι ασκούσαν κριτική στον Ν-ον και τους άλλους Ναρόντικους, υπερασπιζόμενοι τη θέση ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία ήταν αναπόφευκτη ή έστω δυνατή.

Ο Στρούβε υποστήριζε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής όχι μόνο δεν συρρικνώνει αλλά διευρύνει την εσωτερική αγορά, καθώς εντάσσει σ' αυτήν όλους τους πληθυσμούς (ή τις διαδικασίες κατανάλωσης) που προηγούμενα δραστηριοποιούνταν εκτός εγχρήματων σχέσεων, στο πλαίσιο της «φυσικής οικονομίας». Στη συνέχεια όμως αποδεχόταν την βασική υποκαταναλωτική θέση ότι όποια κι αν ήταν η διεύρυνση της αγοράς, αυτή δεν θα επαρκούσε για να απορροφήσει την αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής εάν η κοινωνία αποτελείτο μόνο από εργάτες και καπιταλιστές. Θεωρούσε, λοιπόν, ορθά τα συμπεράσματα των Ν-ον και Βορόντσοφ περί «τρίτων προσώπων», καθώς και περί εγγενούς τάσης υποκατανάλωσης στον καπιταλισμό, εφόσον η ανάλυση αναφέρεται στο «καθαρό» μοντέλο της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Στις πραγματικές καπιταλιστικές κοινωνίες υπάρχει όμως πάντα (και θα συνεχίσει να υπάρχει) ένα πλήθος «τρίτων προσώπων», υποστήριζε ο Στρούβε, τα οποία εξασφαλίζουν την καπιταλιστική ανάπτυξη απορροφώντας το πλεονάζον τμήμα της καπιταλιστικής παραγωγής. Πρόκειται επομένως για μια ανάπτυξη που βασίζεται στην εσωτερική αγορά, χωρίς να υπάρχει ανάγκη προσφυγής στην διεθνή. Μάλιστα, επιχειρηματολογούσε ο Στρούβε, σε χώρες χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης και μεγάλου πληθυσμού, όπως η Ρωσία, οι προοπτικές ανάπτυξης είναι ακόμα μεγαλύτερες, διότι τα «τρίτα πρόσωπα» είναι περισσότερα τόσο σχετικώς (ως ποσοστό του πληθυσμού, λόγω χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης) όσο και απολύτως (μεγάλο μέγεθος πληθυσμού).¹⁹⁹

αποσύνθεση. Η κατάρρευση χτυπάει τις πόρτες της Αγγλίας. Οι μηχανές είναι το σημαντικότερο σύμβολο του σύγχρονου πολιτισμού. Αντιπροσωπεύουν το κακό [...]. Δεν υποστηρίζω την επιστροφή στις πρωτόγονες μεθόδους αλέσματος και αποφλοίωσης των καρπών από θέση αρχής [...] [αλλά μόνο διότι] δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να δώσει κανείς απασχόληση στα εκατομμύρια των χωρικών που ζουν στην ανεργία» (παρατίθεται σε Gasgupta 1996: 68, 71).

¹⁹⁹ Οι κατηγορίες «τρίτων προσώπων» που κατονομάζει ο Struve είναι οι αυτοαπασχολούμενοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι «μη παραγωγικοί» ιδιωτικοί υπάλληλοι κ.λπ., αναπαράγοντας κατ' ουσίαν το

4. Μαρξιστικές εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας II: Η θεωρητική σκηνή στις γερμανόφωνες χώρες, 1895-1902

Μετά το θάνατο των Μαρξ και Ένγκελς, οι «ορθόδοξοι» μαρξιστές της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας είχαν διαμορφώσει μια θεωρία των οικονομικών κρίσεων παρεμφερή με εκείνη των Ρώσων μαρξιστών του ρεύματος της Λαϊκής Θέλησης. Οι Γερμανοί μαρξιστές είχαν συγκεκριμένα μετασχηματίσει την καθαρά περιγραφική (δηλαδή μη ερμηνευτική) άποψη, σύμφωνα με την οποία στις *περιοδικές οικονομικές κρίσεις* η παραγωγή υπερβαίνει την ικανή να πληρώσει ζήτηση,²⁰⁰ στον ισχυρισμό ότι *στον καπιταλισμό πάντοτε η παραγωγή αυξάνει ταχύτερα από την καταναλωτική ικανότητα της κοινωνίας*. Η διεύρυνση της αγοράς εμπορευμάτων μέσω «τρίτων προσώπων» από μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής αποτελεί, σύμφωνα και με την προσέγγιση αυτή, τη μοναδική (καίτοι προσωρινή) λύση στο, εγγενές στο σύστημα, πρόβλημα πραγματοποίησης των παραγόμενων εμπορευμάτων.²⁰¹ Το ακόλουθο απόσπασμα του Κάουτσκι, από άρθρο του στην σοσιαλιστική επιθεώρηση *Neue Zeit*, τ. 3. (29) του 1902, σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις, αποτυπώνει χαρακτηριστικά τις απόψεις στις οποίες αναφερόμαστε:

«Οι καπιταλιστές και οι εργάτες, που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης απ' αυτούς, συνιστούν μια αγορά η οποία πράγματι συνεχώς αυξάνει, με την αύξηση του πλούτου των πρώτων και του αριθμού των δεύτερων. Όμως αυτή η αύξηση δεν είναι τόσο ταχεία όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου και η παραγωγικότητα της εργασίας, και η αγορά αυτή δεν επαρκεί από μόνη της για τα καταναλωτικά μέσα που φτιάχνει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία. Αυτή [η βιομηχανία] πρέπει να αναζητήσει μια επιπρόσθετη αγορά έξω από την περιοχή της, στα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη. Την αγορά αυτή τη βρίσκουν πράγματι, και τη διευρύνουν επίσης όλο και περισσότερο, αλλά όχι αρκετά γρήγορα. Διότι αυτή η επιπρόσθετη αγορά δεν διαθέτει καθόλου την ελαστικότητα και τη δυνατότητα επέκτασης που διαθέτει η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής. Από τη στιγμή που η καπιταλιστική παραγωγή γίνεται αναπτυγμένη μεγάλη βιομηχανία, όπως αυτό συνέβη στην περίπτωση της Αγγλίας ήδη στον δέκατο ένατο αιώνα, έχει τη δυνατότητα για τέτοια αλματώδη επέκταση, η οποία ξεπερνάει εντός ολίγου κάθε διεύρυνση της αγοράς. Γι' αυτό, κάθε περίοδος άνθησης, η οποία έπεται μιας σημαντικής διεύρυνσης της αγοράς, είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων σε βραχυβιότητα, και η κρίση γίνεται το αναγκαίο τέλος της. Αυτή είναι εν συντομία, κατά τη γνώμη μας, η θεωρία των κρίσεων που γενικά αποδέχονται οι “ορθόδοξοι” μαρξιστές, και η οποία διατυπώθηκε από τον Μαρξ» (παρατίθεται στο Luxemburg 1970: 413-414).

μοντέλο του Malthus, σύμφωνα με το οποίο οι γαιοκτήμονες και άλλες μη παραγωγικές κατηγορίες του πληθυσμού λειτουργούν ως καταναλωτές της πλεονάζουσας παραγωγής.

²⁰⁰. «Η διεύρυνση των αγορών δεν μπορεί να παρακολουθήσει τη διεύρυνση της παραγωγής. Η σύγκρουση καθίσταται αναπόφευκτη και επειδή δεν μπορεί να δημιουργήσει οποιαδήποτε λύση αποκτά περιοδικό χαρακτήρα, μέχρι να επέλθει η κατάρρευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Engels, *Anti-Dühring*, σε MEW, τ. 20: 257).

²⁰¹ Ο Henryk Grossmann αναφέρει ότι την άποψη για την «εξωτερική αγορά» ή τα «τρίτα πρόσωπα» (σε σχέση προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), ως ερμηνεία για τη δυνατότητα του καπιταλισμού να ανακάμπτει από τις κρίσεις και να επιτυγχάνει διαρκώς υψηλότερα επίπεδα συσσώρευσης και παραγωγής (παραγωγή, φυσικά, δεν μένει πλέον απούλητη), εισήγαγε στην υποκαταναλωτική μαρξιστική προσέγγιση ο Cunow, ο οποίος έγραφε το 1898 ότι η Αγγλία χωρίς την συνεχή διεύρυνση των εξωτερικών αγορών «θα βρισκόταν εδώ και καιρό σε μια σύγκρουση ανάμεσα στην ικανότητα κατανάλωσης της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς της και στην γιγαντιαία αύξηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης» (Cunow, «Die Zusammenbruchstheorie», σε *Die Neue Zeit*, XVIII, 1898, παρατίθεται στο Grossmann 1971: 162).

Τα αποσπάσματα του Κ. Κάουτσκι αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής, γιατί συμπυκνώνουν τις βασικές θεωρητικές θέσεις της θεωρίας της υποκατανάλωσης: Η υποκατανάλωση της εργατικής τάξης είναι όχι μόνο η αιτία των κρίσεων,²⁰² αλλά και το ουσιώδες χαρακτηριστικό της σύνθετης δομής τους. Η κρίση αποτυπώνει την εγγενή (άρα και μονίμως δρώσα) υστέρηση του πραγματικού μισθού (της καταναλωτικής δυνατότητας της εργατικής τάξης) ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας και τον όγκο των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων.²⁰³ Είναι αποτέλεσμα της συνεχούς μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης και της συμπίεσης της μερίδας των μισθών στο καθαρό προϊόν.

Σύμφωνα με το βασικό αυτό πόρισμα της θεωρίας που εξετάζουμε,²⁰⁴ ο «καθαρός» καπιταλισμός (δηλαδή μια κοινωνία στην οποία υπάρχει μόνο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής) δεν είναι δυνατόν να υπάρξει και να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα. Θα βρίσκεται, αντίθετα, σε μόνιμη κρίση υποκατανάλωσης-υπερπαραγωγής. Για να μπορεί ο καπιταλισμός να ξεπερνά την κρίση και να διευρύνει την καπιταλιστική παραγωγή, έχει λοιπόν ανάγκη από μια «εξωτερική» (ως προς την καπιταλιστική οικονομία) αγορά, «τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη» σύμφωνα με τη διατύπωση του Κάουτσκι. Η έννοια μιας «εξωτερικής αγοράς» ως προς την καπιταλιστική παραγωγή (τους καπιταλιστές και τους εργάτες) εμφανίζεται υπό τη μία ή την άλλη ονομασία σε όλες τις εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας.

5. Η θεωρητική παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι

5.1 Μια σημείωση ιστορικού χαρακτήρα

Ο Ρώσος μαρξιστής καθηγητής Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (Τ-Μπ.), που την κριτική του στο «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, διατύπωσε, από τις αρχές της δεκαετίας του 1890,²⁰⁵ μια ριζική κριτική στις κυρίαρχες τότε στη Ρωσία (και στις γερμανόφωνες χώρες) υποκαταναλωτική θεωρία. Βασικό επιχείρημα της κριτικής αυτής ήταν ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή μιας αμιγώς καπιταλιστικής οικονομίας είναι δυνατή, χωρίς την ύπαρξη «εξωτερικής αγοράς» ή «τρίτων προσώπων», όπως έδειξε ο Μαρξ με τα αναπαραγωγικά σχήματα του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Το 1894 κυκλοφόρησε το βιβλίο του *Μελέτες σχετικά με τη θεωρία και την ιστορία των εμπορικών κρίσεων στην Αγγλία* στο οποίο παρουσίασε τόσο τη θεωρητική όσο

²⁰² Σε άλλο σχετικό άρθρο της ίδιας περιόδου ο Kautsky εξηγεί ότι «η θεωρία μας [...] βλέπει την αιτία των κρίσεων στην υποκατανάλωση» (*Neue Zeit* 1902, τ. 5 (31): 140. Παρατίθεται στο Luxemburg 1970: 413).

²⁰³ Θυμίζουμε ότι πραγματικοί μισθοί είναι το σύνολο (ο όγκος) των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργάτες με την αμοιβή τους, η οποία όταν εκφράζεται σε αξίες ή αντίστοιχα τιμές ονομάζεται ονομαστικός μισθός. Με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οι αξίες και αντίστοιχα οι τιμές των (μισθιακών) εμπορευμάτων μειώνονται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μείωση του ονομαστικού μισθού παρά την αύξηση του πραγματικού μισθού.

²⁰⁴ Τη θέση, δηλαδή, ότι ο ρυθμός αύξησης των συνολικών πραγματικών μισθών της εργατικής τάξης –αλλά και η ατομική κατανάλωση των καπιταλιστών– υπολείπεται αναγκαστικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έναντι του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου και του ρυθμού αύξησης του όγκου των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων.

²⁰⁵ Το 1893, στο κείμενό του «Απ' αφορμή το λεγόμενο πρόβλημα των αγορών» (*Α. Α.* τ. 1: 67-119), ο Λένιν σχολίασε μια διάλεξη του Γ. Μπ. Κράσιν, η οποία (υπό τον τίτλο «Το πρόβλημα των αγορών») αναπαρήγαγε τις βασικές θέσεις των αναλύσεων του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι.

και την εμπειρική τεκμηρίωση των θέσεών του.²⁰⁶ Το 1900 δημοσίευσε μια δεύτερη, αναθεωρημένη, έκδοση των *Μελετών* του, την οποία ακολούθως μετέφρασε στα γερμανικά και εξέδωσε τον επόμενο χρόνο (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*). Το 1905 εξέδωσε το δεύτερο βιβλίο του στα γερμανικά, υπό τον τίτλο *Οι θεωρητικές βάσεις του Μαρξισμού* (*Die theoretischen Grundlagen des Marxismus*).

5.2 Οι βασικές θέσεις του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι

Η κριτική του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι προς την υποκαταναλωτική θεωρία μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές θέσεις:

α) Οι Ρώσοι Ναρόντνικοι και οι «ορθόδοξοι μαρξιστές» της Γερμανίας και της Αυστρίας απομακρύνονται με τη θεωρία της υποκατανάλωσης από τη θεωρία της αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου που διατύπωσε ο Μαρξ, σύμφωνα με την οποία *είναι δυνατή* η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης «τρίτων» καταναλωτών, πέραν των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή των εργατών και των καπιταλιστών.

β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της μερίδας των κερδών (συνεπεία της αύξησης του όγκου των καπιταλιστικώς παραγόμενων εμπορευμάτων με ταχύτερους ρυθμούς από τους συνολικούς πραγματικούς μισθούς των εργατών) δεν συνεπάγεται ότι η παραγωγή ξεπερνάει την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας, διότι με την καπιταλιστική ανάπτυξη η παραγωγή (και αντίστοιχα η αγορά) αναδιαρθρώνεται, δηλαδή αυξάνει συνεχώς ο τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής (τομέας Ι) και αντίστοιχα η αγορά μέσω παραγωγής, σε βάρος του τομέα παραγωγής καταναλωτικών εμπορευμάτων (τομέας ΙΙ) και της αντίστοιχης αγοράς καταναλωτικών (μισθιακών) εμπορευμάτων.

Με την πρώτη θέση ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι έθετε στους μαρξιστές ένα σημαντικό θέμα συμβατότητας των αναλύσεών τους με τις αναλύσεις του *Κεφαλαίου*. Με τη δεύτερη θέση επιδίωκε να απαντήσει ταυτόχρονα τόσο στις υποκαταναλωτικές θέσεις τύπου Βορόντσοφ (αδυναμία των καπιταλιστών να «αναλώσουν» την υπεραξία), όσο και στις υποκαταναλωτικές θέσεις τύπου Ντάνιελσον (αδυναμία απορρόφησης της υπεραξίας λόγω συρρίκνωσης του καταναλωτικού επιπέδου των εργατών).

Αυτό που έχει εδώ σημασία να παρατηρήσουμε είναι ότι στην προσπάθειά του για ταυτόχρονη κριτική των δύο εκδοχών της υποκαταναλωτικής θεωρίας δεν εγκαταλείπει την (αλλά αντίθετα στηρίζεται στην) θέση της «απόλυτης εξαθλίωσης» (απόλυτη συρρίκνωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης). Γράφει: «*μπορεί να υποχωρεί το συνολικό μέγεθος της κοινωνικής κατανάλωσης και συγχρόνως η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνει*» (Tugan-Baranowsky 1969: 25). Η θέση αυτή θα αποδειχθεί σημαντική πηγή αντιφάσεων στην ανάλυσή του, καθώς η προσέγγιση της «απόλυτης εξαθλίωσης» εντάσσεται στο εσωτερικό της θεωρίας της υποκατανάλωσης.

Μόνη προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, για την απρόσκοπτη διεύρυνση της παραγωγής είναι να διατηρούνται οι «ορθές» αναλογίες στην παραγωγή των δύο βασικών τομέων (παραγωγής μέσω παραγωγής και παραγωγής

²⁰⁶ Η πρώτη αυτή έκδοση έφερε τον τίτλο: Tugan-Baranowsky, M., 1894, *Promyshlennyye Krizisy v Sovremennoi Anglii, ikh Prichiny i Vliianie na Narodnuu Zhizn*. Αγ. Πετρούπολη: I.N. Skorokhodova. [Βιομηχανικές κρίσεις στην σύγχρονη Αγγλία, οι αιτίες τους και οι επιπτώσεις τους στην κοινωνία, βλ. επίσης Howard & King 1989: 181].

καταναλωτικών μέσων), οι οποίες περιγράφονται και από τα αναπαραγωγικά σχήματα του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*. Η *δυσαναλογία*, λοιπόν, ανάμεσα στην παραγωγή των δύο τομέων αποτελεί την αιτία των κρίσεων. Ο Τουγκάν-Μπαράνอฟσκι συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του:

«Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ, ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης, πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά – η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή κι αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση» (Tugan-Baranowsky 1969: 33).

Ο Τουγκάν-Μπαράνอฟσκι, γράφοντας σε μια εποχή όπου κυριαρχούσε πλήρως η υποκαταναλωτική προσέγγιση, δέχεται καταρχήν, όπως επισημάνθηκε, ότι η συσσώρευση θα μπορούσε να διευρύνεται ακόμα και αν συρρικνώνεται η λαϊκή κατανάλωση. Για να θεμελιώσει την άποψη περί ανεξαρτησίας ανάμεσα στη συσσώρευση και την ατομική κατανάλωση, ξεκινάει από την ακόλουθη σκέψη: Ας φανταστούμε μια σχεδιασμένη οικονομία, δηλαδή μια κοινωνία χωρίς κρίσεις. Κατόπιν ας αναρωτηθούμε, πώς θα αύξανε η παραγωγή. Στο ερώτημα αυτό απαντάει ως εξής: Θα παράγονταν τόσα μέσα παραγωγής και τόσα καταναλωτικά προϊόντα όσα θα αντιστοιχούσαν στην σχεδιασμένη ατομική και επενδυτική ζήτηση, και αυτή η σχεδιασμένη ζήτηση δεν μπορεί παρά να ανταποκρίνεται στα σχήματα του Μαρξ.²⁰⁷

Αντίθετα, σε μια καπιταλιστική οικονομία, «μπορεί η αύξηση του εισοδήματος των καπιταλιστών να συνοδεύεται από μια συρρίκνωση του εθνικού εισοδήματος. Από τη σκοπιά της καπιταλιστικής επιχείρησης ο μισθός –δηλαδή το εισόδημα της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού– δεν αποτελεί εισόδημα, αλλά μια κεφαλαιακή δαπάνη. Εξ αυτού του λόγου είναι δυνατή στην καπιταλιστική οικονομία η μείωση του εθνικού εισοδήματος, ταυτόχρονα με την αύξηση του εισοδήματος των καπιταλιστών [...] – χωρίς κάποιου είδους διαταραχή της ισορροπίας μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης» (Tugan-Baranowsky 1969: 167).

Εντούτοις, σύμφωνα με τα αναπαραγωγικά σχήματα που αναπτύσσει ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, οι αξίες (ή, αντίστοιχα, οι τιμές) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που υπεισέρχονται στην προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών και των εργατών (ήδη απασχολούμενων και νεο-απασχολούμενων με τη διεύρυνση της παραγωγής) του τομέα Ι της οικονομίας (ο οποίος παράγει μέσα παραγωγής), πρέπει να ισούνται με τις αξίες (τιμές) των (στη διάρκεια της περιόδου παραγωγής), (α) φθειρόμενων και, (β) συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα ΙΙ (ο οποίος παράγει μέσα κατανάλωσης). Με την υπόθεση μιας σταθερής τεχνικής παραγωγής, η

²⁰⁷ «Τι θα παρήγαγαν οι εργάτες [...] εάν η παραγωγή ήταν οργανωμένη αναλογικά; Προφανώς, τα αγαθά που καταναλώνουν οι ίδιοι και μέσα παραγωγής. Σε τι θα χρησίμευαν αυτά τα μέσα παραγωγής; Στη διεύρυνση της παραγωγής του επόμενου χρόνου. Της παραγωγής ποιων προϊόντων; Και πάλι, μέσων παραγωγής και καταναλωτικών αγαθών για τους εργάτες – και ούτω καθεξής επ' άπειρον [...]. Ως αποτέλεσμα της αφηρημένης μας ανάλυσης της διαδικασίας αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να υπάρχει πλεονάζον κοινωνικό προϊόν στην περίπτωση αναλογικής κατανομής του κοινωνικού κεφαλαίου» (Tugan-Baranowsky 1969: 191, 34).

συσσώρευση κεφαλαίου σημαίνει λοιπόν αύξηση και του όγκου των παραγόμενων και καταναλούμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων, επομένως αύξηση της αξίας των εμπορευμάτων που καταναλώνει το σύνολο των εργατών (αύξηση συνολικού ονομαστικού μισθού).²⁰⁸

Όμως, ακόμα κι αν εγκαταλείψουμε την υπόθεση της αμετάβλητης τεχνικής παραγωγής (έχουμε, δηλαδή, υποκατάσταση εργασίας από συστήματα μηχανών), θα πρέπει να απορρίψουμε τη θέση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι περί συρρικνούμενης λαϊκής κατανάλωσης και μειούμενου εθνικού εισοδήματος, άρα και περί συρρίκνωσης του τομέα II (καταναλωτικά αγαθά), έτσι ώστε όλη η οικονομική ανάπτυξη να πηγάζει από τη διεύρυνση μόνο του τομέα I (παραγωγή –και ανταλλαγή μεταξύ τους– κεφαλαιουχικών εμπορευμάτων). Διότι, πολύ απλά, η υπόθεση ενός τομέα II που παρακμάζει και συρρικνώνεται και ενός τομέα I που αναπτύσσεται αλματωδώς δεν είναι συμβατή με την ύπαρξη ενός *ενιαίου ποσοστού κέρδους* για το σύνολο της οικονομίας. Γίνεται φανερό ότι *η σύνδεση της θεωρίας της διευρυνόμενης αναπαραγωγής με τη θεωρία της «απόλυτης» εξαθλίωσης είναι ανέφικτη*.²⁰⁹

Παρά τις αντιφάσεις, τα ζητήματα που έθεσε η παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αναφορικά με τη σχέση της μαρξιστικής θεωρίας της αναπαραγωγής με τη θεωρία των κρίσεων ήταν ιδιαίτερα σημαντικά και παρέμειναν στην πρώτη γραμμή της συζήτησης μεταξύ των μαρξιστών για περισσότερο από τρεις δεκαετίες.²¹⁰ Υποστηρίζοντας ότι οι κρίσεις προκαλούνται από τη δυσαναλογία

²⁰⁸ «Με την αύξηση του συνολικού κεφαλαίου αυξάνει βέβαια και το μεταβλητό του συστατικό, ή η εργασιακή δύναμη που ενώνεται μ' αυτό, αυξάνει όμως σε διαρκώς φθίνουσα αναλογία» (Μαρξ 1978-α: 652).

²⁰⁹ Ήδη το 1893, ο Λένιν είχε ασκήσει κριτική στην άποψη αυτή περί διευρυνόμενης αναπαραγωγής ανεξάρτητα από την κατανάλωση των εργατών, αλλά και από την ατομική κατανάλωση ολόκληρης της κοινωνίας. Ο Λένιν επισήμανε την αλληλεξάρτηση της διαδικασίας συσσώρευσης στους δύο τομείς της οικονομίας, στο άρθρο που ήδη αναφέραμε στην υποσημείωση 23 του παρόντος κεφαλαίου: «Φυσικά, δεν μπορεί να μιλάει κανείς για “ανεξαρτησία” της συσσώρευσης από την παραγωγή ειδών κατανάλωσης και μόνο για τον λόγο ότι για τη διεύρυνση της παραγωγής χρειάζεται νέο μεταβλητό κεφάλαιο και συνεπώς και είδη κατανάλωσης. Όπως φαίνεται, ο συγγραφέας ήθελε με την έκφραση αυτή να υπογραμμίσει απλώς την ιδιομορφία εκείνη του σχήματος, που συνίσταται στο ότι η αναπαραγωγή Ισ –του σταθερού κεφαλαίου στην υποδιαίρεση Ι– γίνεται χωρίς ανταλλαγές με την υποδιαίρεση ΙΙ, δηλαδή κάθε χρόνο στην κοινωνία μια ορισμένη μερίδα, λόγου χάρη κάρβουνου, παράγεται για την παραγωγή πάλι κάρβουνου» (Λ.Α. τ. 1: 77). Μια παρόμοια κριτική στον Tugan-Baranowsky διτύπωσε αργότερα και ο Kautsky (επισημαίνοντας ότι δεν ανταποκρίνεται στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ η θέση πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να συντελείται ακόμα και αν μειώνεται ο όγκος των εμπορευμάτων που καταναλώνει η εργατική τάξη), αλλά και η Rosa Luxemburg, στην προσπάθειά τους να υπερασπιστούν την υποκαταναλωτική θεωρία: «Η συσσώρευση στο τμήμα ΙΙ εξαρτάται ολοκληρωτικά από τη συσσώρευση στο τμήμα Ι [...] η όλη κίνηση της συσσώρευσης οδηγείται δραστήρια και κατευθύνεται από το τμήμα Ι, ενώ γίνεται παθητικά αποδεκτή από το τμήμα ΙΙ [...] η συσσώρευση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά και στα δύο τμήματα ταυτόχρονα και μονάχα υπό τον όρο ότι το τμήμα των μέσων κατανάλωσης αυξάνει κάθε φορά το σταθερό κεφάλαιό του ακριβώς στο μέτρο που οι καπιταλιστές του τμήματος των μέσων παραγωγής αυξάνουν το μεταβλητό κεφάλαιό τους και το απόθεμα της προσωπικής κατανάλωσής τους» (Luxemburg 1970: 84, Luxemburg 1971: 127).

²¹⁰ Πέρα από τους μαρξιστές, για το έργο του Tugan-Baranowsky ενδιαφέρθηκαν και ορισμένοι μη μαρξιστές συγγραφείς. Καίτοι το έργο του δεν μεταφράστηκε στα αγγλικά (μια αναθεωρημένη από τον ίδιο γαλλική έκδοση του *Μελέτες...* κυκλοφόρησε το 1913, υπό τον τίτλο *Les Crises Industrielles en Angleterre* – Μ. Giard & É. Brière, Paris), δεν είναι σπάνιες οι αναφορές των αναλύσεών του στην αγγλική βιβλιογραφία. Έτσι ο Keynes σχολιάζει επαινετικά τη θέση του Tugan-Baranowsky ότι κατά τις κρίσεις παρουσιάζεται ένα λιμνάζον απόθεμα χρηματικού κεφαλαίου που δεν μπορεί να τροφοδοτήσει τη συσσώρευση και επικρίνει την άποψή του ότι με την ανάκαμψη από την κρίση θα απορροφηθεί τελικά αυτό το λιμνάζον χρηματικό κεφάλαιο (Keynes, 1930: 100 επ). Στο έργο του Tugan-Baranowsky αναφέρεται επίσης ο Alvin Hansen (στο έργο του *Business Cycles and National Income*. New York 1964: W.W. Norton: 281). Βλ. σχετικά Ramos-Martínez 2001.

ανάμεσα στο προϊόν που παράγουν οι δύο βασικοί τομείς της οικονομίας, ο Τουργκάν-Μπαρανόφσκι τοποθέτησε το μηχανισμό της κρίσης *στη σφαίρα της παραγωγής και όχι της κατανάλωσης*. Με άλλη διατύπωση, η ουσιώδης όψη των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση.

6. Θεωρητικές επιπτώσεις από την παρέμβαση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι

6.1 Μια παρατεταμένη διαμάχη

Η θεωρητική παρέμβαση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι καθόρισε τους άξονες της μαρξιστικής συζήτησης αναφορικά με τις οικονομικές κρίσεις μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου.²¹¹

Μετά την εμφάνιση του *Μελέτες...* οι μαρξιστές στη Ρωσία και στις γερμανόφωνες χώρες τοποθετήθηκαν με τρεις διαφορετικούς τρόπους στο ερώτημα κατά πόσον και υπό ποιες προϋποθέσεις η μαρξική θεωρία της διευρυμένης αναπαραγωγής μιας αμιγώς καπιταλιστικής οικονομίας είναι συμβατή με την, κυρίαρχη την εποχή εκείνη, υποκαταναλωτική ερμηνεία των κρίσεων:

α) Πολλοί θεωρητικοί υιοθέτησαν κάποια παραλλαγή της προβληματικής του Τ.-Μπ. αναφορικά με τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα και απέρριψαν την υποκαταναλωτική θεωρία, όπως, για παράδειγμα, οι Λένιν, S. Bulgakov, Ότο Μπάουερ, Ρ. Χίλφερντινγκ κ.ά. (βλ. Luxemburg 1970: 401 επ., 440 επ.). Οι θεωρητικοί αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να τοποθετηθούν κατόπιν σ' ένα δεύτερο ερώτημα: *Πώς μπορούν να συμβιβαστούν τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα με τη θέση περί εξαθλίωσης*, δηλαδή με την αντίληψη ότι στον καπιταλισμό επιδεινώνεται η κατάσταση της εργατικής τάξης.

β) Άλλοι αγνόησαν τα ουσιαστικά ζητήματα που τέθηκαν με την παρέμβαση του Τ.-Μπ. (π.χ. οι Κάουτσκι και Μοσκόβσκι), εμμένοντας στα παραδοσιακά επιχειρήματα υπέρ της υποκαταναλωτικής θεωρίας.

γ) Μια τρίτη ομάδα, γύρω από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ και αργότερα τον Fritz Sternberg υπερασπίστηκαν τη θεωρία της υποκατανάλωσης ενάντια στην προβληματική των αναπαραγωγικών σχημάτων του Μαρξ.

6.2 Ο μετασχηματισμός της ρωσικής θεωρητικής σκηνής

Οι αναλύσεις του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι επηρέασαν ολόκληρο τον κύκλο των Ρώσων «νόμιμων Μαρξιστών» (στον οποίο ανήκε ο ίδιος) αλλά και τον κύκλο των μαρξιστών γύρω από τον Πλεχάνοφ (όχι όμως τον ίδιο, βλ. Rosdolsky 1969: 558), το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Ρωσίας και, όπως ήδη σημειώσαμε, τον Β. Ι. Λένιν.

Ο Λένιν, που αφιέρωσε τα γραπτά του της περιόδου 1893-1899 στην προσπάθεια να αποδείξει τη δυνατότητα αλλά και τη δυναμική της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία, θεμελίωσε τα θεωρητικά του επιχειρήματα στην προβληματική των μαρξικών σχημάτων αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Η

²¹¹ Χαρακτηριστικό για τη σημασία της παρέμβασης αυτής είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Henryk Grossmann, από άρθρο του που δημοσιεύθηκε το 1932: «Έχει δίκιο ο Hilferding όταν γράφει για τις, μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Tugan-Baranowsky το 1901, “αναλύσεις του δεύτερου τόμου που πέρασαν απαρατήρητες” (*Finanzkapital*, Wien 1910, 303) και συμπληρώνει: “Η προσφορά του Tugan-Baranowsky έγκειται στο ότι στις διάσημες *Μελέτες...* του επισήμανε τη σημασία αυτών των αναλύσεων για το ζήτημα των κρίσεων. Αξιοπαρατήρητο είναι μόνο το ότι υπήρχε η ανάγκη μιας τέτοιας επισήμανσης” (ό.π. 304). Με τη μεταστροφή που προέκυψε από την έκδοση του βιβλίου του Tugan, φθάσαμε στο αντίθετο άκρο» (H. Grossmann, «Die Wert-Preis-Transformation bei Marx und das Krisenproblem», στο Grossmann 1971: 62. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Luxemburg 1970: 412).

προβληματική αυτή του επέτρεπε να θέσει στο στόχαστρο της κριτικής του την υποκαταναλωτική προσέγγιση των Ναρόντικων, σύμφωνα με την οποία η καπιταλιστική ανάπτυξη προσέκρουε στο εμπόδιο της περιορισμένης εσωτερικής αγοράς.

Ακριβώς όπως και ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι, ο Λένιν θεωρούσε τη διευρυνόμενη καπιταλιστική παραγωγή μέσων παραγωγής και καταναλωτικών αγαθών ως την «ανεξάρτητη μεταβλητή» της καπιταλιστικής ανάπτυξης και την (παραγωγική και καταναλωτική) ζήτηση (το «εύρος της αγοράς») ως την «εξαρτημένη μεταβλητή».²¹² Η αγορά δεν αποτελεί, επομένως, εξωτερικό περιορισμό της ανάπτυξης, δηλαδή της διαδικασίας διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αλλά αποτέλεσμα ή, καλύτερα, αποτύπωση του βαθμού ανάπτυξης της χώρας:

«Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς, σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να τίθεται ανεξάρτητα από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού [...]. Ο βαθμός ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα. Το να τίθεται το ζήτημα των ορίων της εσωτερικής αγοράς ξεχωριστά από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού (όπως το θέτουν οι Ναρόντικοι) είναι λάθος» (Α. Α. τ. 3: 53-54).

Καθώς το ζήτημα που κυρίως απασχολούσε τον Λένιν ήταν η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία και όχι η θεωρία των κρίσεων, διατύπωσε τις θέσεις του χωρίς να έρθει σε σύγκρουση με τη θεωρία της απόλυτης εξαθλίωσης. Θεώρησε ότι η αύξηση της ατομικής κατανάλωσης (Δμ) που προκύπτει από την διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου προέρχεται από την επέκταση του ΚΤΠ στην «φυσική οικονομία», δηλαδή από τη στρατολόγηση επιπλέον εργατών από μια δεξαμενή «τρίτων προσώπων» (από τη μη καπιταλιστική γεωργία και οικοτεχνία). Δεν αντιμετώπισε, δηλαδή, το ζήτημα μιας «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας, αποτελούμενης αποκλειστικά από εργάτες και καπιταλιστές, αλλά την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε μια κοινωνία με εκτεταμένους μη καπιταλιστικούς τομείς. Υποστήριξε, μάλιστα, ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη εξαθλιώνει τον προκαπιταλιστικό εργαζόμενο.²¹³

Στο ζήτημα της «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας τοποθετείται την περίοδο αυτή ο «νόμιμος μαρξιστής» Σ. Μπουλγκάκοφ, το βασικό έργο του οποίου, *Σχετικά με τις αγορές της καπιταλιστικής παραγωγής - Θεωρητικό δοκίμιο*, κυκλοφόρησε το 1897. Απ' ό,τι γνωρίζουμε, στο έργο αυτό διατυπώνεται η πρώτη κριτική στη θεωρία της απόλυτης εξαθλίωσης, καθώς ο συγγραφέας θεμελιώνει κατά κύριο λόγο το επιχείρημα ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη συνδέεται από τη μια μεριά με την *σχετική* μείωση της ατομικής κατανάλωσης ως προς την παραγωγική, και από την άλλη με την *σχετική* επιδείνωση της θέσης των εργατών ως προς τους καπιταλιστές (θεωρία της *σχετικής* εξαθλίωσης). Τις θέσεις αυτές θα αναπτύξει περαιτέρω ο Μπουχάριν, όπως θα δούμε στα επόμενα. Γράφει ο Μπουλγκάκοφ για το ζήτημα της διευρυνόμενης αναπαραγωγής:

«Κάτω από ορισμένες συνθήκες ο καπιταλισμός μπορεί να αρκестεί στην εσωτερική αγορά του. Στον ΚΤΠ δεν υπάρχει καμιά εγγενής αναγκαιότητα, σύμφωνα

²¹² Στην δεύτερη έκδοση (1872) του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ σημειώνει: «Για να το θέσουμε από μαθηματική σκοπιά: Το μέγεθος της συσσώρευσης είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή, το μέγεθος του μισθού η εξαρτημένη, όχι αντίστροφα» (Μαρξ 1978-α: 642).

²¹³ «Η πτώση της ευημερίας του πατριαρχικού αγρότη, ο οποίος προηγουμένως απασχολείτο στη φυσική οικονομία, συμβιβάζεται απόλυτα με την αύξηση των χρηματικών μέσων που διαθέτει, γιατί όσο περισσότερο καταστρέφεται ένας τέτοιος αγρότης, τόσο περισσότερο είναι αναγκασμένος να καταφεύγει στην πώληση της εργασιακής του δύναμης, τόσο μεγαλύτερο μέρος από τα μέσα (έστω και τα πιο πενιχρά), που χρειάζονται για την ύπαρξή του, είναι υποχρεωμένος να τα προμηθεύεται από την αγορά» (Α. Α. τ. 3: 24).

με την οποία μόνο η εξωτερική αγορά μπορεί να απορροφήσει το πλεόνασμα της καπιταλιστικής παραγωγής. [...] Η πλειοψηφία των οικονομολόγων πριν από τον Μαρξ έλυσε το πρόβλημα δηλώνοντας ότι χρειάζεται κάποιο είδος “τρίτων προσώπων” για να επέμβουν σαν από μηχανής θεοί και να λύσουν το γόρδιο δεσμό, δηλαδή να καταναλώσουν την υπεραξία. Το ρόλο αυτό παίζουν άλλοτε οι γαιοκτήμονες που ζουν μέσα στη χλιδή (όπως π.χ. για τον Μάλθους), άλλοτε καπιταλιστές που αρέσκονται στην πολυτέλεια, άλλοτε πάλι ο μιλιταρισμός, κ.λπ. Δεν μπορεί να υπάρξει ζήτηση για την υπεραξία χωρίς κάποιους τέτοιους εξωτερικούς διαμεσολαβητές. Σε διαφορετική περίπτωση η υπεραξία ακινητοποιείται στην αγορά και προκαλεί την υπερπαραγωγή και τις κρίσεις [...]. Εάν όμως αυτό το “πλατύ κοινό” έχει σαν ουσιαστική λειτουργία την κατανάλωση της υπεραξίας, *από πού αντλεί την αγοραστική του δύναμη;* [...] Η καπιταλιστική παραγωγή δεν γνωρίζει άλλη κατανάλωση παρά μόνο εκείνη που δύναται να πληρώσει, αλλά καταναλωτές που δύνανται να πληρώσουν είναι μόνο εκείνοι που σχετίζονται με το μισθό ή την υπεραξία, και η αγοραστική τους δύναμη ανταποκρίνεται αυστηρά στο μέγεθος αυτών των εισοδημάτων. Όμως η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής έχει την θεμελιώδη τάση να μειώνει *σχετικά* τόσο το μεταβλητό κεφάλαιο όσο και το καταναλωτικό απόθεμα των καπιταλιστών, παρά την *απόλυτη αύξηση* της αξίας [...]. Εφόσον οι ομαλές συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής προϋποθέτουν ότι το καταναλωτικό απόθεμα των καπιταλιστών αποτελεί ένα μόνο μέρος της υπεραξίας, και μάλιστα το μικρότερο, και το μεγαλύτερο μέρος προορίζεται για τη διεύρυνση της παραγωγής, είναι φανερό ότι οι δυσκολίες που φαντάστηκε αυτή η σχολή (οι Ναρόντικοι) δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα» (Παρατίθεται σε Λούξεμπουργκ 1975: 185, 183-4, 192, 191).

Ο Μπουλγκάκοφ έθεσε επίσης ένα ακόμα σημαντικό ερώτημα αναφορικά με τα αναπαραγωγικά σχήματα, συγκεκριμένα το «από πού έρχεται το χρήμα που απαιτεί η διεύρυνση της καπιταλιστικής παραγωγής»: Με δεδομένο ότι η μαρξιστική θεωρία αποκλείει την άμεση ανταλλαγή των εμπορευμάτων μεταξύ τους, οι καπιταλιστές και στους δύο τομείς παραγωγής πρέπει να διαθέτουν το χρήμα που απαιτείται για να αγοράσουν τα στοιχεία τόσο του σταθερού (σ+Δσ) όσο και του μεταβλητού (μ+Δμ) κεφαλαίου για την επέκταση της παραγωγής τους, πριν πραγματοποιήσουν τις πωλήσεις που σχεδιάζουν (δηλαδή πριν πραγματοποιήσουν το προϊόν τους).

Η υπόθεση ότι υπάρχουν κάποια αποθέματα μεταλλικού χρήματος στα χέρια των καπιταλιστών δεν λύνει το πρόβλημα, διότι τέτοια χρηματικά αποθέματα σε μια κλειστή διευρυνόμενη οικονομία θα έπρεπε να αναπαράγονται σε μια διαρκώς μεγαλύτερη κλίμακα, πράγμα αδύνατο.

Αν παραμείνουμε στην διτομεακή προσέγγιση του Μαρξ, δηλαδή δεν συμπεριλάβουμε έναν τρίτο τομέα «παραγωγής χρυσού», τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε την πίστη ως μια ενδοφυή όψη του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς η λειτουργία της συνίσταται ακριβώς στην αύξηση των χρηματικών μέσων σε αντιστοιχία με την αύξηση της παραγωγής και στη εξασφάλιση της δυνατότητας να πραγματοποιούνται αγορές ανεξαρτήτως των πωλήσεων: «Η πίστη [...] αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα μιας αναπτυσσόμενης οικονομίας ανταλλαγών, η οποία διαφορετικά θα προσέκρουε σύντομα στα όρια που θέτει η έλλειψη μεταλλικού χρήματος» (Μπουλγκάκοφ σε Λούξεμπουργκ 1975: 191. Για το ζήτημα της πίστης βλ. αναλυτικά το Κεφ. 3 του ανά χειράς βιβλίου).

Μετά την πολιτική και ιδεολογική παρακμή των Ναρόντικων που ακολούθησε την επανάσταση του 1905 και τη διάλυση των αγροτικών κοινοτήτων, η θεωρία της υποκατανάλωσης έπαψε να αποτελεί το κυρίαρχο σχήμα ερμηνείας των κρίσεων και της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο χώρο του ρωσικού Μαρξισμού. Εκτοπίστηκε από

τις προσεγγίσεις που διαμόρφωσαν οι «νόμιμοι μαρξιστές» και οι θεωρητικοί της Σοσιαλδημοκρατίας, οι οποίες εκκινούσαν από τη θεωρία της υπερπαραγωγής και τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα.

6.3 Η νέα ορθοδοξία σε Γερμανία και Αυστρία

Η έκδοση του *Μελέτες...* από τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι προκάλεσε επίσης έναν θεωρητικό διχασμό στο χώρο των γερμανόφωνων μαρξιστών. Οι θεωρητικοί που ενστερνίστηκαν την προβληματική των σχημάτων αναπαραγωγής μιας καθαρής καπιταλιστικής κοινωνίας είχαν πάντως εδώ να αντιμετωπίσουν μια νέα υποκαταναλωτική προσέγγιση που έθετε στο στόχαστρό της τα ίδια τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα (τη Ρόζα Λούξεμπουργκ και τη σχολή της: Φ. Στέρνμπεργκ, De Vries²¹⁴ κ.ά.).

Ο πλέον διαπρεπής μαρξιστής θεωρητικός του γερμανόφωνου χώρου ο οποίος υιοθέτησε την προβληματική του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι ως βάση για την κριτική της υποκαταναλωτικής θεωρίας των κρίσεων και της οικονομικής ανάπτυξης ήταν ο Ρούντολφ Χίλφερντινγκ. Στο τέταρτο μέρος και ειδικότερα στο Κεφ. 16 του βασικού έργου του, *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* (*Das Finanzkapital* 1910. Βλ. Hilferding 1968: 326-360 και Hilferding 1981: 239-266), συναντούμε κωδικοποιημένη την προσέγγιση που αποτελεί μια νέα εκδοχή της *δυσαναλογίας*, ως της αιτίας των κρίσεων.

Σύμφωνα με τον Χίλφερντινγκ η δυσαναλογία θα μπορούσε να προκύψει από μια σειρά διαφορετικές αιτίες: Μια ταχεία αύξηση της κατανάλωσης ή της παραγωγής μέσων παραγωγής (υπερεπένδυση) ή, αντίθετα, μια μη σχεδιασμένη συρρίκνωση των μορφών αυτών του κοινωνικού προϊόντος και της κοινωνικής ζήτησης.²¹⁵ Η διάρρηξη της αναλογικότητας σημαίνει, για τον Χίλφερντινγκ, τη διάρρηξη της λειτουργίας του μηχανισμού των τιμών, ο οποίος ρυθμίζει την διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής οικονομίας. Επομένως, αποτυπώνει την προσωρινή αδυναμία της οικονομίας να παράγει εμπορεύματα σε τιμές και ποσότητες που θα ικανοποιούσαν την δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση και παράλληλα θα εξασφάλιζαν ένα συγκεκριμένο ύψος του ποσοστού κέρδους.

Η διάρρηξη της λειτουργίας του ρυθμιστικού μηχανισμού των τιμών συμπίπτει επομένως με την πτώση του ποσοστού κέρδους: «Η διάρρηξη των σχέσεων αναλογίας πρέπει να ιδωθεί ως διάρρηξη του ειδικά ρυθμιστικού μηχανισμού της παραγωγής ή, με άλλα λόγια, ως διαταραχή της δομής των τιμών η οποία δεν επιτρέπει στις τιμές να δίνουν ορθές ενδείξεις για τις ανάγκες της παραγωγής [...]. Ο καπιταλιστής δεν ενδιαφέρεται πρωτίστως για το απόλυτο ύψος της τιμής του προϊόντος του, αλλά για τη σχέση ανάμεσα στην αγοραία τιμή και την τιμή κόστους ή, με άλλα λόγια, για το ύψος του κέρδους [...]. Η κρίση είναι απλώς το σημείο στο οποίο αρχίζει να πέφτει το ποσοστό κέρδους» (Hilferding 1981: 26).

Παρά την καθαρά φαινομενολογική και συχνά αντιφατική παράθεση των παραγόντων που οδηγούν σε μια τέτοια διάρρηξη της οικονομικής αναλογικότητας (καθώς επιχειρεί να δείξει ότι κάθε μεμονωμένη παράμετρος του εισοδήματος ή της παραγωγής, με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, θα μπορούσε να οδηγήσει στη διάρρηξη της αναλογικότητας που αντιστοιχεί στην απρόσκοπτη διευρυμένη

²¹⁴ Βλ. Fritz Sternberg 1971 [1926] και *Dokumente zur Imperialismus-theorie* Nr. II, 1971.

²¹⁵ «Δεν συνάγεται κατά κανέναν τρόπο, επομένως, ότι η κρίση της καπιταλιστικής παραγωγής προκαλείται από την εγγενή σε αυτήν υποκατανάλωση των μαζών. Μια κρίση θα μπορούσε εξίσου να προέλθει από μια εξαιρετικά ραγδαία διεύρυνση της κατανάλωσης, ή από μια στάσιμη ή μειούμενη παραγωγή μέσων παραγωγής» (Hilferding 1981: 256).

αναπαραγωγή, και επομένως στην κρίση),²¹⁶ η ανάλυση αυτή εισήγαγε νέα στοιχεία στην κριτική της υποκαταναλωτικής θεωρίας, τα οποία συνάγονται από το θεωρητικό πλαίσιο των μαρξικών αναπαραγωγικών σχημάτων: Η κρίση πρέπει να μελετηθεί σε αναφορά με τους παράγοντες που επηρεάζουν το σχηματισμό των τιμών και την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους. Τα σημεία αυτά ανέπτυξε αργότερα ο Μπουχάριν.

6.4 Η αντεπίθεση των οπαδών της υποκατανάλωσης. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ

Όπως ήδη επισημάναμε, η Ρόζα Λούξεμπουργκ με το βασικό της έργο *Die Akkumulation des Kapitals* [*Η συσσώρευση του κεφαλαίου*] (1913) επιχείρησε να υπερασπιστεί τη θεωρία της υποκατανάλωσης θέτοντας στο επίκεντρο της κριτικής της τα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, όπως αυτά αναπτύσσονται στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Η επιχειρηματολογία της Λούξεμπουργκ μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Εφόσον από τη μια μεριά τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα συνεπάγονται τη διεύρυνση όχι μόνο της παραγωγής μέσων παραγωγής αλλά και της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, άρα και της ατομικής κατανάλωσης (βλ. τα προηγούμενα αλλά και Λούξεμπουργκ χ.χέ.: 99 επ., 162 επ.), ενώ από την άλλη μεριά η διεύρυνση της ατομικής κατανάλωσης είναι αδιανόητη στον καπιταλισμό (η θεμελιώδης θέση όλων των υποκαταναλωτικών θεωριών όπως και των θεωριών της «απόλυτης εξαθλίωσης») χωρίς την ύπαρξη «τρίτων προσώπων» προερχόμενων από προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής,²¹⁷ προκύπτει ότι «στο ζήτημα της συσσώρευσης τα μαθηματικά προβλήματα δεν μπορούν να αποδείξουν απολύτως τίποτα, εφόσον η ιστορική τους προϋπόθεση είναι μη πραγματοποιήσιμη» (Luxemburg 1970:424 και Luxemburg, σε Luxemburg/Bukharin 1972: 65). Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η *διευρυμένη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας είναι αδύνατη*.

Η «συνεπής» υπεράσπιση της υποκαταναλωτικής προσέγγισης από τη Λούξεμπουργκ οδηγεί σε μια θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού: Η ροπή του καπιταλισμού να συρρικνώνει τον οικονομικό χώρο των «τρίτων προσώπων» θα οδηγήσει στην «αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού»: Σε αυτό το πλαίσιο, η σοσιαλιστική επανάσταση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της νομοτελειακής ροπής του καπιταλισμού προς την κατάρρευση.²¹⁸

²¹⁶ Σύμφωνα με τις φαινομενολογικές περιγραφές του Hilferding, μια κρίση υποκατανάλωσης σε αντιστοιχία με τις αναλύσεις του Kautsky δεν θα πρέπει να αποκλείεται: «Η αναλογικότητα μπορεί επίσης να διαρραγεί από μια αλλαγή στη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση. Στις περιόδους ευημερίας αυξάνουν τόσο οι τιμές όσο και τα κέρδη. Η αύξηση στις τιμές των εμπορευμάτων πρέπει αναγκαστικά να υπερέχει της αύξησης των μισθών, διότι διαφορετικά η αύξηση των κερδών δεν θα ήταν δυνατή. Συνακόλουθα, το μερίδιο της επιχειρηματικής τάξης στη νέα παραγωγή αυξάνει γρηγορότερα από το μερίδιο των εργατών. Σε απόλυτους όρους αυξάνει η κατανάλωση, διότι τόσο οι επιχειρηματίες όσο και οι εργάτες θα καταναλώσουν περισσότερο. Αλλά η συσσώρευση αυξάνει ακόμα γρηγορότερα, διότι αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία η ροπή για συσσώρευση κεφαλαίου είναι ιδιαίτερα ισχυρή, ενώ μεσολαβεί πάντα ένα διάστημα μέχρι να αρχίσει να αυξάνει η πολυτελής κατανάλωση [...]. Επομένως επέρχεται μια ανακατανομή του κέρδους. Ένα σχετικά μεγαλύτερο μέρος του συσσωρεύεται, ένα σχετικά μικρότερο μέρος αφιερώνεται στην κατανάλωση. Αυτό σημαίνει ότι η κατανάλωση δεν μπορεί να ακολουθήσει το ρυθμό της παραγωγής» (Hilferding 1981: 266).

²¹⁷ Κατά τη Luxemburg, η πραγματοποίηση της υπεραξίας «έχει ως πρώτιστη προϋπόθεσή της [...] την ύπαρξη στρωμάτων αγοραστών έξω από την καπιταλιστική κοινωνία». Δηλαδή, «κοινωνικές οργανώσεις ή στρώματα των οποίων ο τρόπος παραγωγής δεν είναι καπιταλιστικός» (Luxemburg 1971: 351-352).

²¹⁸ «Η επανάσταση των εργατών, ο ταξικός τους αγώνας και σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η εγγύηση της νικηφόρας δύναμής τους, αποτελεί απλώς ιδεολογική αντανάκλαση της αντικειμενικής ιστορικής αναγκαιότητας του σοσιαλισμού, η οποία προκύπτει απ' την αντικειμενική οικονομική αδυναμία

Πολλές υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις, ιδίως αυτές που διατυπώθηκαν μετά το θάνατο της Λούξεμπουργκ (με εξαίρεση αυτές των «λουξεμπουργκιστών», όπως π.χ. το βιβλίο του Στέρνμπεργκ, *Der Imperialismus*, που κυκλοφόρησε το 1926 – Sternberg 1971) τοποθετούν τα εκτός καπιταλιστικών σχέσεων «τρίτα πρόσωπα» (τους «τρίτους καταναλωτές») όχι στις αποικίες αλλά στο εσωτερικό των ίδιων των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.²¹⁹ Ακολουθώντας ουσιαστικά την επιχειρηματολογία του Κάουτσκι, σύμφωνα με την οποία η πλεονάζουσα υπεραξία καταναλώνεται από «τα μη καπιταλιστικά παράγοντα επαγγέλματα», υποστηρίζουν ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου καθίσταται δυνατή μέσα από δύο διαδικασίες:

Πρώτον, μέσα από τη διόγκωση της «νέας μεσαίας τάξης», των μισθωτών που απασχολούνται στο εμπόριο, τη διαφήμιση, το μάρκετινγκ κ.λπ., η οποία θεωρείται «μη παραγωγική» («δεν αυξάνει τις αξίες της οικονομίας» – Μοσκόβσκα 1988: 134), ενώ «η κατανάλωσή της ζωογονεί την αγορά» (ό.π.).

Δεύτερον, με τη διόγκωση της κρατικής κατανάλωσης καπιταλιστικά παραχθέντων εμπορευμάτων (πολεμικές και «κοινωνικές» δαπάνες). Με τη συλλογιστική αυτή, η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου καθίσταται δυνατή μέσω μιας μη οικονομικής (πολιτικής) «ρύθμισης», που αποβλέπει στην «απορρόφηση» (κατανάλωση) της πλεονάζουσας καπιταλιστικής παραγωγής (ο μιλιταρισμός και η εδαφική επέκταση θεωρούνται αποτέλεσμα της «ανάγκης» αύξησης των κρατικών –στρατιωτικών– δαπανών, η ανάπτυξη των τμημάτων πωλήσεων και διαφήμισης των επιχειρήσεων θεωρείται αποτέλεσμα της «ανάγκης»

ύπαρξης του καπιταλισμού σε κάποιο συγκεκριμένο επίπεδο της εξέλιξής του» (Luxemburg 1970: 410, Luxemburg/Bukharin 1972: 76). Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη διατύπωση της θεωρίας της κατάρρευσης, αυτή παρεισδύει σχεδόν σε κάθε ανάλυση που βασίζεται στην υποκαταναλωτική προσέγγιση: «Όσο μεγαλύτερο το χρονικό διάστημα που υπάρχει ήδη ο καπιταλισμός, τόσο βαθύτερο το χάσμα μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής δύναμης [...] αυτό που βλέπουμε σήμερα δεν είναι μια “μακρά διακύμανση” της οικονομίας αλλά η κατάρρευση του καπιταλισμού». (Μοσκόβσκα 1988: 138, 140). Η «κατάρρευση του καπιταλισμού» αναγγέλλεται κυρίως σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (το βιβλίο της Moszkowska κυκλοφόρησε το 1935). Αντίθετα, σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης η θέση αυτή τροποποιείται σε μια θεωρία «οικονομικής στασιμότητας» του καπιταλισμού: «Αφού η τάση υποκατανάλωσης είναι εγγενής στον καπιταλισμό [...] μπορούμε να πούμε ότι η στασιμότητα είναι το πρότυπο όπου τείνει πάντα η καπιταλιστική παραγωγή» (Σουήζυ χ.χ.έ: 245). Στις αντιλήψεις αυτές ας αντιπαρατεθεί η γνώμη μας ήδη θέσης του Μαρξ: «Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μάζιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή» (Μαρξ 1983: 126-27).

²¹⁹ Η μόνη παραλλαγή της θεωρίας της υποκατανάλωσης που δεν κάνει χρήση «τρίτων καταναλωτών» είναι αυτή της «έλλειψης κεφαλαίου» του E. Heinemann (βλ. σχετικά σε Μοσκόβσκα 1988). Ο Heinemann δεν «χρειάζεται» τα «τρίτα πρόσωπα» διότι δεν θεωρεί την υποκατανάλωση ως μια μονίμως δρώσα αιτία (ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας ως προς τους πραγματικούς μισθούς και την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας), αλλά ως μια περιοδικώς εμφανιζόμενη συγκυρία. Υποστηρίζει ότι η τεχνική πρόοδος αυξάνει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και δημιουργεί «έλλειψη κεφαλαίου» και την ανάγκη συμπίεσης των μισθών για να εξοικονομηθούν οι πόροι για τα ακριβά μέσα παραγωγής. Από αυτήν τη συμπίεση των μισθών προκύπτει η υποκατανάλωση. Όμως, η υπόθεση ότι διαρκώς αυξάνεται η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου δεν θα πρέπει να υιοθετείται χωρίς περαιτέρω διερεύνηση. Επιπλέον, στις ανοδικές φάσεις του κύκλου, όταν συντελούνται γρήγοροι ρυθμοί συσσώρευσης και αύξησης της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, οι μισθοί δεν συμπεριφέρονται αλλά αυξάνουν. Επιπρόσθετα, η ύπαρξη του πιστωτικού συστήματος κάνει τον ισχυρισμό για «έλλειψη κεφαλαίου» (το οποίο θα «εξοικονομηθεί» από τη συμπίεση των μισθών) να ακούγεται μάλλον ως παραλογισμός. (Το «κόστος» του κεφαλαίου, το επιτόκιο, εξαρτάται από παράγοντες που συναρτώνται με τη φάση του οικονομικού κύκλου, βλ. Κεφ. 3). Τέλος, το χαρακτηριστικό των κρίσεων δεν είναι η έλλειψη, αλλά η «πληθώρα κεφαλαίου».

να διευρυνθούν τα «μη παραγωγικά» επαγγέλματα των «τρίτων καταναλωτών» κ.ο.κ. – Moszkowska 1935: 91-104, Baran/Sweezy 1973).²²⁰ Εντούτοις, επειδή ούτε η καταναλωτική δυνατότητα των «τρίτων προσώπων» ούτε τα μέσα της κρατικής ρύθμισης είναι ανεξάντλητα, η εγγενής ανισορροπία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης οδηγεί αναπόφευκτα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, στην κατάρρευση του καπιταλισμού.

Το βιβλίο της Λούξεμπουργκ έτυχε αποδοχής από πολλούς μαρξιστές. Άλλοι το υπέβαλαν σε σκληρή κριτική, όπως οι Pannekoek και Χίλφερντινγκ.²²¹ Άλλοι, τέλος, επιχείρησαν να «διορθώσουν» τις «αδυναμίες» των μαρξικών σχημάτων που υπέδειξε η Λούξεμπουργκ (δηλαδή τη μη συμβατότητά τους με τη θέση περί «απόλυτης εξαθλίωσης»).

Το 1914 ο Μπουχάριν συνέγραψε μια πολεμική εναντίον της Λούξεμπουργκ, την αναθεωρημένη εκδοχή της οποίας δημοσίευσε μόλις το 1925, με τίτλο *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* [*Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου*]. Φαίνεται πως κύριος στόχος της πολεμικής Μπουχάριν το 1925 ήταν ο August Thalheimer και όχι οι οπαδοί της Λούξεμπουργκ (βλ. Hedeler 2002). Ανεξάρτητα από την άμεση πολιτική στόχευση, η ανάλυση του Μπουχάριν, εκκινώντας από τη λογική των αναπαραγωγικών σχημάτων του Μαρξ, αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική μελέτη για τον ιμπεριαλισμό και τις κρίσεις, που ασκεί κριτική προς τη θεωρία της απόλυτης εξαθλίωσης, τον καταστροφισμό και τον οικονομισμό, δηλαδή προς τα (αστικά) ιδεολογικά υποσύνολα που λίγα χρόνια αργότερα κυριάρχησαν στο εσωτερικό του λεγόμενου «σοβιετικού Μαρξισμού». Για τους λόγους αυτούς θα ασχοληθούμε συστηματικότερα με την παρέμβαση του Μπουχάριν στην αμέσως επόμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου.

7. Η πολεμική του Νικολάι Μπουχάριν προς τη Ρόζα Λούξεμπουργκ: Περιοδικές κρίσεις υπερπαραγωγής που προκύπτουν από την πάλη των τάξεων

7.1 Η θεωρητική ιδιαιτερότητα της παρέμβασης του Μπουχάριν

Στην πολεμική μπροσούρα του που εκδόθηκε το 1925 (Bucharin 1970, Bukharin σε Luxemburg/Bukharin 1972), ο Νικολάι Μπουχάριν επιχείρησε να ανασκευάσει την «συνεπή» υποκαταναλωτική προσέγγιση που διατύπωσε η Ρόζα Λούξεμπουργκ. Αυτό σήμαινε υπεράσπιση της θέσης ότι, σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία, η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του «καθαρού» καπιταλισμού ήταν δυνατή και ότι οι κρίσεις αποτελούν απλώς προσωρινές αναστολές αυτής της διαδικασίας. Σήμαινε ταυτόχρονα απόρριψη της υπόθεσης ότι το καπιταλιστικό σύστημα ρέπει

²²⁰ Η Moszkowska (Μοσκόβσκα 1988 [1935]) ισχυρίζεται ότι η διογκούμενη μεσαία τάξη των «μη παραγωγικών» εργαζομένων προκύπτει, ως δευτερογενές αποτέλεσμα, από την ίδια την υποκατανάλωση: Η μειούμενη δυνατότητα των επιχειρήσεων να πραγματοποιούν τις πωλήσεις που σχεδιάζουν τις οδηγεί να δαπανούν ένα όλο και αυξανόμενο χρηματικό κονδύλι στην προώθηση των πωλήσεων, τη διαφήμιση κ.λπ. Όπως παρατήρησε ο Karl Schoer (1976: 95) (αναφερόμενος κυρίως στο βιβλίο της Moszkowska *Das Marxsche System*, Βερολίνο 1929), «στην πραγματικότητα στο βιβλίο αυτό και στο δεύτερο σημαντικό έργο της *Η δυναμική του ύστερου καπιταλισμού* (*Die Dynamik des Spätkapitalismus*) ανέπτυξε πολλές από τις θέσεις που υιοθέτησαν αργότερα οι Baran και Sweezy». Ο Schoer αναφέρεται στο: Baran και Sweezy 1973.

²²¹ Luxemburg 1970: 383, Luxemburg, σε Luxemburg/Bukharin 1972: 47 επ.

²²² Ο Otto Bauer υποστηρίζει ότι τα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής, στη μορφή που διατυπώνονται στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, είναι «αυθαίρετα και όχι χωρίς αντιφάσεις» και διατυπώνει νέα, δικά του σχήματα αναπαραγωγής. Η βασική του θέση είναι ότι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου αποτελεί «προσαρμογή της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην αύξηση του πληθυσμού». (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970: 416. Βλ. επίσης Grossmann 1971: 69 επ.).

νομοτελειακά προς την οικονομική κατάρρευση ή ότι η καπιταλιστική οικονομία βρίσκεται σε μια κατάσταση μόνιμης ανισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, η οποία, χωρίς την ύπαρξη «τρίτων προσώπων», θα οδηγούσε στην ανάσχεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης (της διευρυμένης αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου).

Ο Μπουχάριν υιοθέτησε θέσεις και επιχειρήματα που είχαν προηγουμένως χρησιμοποιηθεί από τους Μπουλγκάκοφ, Λένιν, Χίλφερντινγκ και άλλους, ενσωματώνοντάς τα σε μια ενιαία προβληματική που στόχευε να δείξει ότι το ειδοποιό χαρακτηριστικό των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση) και όχι η εγγενής υποκατανάλωση της εργατικής τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, η επιχειρηματολογία του περιέχει επίσης μια κριτική της θέσης της «απόλυτης εξαθλίωσης», που βρίσκεται στο υπόβαθρο κάθε υποκαταναλωτικής προσέγγισης. Επιπλέον, η κριτική του στη θεωρία της καπιταλιστικής κατάρρευσης της Λούξεμπουργκ του παρέσχε την ευκαιρία να ασκήσει κριτική από τη μια μεριά στις *τελεολογικές απόψεις σχετικά με την «κατάρρευση» του καπιταλισμού* και από την άλλη στις *«μονιστικές» απόψεις αναφορικά με τις αιτίες των κρίσεων*. Και από τις δυο αυτές κατευθύνσεις της επιχειρηματολογίας του αναδύεται η *πάλη των τάξεων* ως η διαδικασία που σε τελευταία ανάλυση καθορίζει την οικονομική εξέλιξη αλλά και την εκδήλωση των κρίσεων.

7.2 Η επέκταση της ατομικής κατανάλωσης ως προϋπόθεση για την διευρυμένη καπιταλιστική αναπαραγωγή

Για να ανασκευάσει τη θέση-ταμπού του σοσιαλιστικού κινήματος του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την οποία η διεύρυνση της ατομικής κατανάλωσης των μαζών είναι αδύνατη στον καπιταλισμό (θέση της «απόλυτης εξαθλίωσης»), ο Μπουχάριν στρέφει αρχικά την πολεμική του κατά της θέσης του Τουγκάν-Μπαρανόφκι ότι *«μπορεί να υποχωρεί το συνολικό μέγεθος της κοινωνικής κατανάλωσης και συγχρόνως η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνει»* (Tugan-Baranowsky 1969: 25).

Γράφει ο Μπουχάριν: «1) η αύξηση σε μέσα παραγωγής προκαλεί έναν πολλαπλασιασμό της μάζας των καταναλωτικών αγαθών, 2) αυτή η αύξηση προκαλεί συγχρόνως μια νέα ζήτηση αυτών των καταναλωτικών αγαθών και συνεπώς 3) σε μια ορισμένη στάθμη της παραγωγής μέσων παραγωγής αντιστοιχεί μια εντελώς καθορισμένη στάθμη παραγωγής καταναλωτικών αγαθών· με άλλα λόγια, η αγορά μέσων παραγωγής είναι συνδεδεμένη με την αγορά καταναλωτικών αγαθών, και έτσι τελικά αποκομίζουμε το αντίθετο απ' ό,τι πρεσβεύει ο κ. Τουγκάν» (Bucharin 1970: 50, βλ. και Μπουχάριν 1992).²²³

Η βασική του θέση είναι ότι η μαζική κατανάλωση μπορεί να αυξηθεί στο βαθμό που αυτό *απαιτείται από την απρόσκοπτη αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων*. Τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου με την παράλληλη τομεακή αναδιάρθρωση της οικονομίας, τη διατήρηση ή αύξηση του ύψους του γενικού ποσοστού κέρδους κ.ο.κ.:

«Οι κλάδοι που παράγουν μέσα παραγωγής, όσο μεγάλοι κι αν είναι, εμφανίζονται σαν *προστάδια της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών* [...]. Έτσι, σε σχέση με την *αξία* του, το μερίδιο των μέσων παραγωγής παρουσιάζει μια σχετική αύξηση. Τι

²²³ Σε άλλο σημείο του έργου του ο Bukharin σημείωνε: «Τα “όρια της κατανάλωσης” διευρύνονται μόνο μέσω της παραγωγής, η οποία αυξάνει 1. το εισόδημα των καπιταλιστών, 2. το εισόδημα της εργατικής τάξης (πρόσθετοι εργάτες), 3. το σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας (τα μέσα παραγωγής που λειτουργούν ως κεφάλαιο)» (Bucharin 1970: 44-45, βλ. και Μπουχάριν 1992).

σημαίνει αυτό; Σημαίνει –εκφρασμένο σε προϊόντα– ότι λαμβάνει χώρα μια τεράστια αύξηση σε μέσα κατανάλωσης. Όσο υψηλότερη είναι η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και η παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας τόσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος των καταναλωτικών μέσων που προσανατολίζονται στην αγορά» (Bucharin 1970: 48, Bukharin, σε Luxemburg/Bukharin 1972: 208, 209).²²⁴

Η θέση-ταμπού ότι οι πραγματικοί μισθοί (το καλάθι εμπορευμάτων που καταναλώνουν οι μισθωτοί) δεν είναι δυνατόν να αυξάνονται με ρυθμούς συναρτώμενους με το ρυθμό συσσώρευσης οδηγεί προφανώς τον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι στη αντιφατική αποσύνδεση της συσσώρευσης από την κατανάλωση μισθιακών εμπορευμάτων: Ενώ κάνει χρήση των αναπαραγωγικών σχημάτων του Μαρξ, μιλάει όπως είδαμε για συρρικνούμενη (πραγματική) ιδιωτική κατανάλωση. Η ίδια θέση αναγκάζει τον Μπάουερ να θεωρήσει την (απαιτούμενη για την απρόσκοπτη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου) αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης ως αποτέλεσμα μόνο της αύξησης του πληθυσμού. Η αντίφαση στο έργο του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι και του Μπάουερ προκύπτει από το γεγονός ότι επιχειρούν να εντάξουν μια θέση που ανήκει αποκλειστικά και μόνο στο σύνολο θέσεων της υποκαταναλωτικής θεωρίας (διαρκώς μειούμενο συνολικό μισθιακό εισόδημα – θέση της «απόλυτης εξαθλίωσης») στο πλαίσιο της κριτικής προς τη θεωρία αυτή. Μάλιστα, αξίζει να σημειώσουμε ότι για την υποκαταναλωτική θεωρία η θέση αυτή αναδεικνύεται στο βασικότερο πόρισμα: υποδεικνύει ότι ακόμα κι αν οι πραγματικοί μισθοί αυξάνουν, οι ονομαστικοί μισθοί μειώνονται σε τέτοιο βαθμό (λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με τους πραγματικούς μισθούς), ώστε «δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί η εκλείπουσα ιδιωτική από μια αυξανόμενη αναπαραγωγική κατανάλωση» (Μοσκόβσκα 1988: 45).

Η θέση-ταμπού για την αδυναμία των συνολικών μισθών να μεταβάλλονται σε αντιστοιχία προς τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης στηρίζεται σε μια αυθαίρετη αντίληψη σχετικά με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα σε εργάτες και καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία η μερίδα των μισθών διαρκώς μειώνεται και μάλιστα τόσο ώστε να προκύπτει αδυναμία «διάθεσης» της παραγωγής.²²⁵ Είναι όμως προφανές, π.χ. από την ιστορική εξέλιξη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ότι η θέση αυτή δεν επαληθεύεται. Όχι μόνο οι πραγματικοί μισθοί αλλά και η μερίδα των μισθών παρουσίασε μακρόχρονη ανοδική τάση, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ (Μηλιός-Ιωακείμογλου 1990).

²²⁴ Ως συνέχεια αυτού του επιχειρήματος ο Bukharin υποστηρίζει ότι το ουσιώδες γνώρισμα της κρίσης, η υπερσυσσώρευση, έχει μεν ως επίκεντρο την υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής, από την οποία όμως προκύπτει αναγκαστικά και μια υπερπαραγωγή μέσων κατανάλωσης, που αποτελεί και τη μορφή εμφάνισης της «γενικής υπερπαραγωγής» (κρίσης). Επειδή ακριβώς «οι κλάδοι που παράγουν μέσα παραγωγής, όσο μεγάλοι κι αν είναι, εμφανίζονται σαν προστάδια της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, 48), «μόλις προκύψει υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής [...] εμφανίζεται προς τα έξω σαν υπερπαραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, 65).

²²⁵ «Αν λοιπόν οι επιχειρηματίες είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για τον αγώνα από τους εργάτες, τότε, αυξανόμενη της παραγωγικότητας, ο εργάτης δεν μπορεί να διατηρήσει το μερίδιό του στο κοινωνικό προϊόν» (Μοσκόβσκα 1988: 55). Τη θέση αυτή περί «σχετικής εξαθλίωσης» της εργατικής τάξης υποστηρίζει και ο ίδιος ο Μαρξ σε διάφορα σημεία του έργου του: «Το αποτέλεσμα είναι, στο μέτρο που συσσωρεύεται το κεφάλαιο, να χειροτερεύει υποχρεωτικά η κατάσταση του εργάτη αδιάφορο αν είναι καλή ή κακή η πληρωμή του» (Μαρξ 1978-α: 668). Εντούτοις, ο Μαρξ δεν αντιλαμβάνονταν την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης της εργατικής τάξης ως ένα μόνιμο και συνεχές αποτέλεσμα της κεφαλαιακής συσσώρευσης, αλλά ως μία *ενδεχόμενη* έκβαση του ταξικού συσχετισμού δύναμης σε μια δεδομένη συγκυρία. Η ανάλυσή του δεν απέκλειε δηλαδή και την αντίστροφη έκβαση, την αύξηση του μεριδίου των μισθών στο καθαρό κοινωνικό προϊόν. Βλ. σχετικά Κεφ. 9, ενότητα 3 του παρόντος βιβλίου, αναφορικά με την έννοια της «απόλυτης υπερσυσσώρευσης» που εισήγαγε ο Μαρξ.

7.3 «Μόνιμες κρίσεις δεν υπάρχουν»²²⁶

Η αποκρυπτογράφηση του χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων υπερπαραγωγής προϋποθέτει την κατανόηση των αιτίων τους. Ο Τουργκάν-Μπαρανόφσκι είχε υποδείξει ως αιτία των κρίσεων μια δυσαναλογία μεταξύ των τομέων παραγωγής, δηλαδή την αδυναμία να διασφαλιστούν τέτοιες εκροές ώστε οι διατομεακές ανταλλαγές να αντιστοιχούν στα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής. Ο Μπουχάριν τοποθετείται στο εσωτερικό αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, υιοθετώντας όμως την εκδοχή του Χίλφερντινγκ, σύμφωνα με την οποία «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας [...]». Η σωστή λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος [...]. Με άλλα λόγια: Η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης» (Bucharin 1970: 63, 67, 69, βλ. και Μπουχάριν 1992).²²⁷

Όμως ο Μπουχάριν διεύρυνε το περιεχόμενο της θέσης αυτής, δεδομένου ότι θεώρησε τις διάφορες μορφές δυσαναλογίας ως συνιστώσες της ευρύτερης αντιφατικής ενότητας της καπιταλιστικής κοινωνίας. Αντιμετώπισε δηλαδή τις δυσαναλογίες αυτές ως (αστάθμητο) αποτέλεσμα των ιστορικά συγκεκριμένων ταξικών ανταγωνισμών που αποτυπώνονται σε κάθε ιδιαίτερη συγκυρία και διαμορφώνουν την εκάστοτε δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης (διευρυμένης αναπαραγωγής) στην συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία.

Έτσι, στο θεωρητικό σχήμα του Μπουχάριν υπεισέρχονται ως αιτίες των κρίσεων οι συνολικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, μέσα από την (ιστορικά συγκεκριμένη) δράση των οποίων ανατρέπεται η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ παραγωγής και (παραγωγικής και ατομικής) κατανάλωσης, επομένως και η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ των παραγωγικών τομέων. Η κρίση είναι η στιγμή εκδήλωσης αυτής της ανισορροπίας (δυσαναλογίας) και ταυτόχρονα η διαδικασία αποκατάστασης της ισορροπίας, μέχρι την τελική ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος:

«Η καπιταλιστική κοινωνία είναι μια “ενότητα από αντιθέσεις”. Η διαδικασία κίνησης της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι μια διαδικασία μόνιμης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών αντιφάσεων. Η διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής είναι μια διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής αυτών των αντιφάσεων. Αν όμως συμβαίνει αυτό, τότε είναι φανερό ότι αυτές οι αντιφάσεις πρέπει τελικά να τινάξουν στον αέρα όλο το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του». (Bucharin 1970: 98. Bukharin σε Luxemburg/Bukharin 1972: 264, οι υπογρ. στο πρωτότυπο).

Αντίθετα προς την υποκαταναλωτική θεωρία, η προσέγγιση του Μπουχάριν δεν καταλήγει σε μια θέση περί «κατάρρευσης του καπιταλισμού». Υποστηρίζει ότι η ανατροπή του καπιταλισμού θα αποτελέσει την έκβαση μιας συγκυρίας όξυνσης των συνολικών αντιφάσεων του συστήματος: «Το όριο προκύπτει από την όξυνση των

²²⁶ Bucharin 1970: 45. Bukharin, σε Luxemburg/Bukharin 1972: 204.

²²⁷ Από τη θέση αυτή καταρχάς προκύπτει ότι η κρίση θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως γενική υπερπαραγωγή και όχι μερική υπερπαραγωγή (εκκινούσα από, και περιοριζόμενη σε ορισμένους μόνο κλάδους παραγωγής), όπως συνάγεται (και οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης σωστά το επισήμαναν) από την προσέγγιση του Τουργκάν-Μπαρανόφσκι (Bucharin 1970: 59 επ. Bukharin, σε Luxemburg/Bukharin 1972: 221 επ.).

καπιταλιστικών αντιφάσεων σε έναν συγκεκριμένο βαθμό» (Bucharin 1970: 98. Bukharin σε Luxemburg/Bukharin 1972: 264-65).

Προκύπτει επομένως ότι η κρίση πρέπει να θεωρείται ως αποτέλεσμα μιας ιστορικής συγκυρίας στην οποία συγχωνεύεται με συγκεκριμένο τρόπο το σύνολο των αντιφάσεων μιας *συγκεκριμένης καπιταλιστικής κοινωνίας* (ή μιας ομάδας κοινωνιών που διαπλέκονται οικονομικά μεταξύ τους), προκαλώντας «δυσαναλογίες» που δυσχεραίνουν την διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Επομένως, η κρίση δεν αποτελεί το αποτέλεσμα μιας *μοναδικής και μονίμως δρώσας* (σε κάθε καπιταλιστική κοινωνία) *αιτίας*, η οποία, όπως στην περίπτωση της υποκαταναλωτικής προσέγγισης, θεωρείται ότι «αναιρεί» την αναπαραγωγή του καπιταλισμού, μέσω ενός οικονομικού αυτοματισμού. Στο θεωρητικό επίπεδο, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε, λοιπόν, για την *πάλη των τάξεων* ως την *απούσα αιτία* των κρίσεων. Χωρίς συγκεκριμένη ανάλυση, δεν μπορούν να προσδιοριστούν οι πιθανές διαδικασίες όξυνσης των αντιφάσεων που οδηγούν στην γενικευμένη υπερπαραγωγή.²²⁸

Η θέση του Μπουχάριν ότι το καπιταλιστικό σύστημα πρέπει να προσεγγίζεται ως σύνθετη ενότητα αντιφάσεων δεν έχει μόνο φιλοσοφικά συνεπαγόμενα, αλλά και θεωρητικές συνέπειες αναφορικά με τη θεωρία των κρίσεων: Η κρίση δεν υποδηλώνει απλώς μια ανισορροπία στην αγορά ή μια εσφαλμένη απόφαση επένδυσης, αλλά τη διαταραχή της *συνολικής διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής*, η οποία επηρεάζει την παραγωγή και κυκλοφορία όλων των εμπορευμάτων, συμπεριλαμβανομένης της εργασιακής δύναμης.²²⁹

«Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για τους εργάτες είναι η έμμεση παραγωγή της εργασιακής δύναμης ή, σωστότερα, η προϋπόθεση αυτής της παραγωγής [...]. Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης των μαζών δεν μπορεί να διαχωριστεί από την γενική δυσαναλογία της διαδικασίας παραγωγής [...]. Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης απεικονίζει μια δυσαναλογία της παραγωγής και, με μια αμεσότερη, πιο στενή έννοια, την έννοια συγκεκριμένα μιας *δυσαναλογίας ανάμεσα στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών και στην παραγωγή μισθωτής εργασιακής δύναμης*» (Bucharin 1970: 69, 70-71).

²²⁸ Αντίθετα με αυτή την αντίληψη, η Luxemburg (όπως και όλοι οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης) «ψάχνει στον καπιταλισμό επιπόλαιες, τυπικά-λογικές αντιθέσεις, που δεν είναι δυναμικές, που δεν αναιρούνται, που δεν είναι στοιχεία μιας αντιφατικής ενότητας, αλλά που αρνούνται κατ' απόλυτο τρόπο αυτή την ενότητα» (Bucharin 1970: 73, Bukharin, σε Luxemburg/Bukharin 1972: 237. Βλ. και Μπουχάριν 1992).

²²⁹ Έχει σημαντικό θεωρητικό ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η έννοια αυτή της διευρυμένης καπιταλιστικής αναπαραγωγής επιτρέπει στον Bukharin να αμφισβητήσει κάθε αντίληψη περί ενός (εξωτερικού ως προς τη διαδικασία) «σκοπού» της καπιταλιστικής συσσώρευσης, τον οποίο (σκοπό), αντίθετα, η Luxemburg προσπαθούσε να εντοπίσει: Η Luxemburg θεωρεί ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ υποδεικνύουν ότι η συσσώρευση λαμβάνει χώρα προς χάριν της συσσώρευσης, άρα αποτελεί ένα «αδιάκοπο στριφογύρισμα στο κενό» και θέτει το ερώτημα «για ποιον;» τελικά συντελείται η συσσώρευση. Ο Bukharin απαντά ως εξής: «Επιτρέπεται να τεθεί το ζήτημα από την πλευρά του υποκειμενικού σκοπού (και αν ακόμα πρόκειται για υποκειμενικό ταξικό σκοπό); Τι σημαίνει ξαφνικά μια τέτοια τελεολογία στην κοινωνική επιστήμη; Είναι φανερό ότι και μόνο η ερώτηση συνιστά ήδη μεθοδολογικό λάθος, εφόσον έχουμε να κάνουμε με μια σοβαρή διατύπωση και όχι με μια μεταφορική αερολογία» (Bucharin 1970: 10, Bukharin σε Luxemburg/Bukharin 1972: 163-64). Για το ίδιο ζήτημα βλ. την έννοια «Διαδικασία χωρίς Υποκείμενο και χωρίς Τέλος» σε Αλτουσέρ 1977-β: 97-102.

7.4 Μια καταληκτική παρατήρηση για τις ιστορικές μαρξιστικές ερμηνείες των κρίσεων και την παρέμβαση Μπουχάριν

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η διαφοροποίηση ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης (Μπουχάριν) δεν αφορά μόνο την ανάλυση των κρίσεων αλλά και τον τρόπο με τον οποίο κάθε θεωρία αντιλαμβάνεται τη διαδικασία διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου.

Η υποκαταναλωτική θεωρία αντιλαμβάνεται τις κρίσεις ως έκφραση μιας εγγενούς ανισορροπίας που χαρακτηρίζει την διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού («η καταναλωτική δυνατότητα κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας αναπόφευκτα υστερεί έναντι της παραγωγής»). Η διευρυμένη αναπαραγωγή διασφαλίζεται προσωρινά μέσω «τρίτων προσώπων», δηλαδή μέσω καταναλωτών εξωτερικών σε σχέση με τους φορείς της κεφαλαιακής σχέσης (καταναλωτών που δεν εντάσσονται ούτε στους εργάτες ούτε στους καπιταλιστές). Διατυπώνεται έτσι ένας «νόμος της κρίσης», ως εγγενούς στο σύστημα ανισορροπίας της διευρυμένης αναπαραγωγής, εγγενούς υστέρησης της κατανάλωσης ως προς την παραγωγή.

Αντίθετα, σύμφωνα με την προσέγγιση της υπερσυσσώρευσης, οι κρίσεις προκαλούνται από εξωτερικούς ως προς την κεφαλαιακή σχέση προσδιορισμούς, που όμως δρουν μέσω αυτής (της κεφαλαιακής σχέσης) και επηρεάζουν (υπερπροσδιορίζουν) τη συγκυριακή εκδήλωση της κρίσης. Αυτός είναι ο λόγος που η προσέγγιση αυτή απορρίπτει κατηγορηματικά κάθε είδους θεωρία κατάρρευσης, ενώ ταυτόχρονα αποδέχεται, σε αναφορά με τα αναπαραγωγικά σχήματα που διατύπωσε ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ότι δεν υπάρχει κάποιο απόλυτο όριο στην διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Στο γενικό αυτό πλαίσιο, ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αντιλαμβάνεται ένα μόνο προσδιορισμό που μπορεί να επηρεάσει την κεφαλαιακή σχέση στην κατεύθυνση της κρίσης υπερσυσσώρευσης, τη δυσαναλογία μεταξύ των τομέων της παραγωγής. Αντίθετα ο Μπουχάριν αναφέρεται ουσιαστικά σε μια «απούσα αιτία», καθώς θεωρεί το σύνολο των αντιφάσεων μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση την πάλη των τάξεων, ως την «αιτία» μιας ενδεχόμενης κρίσης υπερσυσσώρευσης.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις είναι θεωρητικά ασύμβατες μεταξύ τους, καίτοι αμφότερες αποτελούν μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων. Ο Μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε μια μονολιθική θεωρητική προσέγγιση. Πάντα χαρακτηριζόταν, όπως ήδη σημειώσαμε, από μια εσωτερική «συγκρουσιαικότητα», από τη διαμόρφωση επίδικων αντικειμένων και αντικρουόμενων ρευμάτων στο εσωτερικό του (βλ. και Μηλιός 1996). Ξένη προς την μαρξιστική θεωρία είναι η επιφανειακή προσέγγιση που, χωρίς να αντιλαμβάνεται το εννοιακό περιεχόμενο του καθενός, προσπαθεί να συμπτύξει τα δύο μαρξιστικά ρεύματα που εδώ εξετάσαμε²³⁰ σε μια ενιαία «μαρξιστική ερμηνεία» των κρίσεων, χωρίς να αντιλαμβάνεται το άτοπον αυτού του «αμαλγάματος». (Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας α-θεωρητικής κενολογίας, βλ. Lipietz 1985)

Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη διαφορετικών μαρξιστικών προσεγγίσεων δεν σηματοδοτεί παρά την ανάγκη για προχώρημα της ανάλυσης, για υιοθέτηση μιας θέσης στην θεωρητική αντιπαράθεση, και την προσπάθεια «ξεκαθαρίσματος» με τις αντίπαλες προσεγγίσεις. Αυτό ακριβώς θα προσπαθήσουμε να κάνουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

²³⁰ Αλλά και το ρεύμα εκείνο που αντιλαμβάνεται τις κρίσεις ως αποτέλεσμα του «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», βλ. Κεφ. 7.

8. Παράρτημα: Ένα υπόδειγμα αναπαραγωγής με «τρίτα πρόσωπα»

Προτού κλείσουμε την αναφορά στη θεωρία της υποκατανάλωσης, πρέπει να σημειώσουμε ότι το βασικό ερώτημα το οποίο η θεωρία αυτή δεν μπορεί να *θέσει* είναι το «πώς και γιατί» τα «τρίτα πρόσωπα» (π.χ. τα «τρίτα πρόσωπα των αποικιών» της Λούξεμπουργκ) αγοράζουν την πλεονάζουσα καπιταλιστική παραγωγή. Διότι η μόνη απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι τα «τρίτα πρόσωπα» αποκτούν εισόδημα παράγοντας μη καπιταλιστικά εμπορεύματα, τα οποία πωλούν για να αγοράσουν (και) καπιταλιστικά εμπορεύματα. Πρόκειται δηλαδή για ανταλλαγές μεταξύ καπιταλιστικής και μη καπιταλιστικής οικονομίας.²³¹ Όμως, λόγω του ότι πρόκειται εξ ορισμού για ανταλλαγή ισοδυνάμων, η καπιταλιστική οικονομία «ξεφορτώνεται» (διαθέτει) τόση αξία όση «φορτώνεται» (προμηθεύεται). Τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ τροποποιούνται, αλλά το «πρόβλημα» το οποίο εντόπιζαν σ' αυτά οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης παραμένει.

Ας επιχειρήσουμε μια τέτοια τροποποίηση σε μια εκδοχή ενός απλουστευμένου παραδείγματος στο οποίο υποθέτουμε πως έχουμε τέσσερις τομείς: δυο καπιταλιστικούς και δύο μη καπιταλιστικούς.

Συγκεκριμένα:

Καπιταλιστικός τομέας I, παραγωγή μέσων παραγωγής.

Καπιταλιστικός τομέας II, παραγωγή μέσων διαβίωσης.

Μη καπιταλιστικός τομέας III, παραγωγή πρώτων υλών (μέσα παραγωγής).

Μη καπιταλιστικός τομέας IV, αγροτική παραγωγή (μέσα διαβίωσης)

Υποθέτουμε επίσης ότι η παραγωγή των μη καπιταλιστικών τομέων είναι απλή αναπαραγωγή των παραγωγών ως αυτόνομων μη καπιταλιστών παραγωγών: σκοπός δεν είναι το κέρδος αλλά η συντήρηση.

²³¹ Σύμφωνα με τη Luxemburg, τα εκτός ΚΤΠ «τρίτα πρόσωπα» επιτελούν μια διπλή λειτουργία αναφορικά με τους δύο τομείς της καπιταλιστικής παραγωγής: «(1) Η καπιταλιστική παραγωγή προμηθεύει καταναλωτικά αγαθά πέρα από τις δικές της απαιτήσεις, τη ζήτηση των εργατών και των καπιταλιστών, τα οποία αγοράζονται από τα μη καπιταλιστικά στρώματα και χώρες [...] (2) Η καπιταλιστική παραγωγή παράγει μέσα παραγωγής *in excess* πέρα από τη δική της ζήτηση και βρίσκει αγοραστές σε μη καπιταλιστικές χώρες» (Luxemburg 1970:274, Luxemburg 1971: 352). Σχετικά με το εισόδημα αυτών των «τρίτων αγοραστών», η Luxemburg θεωρεί ότι το αποκτούν «από μια ανεξάρτητη πηγή, και δεν το λαμβάνουν ως πληρωμή από τον καπιταλιστή, όπως οι εργάτες ή οι συνεργάτες του κεφαλαίου [...] από παραγωγή αγαθών που λαμβάνει χώρα εκτός της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής» (Luxemburg 1970: 393, Luxemburg σε Bukharin/Luxemburg 1972: 57). Τα παραπάνω απλώς σημαίνουν ότι τα «τρίτα πρόσωπα» μόνο αγοράζουν από τις καπιταλιστικές οικονομίες χωρίς να πωλούν ποτέ τίποτα σ' αυτές. Πρόκειται για μια υπόθεση που δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να θεμελιωθεί, όπως εύκολα έδειξε ο Bukharin (Bukharin 1970: 76, 82-83, Bukharin σε Bukharin/Luxemburg 1972: 240, 247-48 – βλ. και σχετικές θέσεις του Bulgakov πιο πριν), και την οποία δεν υιοθετούν ούτε οι οπαδοί των θεωριών της υποκατανάλωσης: Χαρακτηριστικά, ο Paul Sweezy σημειώνει: «Δεν είναι δυνατόν να πουλάς στους μη κεφαλαιοκράτες καταναλωτές χωρίς να αγοράζεις κάτι απ' αυτούς» (Σουήζυ χ.χ.έ: 231). Εντούτοις, όταν αναφέρεται σε ό,τι θεωρεί ως «αντιφάσεις στο εσωτερικό του διαγράμματος της διευρυμένης αναπαραγωγής» του Μαρξ (Luxemburg 1970, Κεφ. xxv), η Luxemburg υποθέτει ότι στην πραγματικότητα λαμβάνει χώρα μια αμφίδρομη ανταλλαγή μεταξύ της καπιταλιστικής οικονομίας και των μη καπιταλιστικών «χώρων», το αποτέλεσμα της οποίας είναι μια διαρκώς διευρυνόμενη ανισορροπία στην καπιταλιστική οικονομία: Ένα αρνητικό ισοζύγιο για τα μέσα παραγωγής και ένα πλεόνασμα απούλητων μέσων κατανάλωσης. Σε ό,τι ακολουθεί θα ασχοληθούμε με αυτή την περίπτωση της ανταλλαγής ανάμεσα σε μια καπιταλιστική και μια μη καπιταλιστική οικονομία για να δείξουμε ότι το ζήτημα της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλισμού τροποποιείται μεν, αλλά όμως επιλύεται κατά ανάλογο τρόπο με αυτόν του προβλήματος της κλειστής καπιταλιστικής οικονομίας, το οποίο πραγματεύθηκε ο Μαρξ. Για μια πιο αναλυτική πραγμάτευση, βλ. Economakis & Milios 2004.

Για την παραγωγή-απλή αναπαραγωγή των μη καπιταλιστικών τομέων δεν χρησιμοποιείται ξένη εργασιακή δύναμη.

Οι μη καπιταλιστές παραγωγοί αρκούνται στο ισοδύναμο ενός μισθού εργασίας ($\Rightarrow$ υπερπροϊόν = 0).

Έτσι έχουμε:

Τομέας I: $I\sigma + I\mu + I\nu$.

Τομέας II: $II\sigma + II\mu + II\nu$.

Τομέας III: $III\sigma + III\mu\alpha$.

Τομέας IV: $IV\sigma + IV\mu\alpha$.

(Όπου $\mu\alpha$ = ισοδύναμο μισθού εργασίας του ανεξάρτητου παραγωγού).

Για να έχουμε απρόσκοπτη αναπαραγωγή πρέπει: προσφορά = ζήτηση.

Δηλαδή:

Προσφορά μέσων παραγωγής = ζήτηση μέσων παραγωγής (για αντικατάσταση φθαρέντων και για συσσώρευση των καπιταλιστικών τομέων):

$$I\sigma + I\mu + I\nu + III\sigma + III\mu\alpha = I\sigma + \Delta I\sigma + II\sigma + \Delta II\sigma + III\sigma + IV\sigma \quad (1)$$

Προσφορά μέσων κατανάλωσης = ζήτηση μέσων κατανάλωσης:

$$II\sigma + II\mu + II\nu + IV\sigma + IV\mu\alpha = I\mu + I\kappa + \Delta I\mu + II\mu + II\kappa + \Delta II\mu + III\mu\alpha + IV\mu\alpha$$

(2),

όπου $I\kappa$, $II\kappa$ είναι η ατομική κατανάλωση των καπιταλιστών των τομέων I και II.

Δεχόμαστε την υπόθεση ότι η συνολική ζήτηση ενός τομέα για μέσα παραγωγής και κατανάλωσης ισούται με την αξία του ακαθάριστου προϊόντος αυτού του τομέα:

$$I\sigma + \Delta I\sigma + I\mu + I\kappa + \Delta I\mu = I\sigma + I\mu + I\nu \quad (3)$$

$$II\sigma + \Delta II\sigma + II\mu + II\kappa + \Delta II\mu = II\sigma + II\mu + II\nu \quad (4)$$

$$III\sigma + III\mu\alpha = III\sigma + III\mu\alpha \quad (5)$$

$$IV\sigma + IV\mu\alpha = IV\sigma + IV\mu\alpha \quad (6)$$

$$\text{Από (3)} \Rightarrow I\kappa + \Delta I\sigma + \Delta I\mu = I\nu \quad (3\alpha)$$

$$\text{Από (4)} \Rightarrow II\kappa + \Delta II\sigma + \Delta II\mu = II\nu \quad (4\alpha)$$

Δεδομένων των 3α, 4α (5 και 6) οι 1 και 2 γίνονται:

$$I\sigma + I\mu + I\kappa + \Delta I\sigma + \Delta I\mu + III\sigma + III\mu\alpha = I\sigma + \Delta I\sigma + II\sigma + \Delta II\sigma + III\sigma + IV\sigma \quad (1\alpha)$$

$$II\sigma + II\mu + II\kappa + \Delta II\sigma + \Delta II\mu + IV\sigma + IV\mu\alpha = I\mu + I\kappa + \Delta I\mu + II\mu + II\kappa + \Delta II\mu + III\mu\alpha + IV\mu\alpha \quad (2\alpha)$$

$$\text{Από (1α) και (2α)} \Rightarrow I\mu + I\kappa + \Delta I\mu + III\mu\alpha = II\sigma + \Delta II\sigma + IV\sigma \quad (7)$$

Η συνθήκη 7 είναι μια (τροποποιημένη) συνθήκη απρόσκοπτης αναπαραγωγής. Είναι προφανείς οι ομοιότητες της με τη συνθήκη απρόσκοπτης αναπαραγωγής μιας αμιγώς καπιταλιστικής οικονομίας (βλ. σχέση 3 του Κεφ. 5).

Είναι και πάλι μια συνθήκη που δείχνει υπό ποιες προϋποθέσεις είναι δυνατή η διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών τομέων σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής των μη καπιταλιστικών.

Όταν πληρούται αυτή η συνθήκη, η αναπαραγωγή του συστήματός μας είναι απρόσκοπτη. Επομένως, όταν δεν πληρούται, η αναπαραγωγή του συστήματός μας προσκόπτει.

9. Συμπεράσματα

Η προβληματική που εισήγαγε ο Τουγκάν-Μπαρράνφσκι, η οποία χρησιμοποιεί τα αναπαραγωγικά σχήματα που διατύπωσε ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* για την κριτική της υποκαταναλωτικής θεωρίας, συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης μαρξιστικής ερμηνείας των οικονομικών κρίσεων, στοιχεία της οποίας είναι θέσεις όπως οι ακόλουθες:

- Η νέα προβληματική αντέστρεψε το βέλος αιτιότητας μεταξύ αναπαραγωγής και μαζικής κατανάλωσης, σε σύγκριση με τη θεωρία της υποκατανάλωσης. Υπερασπίστηκε έτσι την ισχύ της θέσης του Μαρξ ότι «το μέγεθος της συσσώρευσης είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή και το μέγεθος του μισθού η εξαρτημένη, όχι αντίστροφα» (Μαρξ 1978-α: 642). Η μαρξική κριτική προς το νόμο του Σε δεν συνίσταται στο ότι στον «καθαρό» καπιταλισμό πρέπει πάντα να υφίσταται μια περίσσεια προσφοράς ως προς τη ζήτηση, όπως πιστεύουν οι οπαδοί των υποκαταναλωτικών θεωριών, αλλά στο ότι η ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης δεν μπορεί να θεωρείται πάντα δεδομένη. Οι κρίσεις πιστοποιούν την τάση προς την ανισορροπία. Όμως, δεν υπάρχουν μόνιμες κρίσεις.

- Οι κρίσεις είναι συγκυριακές αναστολές των συνθηκών απρόσκοπτης αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Αποτελούν «στιγμιαίες» εκφάνσεις των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλισμού και όχι μονίμως δρώσες «αιτίες», που διέπουν εγγενώς την κεφαλαιακή σχέση (μόνιμη υστέρηση της καταναλωτικής δυνατότητας της οικονομίας ως προς την παραγωγή ή ο μονίμως δρων «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»).

- Το επίκεντρο των κρίσεων είναι η παραγωγή και όχι η κυκλοφορία.

- Απορρίπτεται η έννοια της ζήτησης ως *κινητήρια δύναμη της καπιταλιστικής παραγωγής*.

- Η ανισορροπία προσφοράς-ζήτησης δεν είναι η αιτία ή το ουσιώδες περιεχόμενο της κρίσης, αλλά η επιφανειακή έκφάνσή της, η μορφή εμφάνισής της.

- Το ουσιώδες περιεχόμενο της κρίσης είναι η υπερπαραγωγή κεφαλαίου και η διαπλεκόμενη μαζί της πτώση του ποσοστού κέρδους.

- Η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου προϋποθέτει την ύπαρξη του πιστωτικού συστήματος.

9. Για μια μαρξιστική θεωρία των «κρίσεων υπερσυσσώρευσης»

1. Εισαγωγή

Από την κριτική παρουσίαση της ιστορικής μαρξιστικής διαμάχης σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο Κεφάλαιο 8, έγινε ίσως φανερό ότι η άποψή μας συνηγορεί υπέρ του να γίνει κατανοητή η οικονομική κρίση ως συγκυριακή κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία, επιπλέον, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προκύπτει από τη δράση «απουσών αιτιών».

Με άλλα λόγια οι κρίσεις δεν θα πρέπει να ταυτίζονται με το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», ούτε με την υποτιθέμενη εγγενή στο σύστημα υποκατανάλωση των λαϊκών τάξεων. Αντίθετα, η κρίση πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια συγκυριακή παραγωγή εμπορευμάτων (μέσων παραγωγής και μέσων κατανάλωσης) σε τέτοιες ποσότητες και τιμές που οδηγούν τη διαδικασία συσσώρευσης και την διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου σε επιβράδυνση ή ανάσχεση και, παράλληλα, το ποσοστό κέρδους σε μείωση.

Επιπλέον, η υπερσυσσώρευση δεν είναι το αποτέλεσμα μιας ορατής και προβλέψιμης –άρα διαχειρίσιμης– αιτίας (π.χ. των δυσαναλογιών ανάμεσα στους κλάδους και τομείς παραγωγής), αλλά το (περιοδικά προκύπτον) προϊόν της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συνέπεια της συγχώνευσης του συνόλου των κοινωνικών και οικονομικών αντιφάσεων σε μια καπιταλιστική χώρα, οι οποίες «υπερπροσδιορίζουν»²³² την κεφαλαιακή σχέση.

Σε τελευταία ανάλυση, όλες οι κατηγορίες των παραγόντων που επηρεάζουν την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους καθορίζονται από την πάλη των τάξεων, κύριο επίδικο ζήτημα της οποίας είναι το ύψος της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης.

Στο παρόν κεφάλαιο θα υποστηρίξουμε ότι το προχώρημα της θέσης που μόλις διατυπώσαμε μπορεί να προκύψει μέσα από μια συστηματική (και συμπτωματολογική, βλ. Κεφ. 8) ανάγνωση του μαρξικού έργου. Μιλάμε για μια «ανάγνωση» που δεν σταχυολογεί απλώς αποσπασματικές διατυπώσεις του Μαρξ,²³³

²³² Για την έννοια του υπερπροσδιορισμού βλ. Αλτουσέρ 1978: 87-128.

²³³ Με τη μέθοδο της σταχυολόγησης αποσπασμάτων μπορεί πράγματι να «τεκμηριωθεί» αλλά και να «απορριφθεί» κάθε μαρξιστική ερμηνεία της κρίσης. Για παράδειγμα, στο έργο του Μαρξ μπορούν να εντοπιστούν τα ακόλουθα αντιφατικά αποσπάσματα αναφορικά με τη θεωρία της υποκατανάλωσης: α) «Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας» (Μαρξ 1978-β: 610). β) «Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δεν σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλαδή καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της [...] τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει *realiter* (πράγματι) μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα 'πρεπε –από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγιούς και “απλού” λογικού– ν’ απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται λοιπόν πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση, που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή, και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταιγίδας που μηνάει την κρίση» (Μαρξ 1979: 411).

αλλά επιδιώκει να εντοπίσει και να «απομονώσει» την λογική ανάπτυξη της μαρξικής θεωρίας των κρίσεων, ελέγχοντας ταυτόχρονα την ορθότητα (εσωτερική συνοχή και επαληθευσιμότητα) αυτής της θεωρίας. Θα διερευνήσουμε λοιπόν την έννοια της *υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου*, όπως αναπτύσσεται από τον Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, με σημείο εκκίνησης την «προκαταρκτική έννοια» της «απόλυτης υπερσυσσώρευσης».²³⁴

2. Εσωτερικοί-αναγκαίοι και εξωτερικοί καθορισμοί

Για να κατανοήσουμε την προσέγγιση του Μαρξ στις οικονομικές κρίσεις και την έννοια της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, είμαστε υποχρεωμένοι να υιοθετήσουμε, ρητά ή σιωπηρά, μια ορισμένη αντίληψη για τη λογική του *Κεφαλαίου*: δηλαδή για την εσωτερική συνοχή και την οργανωτική αρχή των λογικών του κατασκευών, και ιδιαιτέρως για τις αλληλουχίες εκείνες στις οποίες ο Μαρξ αποδίδει το όνομα των «οικονομικών νόμων».

Η ανάλυση από τον Μαρξ των καπιταλιστικών κοινωνικοοικονομικών σχέσεων (στο *Κεφάλαιο*, αλλά και στα άλλα γραπτά του της περιόδου 1857-1867), στηρίζεται λογικά στη διάκριση μεταξύ «εσωτερικών» και «εξωτερικών» προσδιορισμών ή καθορισμών. Ως *εσωτερικοί καθορισμοί* της (κάθε) καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής νοούνται οι αναγκαίες σχέσεις, οι οποίες παραμένουν αναλλοίωτες, μονίμως παρούσες, ανεξαρτήτως των όποιων αλλαγών επιφέρει η ιστορική εξέλιξη.

Οι εσωτερικοί καθορισμοί αναφέρονται επομένως σε σχέσεις που εντάσσονται στα δομικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (βλ. Κεφ. 1). Οι σχέσεις αυτές παραμένουν παρούσες, ακόμη κι αν κρύβονται πίσω από τη διαδοχή των γεγονότων και τις μεταβολές της οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής συγκυρίας. Αντίθετα οι *εξωτερικοί καθορισμοί* των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής συνιστούν την ποικιλία των σχέσεων και γεγονότων τα οποία δεν προκύπτουν από τα αναλλοίωτα δομικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου τύπου κοινωνίας (τρόπος παραγωγής), αλλά από την ιστορική φάση της πάλης των τάξεων και τον μεταβαλλόμενο συσχετισμό δύναμης μεταξύ των ανταγωνιστικών τάξεων, στο εσωτερικό ενός και του αυτού τύπου ταξικής κυριαρχίας: του καπιταλισμού.

Το γεγονός δηλαδή ότι αναφερόμαστε σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν υποδηλώνει κατά κανέναν τρόπο ότι η εργάσιμη ημέρα πρέπει να είναι 12 ή 10 ή 7 ώρες, ότι το κράτος στη λειτουργία του ως οργανωτής της κοινωνίας (με βάση το συνολικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον) πρέπει να έχει περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες τις λειτουργίες πρόνοιας, ότι το κεφάλαιο πρέπει να είναι περισσότερο ή λιγότερο συγκεντροποιημένο, ότι η εργατική δύναμη πρέπει να έχει μια υψηλή ή χαμηλή εξειδίκευση, ότι τα εργατικά συνδικάτα πρέπει να είναι ισχυρά ή αδύναμα (βλ. και Αλτουσέρ 1986).

Αυτές οι σχέσεις ανήκουν, όπως είναι προφανές, στο πλήθος των εξωτερικών, ως προς τις δομικές-αιτιατικές σχέσεις που συγκροτούν τον ΚΤΠ, καθορισμών και μπορούν να πάρουν πολλές διαφορετικές μορφές στις διαφορετικές καπιταλιστικές χώρες ή στις διαφορετικές ιστορικές φάσεις μιας καπιταλιστικής κοινωνίας (Duménil 1978, Althusser κ.ά. 2003, Μηλιός 2000: 104 επ.).

Ωστόσο, το πιο σημαντικό στην ανάλυση του Μαρξ είναι η ανάπτυξη του τρόπου που οι δύο αυτοί τύποι καθορισμών αρθρώνονται μεταξύ τους: Κατέστησε φανερό ότι οι εξωτερικοί καθορισμοί δεν αποτελούν ένα είδος παράβασης των οικονομικών νόμων που αντιστοιχούν στους εσωτερικούς καθορισμούς, ούτε είναι

²³⁴ Για ό,τι ακολουθεί βλ. επίσης και Ιωακείμογλου/Μηλιός 1991.

ξένοι, ανεξάρτητοι, επομένως και περιοριστικοί προς αυτούς. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και τα αποτελέσματα των δύο τύπων καθορισμού δεν προστίθενται ούτε αντιφάσκουν.

Οι εξωτερικοί καθορισμοί δρουν, παράγουν αποτελέσματα, μόνο *διαμέσου* των εσωτερικών-αναγκαίων σχέσεων: διαμεσολαβείται έτσι η δράση τους από τους οικονομικούς νόμους. Π.χ., στον καθορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης δεν υπεισέρχονται δύο ξεχωριστοί, ανεξάρτητοι παράγοντες, από τη μια ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και από την άλλη η συνδικαλιστική, πολιτική και ιδεολογική ισχύς της εργατικής τάξης – δηλαδή παράγοντες που ο καθένας από τη μεριά του να παράγει ξεχωριστά αποτελέσματα, τα οποία θα μπορούσαν να προστεθούν ή να αφαιρεθούν, να αλληλοαναιρεθούν.

Η μεταβολή στην αξία της εργασιακής δύναμης δεν θα προέκυπτε δηλαδή σαν άθροισμα (α) της μεταβολής που προκαλεί σ' αυτήν η ταξική πάλη των εργαζομένων και (β) της μεταβολής που προκαλεί σ' αυτήν η μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας. Αλλά ο εξωτερικός ως προς το νόμο παράγοντας (δηλαδή η ταξική πάλη) δρα *διαμέσου* της εσωτερικής αναγκαίας σχέσης: η ισχυροποίηση της εργατικής τάξης προκαλεί μian αύξηση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της τάξης αυτής, και μέσω αυτής της μεταβολής προκαλεί μian αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης.

Η έννοια του οικονομικού νόμου²³⁵ μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τα διάσπαρτα αποσπάσματα σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις, που συναντάμε στα γραπτά του Μαρξ: αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα, από τις οποίες μπορεί να συναχθεί η ενδεχομενικότητα των κρίσεων ως *τάσεων* στο εσωτερικό του ΚΤΠ, οι οποίες όμως *εκδηλώνονται μόνο συγκυριακά*, ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων *εξωτερικών καθορισμών*.

3. Η έννοια της απόλυτης υπερσυσσώρευσης και το ποσοστό κέρδους

Ο Μαρξ αναφέρεται εκτενώς στις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο τρίτο τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφάλαια 13-16), το οποίο φέρει τον γενικό τίτλο «Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους». Ειδική έμφαση δίνεται στο ζήτημα, στο τρίτο μέρος του Κεφαλαίου 15 του τρίτου τόμου, στο οποίο δόθηκε από τον Ένγκελς ο υπότιτλος «Περίσσεια κεφαλαίου σε συνθήκες περίσσειας πληθυσμού» (Μαρξ 1978-β: 317-328. Βλ. επίσης την πρωτότυπη εκδοχή του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, MEGA II, 4.2: 324-333).

Το κρίσιμο σημείο της ανάλυσης του Μαρξ για την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου είναι ο ορισμός της «απόλυτης υπερσυσσώρευσης». Μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος προκαταρκτικού ορισμού (μια «ανώριμη έννοια» της υπερσυσσώρευσης), που μας οδηγεί κατόπιν στον ορισμό της *σχετικής υπερσυσσώρευσης*. Η απόλυτη υπερσυσσώρευση είναι μια οριακή κατάσταση και ως τέτοια έχει το πλεονέκτημα ότι φανερώνει τις εσωτερικές στα πράγματα σχέσεις στην καθαρότητά τους και διευκολύνει την κατανόηση της έννοιας που εισάγεται.²³⁶ Γράφει ο Μαρξ:

²³⁵ «Ο νόμος είναι η εσωτερική και αναγκαία σχέση ανάμεσα σε δυο πράγματα που φαινομενικά αντιφάσκουν» (Μαρξ 1978-β: 284).

²³⁶ «Η πραγματική υπερπαραγωγή κεφαλαίου πάντως δεν ταυτίζεται ποτέ με αυτήν που εξετάζουμε εδώ, αλλά είναι, συγκρινόμενη μαζί της, απλώς μια σχετική υπερπαραγωγή» [«Die wirkliche Ueberproduction von Capital nun ist nie identisch mit der hier betrachteten, sondern ist gegen sie betrachtet nur eine relative»] (MEGA, II, 4.2: 329). Στο σημείο αυτό, ο Μαρξ υιοθετεί μια μεθοδολογία που είναι κοινή στις φυσικές επιστήμες, όπως π.χ. ο «οριακός ορισμός» των «ιδανικών

«Θα υπήρχε απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου από τη στιγμή που το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν $= 0$. Ο σκοπός όμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή ιδιοποίηση υπερεργασίας, παραγωγή υπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Από τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό, τόσο που να μην μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός, ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος εργασίας (αυτό το δεύτερο θα ήταν έτσι κι αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών) – από τη στιγμή λοιπόν που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνο τόση μάζα υπεραξίας, όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμη και λιγότερη, από τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Δηλαδή το αυξημένο κεφάλαιο $K+\Delta K$ δεν θα παρήγαγε περισσότερο κέρδος, ή θα παρήγαγε ακόμη και λιγότερο κέρδος, απ' ό,τι παρήγαγε το κεφάλαιο K πριν από την αύξησή του με το ΔK . Και στις δύο περιπτώσεις θα συντελούσαν μια γερή και *απότομη πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους*, τη φορά αυτή όμως εξαιτίας μιας αλλαγής στη σύνθεση του κεφαλαίου, που δεν θα οφειλόταν στην *ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης*, αλλά σε μια αύξηση της χρηματικής αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου (εξαιτίας των αυξημένων μισθών) και στην αντίστοιχη μ' αυτήν μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία» (Μαρξ 1978-β: 318, οι υπογρ. δικές μας).

Ο παραπάνω ορισμός περιέχει καταρχήν έναν αποκλεισμό: η πτώση του ποσοστού κέρδους στην περίπτωση της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου δεν προέρχεται από την εισαγωγή νέας τεχνολογίας, «την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας» (όπως λέει ο Μαρξ) και τη συνακόλουθη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου («νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»). Η διευκρίνιση αυτή του Μαρξ σχετίζεται προφανώς με το γεγονός ότι στα κεφάλαια 13, 14, 15 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, που προηγούνται του ορισμού της υπερσυσσώρευσης, έχει ήδη διατυπώσει και αναλύσει το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», ως αποτέλεσμα που προκύπτει ακριβώς από αυτή την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, συνεπεία εισαγωγής νέας τεχνολογίας (μέσα παραγωγής) στην παραγωγική διαδικασία (και με την προϋπόθεση ότι η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου συντελείται με ταχύτερους ρυθμούς από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας).

Διευκρινίζει λοιπόν ο Μαρξ, στον ορισμό της απόλυτης υπερσυσσώρευσης, ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους στην οποία αναφέρεται έχει άλλα αίτια από αυτά της «πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»: Οφείλεται «στη μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία» (ό.π.). Με άλλα λόγια, ο καθοριστικός παράγοντας για την πτώση του ποσοστού κέρδους είναι στην περίπτωση αυτή η *μείωση του ποσοστού υπεραξίας*.

Για λόγους που έχουν να κάνουν με την ιστορία του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος, αυτή η διευκρίνιση του Μαρξ δεν έγινε αρκούντως αντιληπτή από τους μαρξιστές, που τείνουν στην πλειοψηφία τους να αποδίδουν κάθε πτώση του ποσοστού κέρδους στην αύξηση της αξιακής (οργανικής) σύνθεσης του κεφαλαίου. Επιπλέον, όπως ήδη υποστηρίξαμε στο Κεφάλαιο 7, πολλοί μαρξιστές θεωρούν ότι κάθε αύξηση της αξιακής (οργανικής) σύνθεσης του κεφαλαίου είναι το αποτέλεσμα αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω τεχνολογικής

αερίων». Μια ανάλογη μεθοδολογία υιοθέτησε αργότερα η Κοινωνιολογία με την έννοια του ιδεοτύπου – που χρησιμοποιείται για να δώσει έμφαση στα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού φαινομένου στην καθαρή του μορφή, το οποίο έτσι «υπερτονίζεται» συγκριτικά με την πραγματική κατάσταση που εξετάζεται.

καινοτομίας («νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»). Εντούτοις, ο Μαρξ θεωρεί ότι η αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου καθορίζεται επίσης από άλλους παράγοντες («οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου», «επίδραση της αλλαγής των τιμών» κ.λπ. Μαρξ 1978-β, κεφάλαια 5 και 6: 104-173, βλ. και παρακάτω).²³⁷

Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές ότι το ποσοστό κέρδους εξαρτάται από δύο «μεταβλητές»: αφενός από το ποσοστό υπεραξίας (το λόγο της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή προς την αξία των συνολικών μισθών) και αφετέρου από την αξιακή σύνθεση κεφαλαίου (το λόγο της αξίας των μέσων παραγωγής, δηλαδή του σταθερού κεφαλαίου, προς το μεταβλητό κεφάλαιο).

Αξίζει να προσέξουμε ότι ο παραπάνω ορισμός του Μαρξ δείχνει να παίρνει υπόψη του μόνο το ποσοστό υπεραξίας. Εδώ δεν έχουμε βέβαια να κάνουμε με μια παράλειψη ή ένα λάθος. Ο Μαρξ απλώς χρησιμοποιεί την αρχή «*ceteris paribus*», που συνίσταται στην εξέταση των μεταβολών ενός μεγέθους (του ποσοστού κέρδους) υπό την επίδραση των μεταβολών ενός άλλου (του ποσοστού υπεραξίας), θεωρώντας *όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς*. Έτσι, καταλαβαίνουμε καλύτερα τη διευκρίνιση του Μαρξ, όταν μιλά για μια πτώση του ποσοστού κέρδους που δεν οφείλεται στην αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου· απλώς θεωρεί αυτό τον παράγοντα σταθερό. Μια πτώση του ποσοστού κέρδους που οφείλεται στη μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, αναφέρεται στη σχέση ακριβώς αυτών των δύο –και μόνο αυτών των δύο– μεταβλητών.

Παραμένει όμως έτσι εκκρεμές το ερώτημα με ποιο τρόπο μελετάει ο Μαρξ την *συνδυασμένη δράση* του ποσοστού υπεραξίας και της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου –η οποία, ας το ξαναπούμε, δεν εξαρτάται αποκλειστικά από αυξήσεις στην παραγωγικότητα εργασίας λόγω τεχνολογικών μεταβολών– πάνω στο ποσοστό κέρδους. Αν θεωρήσουμε ότι το ποσοστό κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (R), το ποσοστό υπεραξίας (ο βαθμός εκμετάλλευσης) (υ/μ) και η οργανική σύνθεση

²³⁷ Η περίπτωση του Ernest Mandel (1995) είναι πολύ χαρακτηριστική για τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας ενσωματώνει το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» (βλ. και το Κεφ. 7 του παρόντος βιβλίου) στη θεωρία του περί «μακρών κυμάτων» της καπιταλιστικής οικονομίας. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η καπιταλιστική ανάπτυξη χαρακτηρίζεται από μακροπρόθεσμες διακυμάνσεις του ποσοστού κέρδους, διάρκειας δύο ως τριών δεκαετιών, με διαδοχή κάθε φάσης υψηλού ποσοστού κέρδους (και συνακόλουθα υψηλού ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου και μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος) από μια ίσης περίπου διάρκειας φάση χαμηλού ποσοστού κέρδους, μικρών ρυθμών συσσώρευσης και μεγέθυνσης, και υψηλής ανεργίας. Κάθε «μακρύ κύμα» αποτελεί έτσι μια ιδιαίτερη ιστορική φάση, με συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ο Mandel, ενώ συνδέει τα ανοδικά μακρά κύματα με πληθώρα «εξωγενών» οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων, που αφορούν τους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και επιτρέπουν την αναδιάρθρωση της παραγωγής, την εξοικονόμηση πόρων, τη συμπίεση του κόστους και γενικότερα την ενίσχυση των θέσεων του κεφαλαίου, μέσα από την οποία προκύπτει η ανοδική τάση του ποσοστού κέρδους, συναρτά μονοσήμαντα την καθοδική φάση του ποσοστού κέρδους με την θεωρούμενη ως «ενδογενή» στον καπιταλισμό τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου συνεπεία τεχνολογικής καινοτομίας, δηλαδή συνεπεία του «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους». Το όλο θεωρητικό σχήμα έχει δύο προϋποθέσεις: α) Ότι οι τεχνολογικές καινοτομίες (αν δεν αντισταθμιστεί η δράση τους από «εξωγενείς» παράγοντες) οδηγούν πάντα στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, τουλάχιστον αφότου γενικευθούν στο εσωτερικό της οικονομίας ή του κλάδου όπου εισάγονται. β) Ότι οι «άλλοι παράγοντες» (πέρα από την τεχνική καινοτομία που οδηγεί σε μείωση του ποσοστού κέρδους) μπορούν να επηρεάσουν την μακροπρόθεσμη τάση της αξιακής (οργανικής) σύνθεσης του κεφαλαίου μόνο αφότου ηχήσει το «σήμα κινδύνου» της χαμηλής κερδοφορίας και της κρίσης. Αντίθετα με τις απόψεις αυτές του Mandel, στο παρόν κεφάλαιο θα υποστηρίξουμε ότι το ποσοστό κέρδους αποτελεί πάντοτε, σύμφωνα με τον Μαρξ, μια συνάρτηση «πολλών μεταβλητών», με την έννοια ότι καθορίζεται σε κάθε συγκυρία από ένα πλήθος παραγόντων (που καθορίζουν την παραγωγικότητα της εργασίας και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου), εκτός από την τεχνολογική μεταβολή.

κεφαλαίου (C/μ) οι ανεξάρτητες μεταβλητές (όπου ν η υπεραξία, C το σταθερό κεφάλαιο και μ το μεταβλητό κεφάλαιο), τότε ισχύει (σύμφωνα με την γνωστή μας σχέση από το Κεφ. 7):

$$R = \frac{\nu}{C + \mu} = \frac{\nu/\mu}{[C/\mu] + 1} \quad (1)$$

Ο Μαρξ εξετάζει, λοιπόν, την επίδραση της μιας ανεξάρτητης μεταβλητής (ν/μ) πάνω στην εξαρτημένη, θεωρώντας ως σταθερή την άλλη (C/μ), στο τρίτο μέρος του Κεφαλαίου 15 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όταν εισάγει τον ορισμό της *υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου*. Αντίθετα, όταν μελετάει τη «φύση του νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (Κεφάλαιο 13 του τρίτου τόμου) θεωρεί αρχικά σταθερό το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας (ν/μ). Εξετάζει δηλαδή διαδοχικά την επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών πάνω στην εξαρτημένη, μέχρις ότου, φαινομενικά, καλύψει όλες τις δυνατές περιπτώσεις, όλους τους παράγοντες που επιδρούν πάνω στην εξαρτημένη μεταβλητή.

Εντούτοις, σε αυτή την τελευταία περίπτωση (τη «φύση του νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους), λαμβάνει υπόψη του μόνο τις μεταβολές του λόγου C/μ συνεπεία τεχνολογικών μεταβολών. Επιπλέον, η *πρώτη του υπόθεση*, ότι η υψηλή ζήτηση εργασίας η οποία προκύπτει από τη συσσώρευση κεφαλαίου («από τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό, τόσο που ...» Μαρξ 1978-β: 318, βλ. παραπάνω) οδηγεί στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας και συνακόλουθα του ποσοστού κέρδους και σε (απόλυτη) υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, *είναι επίσης μονομερής*. Αναφέρεται μόνο στην έλλειψη επιπλέον εργατών (μικρό ποσοστό ανεργίας) και στις συνακόλουθες αυξήσεις των μισθών. Όμως, το ποσοστό υπεραξίας εξαρτάται και από *άλλους παράγοντες* για τους οποίους ο Μαρξ δεν δείχνει να αισθάνεται υποχρεωμένος να δώσει εξηγήσεις: Ο μεν απόλυτος εργάσιμος χρόνος δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον αριθμό των εργατών, αλλά και από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, ο δε σχετικός χρόνος εργασίας, δηλαδή ο βαθμός εκμετάλλευσης, δεν εξαρτάται μόνο από το ύψος του μισθού αλλά και από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας. Αυτές οι «παραλήψεις» του Μαρξ από τον ορισμό της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου μπορούν να ερμηνευθούν ως εξής:

- Η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας είναι μια σχέση καθαρά εξωτερική ως προς τους εξεταζόμενους εσωτερικούς καθορισμούς, όπως εξηγήσαμε προηγουμένως.
- Η παραγωγικότητα της εργασίας θεωρείται σταθερός παράγοντας, ακριβώς όπως και η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου.

Δεν πρόκειται επομένως για παραλείψεις της ανάλυσης του Μαρξ, αλλά για την επιστημονική του μέθοδο αφαίρεσης. Ο οικονομικός νόμος δεν αναφέρεται στις συγκεκριμένες καπιταλιστικές σχέσεις που διέπουν μια δεδομένη κοινωνία· αναφέρεται στα στοιχεία του δομικού τους «πυρήνα», τα οποία προκύπτουν μετά την αφαίρεση:

α) αφενός όλων των εξωτερικών καθορισμών, που εμφανίζονται υπό μεταβαλλόμενες μορφές, ή μπορεί ακόμα και να απουσιάζουν, ανάλογα με την μεταβαλλόμενη οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκυρία,

β) αφετέρου όλων των καθορισμών που θεωρούνται *προσωρινά* αμετάβλητοι, για να καταστεί δυνατή η διαδοχική ανάλυση της επίδρασης κάθε ανεξάρτητης μεταβλητής πάνω στην εξαρτημένη.

Είναι προφανές, για παράδειγμα, ότι στην περίπτωση μιας συγκεκριμένης καπιταλιστικής κοινωνίας θα πρέπει να εγκαταλειφθούν οι υποθέσεις τόσο της

σταθερής παραγωγικότητας της εργασίας όσο και της αμετάβλητης αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι όταν η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, που περιγράφει ο Μαρξ, αντισταθμίζεται από μια ακόμη μεγαλύτερη μείωση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους δεν πέφτει αλλά αυξάνεται. Επομένως, η όποια «ανάγνωση» της κρίσης υπερσυσσώρευσης στη συγκεκριμένη –εμπειρικά διαπιστώσιμη– πραγματικότητα, δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στην συνδυασμένη εξέταση αφενός της ιστορικής τάσης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας και αφετέρου της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Φτάνουμε λοιπόν αναγκαστικά στο ερώτημα: Η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, όπως την περιγράφει ο Μαρξ στην παράγραφο «Πλεόνασμα κεφαλαίου μέσα σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού», με ποιους όρους μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους, δηλαδή σε οικονομική κρίση; Ο Μαρξ πραγματεύεται το ζήτημα αυτό στο πρώτο τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, που φέρει τον τίτλο «Η μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος και του ποσοστού υπεραξίας σε ποσοστό κέρδους». Εκεί θα αναζητήσουμε την απάντηση στο ερώτημά μας.

4. Παράγοντες που επηρεάζουν την αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου

Ας ακολουθήσουμε τη μεθοδολογία του Μαρξ: Ας θεωρήσουμε, αυτήν τη φορά, ως σταθερή ποσότητα το ποσοστό υπεραξίας (v/μ), για να ασχοληθούμε με τη σχέση αξιακής (οργανικής) σύνθεσης κεφαλαίου (C/μ) και ποσοστού κέρδους (R). Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ο Μαρξ αναλύει το ζήτημα στο Κεφάλαιο 13 του τρίτου τόμου, όταν αναφέρεται στο «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους». Ωστόσο, εδώ ο Μαρξ θεωρεί την αύξηση της αξιακής σύνθεσης αποκλειστικό αποτέλεσμα της αύξησης των μέσων παραγωγής ανά εργάτη, δηλαδή αποτέλεσμα της αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Όμως η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου εξαρτάται και από μια σειρά άλλους παράγοντες, που εδώ (δηλαδή στο Κεφάλαιο 13) θεωρούνται σταθεροί. Οι παράγοντες αυτοί μελετώνται από τον Μαρξ στο Τμήμα I, κεφάλαια 1-7, του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Ας αφήσουμε να μας καθοδηγήσει η σχέση:

$$\frac{C}{\mu} = \frac{C}{Y} \cdot \frac{Y}{\mu} = \frac{C}{Y} \cdot \frac{(v + \mu)}{\mu} = \frac{C}{Y} \cdot \left[\frac{v}{\mu} + 1 \right] \quad (2)$$

την οποία αν αντικαταστήσουμε στην 1 προκύπτει ότι:

$$R = \frac{\frac{v}{\mu}}{\frac{C}{Y} \cdot \left[\frac{v}{\mu} + 1 \right] + 1} \quad (3)$$

όπου Y το καθαρό προϊόν (δηλαδή το άθροισμα υπεραξίας και αξίας εργασιακής δύναμης).

Παρατηρούμε, με βάση την παραπάνω σχέση 2, ότι οι παράγοντες που επιδρούν στην αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου (C/μ), είναι δυνατό να διαχωριστούν αφενός σ'

αυτούς που επιδρούν στο ποσοστό υπεραξίας (υ/μ) και αφετέρου σ' εκείνους που επιδρούν στο μέγεθος C/Y.²³⁸

Το τελευταίο μέγεθος εκφράζει την ποσότητα σταθερού κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, άρα και την ικανότητα των καπιταλιστών να κάνουν οικονομία στη χρήση του (ή να το προμηθεύονται σε συμφέρουσες τιμές). Αλλά ακριβώς σ' αυτό το ζήτημα ο Μαρξ αφιερώνει μια εκτεταμένη ανάλυση (τα κεφάλαια 5 και 6 του τρίτου τόμου).²³⁹ Εκεί θα συναντήσουμε την απαρίθμηση των παραγόντων που αναζητάμε.

Ο Μαρξ, ακολουθώντας και πάλι την προαναφερθείσα μέθοδο της αφαίρεσης, θεωρεί εδώ (στο κεφάλαιο για την «οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου») ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι «δεδομένο» (δηλαδή σταθερό),²⁴⁰ πράγμα που αποτελεί μια «αναγκαία προϋπόθεση» «για να εξετάσουμε την περίπτωση στην καθαρότητά της» (Μαρξ 1978-β: 137). Εντοπίζει στη συνέχεια τους παράγοντες που επιτρέπουν ή περιορίζουν την εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου μέσα στην παραγωγική διαδικασία (επηρεάζοντας αντίστοιχα την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου).

Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να κατηγοριοποιηθούν στις εξής ενότητες:

1) Παράγοντες που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση λειτουργίας των μέσων παραγωγής, υπό δεδομένη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου.

* Η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ή του ετήσιου χρόνου εργασίας.²⁴¹

²³⁸ Μια μεταβολή του παράγοντα C/Y μπορεί να είναι το αποτέλεσμα είτε μιας μεταβολής του (Y/N) είτε/και του (C/N), εφόσον ισχύει: $C/Y = (C/N) \cdot (N/Y)$, όπου N είναι ο αριθμός των εργαζομένων, (Y/N) είναι η «φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας», υπό την υπόθεση ότι η διάρκεια του έτους εργασίας παραμένει σταθερή, και (C/N) είναι η «κεφαλαιακή ένταση» (σταθερό κεφάλαιο ανά εργαζόμενο).

Η πιο πάνω ανάλυση μπορεί επίσης να γίνει με όρους τιμών, σε αναφορά μάλιστα με την διαχρονική εξέλιξη των στατιστικών στοιχείων μιας δεδομένης οικονομίας. Στην περίπτωση αυτή, η αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου, R, δίνεται από τη σχέση:

$$R = (Y-L)/K \quad (1')$$

όπου Y είναι το καθαρό προϊόν, L οι συνολικοί μισθοί και K το κεφαλαιακό απόθεμα.

Διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή διά του Y, η σχέση (1') γράφεται:

$$R = [1-(L/Y)][Y/K] \quad (2')$$

Η αποδοτικότητα του παγίου κεφαλαίου, R, είναι, λοιπόν, το γινόμενο της μερίδας των κερδών $[1-(L/Y)]$ και του λόγου προϊόν/κεφάλαιο $[Y/K]$.

Η μερίδα των κερδών $[1-(L/Y)]$ αυξάνει όσο μειώνεται η μερίδα των μισθών (L/Y). Η εξέλιξη όμως αυτής της τελευταίας δεν εξαρτάται μόνο από το ύψος των μισθών. Αν N είναι ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων, τότε έχουμε:

$$L/Y = (L/N)/(Y/N) \quad (3')$$

Η μερίδα των μισθών, L/Y, είναι επομένως το πηλίκο του μέσου μισθού, (L/N), διά της «φαινόμενης παραγωγικότητας της εργασίας» (καθαρό προϊόν ανά απασχολούμενο), (Y/N).

Ο δεύτερος παράγοντας που καθορίζει την εξέλιξη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου, R, ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K) αποτελεί συνάρτηση τόσο της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) όσο και της έντασης κεφαλαίου, δηλαδή του ήδη επενδυμένου κεφαλαίου ανά άτομο (K/N), όπως φαίνεται από τη σχέση (4'):

$$Y/K = (Y/N)/(K/N) \quad (4')$$

Όταν οι τεχνολογικές καινοτομίες που εισάγονται στην παραγωγή για να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας έχουν ως αποτέλεσμα μια αύξηση και της έντασης του κεφαλαίου (K/N), με ρυθμούς υψηλότερους από της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N), τότε ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου μειώνεται, γεγονός που επιδρά αρνητικά στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου, R.

²³⁹ «Οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου» και «επίδραση της αλλαγής των τιμών» (Μαρξ 1978-β: 104-173).

²⁴⁰ «Στην παρούσα διερεύνηση, [...] ξεκινάμε από την υπόθεση ότι το ποσοστό και η μάζα υπεραξίας είναι δεδομένα, για να αποφύγουμε ανώφελες περιπλοκές» (Μαρξ 1978-β: 106).

²⁴¹ «Το μέγεθος του παγίου μέρους του σταθερού κεφαλαίου, τα κτίρια του εργοστασίου, τα μηχανήματα κ.λπ. μένουν τα ίδια, αδιάφορο αν χρησιμοποιούνται 12 ή 16 ώρες. Η παράταση της

* *Οικονομία στους όρους εργασίας σε βάρος των εργατών.*²⁴²

2) Παράγοντες που αναφέρονται στις δεξιότητες και τη συγκέντρωση του συλλογικού εργάτη, ήτοι στη δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας χωρίς τη μεταβολή της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου (της τεχνολογικής στάθμης της παραγωγής).

* *Κοινωνικά συνδυασμένη εργασία (συνεργασία των εργατών, κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας).*²⁴³

* *Οικονομία που προκύπτει από την συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη.*²⁴⁴

* *Οικονομία που προκύπτει από την εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη, τις γνώσεις του και την υποταγή του στον εργοστασιακό δεσποτισμό.*²⁴⁵

3) Παράγοντες που σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω τεχνολογικών μεταβολών, δηλαδή (κατά κανόνα) λόγω αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Στην περίπτωση αυτή –και μόνο– πρόκειται για παράγοντες που υπεισέρχονται και στην ανάλυση του Μαρξ για το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους».

* *«Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η μαζική τους χρησιμοποίηση»* (Μαρξ 1978-β: 106-110).²⁴⁶

* *«Οικονομία που προκύπτει από τις συνεχείς τελειοποιήσεις των μηχανών [...] από τη μείωση των απορριμμάτων ύστερα από τη βελτίωση των μηχανών»* (Μαρξ 1978-β: 108-109).

* *Αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα I, παραγωγής μέσων παραγωγής.*

Εδώ θα πρέπει και πάλι να υπενθυμίσουμε ότι ο Μαρξ πάντοτε λάμβανε υπόψη του τη δυνατότητα τεχνολογικών μεταβολών στην παραγωγική διαδικασία, οι οποίες προκαλούν τα αντίστροφα αποτελέσματα στην αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και στο ποσοστό κέρδους, σε σχέση με αυτά που περιέγραψε στον διάσημο «νόμο της

εργάσιμης ημέρας δεν απαιτεί καμιά νέα δαπάνη γι' αυτό το πιο πολυέξοδο μέρος του σταθερού κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 104).

²⁴² «Σύμφωνα με την αντιφατική και ανταγωνιστική φύση του, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προχωρεί ακόμα και περιλαμβάνει στην οικονομία χρησιμοποίησης του σταθερού κεφαλαίου, επομένως και στα μέσα για την αύξηση του ποσοστού κέρδους, την κατασπατάληση της ζωής και της υγείας του εργάτη, τη συμπίεση των όρων ύπαρξής του» (Μαρξ 1978-β: 115). «...Η μετατροπή του εργάτη σε υποζύγιο [...] φτάνει ως την υπερπλήρωση στενών και ανθυγιεινών χώρων με εργάτες, πράγμα που στην κεφαλαιοκρατική γλώσσα ονομάζεται οικονομία σε κτίρια» (Μαρξ 1978-β: 116).

²⁴³ «Όλη αυτή η οικονομία, που προκύπτει από τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και από τη μαζική τους χρησιμοποίηση, προϋποθέτει όμως σαν ουσιαστικό όρο τη συγκέντρωση και τη συνεργασία των εργατών, δηλαδή τον κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας [...]. Ακόμη και οι διαρκείς βελτιώσεις, που είναι δυνατές και αναγκαίες, προκύπτουν αποκλειστικά από τις κοινωνικές εμπειρίες και παρατηρήσεις, που τις κάνει δυνατές και τις επιτρέπει η παραγωγή του συνδυασμένου σε μεγάλη κλίμακα συνολικού εργάτη» (Μαρξ 1978-β: 107).

²⁴⁴ «Μόνον η εμπειρία του συνδυασμένου εργάτη ανακαλύπτει και δείχνει πού και πώς μπορεί να γίνει οικονομία, πώς θα εφαρμοστούν με τον απλούστερο τρόπο οι ανακαλύψεις που ήδη έγιναν, ποια πρακτικά εμπόδια πρέπει να υπερνικηθούν κατά την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη –κατά την εφαρμογή της στη διαδικασία παραγωγής– κ.λπ.» (Μαρξ 1978-β: 135).

²⁴⁵ «Το να μη χάνεται και να μη σπαταλιέται τίποτα, το να καταναλώνονται τα μέσα παραγωγής μόνο με τον τρόπο που απαιτεί η ίδια η παραγωγή, εξαρτιέται εν μέρει από την εκγύμναση και την εκπαίδευση των εργατών, εν μέρει από την πειθαρχία, που επιβάλλει ο κεφαλαιοκράτης στους συνδυασμένους εργάτες» (Μαρξ 1978-β: 112).

²⁴⁶ «Τα ίδια κτίρια, οι ίδιες εγκαταστάσεις [...] στοιχίζουν σχετικά λιγότερο για την παραγωγή σε μεγάλη, παρά σε μικρή κλίμακα. Το ίδιο ισχύει για τις μηχανές κίνησης και εργασίας. Μ' όλο που η αξία τους ανεβαίνει απόλυτα, πέφτει σχετικά, σε σύγκριση με την αυξανόμενη έκταση της παραγωγής και με το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου ή της μάζας της εργατικής δύναμης που τίθεται σε κίνηση» (Μαρξ 1978-β: 110).

πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους». Με άλλα λόγια, όταν αναφέρεται στις επιπτώσεις που προκύπτουν από την αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής, ο Μαρξ εγκαταλείπει την υπόθεση ότι η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου μεταβάλλεται ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας (βλ. Κεφ. 7). Υποδεικνύει, δηλαδή, ότι μπορούν να υπάρξουν μορφές τεχνολογικής μεταβολής και αντίστοιχες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας, οι οποίες *μειώνουν την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και επομένως αυξάνουν το ποσοστό κέρδους*. Έγγραφε:

«Είναι η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας έξω από τον δοσμένο κλάδο, σε άλλον κλάδο, σ' αυτόν που του προμηθεύει μέσα παραγωγής. Να τι ρίχνει εδώ σχετικά την αξία του σταθερού κεφαλαίου, που χρησιμοποιεί ο κεφαλαιοκράτης και ανεβάζει επομένως το ποσοστό του κέρδους» (Μαρξ 1978-β: 110).

4) Παράγοντες που επηρεάζουν (συμπιέζουν ή αυξάνουν) τις τιμές των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου. Οι παράγοντες αυτοί *δεν σχετίζονται* με την οικονομία στη *χρήση* σταθερού κεφαλαίου ή την τεχνολογική μεταβολή, δηλαδή δεν αποτελούν το αποτέλεσμα μεταβολών στην παραγωγική διαδικασία, αλλά προκύπτουν αποκλειστικά από *μεταβολές των τιμών*, και ειδικότερα από τις διακυμάνσεις των τιμών των πρώτων υλών (Μαρξ 1978-β: 137-78).²⁴⁷

Ο Μαρξ συσχετίζει άμεσα αυτές τις διακυμάνσεις των τιμών με τις οικονομικές κρίσεις: «Έντονες διακυμάνσεις των τιμών προκαλούν διακοπές, μεγάλες συγκρούσεις, ακόμα και καταστροφές στο προτσές της αναπαραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 153). Και συνοψίζει την ανάλυσή του ως εξής:

«Όταν συντελούνται αλλαγές, είτε λόγω οικονομίας σε σταθερό κεφάλαιο, είτε λόγω διακυμάνσεων της τιμής της πρώτης ύλης, οι αλλαγές αυτές θίγουν πάντα το ποσοστό του κέρδους, ακόμα και στην περίπτωση που αφήνουν εντελώς άθικτο τον μισθό εργασίας, επομένως και το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας» (Μαρξ 1978-β: 137).

Είναι προφανές από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι ο Μαρξ θεωρεί πως η αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου (και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους, η πτώση του οποίου αποτελεί χαρακτηριστικό της κρίσης) εξαρτάται από ένα ευρύ σύνολο παραγόντων.²⁴⁸ Το ποιος από αυτούς τους παράγοντες καθορίζει την έκρηξη κάθε *συγκεκριμένης* κρίσης δεν αποτελεί ζήτημα θεωρητικής πρόβλεψης, αλλά ζήτημα συγκεκριμένης ανάλυσης του κυκλώματος του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου σε μια καπιταλιστική οικονομία, δηλαδή των παραγόντων που υπερπροσδιορίζουν τις εγγενείς τάσεις της κεφαλαιακής σχέσης.

Αυτός είναι ο λόγος που ο Μαρξ, αφού διατύπωσε τη θέση ότι «για να κατανοήσει κανείς τι είναι αυτή η υπερσυσσώρευση [...] αρκεί να τη φανταστεί *απόλυτη*» (Μαρξ 1978-β: 317-18), υποστηρίζει ότι «η λεπτομερέστερη ανάλυση της υπερπαραγωγής εντάσσεται στη θεώρηση της *κίνησης του κεφαλαίου όπως αυτή*

²⁴⁷ Ο Μαρξ γράφει: «Όταν οι άλλοι όροι μένουν οι ίδιοι, πέφτει και ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους σε αντίστροφη κατεύθυνση από την τιμή της πρώτης ύλης [...]. Κατανοεί κανείς, επομένως, τη μεγάλη σημασία που έχει για τη βιομηχανία η κατάργηση ή η μείωση των δασμών στις πρώτες ύλες» (Μαρξ 1978-β: 139).

²⁴⁸ Στους παράγοντες αυτούς ο Μαρξ προσθέτει και τα αποτελέσματα ανατροφοδότησης που προκύπτουν από το πιστωτικό σύστημα, από το οποίο «πρέπει σε ορισμένες φάσεις του κύκλου να δημιουργείται μόνιμα πληθώρα χρηματικού κεφαλαίου, και η πληθώρα αυτή να αυξάνει με την ανάπτυξη της πίστης [...]. Ταυτόχρονα, δημιουργείται η ανάγκη να προωθηθεί η παραγωγική διαδικασία πέρα από τα καπιταλιστικά όριά της: υπερβολικό εμπόριο, υπερβολική παραγωγή, υπερβολική πίστη» (Μαρξ 1978-β: 638).

εμφανίζεται», μια θέση που αφαιρέθηκε από τον Ένγκελς από το κείμενο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.²⁴⁹

Η κίνηση του κεφαλαίου «όπως αυτή εμφανίζεται» παίρνει τη μορφή κρίσης υπερσυσσώρευσης σε όλες τις περιπτώσεις που η ολότητα των εξωτερικών καθορισμών της κεφαλαιακής σχέσης επηρεάζει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας με τρόπους που οδηγούν στην πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους.

5. Η διευρυνόμενη καπιταλιστική αναπαραγωγή και ο υπερπροσδιορισμός της από την πάλη των τάξεων

Οι παράγοντες που καθορίζουν την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους ανήκουν στους εξωτερικούς καθορισμούς της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής (διάρκεια της εργάσιμης μέρας, εργασία σε περισσότερες της μίας βάρδιες κ.λπ., συγκέντρωση, εκπαίδευση, δεξιότητες, πείρα του συλλογικού εργάτη, βαθμός προσαρμογής ή αντίστασης που επιδεικνύει στις εργασιακές νόρμες της καπιταλιστικής παραγωγής, πολιτική και ιδεολογική πειθάρχηση των εργαζόμενων τάξεων, χαρακτήρας της τεχνολογικής εξέλιξης που προκύπτει μέσα από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό και την ταξική πάλη²⁵⁰ κ.λπ.). Το ίδιο ισχύει για τους παράγοντες που επηρεάζουν το βαθμό εκμετάλλευσης.

Για να αναλυθεί μια συγκυρία κρίσης πρέπει να ληφθούν υπόψη όλοι οι παράγοντες που επηρεάζουν το ποσοστό κέρδους. Για παράδειγμα, μια αύξηση στις τιμές των πρώτων υλών μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους μόνο στην περίπτωση που οι επιπτώσεις της δεν αντισταθμίζονται από οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου ή από μια αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας.²⁵¹ Επίσης, μια μεγάλη αύξηση της τιμής του δείκτη που απεικονίζει τη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου (δείκτης C/Y) στη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου (δηλαδή μια μεγάλη πτώση της «αποδοτικότητας του σταθερού κεφαλαίου», Y/C), μπορεί να οδηγήσει σε πτώση του ποσοστού κέρδους και σε κρίση υπερσυσσώρευσης, εφόσον ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασίας παραμένει αμετάβλητος ή αυξάνεται με αργούς ρυθμούς.²⁵²

Για να διερευνήσουν τις αιτίες ή τους προσδιοριστικούς παράγοντες των κρίσεων, ορισμένοι συγγραφείς χρησιμοποίησαν το σχήμα που αναπαριστά το κύκλωμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου: $X-E-[\rightarrow P \rightarrow]E'-X'$ (βλ. επίσης Κεφάλαιο 3).

Εφόσον οι κρίσεις συνιστούν διακοπές ή επιβραδύνσεις της ροής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, οι συγγραφείς αυτοί διερευνούν τις συνθήκες υπό τις οποίες

²⁴⁹ «Um zu verstehn, was diese Ueberproduction ist (die nähere Untersuchung darüber gehört in die Betrachtung der *erscheinenden Bewegung des Capitals*, wo Zinscapital etc. Credit etc. weiter entwickelt) hat man sie nur *absolut* zu setzen» (MEGA II, 4.2: 325). Για τις διαφορές ανάμεσα στο χειρόγραφο του Μαρξ και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* όπως τον επιμελήθηκε ο Ένγκελς βλ. Jungnickel 1991, Heinrich 1995, Heinrich 1996-97. Για περισσότερα επ' αυτού βλ. σχετικά στο τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου.

²⁵⁰ «Θα μπορούσε να γράψει κανείς μια ολόκληρη ιστορία των εφευρέσεων από το 1830 και δω, που έγιναν απλώς σαν πολεμικά μέσα του κεφαλαίου ενάντια στις ανταρσίες των εργατών» (Μαρξ 1978-α: 452).

²⁵¹ Για παράδειγμα, αυτή είναι η περίπτωση της πρώτης «πετρελαϊκής κρίσης» που ξέσπασε το 1973, και η οποία όξυνε την κρίση υπερσυσσώρευσης που αναπτυσσόταν στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (βλ. Μηλιός/Ιωακείμογλου 1990, Ιωακίμογλου/Milios 1993).

²⁵² Αυτή είναι η περίπτωση των περισσότερων καπιταλιστικών χωρών κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990.

θα μπορούσαν να προκύψουν προσκόμματα σε κάθε ιδιαίτερη φάση που αναπαρίσταται στο κύκλωμα (π.χ. στη φάση X—E ή E'—X').²⁵³ Οι μελέτες αυτές προσεγγίζουν εκείνη του Ρούντολφ Χίλφερντινγκ (βλ. Κεφ. 8), σύμφωνα με την οποία αιτία της κρίσης μπορεί να είναι η οποιαδήποτε επιμέρους «δυσαναλογία» της διαδικασίας διευρυνόμενης αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου (συμπεριλαμβανομένης και της δυσαναλογίας ανάμεσα στην προσφορά και την δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση).²⁵⁴

Εντούτοις, όπως υποστηρίζαμε προηγουμένως (βλ. και το Κεφ. 8) οι εν λόγω «δυσαναλογίες» (ή ανασχές του κυκλώματος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου) είναι μάλλον οι μορφές εμφάνισης, παρά οι «αιτίες» των κρίσεων.²⁵⁵ Στην πραγματικότητα, δεν μπορεί να απομονωθεί κάποια ιδιαίτερη φάση του κυκλώματος του κοινωνικού κεφαλαίου και να αναγορευτεί σε «σημείο εκκίνησης» ή «αιτία», είτε της κρίσης είτε κάποιας άλλης στιγμής «της κίνησης του κεφαλαίου όπως αυτή εμφανίζεται». Με τα λόγια του Chris Arthur (1998: 107): «Το ίδιο το κεφάλαιο αποτελεί μια αναδυόμενη μορφή η οποία δεν μπορεί να αναχθεί σε μια ιδιαίτερη εσωτερική στιγμή ή φάση του κύκλου δραστηριότητάς του».

Οι κρίσεις αποτελούν συγχώνευση-συμπύκνωση όλων των μορφών αντιφάσεων που προκύπτουν από την ολότητα των συγκεκριμένων «εξωτερικών» σχέσεων, οι οποίες διαπλέκονται δυναμικά με την κεφαλαιακή σχέση, με τρόπο που να προκύπτει πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους και περιορισμός ή και σταμάτημα της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Όλες αυτές οι αντιφάσεις, ακόμα και εκείνες που φαινομενικά έχουν «τεχνικό» χαρακτήρα, καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τον ταξικό συσχετισμό δύναμης σε δεδομένη καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή από την ικανότητα του κεφαλαίου να εκμεταλλεύεται την εργατική τάξη σε βαθμό που να εγγυάται ένα συγκεκριμένο ποσοστό κέρδους. Εμφανίζονται ως το αποτέλεσμα της ολότητας των αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική διευρυνόμενη αναπαραγωγή (βλ. την ανάλυση των θέσεων του Μπουχάριν που παρουσιάσαμε στο Κεφάλαιο 8), σε μια συγκεκριμένη συγκυρία της πάλης των τάξεων. Αυτή ακριβώς η υπερπροσδιορίζουσα την κεφαλαιακή σχέση πολλαπλότητα των ταξικών αντιφάσεων μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την πάλη των τάξεων ως την «απούσα αιτία» της κρίσης: Μια «αιτία» η οποία δεν μπορεί να «απομονωθεί» και να «εξαλειφθεί».

Όταν ξεσπάσει μια κρίση, αναπτύσσει τη δική της δυναμική, που αφορά σχεδόν κάθε όψη της κοινωνικής ζωής. Για παράδειγμα, όπως υποστηρίζαμε στο Κεφάλαιο 8 καθώς και στα προηγούμενα τμήματα του παρόντος κεφαλαίου, αλλά και όπως γίνεται φανερό από το ότι σε πολλές περιπτώσεις η κατανάλωση αυξάνει καθ' όλη την περίοδο που προηγείται του ξεσπάσματος της κρίσης, η υποκατανάλωση των εργαζομένων δεν συνιστά την αιτία της κρίσης· συνιστά όμως ένα καθοριστικό αποτέλεσμά της, το οποίο κατόπιν αναδρά στο ποσοστό κέρδους και ανατροφοδοτεί την κρίση.

Η όλη διαδικασία εξελίσσεται με τη μορφή ενός «φαύλου κύκλου»: Καθώς η κρίση οδηγεί αναγκαστικά σε πτώση ή επιβράδυνση της κατανάλωσης, προκαλείται μια αύξηση του αναπασχόλητου σταθερού κεφαλαίου (αναπασχόλητη παραγωγική δυναμικότητα), επομένως μια αύξηση της λεγόμενης έντασης κεφαλαίου (C/N) της

²⁵³ Για μια συνοπτική παρουσίαση των προσεγγίσεων αυτών, βλ. O'Hara 1999 και τη βιβλιογραφία που σχολιάζεται εκεί.

²⁵⁴ «Η αναλογικότητα μπορεί επίσης να διαρραγεί από μια μεταβολή στη σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης» (Hilferding 1968: 360, Hilferding 1981: 266).

²⁵⁵ Όπως ορθά επισημαίνουν οι Fine/Harris (1979: 89), «οι υποκαταναλωτικές θεωρίες συγχέουν τη μορφή των κρίσεων με την αιτία τους».

καπιταλιστικής οικονομίας, η οποία με τη σειρά της επιτείνει την πτώση του ποσοστού κέρδους, δηλαδή επιδεινώνει την κρίση. Η κρίση οξύνει επίσης τις αντιφάσεις μεταξύ βιομηχανικού και χρηματιστικού κεφαλαίου σχετικά με ζητήματα όπως η νομισματική πολιτική και το ύψος του επιτοκίου, όπως ήδη αναφέραμε στο Κεφάλαιο 3 (ενότητα 5) του παρόντος βιβλίου (βλ. επίσης Fine και Harris 1979: 87 επ., Itoh 1980).

Εδώ πρέπει να τονίσουμε, ως συμπέρασμα από τη μέχρι τώρα ανάλυση, ότι *όλες οι κατηγορίες των εξωτερικών σχέσεων που επηρεάζουν το ποσοστό κέρδους (δηλαδή όχι μόνο εκείνες που επηρεάζουν άμεσα το ποσοστό υπεραξίας) υπερπροσδιορίζονται από την πάλη των τάξεων, το κύριο επίδικο αντικείμενο της οποίας είναι η διαδικασία της παραγωγής κέρδους μέσω της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης.*

Αυτός είναι ο λόγος που ο Μαρξ εισάγει την έννοια της *κρίσης υπερπαραγωγής* (υπερσυσσώρευσης) *σε αναφορά με μια πτώση του βαθμού εκμετάλλευσης* (βλ. τον ορισμό της «απόλυτης υπερπαραγωγής», Μαρξ 1978-β: 318) και εξηγεί ότι οι κρίσεις σηματοδοτούν την (προσωρινή) ανικανότητα της καπιταλιστικής τάξης να εκμεταλλεύεται την εργασία «με έναν δοσμένο βαθμό εκμετάλλευσης» (Μαρξ 1978-β: 323).²⁵⁶

Συγκλίνουσες με την ερμηνεία της μαρξικής θεωρίας των κρίσεων που παρουσιάσαμε εδώ είναι οι προσεγγίσεις στο ίδιο ζήτημα των Resnick/Wolff (1978) και των Fine/Harris (1979). Οι τελευταίοι συνοψίζουν τα συμπεράσματά τους ως εξής: «Ο οικονομικός κύκλος και η κρίση είναι επομένως τα αποτελέσματα του ανταγωνισμού κεφαλαίου-εργασίας, ο οποίος εκδηλώνεται στην παραγωγή και στην ανταλλαγή και στη διανομή [...]. Οι κρίσεις προκύπτουν όταν οι αντιφάσεις αυτές υφίστανται σε μια ειδική σχέση μεταξύ τους, όταν, με τους όρους της έννοιας του Αλτουσέρ, υφίσταται ένας υπερπροσδιορισμός των αντιφάσεων. Επομένως, οι κρίσεις δεν παράγονται από αντιφάσεις στη σφαίρα της ανταλλαγής (χρηματικοί μισθοί και κέρδη) ή από αντιφάσεις στη σφαίρα της παραγωγής (νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει) αλλά από καθένα από αυτά σε μια ειδική σχέση με το άλλο» (Fine/Harris 1979: 88).²⁵⁷

Εντούτοις, όπως μπορεί να συναχθεί από το απόσπασμα που παραθέσαμε, οι συγγραφείς θεωρούν ότι όλες οι αντιφάσεις στη σφαίρα της καπιταλιστικής παραγωγής ανάγονται στο «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» και στις σ' αυτόν «αντεπιδρώσεις τάσεις», υποτιμώντας έτσι παραμέτρους όπως η οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου ή η οργανωτική αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας στο πλαίσιο ενός δεδομένου τεχνολογικού περιβάλλοντος (βλ. παραπάνω). Αυτός είναι ο λόγος που συχνά υιοθετούν διατυπώσεις που παραπέμπουν άμεσα σε μια ερμηνεία της μαρξικής θεωρίας των κρίσεων με βάση το

²⁵⁶ «Υπερπαραγωγή κεφαλαίου δεν σημαίνει ποτέ τίποτε άλλο από υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής – μέσω εργασίας και μέσω διαβίωσης – τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως κεφάλαιο, δηλαδή μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εκμετάλλευση της εργασίας με ένα δοσμένο βαθμό εκμετάλλευσης. Γιατί η πτώση αυτού του βαθμού εκμετάλλευσης κάτω από ένα συγκεκριμένο σημείο προκαλεί διαταραχές και σταμάτημα της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, κρίσεις, καταστροφή κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 323. MEGA II, 4.2: 330).

²⁵⁷ Βλ. και τα ακόλουθα διεισδυτικά σχόλια των Resnick και Wolff (1978: 51, 48): «Για τον Μαρξ κάθε κρίση συνίσταται στην κατάρρευση της ενεργού ζήτησης, και ως εκ τούτου σε ξαφνικές και επιταχυνόμενες πτώσεις του πραγματοποιούμενου ποσοστού κέρδους, σε μειωμένη επένδυση και επιχειρηματικές καταρρεύσεις. Κανένα από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν ερμηνεύει την κρίση. Αυτά είναι η κρίση και επομένως απαιτείται να εξηγηθούν ως συνέπειες, περιοδικού χαρακτήρα, της “κανονικής” διαδικασίας συσσώρευσης [...]. Επομένως, παρερμηνεύει το Μαρξισμό η αναζήτηση των αιτιών της κρίσης είτε στην παραγωγή είτε στην κυκλοφορία, στην παραγωγή της υπεραξίας ή στην πραγματοποίησή της». Για μια ανασκόπηση της μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 βλ. Norton 1992.

«νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»: «Ο Μαρξ θεωρεί ότι οι κρίσεις επιλύουν τις αντιφάσεις ανάμεσα στο νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει και στις αντεπιδρώσες τάσεις» (Fine/Harris, 1979: 81).²⁵⁸

Κλείνοντας την ανάλυσή μας, ας επαναλάβουμε ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η ικανότητα της καπιταλιστικής τάξης να κάνει οικονομία στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου δεν αποτελεί ένα απλό «τεχνικό ζήτημα» της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά την έκβαση ενός κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων, δηλαδή το αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων. Η αυξανόμενη δυνατότητα οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου προϋποθέτει την αυξανόμενη εξουσία της καπιταλιστικής τάξης πάνω σε αυτή καθαυτή την παραγωγική διαδικασία και συχνά συνοδεύεται από την επιδείνωση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης των εργαζομένων, όπως επισήμανε ο Μαρξ. Ο Μαρξ σημείωσε επίσης επανειλημμένα ότι η ικανότητα των καπιταλιστών να εξοικονομούν σταθερό κεφάλαιο (μειώνοντας έτσι την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και αυξάνοντας το ποσοστό κέρδους) εξαρτάται κυρίως από την εξειδίκευση και τη στάση (απέναντι στην καπιταλιστική εκμετάλλευση) του συλλογικού εργάτη. Έγραφε:

«Καθετί, που για μια δοσμένη περίοδο παραγωγής μειώνει τη φθορά των μηχανών και γενικά του παγίου κεφαλαίου, φτηνώνει όχι μόνο το κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, γιατί το κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα αναπαράγει στην τιμή του το αναλογούν σ' αυτό πολλοστημόριο της φθοράς, αλλά μειώνει και την αντίστοιχη γι' αυτήν την περίοδο δαπάνη κεφαλαίου [...]. Για όλες τις *οικονομίες* αυτού του είδους χαρακτηριστικό είναι, πάλι, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις *γίνονται δυνατός μόνον με τον συνδυασμένο εργάτη* και συχνά μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο σε εργασίες ακόμα μεγαλύτερης κλίμακας, ότι επομένως απαιτούν ακόμα μεγαλύτερο συνδυασμό εργατών στο προτσές παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 109, οι υπογρ. δικές μας).

Εφόσον η εξασφάλιση των «κανονικών» επιπέδων της κεφαλαιακής κερδοφορίας μπορεί πάντοτε να αναχθεί, σε τελευταία ανάλυση, στη διασφάλιση των αντίστοιχων επιπέδων καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (και πειθαρχίας), είναι κατανοητό γιατί η καπιταλιστική έξοδος από τις οικονομικές κρίσεις συνδέεται πάντοτε με την κήρυξη ενός ανοιχτού ταξικού πολέμου εναντίον των εργαζόμενων τάξεων, των συλλογικών μορφών οργάνωσής τους, των κοινωνικών τους δικαιωμάτων (και όχι με πολιτικές «κοινωνικής συναίνεσης» και «ζωογόνησης της λαϊκής κατανάλωσης», όπως θα έτεινε να πιστέψει μια κείνσιανής έμπνευσης οπτική). Η ανάλυση του Μαρξ αποκαλύπτει το *αντικειμενικό υπόβαθρο* των αστικών πολιτικών στρατηγικών.²⁵⁹

²⁵⁸ «Η θεωρία του Μαρξ για τον αναπόφευκτο χαρακτήρα των κρίσεων εξαρτάται από το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει» (Fine 1989: 54).

²⁵⁹ Η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε και ότι η προσέγγιση της κρίσης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν μπορεί παρά να βασίζεται (και) σε μια ποσοτική-εμπειρική έρευνα, από την οποία να αντλούνται συμπεράσματα για την εξέλιξη των παραγόντων που καθορίζουν τη διαδικασία συσσώρευσης: εξέλιξη μισθών, μερίδα μισθών και κερδών –ως ενδείξεις για τις συνθήκες εκμετάλλευσης–, φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας, «κεφαλαιακή ένταση», εξέλιξη του λόγου κεφαλαιακού αποθέματος/προϊόντος –ως ενδείξεις σε αναφορά με την «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου»–, εξέλιξη της κατανάλωσης και του βαθμού απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού κ.λπ. Η κρίση δεν προκύπτει ως «θεωρητική αναγκαιότητα». Αποτελεί ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης το οποίο μπορεί να κατανοηθεί με τη βοήθεια της θεωρίας.

10. Επίλογος: Για το χαρακτήρα της μαρξικής θεωρίας: Ο «ρικαρδιανός Μαρξισμός» και ο ρόλος του Φ. Ένγκελς

Η έκθεση των βασικών σημείων της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας και των ιδεολογικών της συνεπαγωγών, του χρήματος (Μέρη I και II), του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου και των κρίσεων (Μέρη III και IV) καθιστά σαφές ότι η θεωρία (το σύστημα των εννοιών και οι λογικές τους επαγωγές) που τέθηκε υπό διερεύνηση δεν είναι συμβατή με τα άλλα ρεύματα της Πολιτικής Οικονομίας. Η μαρξική *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* συνιστά, κατά τη γνώμη μας, την μόνη επιστημονική (και ως εκ τούτου κριτική) μελέτη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ξεκινώντας από τις μορφές εμφάνισης αυτών των σχέσεων, αποκρυπτογραφεί τους αιτιώδεις καθορισμούς τους.

Ωστόσο, όπως συζητήθηκε κυρίως στο Μέρος III, το θεωρητικό σύστημα του Μαρξ δεν εξελίχθηκε στο έργο του ούτε ομοιόμορφα ούτε χωρίς αντιφάσεις.

- Καταρχάς πρέπει να θυμόμαστε ότι τα κύρια αξιώματα της μαρξικής οικονομικής θεωρίας δεν αναπτύχθηκαν από τον Μαρξ πριν από τη συγγραφή των *Grundrisse* (1857), που σημαίνει ότι δεν θα πρέπει κάποιος να ταυτίζει όλα τα οικονομικά κείμενα του Μαρξ (όπως για παράδειγμα τμήματα της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας*) με το θεωρητικό του σύστημα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*.

- Το πιο σημαντικό είναι ότι αυτή η νέα θεωρητική «περιοχή» εξερευνήθηκε και αναπτύχθηκε από τον Μαρξ με μη ευθύγραμμο τρόπο: Σε τμήματα των γραπτών του της περιόδου 1861-65 ο Μαρξ φλέρταρε ή και σαφώς υιοθετούσε την εργασιακή θεωρία της αξίας της Κλασικής (ρικαρδιανής) Πολιτικής Οικονομίας (όπως σημειώσαμε σε αναφορά με το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» των αξιών σε τιμές παραγωγής και τη θεωρία της γαιοπροσόδου στο Μέρος III). Αυτό συνιστά την κύρια θεωρητική ασυνέχεια στα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ.²⁶⁰

Η κριτική που απευθύναμε προς τον Μαρξ δεν στοχεύει στη θεωρία του, την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Τουναντίον, το κύριο επιχείρημά μας είναι ότι ο Μαρξ έσφαλε εν αναφορά προς τη δική του θεωρία, όταν ενστερνιζόταν (ή κατέφευγε σε) θέσεις της Πολιτικής Οικονομίας, ακριβώς γιατί απομακρυνόταν από το δικό του θεωρητικό σύστημα, την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.

²⁶⁰ Υπάρχουν επίσης κάποιες ακόμα ασυνέχειες στα έργα του Μαρξ, στις οποίες αποδίδουμε ελάχιστο σημασία. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αφορά το εάν το κεφάλαιο (και η εργασία που γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από αυτό) στη διαδικασία της κυκλοφορίας θα πρέπει να θεωρηθεί ως παραγωγικό (και αντίστοιχα παραγωγική) ή μη παραγωγικό/ή. Πρόκειται για ένα θέμα στο οποίο ο Μαρξ υιοθέτησε αλληλοσυγκρουόμενες θέσεις. Στα *Grundrisse* (καθώς επίσης και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*), ο Μαρξ ορθά θεωρεί όλες τις μορφές κεφαλαίου εξίσου παραγωγικές (δηλαδή παράγουσες υπεραξία): «Ωστόσο, στο μέτρο που η ίδια η κυκλοφορία δημιουργεί κόστος και απαιτεί υπερεργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία. [...] Η κυκλοφορία μπορεί να δημιουργήσει αξία μόνο στο βαθμό που απαιτεί νέα απασχόληση ξένης εργασίας – πέρα απ' αυτήν που αναλώθηκε άμεσα στην παραγωγική διαδικασία» (Μαρξ 1990-α: 397, 416). Εντούτοις, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ αντιμετώπισε το κεφάλαιο στη σφαίρα της κυκλοφορίας ως μη παραγωγικό: «το εμπορικό κεφάλαιο [...] δεν δημιουργεί ούτε αξία, ούτε υπεραξία» (Μαρξ 1978-β: 357). Αυτές οι ασυνέχειες ή αντιφάσεις στο έργο του Καρλ Μαρξ έχουν δευτερεύουσα επίπτωση στη θεωρία του, καθώς παραμένουν περιθωριακές και δεν επισκιάζουν τη συνοχή των κύριων αναλύσεων επί των οποίων αυτή οικοδομείται.

Εγείρεται εδώ το ερώτημα ποιες μπορεί να είναι οι πιθανές αιτίες των αμφιταλαντεύσεων του Μαρξ σε σχέση με την Κλασική Πολιτική Οικονομία. Απαντώντας με γενικό τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το όλο πρόβλημα αποτελεί απλώς μια αντανάκλαση των αντιφάσεων της ρήξης του Μαρξ με την ρικαρδιανή θεωρία, αντιφάσεων οι οποίες είναι άλλωστε έμφυτες σε κάθε θεωρητική ρήξη αυτού του είδους, δηλαδή σε κάθε απόπειρα να δημιουργηθεί ένα νέο θεωρητικό σύστημα στη βάση της κριτικής ενός ήδη διαμορφωμένου συστήματος σκέψης.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να επισημάνουμε πως ό,τι έχουμε χαρακτηρίσει ως αμφιταλαντεύσεις του Μαρξ απέναντι στην Κλασική Πολιτική Οικονομία εμφανίζεται στα (αδημοσίευτα κατά τη διάρκεια της ζωής του) Χειρόγραφα της περιόδου 1861-67, και ειδικότερα στο Χειρόγραφο 1864-65, το οποίο επιμελήθηκε ο Ένγκελς και το εξέδωσε ως τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Με άλλα λόγια, οι αμφιταλαντεύσεις του Μαρξ εμφανίζονται σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία επανεξέταζε και αναθεωρούσε το πλάνο εργασίας του κύριου ερευνητικού του έργου.

Αναφερόμαστε εδώ στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της πορείας συγγραφής του κύριου θεωρητικού του έργου, ο Μαρξ μετέβαλε το σχέδιο εργασίας του. Ενώ μεταξύ 1857-59 σχεδίαζε να γράψει έξι βιβλία (Κεφάλαιο, Έγγειος ιδιοκτησία, Μισθωτή εργασία, Το κράτος, Διεθνές εμπόριο, Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις), αργότερα επεξεργάστηκε το σχέδιο των τριών βιβλίων του *Κεφαλαίου*, όπου το κεφάλαιο, η μισθωτή εργασία και η πρόσοδος αποτέλεσαν ταυτόχρονα αντικείμενο πραγμάτευσης, κατά την ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου.

Αυτή η αλλαγή στο πλάνο οφείλεται κυρίως σε μια τροποποίηση των εννοιών. Αρχικά ο Μαρξ στοχάστηκε πάνω στη διάκριση μεταξύ αιτιακών καθορισμών και μορφών εμφάνισης με βάση την έννοια του «κεφαλαίου εν γένει», σε διάκριση με τον «ανταγωνισμό πολλών κεφαλαίων» (όπου ο τελευταίος γινόταν κατανοητός ως η μορφή εμφάνισης του πρώτου). Εντούτοις, η ανάλυσή του περί του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους τον οδήγησε στο να αντιληφθεί τον ανταγωνισμό επίσης ως έναν εσωτερικό καθοριστικό παράγοντα της κεφαλαιακής σχέσης. Έτσι, στο *Κεφάλαιο* εγκατέλειψε την ιδέα του «κεφαλαίου εν γένει» και διατύπωσε τις έννοιες αφενός του *συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου* (έννοια που περιλαμβάνει όλες τις αιτιότητες της κεφαλαιακής σχέσης στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας, αλλά αρθρώνεται και με εμπειρικές διαστάσεις της κεφαλαιακής σχέσης, δηλαδή διαστάσεις αναφερόμενες σε εμπειρικές κανονικότητες – για παράδειγμα οι «τιμές παραγωγής») και αφετέρου του *ατομικού κεφαλαίου*.²⁶¹ Αυτή η αλλαγή στο πλάνο και η τροποποίηση των εννοιών πιθανόν επέδρασε στο γενικό σχέδιο της επιχειρηματολογίας του Μαρξ με τρόπο που επέτρεψε την παρείσδυση στα γραπτά του θέσεων προερχόμενων από την Κλασική Πολιτική Οικονομία. Η παραπέρα διερεύνηση αυτού του θέματος υπερβαίνει, εντούτοις, τους σκοπούς του παρόντος βιβλίου.

Σε αυτό τον επίλογο θέλουμε να δώσουμε έμφαση στη θέση ότι η μαρξική θεωρία εξασθενεί όταν οι μαρξιστές δεν αντιλαμβάνονται τις αμφιταλαντεύσεις του

²⁶¹ Για μια λεπτομερή ανάλυση βλ. Heinrich 1989 και 1995. Η αλλαγή του πλάνου εργασίας του Μαρξ έγινε αντικείμενο λεπτομερούς μελέτης από τον Henryk Grossmann στις αρχές της δεκαετίας του 1930 (Grossmann 1971). Ωστόσο, οι περισσότεροι μαρξιστές δεν αντιλαμβάνονται αυτή την τροποποίηση στις ιδέες του Μαρξ και έτσι θεωρούν ότι η έννοια του «κεφαλαίου εν γένει» ενυπάρχει σιωπηρά στο *Κεφάλαιο* ή ότι ταυτίζεται με το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο. Για παράδειγμα ο Moseley (1997: 12) ισχυρίζεται ότι «το πραγματικό αντικείμενο του πρώτου τόμου είναι το συνολικό κεφάλαιο ή το κεφάλαιο εν γένει». Βλ. επίσης την κριτική του στον Heinrich (Moseley 1995).

Μαρξ προς την Πολιτική Οικονομία, δηλαδή την ύπαρξη εννοιολογικών αντιφάσεων, και, ακόμα περισσότερο, ενός δεύτερου, μη μαρξιστικού λόγου στα κείμενά του. Κάθε διάθεση «αγιοποίησης» του Μαρξ, που τον εμφανίζει ως τον αλάνθαστο δάσκαλο ο οποίος δεν έκανε ποτέ το παραμικρό λάθος, πρακτικά συσκοτίζει τον πυρήνα της επιστημονικής του ανακάλυψης, εξισώνοντάς τον με το ρικαρδιανό στοιχείο που παρεισδύει σε κάποιες επεξεργασίες του. Αυτή η «αγιοποιητική» προσέγγιση του έργου του Μαρξ είναι ωστόσο τόσο παλιά όσο και ο ίδιος ο Μαρξισμός. Ξεκινά με τον Φρειδερίκο Ένγκελς, τον στενότερο συνεργάτη του Μαρξ, και, ως γνωστόν, συγγραφέα πολλών κειμένων από κοινού με αυτόν, ο οποίος επιμελήθηκε και εξέδωσε τα Χειρόγραφα του Μαρξ της περιόδου 1863-65 ως δεύτερο και τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Εθεωρείτο μέχρι πρόσφατα ότι ο Ένγκελς δεν έπαιξε κάποιο σημαντικό ρόλο στα οικονομικά κείμενα του Μαρξ, εκτός από την αναγκαία δουλειά επιμέλειας σε προσχέδια κειμένων του. Εντούτοις, το δημοσιευμένο Χειρόγραφο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (MEGA II, 4.2) κάνει ξεκάθαρο ότι:

«Ο Ένγκελς πραγματοποίησε σημαντικές τροποποιήσεις στο χειρόγραφο, παρά τον ισχυρισμό του ότι περιόρισε το ρόλο του στην πιστή παρουσίαση της δουλειάς του Μαρξ. Οι αλλαγές στο κείμενο του Μαρξ περιλαμβάνουν τα σχέδια των επικεφαλίδων, την εισαγωγή υπότιτλων, αλληλομεταθέσεις και παραλείψεις αποσπασμάτων του κειμένου και παρεμβολές στο κείμενο. Οι αλλαγές έχουν ουσιαστική επίπτωση στο κείμενο, ιδίως στα ζητήματα της θεωρίας των κρίσεων, της θεωρίας της πίστης και της σχέσης μεταξύ καπιταλισμού και εμπορευματικής παραγωγής» (Heinrich 1996-97: 452. Βλ. επίσης Hecker 1998).

Εάν παραλείπαμε τις παρεμβάσεις που έγιναν από τον Ένγκελς, η γερμανική έκδοση του τρίτου τόμου θα «συρρικνωνόταν» από τις 860 στις 580 σελίδες! (Hecker 1998). Κάποιες πιθανόν λιγότερο σημαντικές, παρότι σε κάθε περίπτωση ουσιώδεις, αλλαγές στο κείμενο του Μαρξ έγιναν από τον Ένγκελς επίσης στο Χειρόγραφο του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (Arthur 1998: 124-25).

Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρηθεί ότι ο Ένγκελς παραποίησε τις έννοιες του Μαρξ ή την ανάπτυξη των επιχειρημάτων του. Από μια λεπτομερή σύγκριση του γνήσιου Χειρόγραφου του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* με το γνωστό κείμενο του τρίτου τόμου, όπως εκδόθηκε από τον Ένγκελς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι όλες σχεδόν οι παρεμβάσεις στο κείμενο (προσθήκες κειμένου, αλληλομεταθέσεις και παραλείψεις αποσπασμάτων, συμπληρώσεις φράσεων ή επιχειρημάτων κ.λπ.) είχαν ως στόχο να ενοποιήσουν το λόγο του Μαρξ και να δώσουν στα προσχεδιά του τη μορφή μιας ολοκληρωμένης δουλειάς: τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* «που αποπερατώνει το θεωρητικό [...] μέρος» του έργου του Μαρξ (Ένγκελς, σε Μαρξ 1978-β: 9).²⁶²

²⁶² Υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις παρεμβάσεων του Ένγκελς στο κείμενο, οι οποίες εμφανώς προδίδουν μια εσφαλμένη κατανόηση της ανάλυσης του Μαρξ. Πέρα από τα παραδείγματα τα οποία συζητήθηκαν στα Κεφάλαια 7 και 9 σε σχέση με το πτωτικό ποσοστό κέρδους και το χαρακτήρα της θεωρίας των κρίσεων (οι κρίσεις ως αποτέλεσμα «εξωτερικό» προς την καπιταλιστική σχέση), αξίζει να αναφερθεί ότι ο Ένγκελς μετάβαλε τη λογική ακολουθία των σημειώσεων του Μαρξ στον «Τριαδικό τύπο» (Τόμος 3, Κεφάλαιο 48, σύμφωνα με την έκδοση του Ένγκελς): Μετατόπισε ένα τμήμα αυτού του μέρους του Χειρόγραφου του Μαρξ στην αρχή του μέρους (Κεφάλαιο 48) γράφοντας στο σημείο όπου αυτό πραγματικά ανήκε: «Εδώ λείπει ένα φύλλο του χειρόγραφου» (Μαρξ 1978-β: 1010). Στη συνέχεια διαίρεσε αυτό το τμήμα σε δυο επιμέρους τμήματα τα οποία αποκάλεσε «I» και «II» και πρόσθεσε ένα ακόμα υποτμήμα (το οποίο αποκάλεσε «III») που αρχικά ανήκε στο τμήμα της απόλυτης γαιοπροσόδου (Μαρξ 1978-β: 1000, 1002, 10004, MEGA II, 4.2: 720-22). Έτσι το Κεφάλαιο 48 αντί να αρχίζει με τη φράση «Έχουμε δει, ότι το κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής είναι μια ιστορικά καθορισμένη μορφή...» (Μαρξ 1978-β: 1005), τώρα ξεκινάει με τα υποτμήματα «I»-«III», τα

Εντούτοις, ενεργώντας έτσι, ο Ένγκελς όχι μόνο ταύτισε το ρικαρδιανό στοιχείο στα κείμενα του Μαρξ με το πραγματικό θεωρητικό του σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, αλλά επίσης τόνισε αυτό το στοιχείο εμφανίζοντάς το ως κύρια θεωρητική καινοτομία του Μαρξ. Για να αναφέρουμε το πιο σημαντικό παράδειγμα, ο Ένγκελς παρουσιάζει το «μετασχηματισμό των αξιών στη διαδικασία παραγωγής» του Μαρξ ως την τελική λύση στο πρόβλημα που αναγνωρίστηκε ως το αδιέξοδο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.²⁶³ Επιπρόσθετα, ο Ένγκελς μεταχειρίζεται το έργο του Μαρξ ως πλήρες και αλάνθαστο δημιούργημα της μαρξικής θεωρίας.²⁶⁴ Αυτή η «αγιοποιητική» στάση έναντι των κειμένων του Μαρξ

δυο πρώτα εκ των οποίων στην πραγματικότητα ανήκαν στο σημείο όπου εντοπίστηκε η υποτιθέμενη διακοπή στο χειρόγραφο, δηλαδή πριν από τη φράση «...Η διαφορική πρόσδοδος συνδέεται με τη σχετική γονιμότητα των κομματιών γης...» (Μαρξ 1978-β: 1010).

²⁶³ Ήδη το 1885, στον πρόλογο του δεύτερου Τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Ένγκελς είχε αναγγείλει την επερχόμενη «τελική λύση» στο «πρόβλημα του μετασχηματισμού», στον υπό μελλοντική έκδοση τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Σύμφωνα με το νόμο της αξίας του Ρικάρντο, δυο κεφάλαια, που χρησιμοποιούν ίση ποσότητα ζωντανής εργασίας με ίση πληρωμή, παράγουν, με αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους, σε ίσα χρονικά διαστήματα προϊόντα ίσης αξίας, καθώς επίσης ίσο μέγεθος υπεραξίας ή κέρδους. Αν όμως χρησιμοποιούν άνισες ποσότητες ζωντανής εργασίας, δεν μπορούν να παράγουν ίσο μέγεθος υπεραξίας ή, όπως λένε οι ρικαρντιανοί, κέρδους. Στην πραγματικότητα όμως συμβαίνει το αντίθετο. Πράγματι, ίσα κεφάλαια παράγουν κατά μέσον όρο σε ίσα χρονικά διαστήματα ίσα κέρδη, άσχετα από το αν χρησιμοποιούν λίγη ή πολλή ζωντανή εργασία. Εδώ λοιπόν υπάρχει μια αντίφαση με το νόμο της αξίας, που την είχε διαπιστώσει κιόλας ο Ρικάρντο και που κι αυτήν η σχολή του στάθηκε ανίκανη να τη λύσει. [...] Την αντίφαση αυτή την είχε λύσει κιόλας ο Μαρξ στο χειρόγραφο “Zur Kritik etc.”· σύμφωνα με το σχέδιο του “Κεφαλαίου” η λύση ακολουθεί στο III Βιβλίο. Ως την έκδοσή του θα περάσουν ακόμα κάμποσοι μήνες. Επομένως, οι οικονομολόγοι, που βλέπουν στον Ροντμπερτους τη μυστική πηγή και έναν ανώτερο πρόδρομο του Μαρξ, έχουν εδώ μια ευκαιρία να δείξουν, τι μπορεί να προσφέρει η ροντμπερτιανή οικονομολογία. Αν αποδείξουν, πώς μπορεί και πρέπει να διαμορφώνεται ένα ίσο μέσο ποσοστό κέρδους όχι μόνο χωρίς να παραβιάζεται ο νόμος της αξίας, αλλά αντίθετα πάνω στη βάση του νόμου αυτού, τότε θα τα ξαναπούμε μαζί τους. Στο μεταξύ ας ευαρεστηθούν να βιαστούν» (Ένγκελς σε Μαρξ 1979: 17-18). Μπορεί εύκολα να συναχθεί από το απόσπασμα που παραθέσαμε ότι ο Ένγκελς αντιλαμβάνεται το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» με ρικαρδιανό τρόπο. Δεν καταλαβαίνει το θεωρητικά άτοπο του να συγκρίνονται ποσοτικά αξίες και τιμές παραγωγής, δηλαδή την ανακολουθία του να μετασχηματιστούν μαθηματικά οι πρώτες στις δεύτερες. Επιπλέον, κατανοεί την ποσοτική απόκλιση των τιμών παραγωγής από τις αξίες ως ένα αποτέλεσμα του ανταγωνισμού: «οι αδιάκοπες εκτροπές στις τιμές των εμπορευμάτων, σε σχέση με την αξία τους, είναι ο απαραίτητος όρος που μόνο απ’ αυτόν η αξία των εμπορευμάτων μπορεί να διατηρείται (να υπάρχει). Μόνο με τις διακυμάνσεις του συναγωνισμού και κατά συνέπεια των τιμών των εμπορευμάτων, πραγματοποιείται ο νόμος της αξίας στην εμπορευματική παραγωγή και γίνεται πραγματικότητα ο προσδιορισμός της αξίας απ’ τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας» (Πρόλογος στο *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* του Μαρξ, Μαρξ χ.χ.ε.: 18). Βλ. επίσης Κεφάλαιο 5, ενότητα 4.2.

²⁶⁴ Από τον πρόλογο του Ένγκελς στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο αναγνώστης μπορεί να πάρει μια ιδέα σχετικά με την κατάσταση του χειρογράφου του Μαρξ. Αναφερόμενος στο Μέρος V του κειμένου («Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και σε επιχειρηματικό κέρδος») γράφει: «Προσπάθησα στην αρχή το τμήμα αυτό του Βιβλίου, όπως κατάφερα να κάνω κάπως με το πρώτο, να το ετοιμάσω, συμπληρώνοντας τα κενά και επεξεργαζόμενος τα μέρη που απλώς υπονοούνταν, έτσι που να προσφέρει τουλάχιστον κατά προσέγγιση όλα όσα σκόπευε να προσφέρει ο συγγραφέας. Τουλάχιστον τρεις φορές επιχείρησα να το κάνω αυτό, αλλά και τις τρεις φορές απότυχα, και στο χρόνο που έχασα μ’ αυτή τη δουλειά, οφείλεται μια από τις κύριες αιτίες της αργοπορίας. Τέλος, κατάλαβα πως από το δρόμο αυτό δεν έβγαινε τίποτα. Θα χρειαζόταν να μελετήσω όλη την τεράστια φιλολογία που αφορά τον τομέα αυτό, και στο τέλος θάφτιαχνα κάτι, το οποίο ωστόσο δεν θα ήταν βιβλίο του Μαρξ. Δεν μου απόμεινε παρά να βιάσω κάπως τα πράγματα, να περιοριστώ όσο το δυνατό στην τακτοποίηση αυτού που υπήρχε και να κάνω μόνο τις πιο απαραίτητες συμπληρώσεις. Κι έτσι την άνοιξη του 1893 τέλειωσα την κύρια δουλειά γι’ αυτό το τμήμα του Βιβλίου» (Ένγκελς σε Μαρξ 1978-β: 15). Εντούτοις, στον πρόλογο του δεύτερου τόμου είχε ισχυριστεί: «Οι λαμπρές έρευνες τούτου του II Βιβλίου και τα ολότελα καινούργια συμπεράσματά τους σε σχεδόν απάτητα ως τώρα πεδία είναι απλώς προεισαγωγές στο περιεχόμενο του III Βιβλίου, που αναπτύσσει τα τελικά συμπεράσματα της περιγραφής από τον Μαρξ του κοινωνικού προτύπου αναπαραγωγής πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση.

υιοθετήθηκε αργότερα τόσο από τους ηγέτες της 2^{ης} Διεθνούς (Κάουτσκι κ.λπ.) όσο και από τους Σοβιετικούς μαρξιστές, ειδικά μετά την άνοδο του Στάλιν στην εξουσία.

Πιστεύουμε ότι πίσω από τον τρόπο με τον οποίο ο Ένγκελς (και αργότερα οι περισσότεροι πολιτικοί και θεωρητικοί ηγέτες του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος) μεταχειρίστηκε τα θεωρητικά πονήματα του Μαρξ βρίσκονται κυρίως πολιτικοί λόγοι. Καθώς ο Μαρξισμός είναι στενά συνδεδεμένος με το εργατικό κίνημα και τη στρατηγική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού των καπιταλιστικών κοινωνιών, ο Ένγκελς και οι άλλοι μαρξιστές ηγέτες φαίνεται να πίστευαν ότι χρειάζεται να δείξουν προς κάθε κατεύθυνση ότι το πολιτικό τους ρεύμα πηγάζει από μια σχετικά ολοκληρωμένη, ώριμη και ολικά συνεκτική επιστημονική θεωρία και ότι τα κείμενα του Μαρξ περιλαμβάνουν αυτήν τη θεωρία.²⁶⁵

Για να ξεκαθαρίσουμε αυτό το σημείο, πρέπει να επιμείνουμε στο εξής: Ο Μαρξισμός οικοδομείται όχι απλώς ως ένα θεωρητικό σύστημα, αλλά επίσης ως μια ιδεολογία μαζών, η οποία καθορίζει την πολιτική δράση των οργανώσεων και των κινήματων της εργατικής τάξης. Ο Gérard Bensussan ορθώς σημειώνει ότι:

«Ο Μαρξισμός δεν μπορεί να αναχθεί μόνο στην μαρξιστική θεωρία, ακόμα και εάν πρόκειται για τη θεωρία του ίδιου του Μαρξ. “Συναντάει” τις μάζες, συνυφαίνεται με μια ιστορική διαδικασία, συμμετέχει στην κοινωνική πρακτική. Είναι επομένως ταυτόχρονα μια ιδεολογία (πιθανόν και περισσότερες από μία). Οι κρίσεις του είναι κρίσεις αυτής της αμφιρρεπούς κατάστασης» (Bensussan 1985: 267).

Εντούτοις, ο «Μαρξισμός ως ιδεολογία μαζών» δεν είναι η καθαυτή μαρξιστική θεωρία. Καθορίζεται από τα συμπεράσματα της μαρξιστικής θεωρίας, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως «θέσεις μάχης» και αρχές πολιτικής στρατηγικής του εργατικού και του ευρύτερου λαϊκού κινήματος: Ο ταξικός-εκμεταλλευτικός χαρακτήρας του καπιταλισμού, η ενότητα παραγωγής-διανομής και η απόσπαση υπεραξίας από τον εργάτη προς όφελος του κεφαλαίου, η εγγενής στο σύστημα σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, ο συγκαλυπτόμενος ταξικός χαρακτήρας του κράτους και των τυπικά ουδέτερων μηχανισμών του (πολιτική ισότητα), η ανατροπή της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας ως προϋπόθεση του σοσιαλισμού, κ.λπ., είναι συμπεράσματα της μαρξιστικής θεωρίας τα οποία, σε αρκετές ιστορικές περιστάσεις, συνέθεσαν τη βάση του Μαρξισμού ως ιδεολογίας μαζών (μαζικός Μαρξισμός).

Όταν εκδοθεί αυτό το III Βιβλίο λίγος λόγος θα γίνεται πια για κάποιον οικονομολόγο Ροντμπέρτους» (Ένγκελς σε Μαρξ 1979: 18).

²⁶⁵ Πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι δεν ακολούθησαν όλοι οι μαρξιστές ηγέτες αυτήν τη στάση έναντι του έργου του Μαρξ. Η Rosa Luxemburg για παράδειγμα, καίτοι υποστήριξε μια λανθασμένη θεωρία υποκατανάλωσης και καπιταλιστικής κατάρρευσης (βλ. Κεφάλαιο 8), ανήκε σε μια διαφορετική παράδοση απ’ αυτήν του Ένγκελς και του Kautsky: αφιερώθηκε στην εξονυχιστική μελέτη των κειμένων του Μαρξ, επιζητώντας την παραπέρα ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας και όχι τη μνεία «αυτού που ο Μαρξ πράγματι είπε». Προσέγγισε, ως εκ τούτου, την επιχειρηματολογία του Μαρξ από μια κριτική άποψη. Στην ίδια κατεύθυνση συνεισέφερε επίσης η ίδρυση στη Μόσχα, με την έγκριση του Lenin, του *Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς* τον Ιούλιο του 1922 υπό τη διεύθυνση του David Riazanov. Σκοπός του Ινστιτούτου ήταν να συγκεντρώσει και να επιμεληθεί κριτικά όλα τα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς. Από το σχέδιο αυτό γεννήθηκε η πρώτη Έκδοση MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe). Εντούτοις, αποδείχτηκε πολύ γρήγορα ότι αυτή η προσπάθεια συνιστά μια μέγιστη απειλή για την υποτιθέμενη μαρξιστική κυρίαρχη ιδεολογία του σοβιετικού καθεστώτος και έτσι έλαβε βίαιο τέλος. Το Δεκέμβριο του 1930 ο Isaac Rubin, που εργαζόταν για το Ινστιτούτο, συνελήφθη με την κατηγορία της συνωμοσίας. Σε λιγότερο από δύο μήνες (στις 15 Φεβρουαρίου 1931) συνελήφθη και ο ίδιος ο Ριαζάνοφ και τελικά εκτελέστηκε στις 21 Ιανουαρίου 1938. Την ίδια τύχη μοιράστηκε όχι μόνο ο Rubin αλλά και η πλειοψηφία των ηγετικών φυσιογνωμιών του Ινστιτούτου, Ρώσων ή ξένων, όπως οι Walter Haenisch, Ernst Czóbel, Franz Schiller, Fritz Sauer. Για λεπτομέρειες πάνω στο έργο και τη ζωή του Ριαζάνοφ και των συντρόφων του στο Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας, βλ. *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge. Sonderband 1*, 1997.

Αναφερόμαστε στην πρακτική ιδεολογία²⁶⁶ του εργατικού κινήματος. Κάποια από τα στοιχεία της απαντώνται επίσης σε προ-μαρξιστικές κριτικές του καπιταλισμού, ενώ, μέσα στον καθημερινό πολιτικό και συνδικαλιστικό αγώνα, η εργατική τάξη σχεδόν αυθόρμητα μπορεί να προσεγγίσει κάποιες από τις θέσεις αυτής της μαρξιστικής ιδεολογίας (συνήθως στην ρεφορμιστική τους εκδοχή), ανεξάρτητα από την όποια γνώση των μαρξιστικών κειμένων.

Αντιθέτως, θεωρητικές αναλύσεις όπως αυτές που συζητήσαμε σε τούτο το βιβλίο, για παράδειγμα εκείνες που περιέχονται στα κείμενα του Μαρξ και αναφέρονται στην αξιακή μορφή και το χρήμα, στην διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου ή στις τιμές παραγωγής και στην εξίσωση του γενικού ποσοστού του κέρδους, αποτελούν τα συστατικά στοιχεία της μαρξιστικής θεωρίας, τα οποία κατά κανόνα, ακριβώς λόγω του θεωρητικού τους χαρακτήρα, δεν περιλαμβάνονται σε ό,τι έχουμε αποκαλέσει Μαρξισμό ως ιδεολογία μαζών. Είναι μέρος του «Μαρξισμού ως θεωρητικού συστήματος».

Θα πρέπει ωστόσο εδώ να επισημάνουμε ότι ο Μαρξισμός ως θεωρητικό σύστημα δεν αποτελεί «ακαδημαϊκό Μαρξισμό», με την έννοια ενός θεωρητικού συστήματος αποκομμένου από την πολιτική και κοινωνική ταξική πάλη. Τουναντίον ο Μαρξισμός ως ιδεολογία μαζών μπορεί να διασωθεί από το δογματισμό και το ρεφορμισμό μόνο όταν τροφοδοτείται και εμπλουτίζεται από το Μαρξισμό ως θεωρητικό σύστημα. Στην πραγματικότητα, στην περίπτωση αυτή ο Μαρξισμός ως θεωρητικό σύστημα μπορεί να αναδεικνύει αντικείμενα ανάλυσης (καθώς επίσης και πορίσματα) που να συνδέονται άμεσα με την πάλη των τάξεων.²⁶⁷ Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σχέση «εσωτερικότητας» μεταξύ της μαρξιστικής θεωρίας και του εργατικού κινήματος²⁶⁸ (βλ. επίσης Milios 1995).

²⁶⁶ «Οι πρακτικές ιδεολογίες είναι σύνθετοι σχηματισμοί μοντάζ από έννοιες, παραστάσεις και εικόνες στο εσωτερικό τρόπων συμπεριφοράς, δράσεων και συμβατικών κινήσεων. Συνολικά λειτουργούν ως πρακτικές νόρμες οι οποίες “προσδιορίζουν” τη στάση και την συγκεκριμένη τοποθέτηση των ανθρώπων απέναντι στα πραγματικά αντικείμενα και τα πραγματικά προβλήματα της κοινωνικής και ατομικής τους ύπαρξης, καθώς και της ιστορίας τους» (Althusser 1974: 26). Βλ. επίσης Αλτουσέρ 1987.

²⁶⁷ Μόνο υπ’ αυτές τις προϋποθέσεις μπορούμε να κατανοήσουμε πώς πολιτικοί ηγέτες της Αριστεράς, όπως ο R. Hilferding ή η R. Luxemburg, συνέγραψαν εργασίες οι οποίες ήταν αυστηρά μέρος του Μαρξισμού ως θεωρητικού συστήματος, ενώ, ταυτόχρονα, εργασίες των ακαδημαϊκών μαρξιστών (από τον Tugan-Baranowsky μέχρι τον Louis Althusser και τον Νίκο Πουλαντζά) αποτέλεσαν κρίσιμες παρεμβάσεις στην ιδεολογική συγκυρία της Αριστεράς και προκάλεσαν άμεσα πολιτικά αποτελέσματα (επηρέασαν τα ιδεολογικά μέτωπα και τους πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης). Αντιθέτως, ο Μαρξισμός ως θεωρητικό σύστημα εγκαταλείφθηκε από την ηγεσία των γραφειοκρατικών σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων, γιατί απειλεί το αλάθητο του συγκεκριμένου μαζικού Μαρξισμού, στη βάση του οποίου αυτά τα κόμματα και αυτές οι ηγεσίες συγκροτούνται και αναπαράγονται.

²⁶⁸ Σύμφωνα με τον Louis Althusser αυτή η «εσωτερικότητα» του Μαρξισμού σε σχέση με το εργατικό κίνημα σημαίνει επίσης και κάτι ακόμα: Για να λειτουργεί ο μαρξιστής διανοούμενος πράγματι ως μαρξιστής, πρέπει πρώτα απ’ όλα να ενστερνιστεί μια επαναστατική-προλεταριακή θέση μέσα στην ταξική πάλη. Γράφει: «Η αντίληψη αυτή στηρίζεται στο ότι είναι απολύτως απαραίτητο να έχει υιοθετήσει κανείς προλεταριακές ταξικές θέσεις προκειμένου να μπορέσει πολύ απλά να δει και να κατανοήσει τι συμβαίνει σε μια ταξική κοινωνία. Στηρίζεται στην απλή διαπίστωση ότι [...] δεν μπορεί κανείς να δει από παντού τα πάντα. Μπορεί κανείς να διακρίνει την υφή αυτής της συγκρουσιακής πραγματικότητας μόνο αν υιοθετήσει μέσα στην ίδια τη σύγκρουση ορισμένες θέσεις και όχι κάποιες άλλες, διότι το να υιοθετήσει παθητικά κάποιες άλλες θέσεις θα σήμαινε ότι εμπλέκεται στη λογική των ταξικών ψευδαισθήσεων, η οποία πρέπει να ονομασθεί κυρίαρχη ιδεολογία. Φυσικά η προϋπόθεση αυτή αντιτίθεται σε ολόκληρη την θετικιστική παράδοση – μέσω της οποίας η αστική ιδεολογία ερμηνεύει την πρακτική των φυσικών επιστημών [...]. Ουσιαστικά, σε ολόκληρο το έργο του ο Μαρξ δεν λέει τίποτε διαφορετικό. Όταν γράφει στον επίλογο του *Κεφαλαίου* ότι αυτό το έργο «εκπροσωπεί

Η θέση για την διπλή υπόσταση του Μαρξισμού (θεωρητικό σύστημα - ιδεολογία μαζών) είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση του τι μπορεί να εξανάγκασε τον Ένγκελς (και μια ολόκληρη παράδοση μαρξιστών μετά απ' αυτόν) να αποκρούσει κάθε επιχείρημα ή ένδειξη ότι ακόμα και τα έργα του Μαρξ ίσως να μην είναι απαλλαγμένα από αντιφάσεις. Η εικόνα ενός αλάνθαστου Μαρξ, που αναγγέλλει, μέσω της θεωρίας του «επιστημονικού σοσιαλισμού», το νικηφόρο μέλλον της εργατικής τάξης, είχε πιθανόν θεωρηθεί ως ένα χρήσιμο «όπλο» στη διαδικασία σχηματισμού μιας σοσιαλιστικής πολιτικής στρατηγικής εμπνευσμένης από το Μαρξισμό. Φαίνεται επίσης ότι ο Ένγκελς, τουλάχιστον από την εποχή της μόνιμης εγκατάστασής του στο Λονδίνο (Σεπτέμβριος 1870), είχε αφιερωθεί στο καθήκον αυτό του εξοπλισμού του εργατικού κινήματος και των αριστερών πολιτικών ηγετών της εποχής με εκείνα τα μαρξιστικά επιχειρήματα, τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν στον αναπροσανατολισμό της σοσιαλιστικής στρατηγικής.²⁶⁹

Ενδέχεται, βέβαια, η ενίσχυση του Μαρξισμού ως μαζικής ιδεολογίας να συνιστά μια σημαντική προϋπόθεση ακόμα και για την ανάπτυξη του Μαρξισμού ως θεωρητικού συστήματος. Ο Μαρξισμός, έχοντας να αντιπαλέψει την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, η συστηματικοποίηση και διάδοση της οποίας στηρίζεται στην ασφυκτική κυριαρχία των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (εκπαίδευση, οικογένεια, μέσα ενημέρωσης, εκκλησία κ.λπ.), διαθέτει ως μοναδικό του πλεονέκτημα την ικανότητά του να διαπλέκεται με τις συνθήκες των αγώνων της εργατικής τάξης· με άλλα λόγια την ικανότητα να διεισδύει στην εργατική τάξη, την ικανότητα να αναπαράγεται ως μια ιδεολογία των μαζών (βλ. Althusser 1977).

Εντούτοις, εάν τα επιχειρήματα τα οποία διατυπώσαμε στο παρόν βιβλίο είναι ορθά, μια «αγιοποιητική» αντιμετώπιση των κειμένων του Μαρξ, που αφήνει εκτός κριτικής τα ρικαρδιανά στοιχεία που έχουν παρεισφρήσει στην ανάλυσή του (ό,τι έχουμε περιγράψει ως αμφιταλάντευση του Μαρξ απέναντι στην Κλασική Πολιτική Οικονομία), συσκοτίζει την επιστημονική ουσία της μαρξικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Αναδύεται έτσι ένας «ρικαρδιανός Μαρξισμός», που δεν σημαίνει παρά την αντικατάσταση της μαρξιστικής θεωρίας από ξένες προς αυτήν θεωρητικές δοξασίες (Κλασική Πολιτική Οικονομία ή άλλες μορφές του αστικού θεωρητικού λόγου).²⁷⁰ Στην περίπτωση αυτή, ο Μαρξισμός εξασθενεί όχι μόνο ως θεωρητικό σύστημα στην αντιπαράθεσή του με θεωρητικές κατασκευές προερχόμενες από την κείνσιανή ή την νεοκλασική θεωρία, αλλά επίσης και ως ιδεολογία της εργατικής

το προλεταριάτο» εξηγεί σε τελική ανάλυση ότι πρέπει να υιοθετήσει κανείς τις θέσεις του προλεταριάτου για να γνωρίσει το κεφάλαιο» (Αλτουσέρ 1991: 56).

²⁶⁹ Ο Ριαζάνοφ περιγράφει ως εξής την κατάσταση την οποία αντιμετώπισαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στις αρχές της δεκαετίας του 1870, και τον καταμερισμό των ρόλων μεταξύ τους: «Πίσω απ' τον Μαρξ και τον Ένγκελς υπήρχε μόνο μια μικρή ομάδα από ανθρώπους που γνώριζαν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* κι είχαν καταλάβει σ' όλη της την έκταση τη θεωρία του μαρξισμού. Η δημοσίευση του *Κεφαλαίου* τον πρώτο καιρό δε βοήθησε και πολύ ν' αυξηθεί ο αριθμός τους. Για την τεράστια πλειονότητα το έργο αυτό ήταν κυριολεκτικά ένας γρανιτόλιθος, που πάνω του έσπαγαν τα δόντια τους. Αρκεί να διαβάσει κανείς τα κείμενα της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας απ' το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1870 [...] για να δει πόσο άσχημα ήταν τα πράγματα σχετικά με τη θεωρητική μελέτη του μαρξισμού. Οι σελίδες του κεντρικού οργάνου του γερμανικού κόμματος ήταν γεμάτες με την πιο παράδοξη σαλάτα των διάφορων σοσιαλιστικών συστημάτων. Η μέθοδος του Μαρξ και του Ένγκελς, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, η θεωρία της ταξικής πάλης, όλα αυτά μένανε εφασφράγιστο βιβλίο [...]. Τότε ο Ένγκελς αναλαμβάνει την υπεράσπιση των ιδεών του μαρξισμού, ενώ ο Μαρξ [...] προσπαθεί μάταια να ολοκληρώσει το *Κεφάλαιο*» (Ριαζάνοφ χ.χ.έ.: 159).

²⁷⁰ Ό,τι αναφέρει ο Althusser (1974: 87) για τη φιλοσοφία, ισχύει για τον θεωρητικό λόγο εν γένει: «Στη φιλοσοφία κάθε χώρος είναι ήδη κατειλημμένος. Μπορεί επομένως κανείς να καταλάβει εκεί μια θέση μόνο εκτοπίζοντας τον αντίπαλο, ο οποίος μέχρι τότε κατελάμβανε αυτή τη θέση».

τάξης, καθώς δεν μπορεί να δικαιώσει την εσωτερική του συνοχή ή να αναδείξει την ικανότητά του να αποκρυπτογραφεί την υπάρχουσα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατάταξη σύμφωνα με το ελληνικό αλφάβητο)

1. Έργα των Μαρξ και Ένγκελς

1.1 Στα ελληνικά

- Μαρξ, Κ. (1978-α), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978-β), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1979), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος δεύτερος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1981), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος πρώτο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1982), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος δεύτερο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1983), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής. [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*. Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Μαρξ, Κ. (1985), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος τρίτο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1989-α), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Α΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1989-β), *Για το κράτος*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μαρξ, Κ. (1990-α), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Β΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1990-β), «Για την κριτική της εγγεληνής φιλοσοφίας του δικαίου» (1843/34), σε: Κ. Μαρξ, *Για τη γαλλική επανάσταση*. Αθήνα: Εξάντας: 93 επ.
- Μαρξ, Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο βιβλίο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα Ι.1: Η αξιακή μορφή*. Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ. (1992), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Γ΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1993), *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*. Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ. (χ.χ.έ.), *Η αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδη.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ. (1965), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Παπακώστας.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ. (χ.χ.έ.), *Η γερμανική ιδεολογία*. Αθήνα: Gutenberg.

1.2 Στα γερμανικά και στα αγγλικά

- Marx, K. (1969), *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses. Das Kapital. I. Buch. Der Produktionsprozess des Kapitals. VI. Kapitel*, Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- Marx, K. (1973), «Marx an Engels in Manchester: 2 April 1858», σε: *MEW* τ. 29. Berlin: Dietz: 311 επ.
- Marx, K. (1974), *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*. Berlin: Dietz Verlag.

- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA] (1976-a), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 1.1, Manuskripte 1857/1858, Teil 1*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA] (1976-b), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.1, Manuskript 1861-1863. Teil 1*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA] (1977), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.2, Manuskript 1861-1863. Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1978-a), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.3, Manuskript 1861-1863. Teil 3*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1978-b), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.4, Manuskript 1861-1863. Teil 4*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1980-a), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 2, Manuskripte und Schriften 1858/1861*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1980-b), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.5, Manuskript 1861-1863. Teil 5*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1981), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 1.2, Manuskripte 1857/1858, Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1982), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 3.6, Manuskript 1861-1863. Teil 6*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1983), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 5, Marx, Das Kapital, Erster Band, Hamburg 1867*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1988), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 4.1, Manuskripte 1863-1867. Teil 1*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx/Engels Gesamtausgabe [MEGA], (1992), *II, «Das Kapital» und Vorarbeiten. 4.2, Manuskripte 1863-1867. Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx-Engels-Werke (MEW), διάφοροι τόμοι (1969-1977), Berlin: Dietz Verlag.

2. Έργα άλλων συγγραφέων

Α. Στα ελληνικά

- Αλτουσέρ, Λ. (1977-α), *Θέσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ, Λ. (1977-β), *Απάντηση στον Τζων Λιούις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978), *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: Γράμματα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1986), «Η έννοια του οικονομικού νόμου στο Κεφάλαιο», *Θέσεις*, τ. 15: 65 επ. και www.theseis.com.
- Αλτουσέρ, Λ. (1991), «Για τον Μαρξ και τον Φρόυντ», *Θέσεις* τ. 35, 51 επ. και www.theseis.com.
- Αλτουσέρ, Λ. (1999), «Το πρόβλημα του “φετιχισμού” στον Μαρξ», *Θέσεις*, τ. 66: 11-20 και www.theseis.com
- Althusser, L., Balibar, É., Establet, R., Macherey, P., Rancière, J. (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Arthur C. J. (2003), «Κεφάλαιο και εργασία», *Θέσεις*, τ. 82 και www.theseis.com.
- Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα - Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βεργόπουλος, Κ., Αμίν, Σ. (χ.χ.έ.), *Καπιταλισμός και Αγροτικό Ζήτημα: Δύσμορφος καπιταλισμός*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Godelier, M. (2003), *Το αίνιγμα του δώρου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δημούλης, Δ. (1994), «Πολιτικότητα - Πολιτική - Ταξική Πολιτική. Σημειώσεις και απορίες», *Θέσεις*, τ. 46: 33 επ. και www.theseis.com.

- Δημούλης, Δ. (1995), «Συνιστώσες και δομή της πολιτικής αντιπαράθεσης (α). Η μεθοδολογία και πρακτική του θεωρητικού αντιανθρωπισμού», *Θέσεις*, τ. 51: 43 επ. και www.theseis.com.
- Δημούλης, Δ. (1997-α), «Η “μηχανή παραγωγής νόμιμης εξουσίας”: Ζητήματα θεωρίας του κράτους», *Θέσεις*, τ. 60: 65 επ. και www.theseis.com.
- Δημούλης, Δ. (1997-β), «Ο “ριζοσπαστικός ανθρωπισμός” και η φιλοσοφική συγκρότηση του μαρξισμού», *Πολιτική Οικονομία*, τ. 1: 139 επ.
- Δημούλης, Δ. (1998), «Ο Γκράμσι του Αλτουσέρ: προσεγγίσεις και αποστάσεις», *Θέσεις*, τ. 64: 91 επ. και www.theseis.com.
- Θέσεις (Σύνταξη) (1990), «Πέντε θέσεις σχετικά με το σοσιαλισμό», *Θέσεις*, τ. 31: 47 επ. και www.theseis.com.
- Ίτο, Μ., Λαπαβίτσας, Κ. (2004), *Πολιτική οικονομία του χρήματος και του χρηματοπιστωτικού συστήματος*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Ιωακείμογλου, Η., Μηλιός, Γ. (1991), «Η έννοια της κρίσης υπερσυσσώρευσης στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ», *Θέσεις*, τ. 36: 25 επ. και www.theseis.com.
- Ιωαννίδης, Γ. (2003), «Σημειώσεις για την ιστορική εξέλιξη της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος», *Θέσεις*, τ. 82: 79 επ. και www.theseis.com.
- Καλέτσκι, Μ. (χ.χ.έ.), *Θεωρία της Οικονομικής Δυναμικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Keynes, J. M. (2001), *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαπαβίτσας, Κ. (1998), «Χρήμα και αξία στη μαρξιστική πολιτική οικονομία», *Ουτοπία*, τ. 28 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος): 97 επ.
- Λαπατσιώρας Σ. (2004), «Σημείωση για τη σχέση Αλτουσέρ και Χέγκελ», *Θέσεις* τ. 87: 105 επ.
- Λένιν, Β. Ι. (1951-53), *Άπαντα* (Λ.Α.), τόμοι 1, 2, 3, 5. Νέα Ελλάδα.
- Λούξεμπουργκ, Ρ. (χ.χ.έ.), *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, τ. Α΄. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Luxemburg, R. (1975), *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, τ. Β΄. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Μάτικ, Π. (1981), *Μαρξ και Κένυς*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Meikle, S. (2000), *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. (1992), «Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (1893-1900): Μια επίκαιρη μαρξιστική θεωρητική ανάλυση», *Θέσεις*, τ. 38: 93 επ.
- Μηλιός, Γ. (1996), *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Μηλιός, Γ. (1997-α), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. (1997-β), *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Κριτική προσέγγιση*. Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γ. (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γ. (2003-α), «Η χρηματική θεωρία της αξίας του Μαρξ», *Τιμητικός Τόμος Αποστόλου Λάζαρη*. Πανεπιστήμιο Πειραιώς: 357-367.
- Μηλιός, Γ. (2003-β), «Η Μαρξική θεωρία της αξίας και ο ενδογενής χαρακτήρας του χρήματος», *Θέσεις*, τ. 84: 137 επ.
- Μηλιός, Γ. (2004), «Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ μετά τον Αλτουσέρ», *Θέσεις*, τ. 86: 13 επ.
- Μηλιός, Γ., Ιωακείμογλου, Η. (1990), *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*. Αθήνα: Εξάντας.

- Μηλιός, Γ., Οικονομάκης, Γ., Λαπατσιώρας, Σ. (2000), *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μοσκόβσκα, Ν. (1988), *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπαλιμπάρ, Ε. και Βαλλερστάιν Ι. (1991), *Φυλή Έθνος Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Baran, P.A. και Sweey, P.M. (1973), *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπουχάριν, Ν. (1988), *Η Πολιτική Οικονομία του εισοδηματία*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπουχάριν, Ν. (1992), «Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις», *Θέσεις*, τ. 41: 105 επ. και www.theseis.com.
- Ντομπ, Μ. (1973), *Θεωρίες της αξίας και της διανομής από τον Άνταμ Σμιθ μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Οικονομάκης, Γ. Η. (2000), «Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και πρόσδοδος της γης: Όψεις της Μαρξικής θεωρίας στο έδαφος της ανάλυσης των Σμιθ και Ρικάρντο», *Θέσεις*, τ. 72: 113 επ. και www.theseis.com.
- Οικονομάκης, Γ., Σωτηρόπουλος, Δ. (2003), «Εμπόρευμα και χρήμα», *Θέσεις*, τ. 84: 109 επ. και www.theseis.com.
- Παρέτο, Β. (1921), «Εισαγωγή εις το Κεφάλαιον του Κ. Μαρξ», σε: Παύλου Λαφάργκ, *Κ. Μαρξ: Το Κεφάλαιον. Περίληψις*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Πασουκάνις, Ε. (1985), *Μαρξισμός και δίκαιο*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Πουλαντζάς, Ν. (1975), *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τ. α'. Αθήνα: Θεμέλιο
- Ριαζάνωφ, Ντ. (χ.χ.έ.), *Ο Μαρξ και ο Ένγκελς όχι μόνο για αρχαρίους*. Αθήνα: Γράμματα
- Ricardo, D. (1992), *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Ricardo, D. (2000), *Οι αρχές της πολιτικής οικονομίας και της φορολογίας* [Κεφ. I-VI]. Αθήνα: Κριτική
- Ρικάρντο, Ν., Μαρξ, Κ. (1994), *Αξία και υπεραξία*. Αθήνα: Κριτική.
- Ρόζενταλ, Μ., Γιούντιν, Π. (1963), *Μικρό φιλοσοφικό λεξικό*. Αθήνα.
- Rubin I.I. (1993), «Αφηρημένη εργασία και αξία στο σύστημα του Μαρξ», *Θέσεις* τ. 44 και www.theseis.com
- Rubin, I. I. (1994), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*. Αθήνα: Κριτική.
- Smith, A. (2000), *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών. Βιβλία I & II*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σουήζυ, Π. (χ.χ.έ.), *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Sraffa, P. (1985), *Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Σταμάτης, Γ. (1993), *Τεχνολογική εξέλιξη και ποσοστό κέρδους στον Marx*. Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης, Κ. (1985): «Για μια μαρξιστική θεωρία του δικαίου» σε: Κ. Σταμάτη (επιμ.), *Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής: 81 επ.
- Στεργιόπουλος, Κ. (1997), «Η εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα στο Κεφάλαιο του Κ. Μαρξ», *Θέσεις* τ. 60 και www.theseis.com.
- Heinrich, M. (1995), «Ο Χέγκελ, τα “Grundrisse” και το “Κεφάλαιο”. Συγκρότηση, αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», *Θέσεις*, τ. 51: 71-91 και www.theseis.com.
- Heinrich, M. (1997), «Η επιστήμη ως κριτική». *Τεύχη πολιτικής οικονομίας*, τ. 20: 179 επ.

- Heinrich, M. (2003), «Χρηματική θεωρία της αξίας, χρήμα και πίστη», *Θέσεις*, τ. 82: 45 επ. και www.theseis.com.
- Hecker, R. (1998), «Διεθνής έρευνα και εκδόσεις του έργου των Μαρξ/Ενγκελς», *Θέσεις*, τ. 64: 61 επ. και www.theseis.com.
- Χομπς, Τ. (1989): *Λεβιάθαν*, 2 τόμοι, Αθήνα: Γνώση.

Β. Ξενόγλωσσα

- Abalkin, L., Dzasarov, S., Kulikov, A. (1983), *Political Economy. A Short Course*. Moscow: Progress Publishers.
- Althusser, L. (1974), *Philosophie et philosophie spontanée des savants*. Paris: Maspero.
- Althusser, L. (1977), *Ideologie und ideologische Staatsapparate*. Hamburg: Argument.
- Althusser, L. (1994), «Marx dans ses limites», σε: L. Althusser (ed. by F. Mathéron), *Écrits philosophiques et politiques*, v. I. Paris: Stock/Imec: 359-524.
- Altwater, E. (1975), «Wertgesetz und Monopolmacht», σε: *Das Argument* AS 6, Theorie des Monopols. Hamburg: Argument: 129-198.
- Altwater, E., Hecker, R., Heinrich, M., Schaper-Rinkel, P. (1999), *Kapital.doc*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Anikin, A. (1974), *A Science in its Youth. Pre-Marxian Political Economy*. Moscow: Progress Publishers.
- Arthur, C. J. (1993), «Hegel's *Logic* and Marx's *Capital*» σε: F. Moseley (ed.), *Marx's Method in Capital*, New Jersey: Humanities Press: 53-87.
- Arthur, C. J. (1998), «The Fluidity of Capital and the Logic of the Concept», σε: C. J. Arthur and G. Reuten, (eds.), *The Circulation of Capital. Essays on Volume Two of Marx's Capital*. London: Macmillan: 95-128.
- Arthur, Ch. J. (2002), *The New Dialectic and Marx's Capital*. Leiden: Brill Academic Publishers.
- Bailey, S. (1825), *A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value*. London.
- Balibar, É. (1976), «Sulla dialettica storica. Note critiche su *Leggere il Capitale*», σε: É. Balibar, *Cinque studi di materialismo storico*. Bari: De Donato: 207-250.
- Balibar, É. (1986), «Klassen/Klassenkampf», σε: Labica/Bensussan (εκδ.): *Kritisches Woerterbuch des Marxismus* τ. 4, σσ. 615-636. Berlin: Argument.
- Balibar, É. (1988), «De la lutte des classes a la lutte sans classes?», σε: Balibar, E. & Wallerstein I. (1988) *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*. Paris: La Découverte: 207-246.
- Balibar, É. (1993), *La philosophie de Marx*. Paris: La Découverte.
- Balibar, É. (1994), *Lieux et noms de la vérité*. Paris: L'Aube.
- Balibar, É. (1997), *La crainte des masses. Politique et philosophie avant et après Marx*. Paris: Galilée.
- Baran, P.A., Sweezy, P.M. (1973), *Monopoly Capital*. Harmondsworth: Penguin.
- Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge*. Sonderband 1 (1997), David Borisovic Rjazanov und die erste MEGA. Berlin: Argument.
- Bensch, H.-G. (2000), «Zur Grundrente. Von Marxschen Anweisungen und Engelsschen Umsetzungen», σε *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge*: 212 επ.
- Bensussan, G. (1985), «Crises du marxisme», σε G. Labica and G. Bensussan (eds.), *Dictionnaire critique du marxisme*. Paris: P.U.F.: 259-270.

- Bentham, J. (1931), *The Theory of Legislation*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co.
- Bentham, J. (1948), *The Principles of Morals and Legislation*. New York: Hafner Press.
- Berlin, I. (1978), *Russian Thinkers*. London: Penguin.
- Bettelheim, Ch. (1974), *Les luttes de classes en URSS. Première période, 1917-1923*. Paris: Maspero/Seuil.
- Brewer, A. (1980), *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bucharin, N. (1970), *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Heidelberg: CARO-Druck.
- Bullock, P., Yaffe, D. (1975), «Inflation, Crisis and the Post-War Boom», *Revolutionary Communist*, 3-4: 5-45.
- Callinicos, A. (1987), *The Revolutionary Ideas of Marx*. London: Bookmarks.
- Carchedi, G. (1977), *On the Economic Identification of Social Classes*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Catefores, G. (1989), *Introduction to Marxist Economics*. New York: Macmillan.
- Clarke, S. (1994), *Marx's Theory of Crisis*. London: Macmillan.
- Cottrell, A. (1995), «Monetary Endogeneity and the Quantity Theory: The Case of Commodity Money», working paper, University of Ottawa.
- Cullenberg, S. (1997), *The Falling Rate of Profit. Recasting the Marxian Debate*. London: Pluto Press.
- Davidson, P., Weintraub, S. (1972), «Money as Cause and Effect», *The Economic Journal*, Vol. 83, No. 332 (Dec.): 1117-1132.
- Dimoulis, D. (1996), *Die Begnadigung in vergleichender Perspektive. Rechtsphilosophische, verfassungs- und strafrechtliche Probleme*. Berlin: Duncker and Humblot.
- Dobb M. (1968), *Political Economy and Capitalism. Some Essays in Economic Tradition*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Dobb, M. (1973), *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith; Ideology and Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dokumente zur Imperialismustheorie* Nr. II (1971). Heidelberg: CARO-Druck.
- Duménil, G. (1978), *Le concept de loi économique dans le Capital*. Paris: Maspero.
- Economakis, G. E. (2001), «Malthus, Thomas Robert (1766-1834)», σε: *Encyclopedia of International Political Economy*, Vol. 2. London: Routledge: 967-969.
- Economakis, G., Milios, J. (2004), «“Third Persons” and Reproduction: A Note to Rosa Luxemburg's Critique of Marx's Reproduction Schemes», *Rethinking Marxism*, Vol. 16, No. 3 (April): 215-24.
- Elson, D. (1979), «The Value Theory of Labour», σε: D. Elson (ed.), *Value. The Representation of Labour in Capitalism*. London.
- Emsley, S. (1998), «Renewing the case of Marx's Concept of Absolute Rent: Towards an Historical Interpretation», σε: *The 1999 Value Theory Mini-Conference: Deepening The Dialogues, 1999*, <http://www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgtv/1999/sessions.html>.
- Engelskirchen, H. (2001), «Value and contract formation», σε: *The 2001 Value Theory Mini-Conference: Value and the World Economy*, <http://www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgtv/2001.html>.
- Fine, B. (1989), *Marx's Capital*. London: Macmillan.
- Fine, B & Harris, L. (1979), *Rereading Capital*. New York: Columbia Univ. Press.

- Foley, D. (1982), «The Value of Money, the Value of Labour Power and the Marxian Transformation Problem», *Review of Radical Political Economics*, 14 (2): 37-47.
- Foley, D. K. (1999), «Response to David Laibman», σε: P. Zarembka, (ed.) (1999): 229-233.
- Foley, D. K. (2000), «Recent Developments in the Labour Theory of Value», *Review of Radical Political Economics*, 32 (1): 1-39.
- Freeman, A. (1999), «The Limits of Ricardian Value: Law, Contingency and Motion in Economics», σε: 1999 IWGVT mini-conference, <http://www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgvvt/1999/sessions.html>.
- Freeman, A. and Carchedi. G. (eds.) (1996), *Marx and Non-Equilibrium Economics*. Aldershot, England: Edward Elgar.
- Friedman, M. (1973), «The Quantity Theory of Money: A Restatement», σε: M. Friedman (ed.), *Studies in Quantity Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Galbraith, J. K. (1987), *A History of Economics*, New York.
- Gasgupta, A. K. (1996), *Ghandi's Economic Thought*. London: Routledge.
- Giussani, P. (1999), *Orthodoxy in Marxian Price Theory*. Memo.
- Godelier, M. (1977), «Economie marchande, fetichisme, magie et science selon Marx dans le "Capital"», σε: M. Godelier, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*. Paris: Maspero: 201 επ.
- Goux, J.-J. (1975), *Freud, Marx. Ökonomie und Symbolik*. Frankfurt/M.: Ullstein.
- Gramsci, A. (1977), *Quaderni del carcere*. Torino: Einaudi.
- Grossmann, H. (1971), *Aufsätze zur Krisentheorie*. Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- Grossman, H. (2000), «The Theory of Economic Crisis», σε: P. Zarembka (ed.) (2000): 171-180.
- Harvey, D. (1982), *Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hauck, G. (1992), *Einführung in die Ideologiekritik*. Hamburg: Argument.
- Haug, W. F. (1993), *Elemente einer Theorie des Ideologischen*. Hamburg: Argument.
- Hecker, R. (1998), «Internationale Marx/Engels-Forschung und Edition», *Z. Zeitschrift marxistische Erneuerung*, Nr. 33, 8 ff.
- Hedeler, W. (2002), «Nikolai Bucharins Studie über die Akkumulation des Kapitals - 1914/1925», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* 2002: 215 επ.
- Heinrich, M. (1986), «Hegel, die Grundrisse und das Kapital. Ein Nachtrag zur Diskussion um das Kapital in den 70er Jahren», *Prokla*, No. 65: 145-160.
- Heinrich, M. (1989), «"Capital in General" and the Structure of Marx's "Capital"», *Capital and Class*, No. 38: 63-79.
- Heinrich, M. (1995), «Gibt es eine Marxsche Krisentheorie? Die Entwicklung der Semantik der 'Krise' in Marx' Entwürfen einer Kritik der politischen Ökonomie», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung, Neue Folge* 1995: 130-150.
- Heinrich, M. (1996-1997), «Engels' Edition of the Third Volume of *Capital* and Marx's Original Manuscript», *Science and Society*, Vol. 60, No. 4: 452-466.
- Heinrich, M. (1999), *Die Wissenschaft vom Wert*, Ueberarbeitete und erweiterte Neuauflage. Berlin: Westfälisches Dampfboot.
- Heller, H. (1934), *Staatslehre*. Leiden: Sijthoff.
- Hilferding, R. (1968), *Das Finanzkapital*. Frankfurt/M: EVA.
- Hilferding, R. (1981), *Finance Capital*. London: Routledge.
- Howard, M.C., King, J. E. (1985), *The Political Economy of Marx*. New York: New York University Press.
- Howard, M.C., King, J. E. (1989), *A History of Marxian Economics, Volume I, 1883-1929*. Princeton: Princeton University Press.

- Howard, M.C., King, J. E. (1992), *A History of Marxian Economics, Volume II, 1929-1990*. Princeton: Princeton University Press.
- Iacono, A. (1992), *Le fétichisme. Histoire d'un concept*. Paris: P.U.F.
- Ioakimoglou, E., Milios, J. (1993), «Capital Accumulation and Over-Accumulation Crisis: The Case of Greece (1960-1989)», *Review of Radical Political Economics*, Vol. 25, No. 2: 81-107.
- Itoh, M. (1980), *Value and Crisis*. London: Pluto Press.
- Itoh, M., Lapavistas, C. (1999), *Political Economy of Money and Finance*. London: Macmillan.
- Jensen, S. (1994), «Im Kerngehäuse», σε: G. Rusch and S. Schmidt (eds.), *Konstruktivismus und Sozialtheorie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp: 47-69.
- Jevons, S. (1866), «Brief Account of a General Mathematical Theory of Political Economy», *Journal of the Royal Statistical Society*. London, XXIX (June 1866): 282-87. [Read in section F of the British Association, 1862]. Σε: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/index.html>
- Jungnickel, J. (1991), «Bemerkungen zu den von Engels vorgenommenen Veränderungen am Marxschen Manuskript zum dritten Band des *Kapitals*», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung, Neue Folge* 1991: 130-138.
- Kalecki, M. (1969), *Theory of Economic Dynamics*. New York: Kelley.
- Keynes, J. M. (1930), *A Treatise of Money*, v. II. London: Macmillan.
- Kindleberger, Ch. P. (1993), *A Financial History of Western Europe. Second Edition*. Oxford - New York: Oxford University Press.
- Klein, D. et al. (1988), *Politische Ökonomie des Kapitalismus*. Berlin: Dietz.
- Kliman, A. (1996), «A Value-Theoretic Critique of the Okishio Theorem», σε: Freeman, A. and Carchedi. G. (eds.) (1996): 206-24.
- Kliman, A. (1999), «Physical quantities, value, and dynamics», σε: *The 1999 Value Theory Mini-Conference: Deepening The Dialogues, 1999*, <http://www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgv/1999/sessions.html>
- Kuhn, Th. S. (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuhn, R. (2000), «Preface to the Theory of Economic Crises by H. Grossman», σε: Zarembka, P. (ed.) (2000): 171-180.
- Labica, G. (1985), «Fétichisme (de la marchandise)», σε: G. Labica and G. Bensussan (eds.), *Dictionnaire critique du marxisme*. Paris: P.U.F.: 464-466.
- Laibman, D. (1997), *Capitalist Macrodynamics*. London: Macmillan.
- Laibman, D. (1999), «Okishio and its Critics: Historical cost versus replacement cost», σε: P. Zarembka, (ed.) (1999): 207-33.
- Lapavistas, C. (2000), «Money and the Analysis of Capitalism: The Significance of Commodity Money», *Review of Radical political Economics*, τ. 32, No 4: 631-656.
- Lapavistas, C., Saad-Filho, A. (2000), «The Supply of Credit Money and Capital Accumulation: A Critical View of Post-Keynesian Analysis», σε: Zarembka, P. (ed.), (2000): 309-334.
- La Torre, M. (1999), «Diritto e potere nella tradizione marxista: un bilancio», *Rivista internazionale di filosofia del diritto*, 76: 387-416.
- Lavoie, M. (2000), «The Reflux Mechanism and the Open Economy», σε: Rochon/Vernengo 2000: 215-44.
- Levine, D. P. (1985), «What can we do with Money?», *Cahiers d'Economie Politique*, No 10/11: 115-130.
- Lipietz, A. (1985), «Crise», σε: G. Labica and G. Bensussan (eds.), *Dictionnaire critique du marxisme*. Paris: P.U.F.: 254-259.

- Lukács, G. (1988), *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*. Darmstadt: Luchterhandt.
- Luxemburg, R. [1966] (1970), *Die Akkumulation des Kapitals*. Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- Luxemburg, R. (1971), *The Accumulation of Capital*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Luxemburg, R., Bukharin, N. (1972), *Imperialism and the Accumulation of Capital*. London: Allen Lane, The Penguin Press.
- Mandel, E. (1995), *Long Waves of Capitalist Development*. London: Verso.
- Maniatis, T., O'Hara, Ph. A. (1999), «Commodity Fetishism», σε: O'Hara (ed.) (1999): 116-118.
- Matsumoto, A. (2001), «The De Facto Standard of Price and the Cost Price of Gold: Estimating the Depreciation Rate of the Dollar», σε: *The 2001 Value Theory Mini-Conference*, <http://www.greenwich.ac.uk/~fa03/iwgv/2001/sessions.html>
- Mattick, P. (1969), *Marx and Keynes*. Boston: Porter Sargent Publisher.
- Meek, R. L. (1956), *Studies in the Labour Theory of Value*. London.
- Milios, J. (1989), «The Problem of Capitalist Development: Theoretical Considerations in View of the Industrial Countries and the New Industrial Countries», σε: M. Gottdiener and N. Komninos (eds.), *Capitalist Development and Crisis Theory*. London: Macmillan, σσ. 154-73.
- Milios, J. (1995), «Marxist Theory and Marxism as a Mass Ideology. The Effects of the Collapse of “Real Existing Socialism” and on West European Marxism», *Rethinking Marxism*, Vol. 8, No. 4: 61-74.
- Milios, J. (1999), «Colonialism and Imperialism: Classic Texts», σε: O'Hara (ed.) (1999): 113-116.
- Milios, J. (1999-a), «Preindustrial Capitalist Forms: Lenin's Contribution to a Marxist Theory of Economic Development», *Rethinking Marxism*, Vol. 11, No. 4: 38-56.
- Milios, J. (2000), «Social Classes in Classical and Marxist Political Economy», *The American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 59, No. 3: 283-302.
- Milios, J. (2001), «Rudolf Hilferding», σε: *Encyclopaedia of International Economics*. London: Routledge Publishers: Vol. 2: 676-79.
- Milios, J. (2004), «Die Marxsche Werttheorie und Geld. Zur Verteidigung der These über den endogenen Charakter des Geldes», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung, Neue Folge*. Berlin: Argument.
- Mollo, M. L. R. (1999), «The Endogeneity of Money. Post-Keynesian and Marxian Concepts Compared», σε: Zarembka, P. (ed.) (1999): 3-26.
- Moore, B. J. (1988), *Horizontalists and Verticalists. The macroeconomics of credit money*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, B. J. (2000), «Some Reflections on Endogenous Money», σε: Rochon/Vernengo (2000): 11-33.
- Moseley, F. (1993), «Marx's Logical Method and the “Transformation Problem”», σε: F. Moseley (ed.), *Marx's Method in Capital: A Reexamination*, New Jersey: Humanities Press: 157-183.
- Moseley, F. (1995), «Capital in General and Marx's Logical Method: A Response to Heinrich's Critique», *Capital and Class*, No. 56: 15-48.
- Moseley, F. (1997), «The Development of Marx's Theory of The Distribution of Surplus-Value», σε: F. Moseley and M. Cambell (eds.), *New Perspectives on Marx's Method in Capital*. New Jersey: Humanities Press.

- Moseley, F. (2000), «The “New Solution” to the Transformation Problem: A Sympathetic Critique», *Review of Radical Political Economics*, Vol. 32, No. 2: 282-316.
- Moszkowska, N. (1935), *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Πράγα: Paul Kacha Verlag.
- Müller, J. Ch., Reinfeldt, S., Schwarz, R., Tuckfeld, M. (1994), *Der Staat in den Köpfen. Anschlüsse an L. Althusser und N. Poulantzas*. Mainz: Decaton.
- Müller-Tuckfeld, J. Ch. (1994), «Gesetz ist Gesetz. Anmerkungen zu einer Theorie der juristischen Anrufung», σε: H. Böke, J. Ch. Müller and S. Reinfeldt (eds.), *Denk-Prozesse nach Althusser*. Hamburg: Argument: 182-205.
- Müller-Tuckfeld, J. Ch. (1997), «Wahrheitspolitik. Anmerkungen zum Verhältnis von Kontingenz und Kritik in der kritischen Kriminologie», σε: D. Frehsee, G. Löschper and G. Smaus (eds.), *Konstruktion der Wirklichkeit durch Kriminalität und Strafe*. Baden-Baden: Nomos: 458-493.
- Murray, P. (2000), «Marx’s “Truly Social” Labour Theory of Value: Abstract Labour in Marxian Value Theory», I, *Historical Materialism*, Vol. 6, No 1: 27-65.
- Murray, P. (2000-a), «Marx’s “Truly Social” Labour Theory of Value: Abstract Labour in Marxian Value Theory», II, *Historical Materialism*, Vol. 7, No 1: 99-136.
- Naves, M. B. (2000), *Marxismo e direito. Um estudo sobre Pachukanis*. São Paulo: Boitempo.
- Norrie, A. (1982), “Pashukanis and the “Commodity Form Theory”: a Reply to Warrington”, *International Journal of the Sociology of Law*, 10: 419-437.
- Norton, B. (1992), “Radical Theories of Accumulation and Crisis: Developments and Directions”, σε: B. Roberts and S. Feiner (eds.), *Radical Economics*. Boston: Kluwer Academic Publishers: 155-193.
- O’Hara, Ph. A. (1999), «Circuit of social capital», σε O’Hara, Ph. A. (ed.) (1999), Vol. 1: 84-87.
- O’Hara, Ph. A. (ed.) (1999), *Encyclopedia of Political Economy*, 3 τόμοι. London: Routledge.
- Okishio, N. (1961), «Technical Changes and the Rate of Profit», *Kobe University Economic Review* 7: 86-99.
- Pareto, V. (1971), *Manual of Political Economy*. London: A. Schwier & A. Page.
- Paschukanis, E. (1929), *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*. Wien/Berlin: Verlag für Literatur und Politik.
- Projekt-Ideologie-Theorie (1986), *Theorien über Ideologie*. Berlin: Argument.
- Ramos-Martínez, A. (2001), «Preface to the Studies on the Theory and the History of Business Crises in England, Part I: Theory and History of Crises by Tugan-Baranowsky», in Zarembka, P. (ed.) (2000): 43-51.
- Ramos-Martínez, A., Rodriguez-Herrera, A. (1996), «The transformation of values into prices of production: a different reading of Marx’s text», σε: A. Freeman and M. Carchedi (eds.), *Marx and Non-equilibrium Economics*. Cheltenham: Edward Elgar: 49-76.
- Renault, E. (1995), *Marx et l’idée de critique*. Paris: P.U.F.
- Resnick, S., Wolff, R. (1978), «Marxian Crisis Theory: Structure and Implications», *Review of Radical Political Economics*, Vol. 10, No. 1: 47-57.
- Resnick, S., Wolff, R. (1982), «Classes in Marxian Theory», *Review of Radical Political Economics*, 13, 4: 1-18.
- Reuten, G. (1993), «The Difficult Labour of a Social Theory of Value», σε: F. Moseley (ed.), *Marx’s Method in Capital*. New Jersey: Humanities Press: 89-113.

- Rey, P.-Ph. (1973), *Les alliances de classes*. Paris: Maspero.
- Ricardo, D. (1810), *On the High Price of Bullion*, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/index.html>
- Robinson, J. (1964), *Economic Philosophy*. London: Penguin.
- Robinson, J. (1966), *An Essay on Marxian Economics*. London: Macmillan.
- Rochon, L.-Ph., Vernengo, M. (eds.). (2000), *Credit, Interest Rates and the Open Economy: Essays on Horizontalism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Roll, E. (1989), *A History of Economic Thought*, London: faber & faber.
- Rosdolsky, R. (1969), *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*. Frankfurt/M.: EVA.
- Rousseas, S. (1992), *Post Keynesian Monetary Economics*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Rubin, I. I. (1972), *Essays on Marx's Theory of Value*. Detroit: Black and Red.
- Sabadell, A. L. (1999), «Dalla "donna onesta" alla piena cittadinanza delle donne», *Dei delitti e delle pene*, 1-2: 167-203.
- Samuelson, P. (1970), *Economics*. New York: McGraw-Hill.
- Say, J. B. (1821), *Letters to Thomas Robert Malthus on Political Economy and Stagnation of Commerce, translated*, <http://digital.library.upenn.edu/webbin/book/search?author=Say>.
- Schoer, K. (1976), «Natalie Moszkowska and the Falling Rate of Profit», *New Left Review*, No 95, Jan./Feb.: 92-96.
- Schumpeter, J. A. (1994), *History of Economic Analysis*. London: Routledge.
- Sismondi, S. de (1815), *Political Economy*, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/sismondi/polieec>.
- Sohn-Rethel, A. (1990), *Geistige und körperliche Arbeit. Zur Theorie der gesellschaftlichen Synthesis*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1984), «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No 146: 92-111.
- Steedman, I. (1975), «Positive profits with negative surplus value», *The Economic Journal*, Vol. 85: 114-23.
- Steedman, I. (1977), *Marx after Sraffa*. London: NLB and Verso.
- Steedman, I. (1981), *The Value Controversy*. London: NLB and Verso.
- Sternberg, F. (1971), *Der Imperialismus*. Frankfurt/M.: Neue Kritik.
- Sweezy, P. M., (1970), *The Theory of Capitalist Development*. New York: Modern Reader.
- Tsuru, S. (1951), «Marx's theory of the falling tendency in the rate of profit», *The Economic Review*, July: 190-199.
- Tuckfeld, M. (1997), *Orte des Politischen. Politik, Hegemonie und Ideologie im Marxismus*. Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag.
- Tugan-Baranowsky, M. v. (1969), *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*. Aalen: Scientia Verlag.
- Tugan-Baranowsky, M. v. (2000), «Studies on the Theory and the History of Business Crises in England, Part I: Theory and History of Crises», σε: Zarembka, P. (ed.) (2000): 53-110.
- Varga, E. (1974), *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*. Frankfurt/M.: EVA.
- Wallerstein, I. (1988), «Conflits sociaux en Afrique noire indépendante: réexamen des concepts de race et de "status-group"», σε: É. Balibar and I. Wallerstein (1988): 249-271.

- Williams, M. (1998), «Why Marx neither has nor needs a Commodity Theory of Money», <http://www.mk.dmu.ac.uk/~mwilliam>.
- Wolff, R., Callari, A., Roberts, B. (1984), «A Marxian Alternative to the “Transformation Problem”», *Review of Radical Political Economics*, 16 (2-3): 115-135.
- Wray, L. R. (2002), «Monetary Policy. An Institutionalist Approach», *Center for Full Employment and Price Stability*, Working Paper No. 21, Feb.
- Yaffe, D. (1973), «The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State», *Economy and Society*, т. II, No. 2: 186-231.
- Zarembka, P. (ed.) (1999), *Research in Political Economy. Vol. 17: Economic Theory of Capitalism and its Crises*. New York: Jai Press.
- Zarembka, P. (ed.) (2000), *Research in Political Economy Volume 18. Value, Capitalist Dynamics and Money*. New York: Jai Press.